

सूचनाको अधिकार

A Journal of RTI

राष्ट्रिय सूचना आयोग

काठमाडौं, नेपाल

सम्पादक मण्डल

- संयोजक : यशोदा तिमिसिना, सूचना आयुक्त
सम्पादक : धीरकुमार श्रेष्ठ, उपसचिव
सदस्य : वेदनिधी अधिकारी, उपसचिव
सदस्य : लालबहादुर बस्नेत, शाखा अधिकृत

सल्लाहकार मण्डल

- कृष्णहरि बाँस्कोटा, प्रमुख सूचना आयुक्त
किरण पोखरेल, सूचना आयुक्त
लक्ष्मणप्रसाद मैनाली, सचिव
पुरुषोत्तम कुँवर, सहसचिव
श्री श्रीराम पन्त, पूर्व सचिव

यस 'सूचनाको अधिकार' प्रकाशित लेखमा व्यक्त विचार लेखकका निजी हुन् । यसप्रति सम्पादक मण्डल र प्रकाशक जवाफदेही हुने छैन । 'सूचनाको अधिकार' मा प्रकाशित लेखबारे प्रतिक्रिया व्यक्त गर्न इच्छुक पाठकलाई आमन्त्रण गरिन्छ । प्रतिक्रिया ४०० शब्दमा नबढाई सफासँग टाइप गरेको हुनुपर्नेछ । प्राप्त प्रतिक्रियाका सम्बन्धमा सम्बन्धित लेखकलाई जानकारी दिई सम्भव भएमा जवाफसमेत प्रकाशित गरिनेछ । केवल व्यक्तिगत रूपमा आरोपित र लान्छित गर्ने अभिप्रायले पठाइएका प्रतिक्रिया प्रकाशनयोग्य मानिने छैन ।

सूचनाको अधिकार

- प्रकाशक : राष्ट्रिय सूचना आयोग
काठमाण्डौ ।
फोन : ४६०२७४७, ४६०२९२०
फ्याक्स : ४६०९२९२
इमेल : info@nic.gov.np
वेबसाइट : www.nic.gov.np
MIS को लागि : mis.nic.gov.np
प्रकाशन मिति : २०७२ आश्विन
प्रति : ३००

पुस्तकबारे

राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचनाको हकको क्षेत्रमा कार्यरत विद्वत वर्ग, अभियन्ता, व्यवसायी, राष्ट्रसेवक लगायतका विभिन्न महानुभावहरूको विगत आठ वर्षको कार्यानुभव, देखे भोगेको समस्या र भविष्यका लागि गरिनु पर्ने सुधार एवं सुभावका विषयमा लगनशील भई मिहेनतपूर्वक सिर्जना गर्नुभएका कृतिहरूको संगालोको रूपमा प्रस्तुत 'सूचनाको अधिकार' नामक पुस्तक प्रकाशन गर्न पाउँदा हर्षको अनुभव गरेको छु । सूचनाको अधिकारका लागि प्रयत्नशील व्यक्तिहरूको दृष्टिकोण, अनुभव र सुभावसहितका यी रचनाहरूबाट सूचनाको हकको प्रचलन, प्रवर्धन र संरक्षणमा मद्धत मिल्ने आशा एवं विश्वासका साथ यो पुस्तक तयार गरिएको हो ।

संविधान र कानुनले लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिका रूपमा व्यवस्था गरे पनि जनताले त्यसलाई अनुभूत नगर्दासम्म त्यो लोकतन्त्र दिगो हुन सक्दैन । नेपाली राजनीतिक घटनाक्रमहरूबाट जनताले अनुभूत नगरेका कारण लोकतन्त्रका लागि पटक पटक संघर्ष गर्नुपरेको इतिहास साक्षी छ । लोकतन्त्रमा हाम्रो भविष्य सुरक्षित छ, यसैमा हाम्रो प्रगति र उत्थिति निर्भर छ भन्नेमा जनतालाई विश्वास दिलाउन शासन प्रणाली खुला, पारदर्शी, जवाफदेही हुनुका साथै सुशासन कायम गर्न जरुरी छ । खुला र पारदर्शीता, जवाफदेही शासन प्रणाली एवं सुशासनको महत्वपूर्ण औजार सूचनाको हक हो । यसबाट प्रष्ट हुन्छ कि सूचनाको हक लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ हो । त्यसैले लोकतन्त्रमा शासन संचालन र सेवा प्रवाहको गुणस्तरीयता र प्रभावकारिताका लागि नागरिकले अपेक्षा गरेका खुलापन, पारदर्शिता, जिम्मेवारी, जवाफदेही तथा उत्तरदायी सार्वजनिक निकायको परिकल्पना गरिएको हो ।

सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक सरोकारका सूचना माग गर्ने, प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने तथा स्वतः प्रकाशन र सार्वजनिक गर्नु पर्ने सूचना नियमित रूपमा सरल र सहज ढंगले प्राप्त गर्ने अवस्था भएमा मात्र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले परिभाषित गरेको उद्देश्य प्राप्त हुने अपेक्षा आयोगको छ । सूचनाको हकको यति विशाल महत्व हुँदाहुँदै पनि यसबारेको

अनभिज्ञता सूचनाको हक कार्यान्वयनको प्रमुख चुनौतिका रूपमा देखा परेको छ । प्रस्तुत पुस्तक सूचनाको हकका बारेमा नागरिक र सार्वजनिक निकायका अधिकारीहरूलाई जानकारी दिलाउने सन्दर्भमा सहयोगी हुने विश्वासले प्रकाशित गरिएको हो । प्रस्तुत प्रकाशनबाट सूचनाका हकका लागि अभिरुची राख्नु हुने अभियन्ता, विद्वत वर्ग, खोज अनुसन्धानमा लाग्नु हुने महानुभावहरू, सञ्चारकर्मि, विद्यार्थी, शिक्षक, राष्ट्रसेवक र आम जनसमुदाय लाभान्वित हुनु हुनेछ भन्ने अपेक्षा गरिएको छ । प्रकाशनप्रति प्रतिक्रिया वा टिप्पणी प्राप्त भएमा प्रथम प्रयासको रूपमा प्रकाशित प्रस्तुत कृतिका कमि कमजोरी सच्याई अर्को प्रकाशनका लागि आयोगलाई सहयोग पुग्न जानेछ ।

अन्त्यमा, प्रस्तुत प्रकाशन गर्न सहयोग पुऱ्याउने कृतिका रचनाकारहरू, संयोजक, सम्पादकमण्डल एवं आयोगका राष्ट्रसेवक कर्मचारी तथा छपाई गर्ने कार्यमा संलग्न सबैमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहान्छु ।

कृष्णहरि बास्कोटा

प्रमूख सूचना आयुक्त

तठतवुतु

रषुडुतुतु सुूतुनल आतुतुगले "सूूतुनलकु अडुकलर" नलडकु सूूतुनलकु हकुसडडनुधु वलषडडल वलडुननु डहलनुडलवलरुदुदुवलरल रतुनल गरलएकु कुतुलहरुकु सुंगललु डुरकलशनडल लुतुलडन डलएकु अवसरडल खुशुल ललगेकु छ । डुरसुतुत डुरकलशन डस डुरकलरकु डलहललु डुरकलशन हुु । सूूतुनलकु हकुलरुडु नुडललकु सुवुवलडन, २०७२ ले डुलुललक हकुकु रुडडडल डुरतुतुलडूतु गरुकु छ । सूूतुनलकु हकुसडडनुधु ऐनले डुरतुतुडु नलगरलकलरुडु सलरुवलनलक नलकलडडल ररुहुकु सलरुवलनलक सरुलकरल र आडुनु सरुलकरलकु सूूतुनल डलगुने, डलडुने तथल सूूतुनलडल डहुँतु हुनु वुडडसुथल गरुकु कुरु सरुवलवलदलतुै छ ।

सूूतुनलकु हकुकु डुरडुतुगडलड सुशलसन कलडड गरुन सकलने कुरुल वलडुननु डेशहरुकु अनुडवलडलड डलनल सुलडुड डरुडुसकुकु छ । रलडुडकल कलड कलरवलहु लुकतलनुतुरक डडुदुतुल अनुसलर खुलल र डलरदरुशुल डनलरुडु नलगरलक डुरतुल कवलडलडुदुहल र कलडुडुवलर डनलडन, सलरुवलनलक नलकलडडल ररुहुकु सलरुवलनलक डलहतुवकु सूूतुनलडल आड नलगरलककु डहुँतुलरुडु सरलल र सहक डनलडन, रलडुडु र नलगरलककु हलतडल डुरतुकुल असर डलरुनु सुवलदुनशलल सुूतुनलकु सरुनकुषलण र डुरतुतुलन गरलडन सुूतुनलकु हकुकु डुरडलवलकलरुडु कलरुडुनुवुडन गरुन अतुतुलवलषुडक डुडसकुकु छ ।

सूूतुनलकु हकुकु कलरुडुनुवुडनकल ललगल नलगरलककु सूूतुनलकु हकुकु सडुडलन र सरुनकुषलण गरुनु डरुनु, डुरतुतुडु सलरुवलनलक नलकलडुले सूूतुनल अडुकलरुडुकु वुडडसुथल गरुनुडरुनु, तुलन/तुलन डलहलनडल अनलवलरुडु सुूतुनल अदुडलवलडुक गरुल डुरकलशन र डुरसरलण गरुनु डरुनु तथल सूूतुनलशलखलकु सुथलडनल गरुनु डरुनु कलनुनु वुडडसुथल गरुनु कु छ । डुरतुतुडु सलरुवलनलक नलकलडुले डुतुल कलड डलतुरु गरुनु हुु डनल डलन सुूतुनलकु हकुकु कलरुडुनुवुडनडल दुखलएकल सडसुथलहरु सुवतः कड डलएर कलनेछनु डनुने वलशुवलस गरुनु कु छु । डसकु ललगल सलरुवलनलक नलकलडडल ररुनु सडुडुरुण डदलडुकलरुडुहरुले सूूतुनलकु हकुकु डलरुडुडल कलनकलरुडु रलखुने तथल डसकल वुडडसुथललरुडु कलरुडुनुवुडनडल लुडलकलने डुरतुलडुदुतुतलकु खलँकु ररुहुकु अनुडवल गरलएकु छ ।

प्रस्तुत प्रकाशनमा समावेश भएका विभिन्न विद्धत वर्ग, सूचनाका हकका अभियन्ता, अनुभवी व्यक्तिहरू तथा राष्ट्रसेवक मित्रहरूको लामो अनुभव र क्रियाशिलताका आधारमा रचिएका सैद्धान्तिक तथा व्यवहारिक ज्ञान र अनुभवका बारेमा प्रकाशित कृतिहरूले यस क्षेत्रमा अभिरुची राख्ने सम्पूर्ण महानुभावहरूका लागि उर्जा प्रदान गर्नेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

यो प्रकाशन गर्न खटिनु भएका सम्पादक एवं सल्लाहकार मण्डल तथा राष्ट्रसेवक मित्रहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दै भविष्यमा यस्तै प्रकाशनले निरन्तरता पाउनेछ भन्ने आशा गरेको छु ।

मिति २०७२।६।५

लक्ष्मण प्रसाद मैनाली
सचिव

विषयसूची

सूचनाको हकको प्रचलनको स्थिति, चुनौती र अवसर	कृष्णहरि बाँस्कोटा..... १
सूचनाको हकमा राजनीतिक दायित्व र महाअभियान	किरण पोखरेल..... ६
महिलाले आफ्ना सरोकारका विषयमा जानकारी राख्नु जरुरी	यशोदा तिमिसिना..... १०
सूचनाको हक : मान्यता, अठ्यास र अनुभव	काशीराज दाहाल..... १५
सूचनाको हक कार्यान्वयनमा आयोगको भूमिका, कार्यान्वयनका समस्या र समाधानका उपाय	जीवन प्रभा लामा..... २५
सूचनाको लोकतन्त्रीकरणका लागि सूचना प्रविधि	विनयकुमार कसजू..... ३५
नेपालमा सूचनाको हक अर्थात् थाहा पाउने अधिकार	श्रीआचार्य..... ३९
सूचनाको हक र सूचना वर्गीकरण : समस्या एवं समाधानका उपाय	मोहन बन्जाडे..... ४४
सूचनाको हक कार्यान्वयनमा सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको प्रयोग : संक्षिप्त विवेचना	श्रीराम पन्त..... ५०
सूचनाको हक कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता	लक्ष्मी विलास कोइराला..... ६०
सूचनाको हक प्रचलनमा नागरिक तहको भूमिका	तारानाथ दाहाल..... ७६
सूचनाको हक प्रवर्द्धन : अभियान र अभियन्ताहरू	धर्मेन्द्र भा..... ८३
सूचना हकको अपरिहार्यता गोपनीयताको अन्त्यमा मात्रै पारदर्शिता	हरिबहादुर थापा..... ९१
विपद्मा सूचनाको महत्त्व	बबिता बस्नेत..... ९९
सूचनाको हकलाई विद्यालयतहको पाठ्यक्रममा समाहित गर्न सकिन्छ	हरिविनोद अधिकारी..... १०४
पारदर्शिता, सूचनाको हक र सञ्चारमाध्यमको भूमिका	एकराज पाठक..... ११०
सूचनाको हक, संचारकर्मी र सरकारी सञ्चारमाध्यमको अवस्था	बूडामणि भट्टराई..... ११८
सूचनाको हक: अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड र नेपालको कानुनी व्यवस्थाको विश्लेषण	टंकराज अर्याल..... १२३
लैंगिक समानता, सूचनाको हक र महिलाका साक्षात् मागहरू	शरु जोशी श्रेष्ठ..... १३१

सूचनाको हक क्रियान्वयनमा देखा परेका व्यावहारिक समस्याहरू	धीरकुमार श्रेष्ठ.....	१३७
महाभुकम्पमा सूचनाको हक	वेदनिधि अधिकारी.....	१४१
सूचनाको हकको प्रभावकारिताका लागि केन्द्रित हुनुपर्ने मुख्य विषयवस्तु : तत्कालिक सुधारको प्रश्न	दिनेश सागर भुसाल.....	१४७
सूचनाको हक : बिटको आवश्यकता, सम्भावना र औचित्य	सुशील पन्त.....	१५२
आर्थिक अनुशासन पालनामा सूचनाको हक	अनिरुद्र न्यौपाने.....	१५७
सूचना अधिकार केन्द्र : भूमिका, अनुभव र भावी कार्यदिशा	सरोज विष्ट.....	१६४
नेपालमा सूचनाको हकको स्थिति र आवश्यकता	रमेश अर्याल.....	१७०
नागरिक जीवनसँग सूचनाको अधिकारको सम्बन्ध	लालबहादुर बस्नेत.....	१७५
अष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनका लागि सूचनाको हक	राजु सत्याल.....	१७९
सूचनाको हक सम्बन्धी समसामयिक सवालहरू	खड्ग राज राई.....	१८५
सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा सुधारका अपेक्षा	नोदनाथ त्रिताल.....	१९१
सूचनाको हक: बहिस्करणमा परेका मान्छेहरूको विकास गर्ने आधार	कर्ण ब. नेपाली.....	१९८
सूचनाको हक : एक विश्लेषण	विष्णुप्रसाद अर्याल.....	२०१

SOME FUNDAMENTAL ISSUES ON RIGHT TO INFORMATION AND PRIVACY	<i>Dr. Ram Krishna Timalsena</i> .	207
GENDER DIMENSIONS OF NEPAL EARTHQUAKE	<i>Bandana Rana</i>	226
CHALLENGES IN IMPLEMENTING THE RIGHT TO INFORMATION ACT IN NEPAL: AN ANALYSIS	<i>Santosh Sigdel</i>	230
RTI AND OGP: EXPLORING LINKAGE FOR GOVERNANCE REFORMS AND PEOPLE'S EMPOWERMENT	<i>Krishna Sapkota</i>	248
RIGHT TO INFORMATION: A QUESTION OF PRIORITY?	<i>Shristi Joshi</i>	252

सूचनाको हकको प्रचलनको स्थिति, चुनौती र अवसर

कृष्णहरि बाँस्कोटा*

एकतन्त्रीय जहानियाँ राणा शासनमा हुर्किएको नेपालको मुलुकको प्रशासन तीस वर्ष पंचायती शासन कालमा पूर्णतः शासक केन्द्रित हुन पुग्यो । राणाकालीन प्रशासनयन्त्रमा कच्चा नछोड्ने तर जोड नगर्ने, अर्थात् असूली गर्ने क्रममा कुनै व्यक्ति वा घर नछुटाउने तर कुल कति असूली भयो भनी थाहा नलिने प्रवृत्ति भित्रै रमाउन बाध्य भयो । पंचायतकालीन शासन पद्धति सरकारी गल्ती ढाकछोप गर्ने र भुठका बुलिन्दा जनतामा वितरण गर्न मै उद्धत रह्यो । तर, जब २०६४ सालमा जन आन्दोलन सफल भयो, तत्पश्चात मुलुकमा बहुदलीय लोकतन्त्र स्थापना भयो । २०४७ सालको नेपाल अधिराज्यको संविधानमा पहिलो पटक सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरियो जस अनुसार 'सार्वजनिक महत्व' का विषयमा नागरिकलाई जान्ने र सूचना पाउने हक स्थापित गरियो । तर त्यसको संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रचलनका लागि छुट्टै स्वतन्त्र आयोग गठन गर्न सकिएन । यसै बीच उत्पन्न भएको तरल राजनीतिको कारण पुनः जनताका अधिकार संकुचित हुँदै गए । परिणामस्वरूप २०६२।६३ मा पुनः सडकमा मानव सागर ओर्लिन बाध्य भयो । सो बखतको दोस्रो जन आन्दोलन सफल भएपछि विघटित तत्कालीन संसदको पुर्नवहाली भयो । २०६३ सालमा अन्तरिम संविधान जारी भयो जसमा प्रत्येक नागरिकलाई 'आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयका सूचना माग्ने र पाउने' मौलिक हक प्रदान गरियो । २०६४ सालमा छुट्टै सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन जारी भयो जसमा सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गरियो । यसरी नेपालमा संविधान र कानुनले सार्वभौम नेपाली जनतालाई सूचनाको हकको प्रत्याभूति प्रदान गर्‍यो । क्यानडामा रहेकोले एन्ड डेमोकेसी भन्ने संस्थाले सूचनाको हक सम्बन्धी छुट्टै ऐन भएका मुलुकहरूको ऐन अध्ययन गरी विभिन्न आठ वटा सूचकाङ्कका १०४ अंक प्रदान गरी विश्व वरियताक्रममा नेपाललाई उत्कृष्टताको वाईसौँ पंक्तिमा राखेको सुखद पक्ष हाम्रो सामु छ । तर ठीक, यसको विपरित ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनलले जारी गरेको

*प्रमुख सूचना आयुक्त, राष्ट्रिय सूचना आयोग

‘करप्सन परसेप्सन इन्डिकेटर’ मा नेपालले १०० पूर्णाङ्कमा ४९ अंक प्राप्त गरी विश्व वरियाताक्रममा १२६ औं स्थान हासिल गरेको छ । यसबाट नेपालीको सूचनाको हक सम्बन्धी कानून राम्रो बनेको तर कार्यान्वयन पक्ष निकै कमजोर रहेको स्वतः पुष्टि गरेको छ ।

नेपालको राजनैतिक र प्रशासनिक शासन प्रणालीको ध्येय लोकतन्त्रलाई मजबुत तुल्याउँदै लैजाने नै हो । यसका लागि नेता र प्रशासकहरू पूर्णतः प्रतिवद्ध भएको पनि पाइन्छ । संविधान र कानून पनि सोही दिशातर्फ उन्मुख छन् । यर्थाथमा लोकतन्त्रको प्रवर्द्धन, विकास र यसलाई मजबूत तुल्याउन शासन प्रणालीका काम कारवाही पारदर्शी हुनुपर्ने, यसका लागि प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हुनुपर्ने जवाफदेही शासन प्रणाली लागू गरिनुपर्ने, शासन सञ्चालनमा नागरिकको सहभागिता र सशक्तकरणलाई स्वीकार गरिनुपर्ने र समष्टिमा सुशासन हासिल गरिनुपर्ने कुरा घाम जत्तिकै छल्लङ्ग छ । यी सबै लोकतन्त्रका आधारभूत खम्बाहरूलाई मजबुत एवं दृढ तुल्याउन नागरिकको सूचनाको हकको अधिक प्रचलन हुनुपर्छ । तर नेपालको सन्दर्भमा शक्तिको पर्यायवाचीका रूपमा रहेको सूचना सार्वजनिक निकायका सीमित पदाधिकारीकै कब्जामा रहेको छ जसको कारण ती बलिया छन् र जनता निर्धा छन् । तिनै सूचनारूपी शक्तिको आधारमा तिनले जनतामाथि शासन गरिरहेका छन् । तिनको सामान्ती मानसिकतामा खासै परिवर्तन आएको छ । ती धमिलो पानीमा माछा मार्न उद्भूत छन् । तिनमा जनतालाई अर्ध्याँरूपी गुमराहमा राख्न सकिएमा आफ्नो स्वविवेकी अधिकारी प्रयोग गरी भ्रष्टाचार गर्न पाइने, कानून विपरीत काम गरी विधिको शासनको खिल्ली उडाउन पाइने र विकृति विसंगतिलाई मलजल दिन सकिने कुराको राम्रैसँग ज्ञान छ । यसर्थ आम नेपाली नागरिक संविधान र कानूनले प्रत्याभूत गरेको सूचनाको हकप्रति पूर्णतः जागरुक नहुन्जेल यही प्रकारको कष्टकर, निराशाजनक र गैर जिम्मेवार प्रवृत्तिबाट हेपिइरहनुपर्ने छ । लोकतन्त्रको स्थिति मापन गर्ने औजार नै भुत्ते भएपछि मुलुकलाई अँध्यारोबाट उज्यालोतिर, अल्प विकसित अवस्थाबाट विकासोन्मुख अवस्थातर्फ, गोप्य संस्कृतिबाट खुल्ला, जवाफदेही, उत्तरदायी, विधिको शासन र सुशासनतर्फ रूपान्तरित गर्न कठिनाई पर्नु स्वाभाविकै हो । यस स्थितिमा सुधार ल्याउन एकातिर सार्वजनिक निकायहरू आफूलाई कानूनले निर्धारण गरेको दायित्वतर्फ क्रियाशील हुनुपर्छ भने अर्कोतिर सूचनाको हकको प्रचलन गराउने राष्ट्रिय सूचना आयोग, यस क्षेत्रमा क्रियाशील संघ संस्था र अभियान्ताहरू, पत्रकारिता क्षेत्र र नागरिक समाज जनतालाई जागरुक तुल्याउन सशक्तढंगले कर्मक्षेत्रमा डट्नुको विकल्प देखिन्न ।

स्विडेनमा सार्वजनिक निकायका काम कारवाही सार्वजनिक गर्ने पद्धति सन् १७६६ मै विकसित भएको भए त पनि कहिल्यै पनि कसैको उपनिवेश हुनु नपरेको नेपालमा यो पद्धति भिन्न भन्डै अढाइ सय वर्ष लागेको देखिन्छ । सार्क मुलुकहरूसँग तुलना गर्दा भने नेपालको अवस्था साँढै छिः भन्नु पर्ने स्थितिमा छैन । लोकतान्त्रिक मूल्य र मान्यतालाई

अंगिकार गरेको मुलुक हुँदा ढिलो-चाँडो सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनरूपी गन्तव्यमा पुगिने कुरामा भने विश्वस्त र आश्वत हुन सकिने स्थिति छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको प्रस्तावनामा राज्यका काम-कारवाही लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप खुल्ला र पारदर्शी हुनुपर्ने तथा ती निकायहरू नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार हुनुपर्ने कानुनी प्रावधानले सूचनाको हक प्राप्तिको मार्ग प्रशस्त गरेको अनुभूति हुन्छ । यही कानुनी प्रावधानको बलबुतामा सार्वजनिक निकायका सूचना अधिकतम् खुल्ला हुनुपर्ने, कानुनले निर्धारण गरेका बीस वटा शीर्षकमा प्रत्येक तीन/तीन महिनामा सार्वजनिक निकायहरूले आफ्ना सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने र नागरिकले मांग गरेका बखत सूचना प्रवाह गर्न सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने दायित्वबोधबाट कोही पनि उम्किन मिल्ने स्थिति देखिँदैन । यस परिस्थितिमा विश्लेषण गर्दा सार्वजनिक निकायका सूचनामा नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज तुल्याउन, सूचना हासिल गर्ने क्रममा न्यूनतम लागत लाग्ने कुराको सुनिश्चित गर्न, सार्वजनिक निकायका काम कारवाहीको प्रक्रियागत पारदर्शिताको विकास गर्न, सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनसँग बाभिएका अन्य कानूनका प्रावधानहरू स्वतः निष्क्रिय हुन र सूचनादाता र सूचना मागकर्ता दुवैको हरेक प्रकारको सुरक्षाको प्रत्याभूति प्रदान गर्नेतर्फ हाम्रा पाइला उन्मुख हुनुपर्छ । यसरी नागरिकको सूचनाको हकको प्रचलन गराउन राष्ट्रिय सूचना आयोगको अगुवाइमा सबै सम्बद्ध निकाय र अभियन्ताहरू गोलबन्द भै क्रियाशील हुनु समयको माग हो ।

नेपालमा सूचनाको हकको प्रचलनका चुनौतीहरूलाई नियाल्दा हाम्रो कार्य पद्धति नै प्रतिकूल देखिन्छ । सरकारी निकायका सूचना अभिलेख गर्ने पद्धति नै वैज्ञानिक छैन । कानूनले बीस वर्षसम्मका सूचना सुरक्षित र अद्यावधिक गरी राख्न भने पनि सार्वजनिक निकायहरू यसो गर्न सक्षम छैनन् । सूचनालाई 'डिजिटाइ' गर्न नसकिएको वर्तमान परिस्थितिमा जनताले अपेक्षा गरेको स्वरूप र समयमा सूचना पाउन नसकिने स्थिति छ । यसै सन्दर्भमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले सरकारलाई सुभाव स्वरूप प्रेषित गर्ने गरी 'डिजिटाइ इन्फरमेसन सिस्टम' को 'सफ्टवेयर' तयार गर्ने काममा विज्ञको परिचालन गरेको छ । अर्को चुनौतीस्वरूप, सार्वजनिक निकायमा कार्यरत पदाधिकारीहरू संविधान र कानूनबमोजिम कसरी जनतालाई अधिक सूचना दिनेभन्दा पनि कसरी सूचना लुकाउन सकिन्छ भन्ने कुरामा उद्दत रहेको महसुस हुन्छ । यसका लागि एकातिर उनीहरूलाई सूचनामैत्री तुल्याई सूचनाको हकको प्रचलनमा सहजकर्ताको रूपमा विकसित गर्नुपर्छ भने अर्कोतिर उनीहरूलाई द्विविधामा पार्ने शपथ ग्रहणबाट गोपनीयता शब्द हटाउनुपर्छ । हुनत अहिलेको अवस्थामा पनि सूचना प्रवाह गर्न कुनै कर्मचारीलाई असजिलो छैन, तथीप अतो थाप्ने कर्मचारीतन्त्रलाई शपथ ग्रहणबाट गोपनीयता शब्द हटाई दिन पाए द्विविधा दूर हुने प्रष्टै छ ।

सूचनाको हकको क्षेत्रका चुनौतीकै कुरा गर्दा केही कानून संविधान र सूचनाको हकसँग बाभिएको छ । संविधानसँग बाभिएका कानून बाभिएको हदसम्म स्वतन्त्र निस्प्रभावी हुने र सूचना मागका सम्बन्ध अन्य क्षेत्रगत कानून आकर्षित नभई सूचनाकै हकसम्बन्धी कानून लागू हुने सर्वमान्य सिद्धान्त छ । तथापि सूचनाको हकसँग बाभिएका कानूनहरूलाई संशोधन गरी सूचनाको हकसम्बन्धी कानून अनुकुल तुल्याउन सके काम र व्यवहार दुवैमा सकारात्मक परिवर्तन आउने कुरालाई नकार्न सकिन्न । अनुभवका आधारमा चर्चा गर्दा सूचना अधिकारीहरू अपेक्षित रूपमा सूचनायुक्त भएको पाइन्छ । हुनत कानूनले प्रत्येक निकायमा सूचना अधिकारी तोक्नुपर्ने र निजलाई प्रमुखले सूचना उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ । यस विषयमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले विशेष निर्णय गरी आदेश जारी गरेको अवस्था छ । साथै सूचना अधिकारीको पहिचान नहुने, निजको सहयोगी कर्मचारी नहुने, निजसँग छुट्टै बजेट र 'लजिस्टिक सपोर्ट' नहुने जस्ता चुनौती पनि देखिएका छन् । यी समस्याको निदानतर्फ भने सरकारी कार्यालयहरू उन्मुख हुँदै गएका छन् ।

नेपालमा सूचनाको हकको अर्को चुनौती भनेको कुन निकायबाट कतिवटा सूचना माग भयो । कति वटा सूचना प्रवाह भयो । कति वटा निवेदनमा सूचना दिन इन्कार गरियो । र, वर्षभरिमा कतिवटा सूचना माग भई कतिवटा सूचना दिइयो भन्ने राष्ट्रिय स्तरको अभिलेख तयार हुन सकेको छैन । सूचना लेनदेन प्रक्रियाले तीव्रता पाए पनि तथ्याङ्कको अभावमा स्थितिको आँकलन गर्न मुस्किल पारिरहेको छ । यसै गरी कानूनमा विभिन्न २० वर्ष शीर्षकमा प्रत्येक ३।३ महिनामा आ-आफ्नो निकाय सम्बन्धी विवरण सबै सार्वजनिक निकायले सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था भए पनि सो अभ्यासमा नआएको अवस्था छ । यस्तो अभ्यास गराउन पनि थप पहल गर्नुपरेको छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगले अब उपरान्त कानूनको व्यवस्था पालन गरि बनी सरकारी मन्त्रालयका सचिवहरूको नाममा विशेष आदेश नै जारी गर्नु परेको अवस्था छ । यसै गरी हालको पुस्ता गोप्य संस्कृतिमा हुर्केको भए तापनि भावी पुस्तालाई खुल्ला संस्कृतिमा विचरण गराउन स्कुल र कलेजको पाठ्यक्रममा सूचनाको हकलाई समावेश गर्ने चुनौती पनि हाम्रो सामु छ । यी यस्ता साना-ठुला सबै प्रकारको चुनौतीको घेरामा सूचनाको हकको कार्यान्वयनको स्थिति देखिए पनि कालो आकाशमा चाँदीको घेरा देखिएबाट आशाको रक्तसञ्चार भएको छ । यी सबै प्रकारका चुनौतीसँग सामना गर्न सूचनाको हकका अभियन्ता, पत्रकार र राष्ट्रिय सूचना आयोग सक्षम रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । यसर्थ आगामी अनुच्छेदमा सूचनाको हकको अवसरका बारेमा चर्चा गर्ने जमर्को गर्दै छु ।

जहाँसम्म नेपालमा सूचनाको हकको सम्भावनाको विषय छ, पहिलो कुरा, तीन/तीन महिनामा सार्वजनिक निकायहरूले स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने विवरण (Pro active Disclosure) सार्वजनिक गर्न थालिएको छ । यस भित्र सबै सूचना प्रकाशित गर्ने

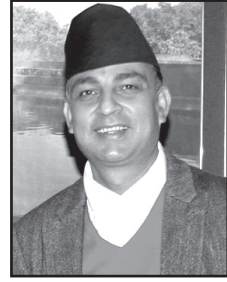
वातावरण पैदा गर्नु परेको छ । यसरी सबै आवश्यक सूचना स्वतः प्रकाशन भएमा सूचना मागिरहनुपर्ने अवस्था नै आउने छैन । दोस्रो कुरा, सूचना प्रवाह गर्ने सूचना अधिकारी तोकिएने क्रम बढेको छ । सूचना अधिकारी तोकेर मात्रै सूचना पाइने होइन, निजको मनोवृत्ति, निजसँग सूचनाको पहुँच र निजलाई उत्प्रेरित गर्ने प्याकेजले यसलाई प्रभावकारी तुल्याउन मद्दत गर्दछ । यस विषयमा पनि आयोगले आफ्नो पहल थालेको छ । हाल सबै जनता सविधान निर्माणकै पर्खाइमा छन् । सविधान निर्माण भएपछि मानिसको ध्यान सुशासनमा जाने आँकलन गर्दा त्यसपछि सूचनाको हकका क्षेत्रमा व्यापक चेतना आउने छ । तथापि रेडियो, टिभी, पत्रपत्रिकामा, अनलाइन लगायतका उपलब्ध सञ्चारका माध्यमबाट आम जनतामा उनीहरूको अधिकारबारे सचेतना दिन जरुरी छ । स्वयं नागरिक जागरुक भएपछि सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रचलन हुने आशा गर्न सकिन्छ ।

भविष्यको पुस्तालाई खुल्ला कार्य संस्कृतिमा रूपान्तरित गर्न स्कूल र कलेजको पाठ्यक्रममा सूचनाको हकको विषयलाई समावेश गर्न आयोगले सार्थक पहलको थालनी गरेको छ । यसबाट भविष्यको सुखद स्थितिको स्वतः कल्पना गर्न सकिन्छ । जनताको घर-दैलोसम्म सूचनाको हकको सचेतना फैल्याउन गैर सरकारी संस्था र अभियन्ताहरू रातोदिन खटिएका छन् । यसबाट पनि भविष्यको सुखद अवस्थाप्रति आशावादी हुन सकिन्छ । उच्च तहका अध्ययनरत विद्यार्थीलाई स्वयं सेवकको रूपमा यस क्षेत्रमा खटाउने र शोधपत्रको तयारीमा केही छात्रवृत्ति प्रदान गर्न सक्दा यस क्षेत्रको जानकारीमा गुणात्मक परिवर्तन आउने छ । यसर्थ भविष्यमा सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुख सूचना दिन उद्भूत रहने र नागरिक पनि सूचना माग्न उत्सुक रहने वातावरण निर्माण हुने कुरामा ढुक्क हुन सकिन्छ ।

नेपालमा सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रचलनको भविष्यपरक सोचको कल्पना गर्दा अनलाइन सूचना माग्ने र दिने पद्धतिको वर्चस्व हुने अनुमान गर्न सकिन्छ । हालको युवापुस्ता सूचनाको हक प्रति बढी नै संवेदनशील देखिएका छन् । ती अन्यत्र र असमान व्यवहार सहन नगर्ने स्वभावका छन् । यस अतिरिक्त सार्क क्षेत्रमा नेपालले नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने सम्भावना पनि उजागर भएको छ । यी सबै भविष्यका सुखद आँकलनको कार्यान्वयनबाटै नेपालमा लोकतन्त्र संस्थागत र थप सुदृढ हुँदै जाने छ । यसका लागि सूचनाको हक शाश्वत माध्यम हुने छ । सो बखत नेपाल समय, सुसंस्कृत र सुशासनमय हुनेछ । मुलुकको आर्थिक सम्वृद्धिबाट देशवासी खुसी र सुखी हुने छन् । यी सबै सुखद कल्पनालाई साकार पार्न सशक्त माध्यम भने सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन हो भन्ने कुरा हामी सबैले बेलैमा बुझ्न जरुरी छ ।

सूचनाको हकमा राजनीतिक दायित्व र महाअभियान

किरण पोखरेल*

कुनै एकजना नागरिक सार्वजनिक महत्वको सूचना लिन राजधानीको कुनै प्रभावशाली मन्त्रालय पुगेछन् । सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको व्यवस्थाबमोजिम उनले कुनै एकजना अधिकृतसँग त्यस मन्त्रालयमा सूचना अधिकारी को छन् ? भनेर सोधे । उनको प्रश्न भुइँमा खस्न नपाउँदै ती अधिकृतले जवाफ दिए “यहाँ सूचना अधिकारी भन्ने व्यक्ति हुनुहुन्न । अधिकारी थरका अर्कै व्यक्ति हुनुहुन्थ्यो तर अहिले उहाँ पनि देशबाहिर जानु भएको छ ।” राष्ट्रिय सूचना आयोगले राजधानीमा हालै आयोजना गरेको एक अन्तरसंवाद कार्यक्रममा सहभागी एकजना सूचनाको हकका अभियन्ताले सुनाएको यथार्थ हो यो ।

लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ मानिएको सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनले बाध्यकारी बनाएको सार्वजनिक निकायले सूचना अधिकारी तोक्नुपर्छ भन्ने व्यवस्थाका बारेमा आपूर्ति पक्ष अर्थात् राजधानीको प्रभावशाली मन्त्रालयका एकजना अधिकारीको बुझाइको स्तर यसबाट छलँग हुन्छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगमा आयुक्तका रूपमा यो पंक्तिकारको नियुक्ति भएको दुई साता पनि बितेको थिएन । एकजना मित्रले टेलिफोन गरे । उनी दुई विषयमा स्नातकोत्तर गरेका मुलुकका बौद्धिक र प्रबुद्ध नागरिक मानिन्छन् भन्नेमा कुनै दुविधा छैन । उनी राजधानी बस्ने टाढाबाटमध्येमा पनि पर्छन् । उनले पंक्तिकारसँग गरेको टेलिफोन संवाद यस्तो थियो, “किरणजी बधाई छ । मेरो साथी आयुक्त भएकोमा धेरै खुसी लाग्यो । बधाई दिन पनि ढिलो भयो । तर केही छैन । आज बधाई दिँदैछु । साथी आयुक्त भएपछि त मेरो काम गरिदिनु प्यो नि त ।” उनले यति भनेपछि पंक्तिकारको जवाफ यस्तो थियो, “धन्यवाद । सूचना आयोगबाट हुने काम प्रक्रियामा गएपछि भइहाल्छ ।”...तर पनि साथी भएका नाताले मैले सोधिहालँ, “के काम थियो?” उनी भट्टयाउन थाले, “मेरो एकजना आफन्त दुर्घटनामा परी घाइते भएका थिए । उनको उपचार त भइसक्यो तर क्षतिपूर्ति लिन बाँकी छ । दुईचार लाख नै उपलब्ध गराईदिनुप्यो ।” आफू र सार्वजनिक सरोकारका सूचना प्राप्त गर्ने नागरिकको मौलिक हकको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन गराउन गठन

*सूचना आयुक्त, राष्ट्रिय सूचना आयोग

भएको राष्ट्रिय सूचना आयोगको कामबारे माग पक्ष अर्थात् प्रबुद्ध भनिएका नागरिकको बुझाइको स्तरको यो अर्को उदाहरण हो । यसले नेपालमा सूचनाको हक कार्यान्वयनको दयनीय अवस्थालाई मात्र उजागर गर्दैन लोकतन्त्रको प्रतिफल जनतामा कसरी प्रवाह भइरहेको छ भन्ने विषयलाई पनि संकेत गर्दछ ।

२०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनपछि मुलुकमा बहुदलीय लोकतान्त्रिक शासन प्रणाली स्थापना भयो । संविधानमा शासन प्रणाली लोकतान्त्रिक भए पनि व्यवहारमा जनताले त्यो अनुभूत नगर्दासम्म निरंकुश शासकका पृष्ठपोषकहरूले तानाशाहहरूलाई त्यसमा प्रहार गर्न सहयोग पुऱ्याउँदा जनता मौन बसिदिन्छन् । २०४६ सालमा प्राप्त जनअधिकारमाथि २०५९ सालमा प्रहार हुँदा जनताले तत्काल विद्रोह नगर्नुको पछाडि शासन पद्धति लोकतान्त्रिक आएर पनि त्यसको प्रतिफल जनतासम्म पुगेको अनुभूति नगर्दा र गराउन नसक्दाको परिणाम थियो । पारदर्शिता, सुशासन, जवाफदेही शासन प्रणाली, प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र नागरिक सशक्तीकरणजस्ता आधारभूत विषय जुन मुलुकमा जति बलियो छ, त्यस मुलुकमा लोकतन्त्र त्यति बलियो मानिने संसारको थिति हो । २०४६ सालको ऐतिहासिक परिवर्तनपछि प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताबाहेक बाँकी चार आधार स्तम्भ त्यति बलियो हुन सकेन । शासन प्रणाली सम्पूर्ण रूपले जनताप्रति जवाफदेही हुन सकेन र मुलुकमा सुशासन पनि कायम हुन सकेन । पारदर्शी ढंगले शासन प्रणाली सञ्चालनको अभावमा यी कमजोरी देखा पर्दा जनता आफैँले आन्दोलन गरेर फर्काएको हक, अधिकारमाथि राजाले प्रहार गरेका बेला भन्डै पाँच वर्ष उनीहरू चुपचाप बसे । पञ्चायतको अन्त्य र बहुदलीय शासन प्रणालीको सुरुवातसँगै शिक्षा, स्वास्थ्य, सञ्चार र विकास निर्माणले निकै फड्को मारे पनि सुशासन र जवाफदेही शासन प्रणालीको अभावमा जनतामा निराशा बढ्यो । भएका कामका बारेमा पनि राजनीतिक दलहरूले जनतालाई बुझाउन सकेनन् । सार्वजनिक निकायका अधिकारीहरूको व्यवहारको सोभो प्रभाव लोकतन्त्रमाथि पऱ्यो । यसको सोभो अर्थ हो लोकतन्त्र संविधान र कानुनले निर्दिष्ट गरेरमात्र पुग्दैन, त्यसको प्रतिफल जनतासम्म पुग्नुपर्छ सुशासन र जवाफदेही शासन प्रणालीमाफर्त । शासन प्रणालीमा भएका काम, कारवाही र निर्णय प्रक्रियाबारे जनताले सिधै थाहा पाउने अवस्था नबनेसम्म न त गलत काम रोकिन्छ, न जनताका पक्षमा काम हुन्छ । यसलाई केही हदसम्म स्वीकार गरेर अन्तिरिम संविधानको धारा २७ मा आफू र सार्वजनिक सरोकारका सूचनामा जनताको पहुँचलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था भएपछि २०६४ मा सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन कार्यान्वयनमा आयो । यो कानुन आएको आठ वर्ष बितिसक्दा पनि सूचनाको हकका माग र आपूर्ति पक्षको अनभिज्ञताको डिग्री यो स्तरमा छ । कानुन कार्यान्वयनमा आए पनि जनचेतनाको अभावले यसको पूर्ण कार्यान्वयनमा अझै गम्भीर समस्या छन् । पहिलो कुरा त, स्वयं अधिकांश नागरिकलाई

शासन प्रणालीका सूचनामा आफ्नो पहुँच मौलिक हक हो भन्ने जानकारी छैन । दोस्रो, आपूर्ति पक्ष एकथरी अनभिज्ञ छन् भने अर्कोथरी गोप्य संस्कृतिको जर्जरबाट माथि उठ्न सकेका छैनन् । त्योभन्दा खतरनाक अर्को समस्या के छ भने कतिपय सार्वजनिक निकायका अधिकारी र त्यसमा पनि उपल्लो तहका कतिपय कर्मचारी सूचनाको शक्ति जनतामा पुऱ्याउने कामको सम्पूर्ण रूपले बाधक छन् । पछि बनेको सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा त्यससँग बाफिएका यसअघि नै बनेका कानून उनका लागि गलत हतियार बनेका छन् । दुःखपूर्वक भन्नैपर्ने हुन्छ, कतिपय अवस्थामा न्यायालयका कतिपय फैसला पनि यसमा जनताको सूचनाको हक अनुकूल हुन सकेनन् । सामान्यतया अहिलेसम्म सूचनाको हकमा परेका पुनरावेदनउपर सुनुवाइ हुँदा सार्वजनिक गर्नुपर्ने सूचनाका सन्दर्भमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले उपल्लो तहमा सचिवस्तरलाई आदेश जारी गर्ने गरेको छ । मन्त्रालयका हकमा सैद्धान्तिक र व्यावहारिक दुवै दृष्टिकोणले यो ठीक देखिए पनि संवैधानिक आयोगका हकमा यसको व्यावहारिक पक्ष जटिल बनेर देखा पर्ने गरेको छ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा व्यवस्थापिका, न्यायपालिका र कार्यपालिकाबीचको सन्तुलन र नियन्त्रणको विधिले नै जसरी यिनलाई जनउत्तरदायी बनाउँछ त्यसरी नै संवैधानिक निकायबीचको सन्तुलन र नियन्त्रणको विधिले यिनलाई पनि उत्तरदायी बनाउन आवश्यक छ भन्ने विषय बुझ्न अब ढिलो गर्न हुन्न । हदैसम्मको गलत काम गर्दा ती निकायमा महाअभियोग लगाउने व्यवस्था त छ तर त्यसबाहेक सामान्य ढंगले मात्र बुझिने गरी ती संवैधानिक निकायमा गलत काम भयो भने त्यसको सूचना जनतासम्म पुऱ्याएर गलत काम रोक्ने निकाय आफैँमा कुन हैसियतमा हुनुपर्छ ? लोकतन्त्रमा जनता सुसूचित भए भनेमात्रै गलत काम रोकिन सक्छ भन्ने विश्वास गर्ने राजनीतिक नेतृत्वको चिन्ताबाट मात्र यसको निराकरणको उपाय सम्भव छ । लोकतन्त्रको फन्डामेन्टलसँग सिधा जोडिएको जनताको सूचनाको हक प्रत्याभूतिमा परेका व्यावहारिक समस्या समाधान लोकतन्त्रका स्टेकहोल्डरहरूको चासोको विषय बन्नुपर्छ । लोकतन्त्रको प्रतिफल जनतासम्म पुऱ्याउन र यसलाई सुदृढ तुल्याउने उद्देश्यसहित यसअघि सूचनाको हकलाई संविधान र कानूनमा व्यवस्था गर्ने त्यही राजनीतिक तहको विशेष र सुभ्रबुभ्रपूर्ण निर्णयबिना यो सम्भव देखिँदैन । यतिबेला मुलुकमा जनताका प्रतिनिधि आफैँले आफ्नो संविधान बनाउने तरखर गरिरहेका छन् । संविधानको पहिलो मस्यौदा संविधानसभामा टेबुल पनि भइसकेको छ । अब जनताबाट सुभ्रव ग्रहण गरेर संविधानका धारा पारित गर्ने क्रम सुरु हुनेछ । मस्यौदामा अहिले छुटेका र सच्याउनुपर्ने केही विषय प्रस्ट देखिन्छन् । त्यस क्रममा यी लोकतान्त्रिक शासन पद्धतिको सबै निकाय सन्तुलन र नियन्त्रणको विधिबाट सञ्चालित हुने गरी संविधानमा तिनको त्यही ढंगले व्यवस्था गरियो भनेमात्रै जनताले खोजेको प्रेस तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, पारदर्शिता, सुशासन, जवाफदेही शासन प्रणाली र नागरिक सशक्तीकरणमार्फत शान्त र समुन्नत नेपाल निर्माणको अभियान अघि बढ्छ ।

जनताको सूचनाको हक प्रत्याभूतिमा गम्भीर व्यवधान हटाउन राजनीतिक तहको चासो महत्वपूर्ण हुन्छ नै । तर, सूचनाको हकको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन गराउने दायित्व बोकेको राष्ट्रिय सूचना आयोगले पनि आफ्नो तर्फबाट सबै प्रयास एकैपटक थाल्ने निर्णय गरेको छ । लामो समयसम्म पदाधिकारीविहीन आयोगले पूर्णता पाएपछि यसको ध्यान तीन कुरामा केन्द्रित छ । पहिलो, माथि उल्लेख गरिएका दुईवटा उदाहरणबाट सूचनाको हकका माग पक्ष र आपूर्ति पक्षको अनभिज्ञताको जुन स्तर छ, त्यसले अब नेपालमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट सुशासन कायम गर्दै लोकतन्त्र सुदृढ गराउन लरतरो वा चानचुने प्रयासबाट सम्भव छैन भन्ने कुरालाई प्रष्ट पार्छ । त्यसैले आयोगले पछिल्लो तीन वर्ष देशव्यापी रूपमा सूचनाको हकबारे चेतना जागृत गराउन 'महाअभियान' सञ्चालन गर्ने निष्कर्ष निकालेको छ । दोस्रो, लोकतन्त्रमा यसका हरेक आधारस्तम्भलाई त्यहाँका हरेकले संस्कृतिका रूपमा अघि बढाए भनेमात्रै त्यो दिगो हुन्छ । सूचनाको हक पनि लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ हो । नागरिकलाई आवश्यक सूचना नदिने अधिकारीलाई कानुनले दण्ड गर्ने व्यवस्था गरेको छ । अटेर गरेर नागरिकको मौलिक हक हन गर्न खोज्ने जोसुकैलाई आयोग कारबाही गर्न पछि हट्दैन । तर, यस्ता आधारस्तम्भलाई सधैंभरि त्रासको मनोविज्ञानबाट मात्र स्थापित गर्न खोजियो भने न त लोकतन्त्र दिगो हुन्छ, न त यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन्छ । त्यसैले सूचनाको हकलाई त्रासको मनोविज्ञानबाट होइन कम्तीमा यो पाँच वर्षभित्र सूचना लिनेदिने संस्कृतिको रूपमा विकास गराउने लक्ष्य आयोगले राखेको छ । तेस्रो, समय मूल्यबोध । अर्थात् हरेक विषयको समय मूल्य हुन्छ । कुनै पनि कुरा समय घर्की सकेपछि त्यसको अर्थ र औचित्य हुँदैन । त्यसैले सूचनाको पनि समय मूल्य हुन्छ भन्ने ठानेर नागरिकले पनि आफूलाई चाहिएको सूचना समयमा माग्ने र सार्वजनिक निकायका अधिकारीले पनि उनीहरूलाई समयमै सूचना दिनुपर्छ भन्ने बोध गराउने लक्ष्य पनि आयोगले लिएको छ । आयोगका यस्ता जटिल तर लोकतन्त्रका आधारस्तम्भसँग सिधा जोडिएका गम्भीर कामका लागि यसको क्षमता अभिवृद्धि पहिलो सर्त हो । यसका लागि सम्बन्धित स्टेक होल्डरहरूले समयमै बुझे हामी सबैको साभा प्रयासबाट जनताको अधिकारको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन गर्न, गराउन सक्छौं ।

महिलाले आफ्ना सरोकारका विषयमा जानकारी राख्नु जरुरी

यशोदा तिमिसिना*

- महिला विकास कार्यक्रम करिब ३६ हजार गाविसमा पुगेको छ ।
- महिलाको नाममा जग्गा पास गर्दा नगरपालिका क्षेत्रमा २५ प्रतिशत, गाविसमा ३० प्रतिशत र हिमाली क्षेत्रमा ४० प्रतिशत राजस्व दस्तुर छुट हुन्छ ।
- गाविसमा जाने एकमुष्ट अनुदान रकममध्ये १० प्रतिशत महिला विकासमा छुट्टयाउनुपर्छ ।
- महिला र पुरुषले गर्ने समान कामको समान ज्याला तोकिएको छ ।
- महिलाको मासिक आयमा १० प्रतिशत आय कर छुट छ ।
- औद्योगिक, कृषि, वैदेशिक रोजगारी, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता धेरै विषयमा महिलालाई विशेष अधिकार प्राप्त छ ।
- मौद्रिक नीतिमा अति विपन्न महिलाले लाखसम्मको ऋण लिएमा १ प्रतिशत मात्रै व्याज लिने प्रावधान छ ।
- आब ०६४/०६५ देखि मुलुकमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको व्यवस्था गरिएको छ । आब ०७२/०७३ को कुल बजेटको २१ प्रतिशत महिलाको लाभको बजेटको रूपमा छुट्टयाइएको छ ।
- सरकारी अस्पतालमा बच्चा जन्माउन गए हिमालमा १५ सय रुपियाँ, पहाडमा एक हजार र तराईमा ८ सय रुपियाँ यातायात खर्च बापत दिइन्छ ।
- सरकारी अस्पतालमा आड खस्ने समस्याको निःशुल्क शल्यक्रिया हुन्छ ।
- सबै सरकारी अस्पतालमा अनिवार्यरूपमा 'बर्थ सेन्टर' र शल्यक्रिया सुविधा राख्नुपर्छ ।
- प्रत्येक गाविसमा आमा र शिशुको स्वास्थ्य उपचारका लागि स्वास्थ्य स्वयंसेविकाको व्यवस्था छ ।

*सूचना आयुक्त, राष्ट्रिय सूचना आयोग

- सरसफाइ, सुधारिएको चुलो, पिउने पानीको पाइप बिछ्याउने लगायतका कार्यक्रम महिलालाई केन्द्रित गरेर राज्यले सञ्चालनमा ल्याएको छ ।
- एकल महिलाको सामाजिक सुरक्षा भत्तामा उमेरको हद लाग्दैन ।

पछिल्लो समय महिलाका पक्षमा राज्यले गरेका निर्णयमध्ये उल्लेखित केही मात्रै हुन् । मूलतः ०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापश्चात सुरु भएको महिला हक अधिकारको अभियान ०६२/६३ को जनआन्दोलनपछि अझ व्यापक बनेको छ । समानुपातिक समाज निर्माणपछि आधुनिक नेपाल निर्माण हुने र त्यसका लागि वर्षौंदेखि विभेदको सामना गरिरहेका महिलाहरूलाई विशेष व्यवस्थाद्वारा समान बनाउने सोचका साथ महिला पक्ष भएका धेरै कानून, नीति, नियम बनेका छन् । तुलनात्मक रूपमा महिला पक्ष बनाएर गरिएका राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय नीतिमा लैङ्गिक रूपमा कसैले विभेदको सिकार हुनु नपरोस् भनेर सजगता अपनाइएको छ । तैपनि जति प्रभावकारी रूपमा नियम लागु हुनुपर्ने हो सो हुन नसक्नाका कारणहरू खोतल्ने प्रयास यस लेखमा गरिएको छ ।

अहिले नेपालमा महिलाका पक्षमा कानून या नीति नियमको कमी भएर हक अधिकार स्थापित हुन विलम्ब भएको होइन । बरु भएका कानूनको कार्यान्वयन नहुनु र त्योभन्दा महत्त्वपूर्ण कुरा जसका निमित्त ती बनेका हुन् ऊ नै बेखबर रहनुले यति धेरै काम गर्दा पनि समस्या ज्यूँका त्यूँ देखिएको हो । अनुमान गरौं, जुन महिलाका लागि केन्द्रित गरेर कानून, नीति नियम बने तिनबारे ५१ प्रतिशत भन्दा बढी जनसंख्या रहेका कति महिलालाई थाहा होला ? जब थाहा पाउने महिलालाई संख्यामा बढोत्तरी हुन्छ तबमात्रै महिलाका हक अधिकार पूर्ण रूपमा सुरक्षित हुन्छन् । र, समानुपातिक समाज निर्माण हुन्छ भन्न सकिन्छ । कानुनी रूपमा नेपाली महिलाको स्थिति कुनै पनि एसियाली राष्ट्रको भन्दा कमजोर छैन बरु कतिपय विषयमा बलियो छ । महिलाको हितमा नेपालले बनाएका कतिपय कानून दक्षिण एसियामा नमुना बनेका छन् भने ०६४ सालमा गठित संविधानसभामा महिलाको ३३ प्रतिशत सहभागिता हुँदा त्यस उपलब्धिलाई विश्वले नै सकारात्मक रूपमा लिएर उदाहरण पेस गरेको थियो ।

यसभन्दा पहिलेका संविधान निर्माण प्रक्रियामा महिला सहभागिता हेर्नो भने परिणाम साँढै निराशाजनक देखिन्छ । जस्तो, २००४ सालमा लागु भएको नेपाल सरकारको वैधानिक कानून भन्दा एकजना महिला पनि समावेश थिएनन् । ००७ सालको 'नेपालको अन्तरिम शासन विधान, २००७ भन्दा पनि महिला सहभागिता थिएन । ०१५ मा बनेको संविधानमा पनि महिलालाई समावेश गरिएन । बरु ०१९ सालमा चौथो संविधान निर्माण गर्दा प्रजातन्त्रको साटो पञ्चायत व्यवस्था लागु भएपनि एकजना महिला संविधान निर्माण

प्रक्रियामा राखियो । ०४७ सालको पाँचौँ संविधान लागु गर्दा पनि महिला सहभागिता गराइएन । यसपछि ०६३ मा जब अन्तरिम संविधान मस्यौदा आयोग बन्यो त्यसमा चारजना महिलाले सहभागिता जनाए । यसरी हेर्दा महिलाको स्थिति नीति निर्णायक तहमा समेत नगन्य भएको कुरामा महिलाले चासो र चिन्ता देखाउनुपर्छ । त्यस्ता महत्वपूर्ण निकायमा महिला सहभागिता बढाउन तल्लो तहका महिलासमक्ष जानकारी पुऱ्याउनुपर्छ । तिनलाई सशक्त बनाउनुपर्छ । अनिमात्रै विभेद हट्छ र समानुपातिक समाज निर्माण हुन्छ ।

यसै गरी, सशस्त्राब्दी विकास लक्ष्यमा शिक्षा र स्वास्थ्यका क्षेत्रमा नेपालले प्राप्त गरेको उपलब्धिलाई मानव विकास सूचकाङ्कमा उल्लेखनीय उपलब्धिका रूपमा लिइएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि स्थिति संतोषजनक छैन । किन त ? किनभने अधिकांश महिला आफ्नो विषयमा भएका असल व्यवस्थाबारे जानकार छैनन् । यसरी हेर्दा के देखिन्छ भने कानुन निर्माणले मात्रै सशक्तीकरणका मुद्दालाई संवोधन गर्न सकिँदैन रहेछ । त्यो संवोधनका लागि चाहिने पहिलो खुट्टिकिला कानुन निर्माण हो भने दोस्रो र तेस्रो खुट्टिकिला कार्यान्वयन र त्यस विषयको जानकारी पनि हो ।

थाहा पाउनु पर्‍यो :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २० मा महिलाको हक शीर्षकमा भनिएको छ,

- महिला भएकै कारणबाट कुनै पनि किसिमको भेदभाव गरिने छैन ।
- प्रत्येक महिलालाई प्रजनन स्वास्थ्य तथा प्रजनन सम्बन्धी हक हुनेछ ।
- कुनै पनि महिलाविरुद्ध शारीरिक, मानसिक वा अन्य कुनै किसिमको हिंसाजन्य कार्य गरिने छैन र त्यस्तो कार्य कानुनद्वारा दण्डनीय हुनेछ ।
- पेत्रिक सम्पत्तिमा छोरा र छोरीलाई समान हक हुनेछ ।

संविधान देशको मूल कानुन हो । संविधानमा उल्लेख गरिएका बाहेकमा महिलाको हक या सहभागिता नहुने होइन । बरु उल्लेखित विषयचाहिँ समेट्नेपर्ने र बाँकी विषयमा पनि एउटा नागरिकले पाउने अधिकार र निर्वाह गर्नुपर्ने कर्तव्यमा महिलाको सहभागिता समान रहन्छ । संविधानको धारा २० मा मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरिएका बुँदा वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा अपरिहार्य देखिएकाले लेखिएका हुन् । अन्य धारामा पनि समावेशी संरचनाको कुरा आउँदा महिलाको स्थान अग्रभागमा राखिएको छ । यसले के देखाउँछ भने संविधानमा उल्लेख गर्दैमा समस्या निरूपण हुने होइन रहेछ । यसलाई कार्यान्वयनमा लैजानु ठूलो कुरा हो । यदि कार्यान्वयनमा लगिएन भने यो बुझ्नुपर्छ, जसको यसमा सरोकार रहन्छ

तिनलाई यसमा जानकारी छैन । अबको मुख्य काम भनेको जसले जानकारी राखेको छ त्यसले बढी भन्दा बढी जानकारी दिनु हो ।

अहिले जनसंख्याको आधारमा महिलाहरू पुरुषभन्दा एक प्रतिशतले बढी छन् । यसरी हेर्दा प्रायः सबै क्षेत्रमा महिलाकै स्थान अग्रणी हुनु पर्नेमा त्यसो भएको छैन । किन होला ? अहिलेको यक्ष प्रश्न हो यो । पितृसत्तात्मक समाज, वर्षौंदेखि चलिआएको महिलामाथिको असमान व्यावहार, चेतनाको कमी, छोरा र छोरीमा गरिने विभेद लगायतका बुँदाले उक्त प्रश्नको जवाफ दिन सकिन्छ । तर त्यतिले मात्रै पूर्णाङ्क प्राप्त हुँदैन । महिलामाथिको विभेद अन्त्यका लागि चालु प्रयास सँगसँगै महिलाले आफू र आफ्नो सरोकारका विषयमा थाहा पाउनु जरुरी छ । त्यो थाहा पाउने काइदा के होला ? अर्को जायज प्रश्न उब्जन सक्छ । त्यस प्रश्नको सजिलो जवाफ हो, सूचनाको हकको जानकारी ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, ०६३ को धारा २७ मा प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरकोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ भनिएको छ । यसरी संविधानले नागरिकको मौलिक हकको रूपमा नै जान्न पाउने हकलाई सुनिश्चित गरेको छ । यस हकको संरक्षण, सम्वर्द्धन र प्रचलन गराउने जिम्मेवारी राष्ट्रिय सूचना आयोगमा छ । सूचनाको हक सम्वन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली २०६५ मार्फत अभ व्यापक रूपमा नागरिकको सूचनाको हकलाई सुनिश्चित हुने मार्ग प्रशस्त गरेको छ । व्यक्तिले जान्न पाउने हकलाई कानुनले सुनिश्चित गरे पनि यसमा नागरिकको चेतना उच्च छैन । त्यसमा पनि महिलाले रुचि देखाएकै छैन भने पनि हुन्छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगमा गत वर्षका चालु मुद्दा ७७५ वटा रहेकोमा महिलाले सूचना पाउँ भनी दिएको निवेदनको संख्या ६५ मात्रै रहेको छ । यसले पनि के देखाउँछ भने पुरुषको तुलनामा अत्यन्त कम महिलाहरू सूचनाको हकबारे जानकार छन् ।

अघि नै उल्लेख गरियो, लामो समय अभ्यासमा रहेको विभेद रातारात हट्न संभव छैन । तर आआफ्ना क्षेत्रबाट पहल गरियो भने यो असंभव पनि छैन । सतीप्रथाको अन्त्य भएको दुईसय वर्ष पनि पुगेको छैन । तर यसबिचमा भएका प्राप्ति, उपलब्धि र चेतनाको लेखाजोखा गर्नु भने हामी त्यस्तो पृष्ठभूमिबाट आएको हौं र ? भन्ने प्रश्न उब्जन सक्छ । यसर्थ समानुपातिक समाज निर्माणका लागि विश्वपरिवेश, सामाजिक आधार र अभ्यास एवं चेतनाको विस्तार हुनु आजको आवश्यकता हो ।

अहिले पनि महिलामाथि भेदभाव भएका केही कानुन नरहेका होइनन् । तर त्यो भन्दा कैयन् ज्यादा उपलब्धि हामिले कानुनी रूपमा नै प्राप्त गरिसकेका छौं । अबको खाँचो भनेको ती कानुनलाई कार्यान्वयनमा लैजानु अघि सरोकारवालाले थाहा पाउनु जरुरी छ । आफू र आफ्नो वारेको जानकारी लिनु पाइन्छ भन्ने कुराको चेत महिलामा अत्यन्त

कम छ । उसो त सबै पुरुषले पनि यस प्रकारको चेतना पाएका छैनन् । यो थाहा पाउने अधिकारबाट वञ्चित भएका कारण समाजमा कुशासन भ्रष्टाचार बढेको छ । त्यो कसरी भने, यदि एकल महिलाले पाउने भत्ताका बारेमा तिनलाई जानकारी रहेनछ भने उनको नाममा आएको रकम अरू कसैले बिल मिलाएर पो खाइसक्यो कि ? महिलाका नाममा आएको बजेट महिलाले निर्णय नगरी तिमीहरू पनि बाटो हिँड्छौ, पानी खान्छौ या मन्दिर धेरै जान्छौ भनेर टाठाबाठाले आफ्नो खुसिले बजेट प्रयोग गरे कि ? जबकि महिलाहरू सल्लाह गरेर चाहेको विकास निर्माणमा लगाउन मिल्ने बजेट हो त्यो । किशोरीहरूका नाममा आएको छात्रवृत्तिबाट अरूले नै फाइदा उठाइरहेका छन् कि ? यी संशयपूर्ण प्रश्नको जवाफ आफूले संपूर्ण जानकारी पाएपछि मात्रै पाइन्छ ।

सानो उदाहरण पेस गरौं, सरकारी अस्पतालमा महिला सुत्केरी हुँदा हिमाली क्षेत्रमा भए १५ सय, पहाडमा भए एक जार र तराईमा भए ८ सय रुपियाँ बाटो खर्चका रूपमा पाउने प्रावधान राज्यले बनाएको छ । यस्तो प्रावधानबारे कति महिला जानकार होलान् ? आङ्खस्ने समस्याको निशुल्क शल्यक्रिया हुन्छ । सबै सरकारी अस्पतालमा अनिवार्यरूपमा 'बर्थ सेन्टर' र शल्यक्रिया सुविधा राख्नुपर्छ । प्रत्येक गाविसमा आमा र शिशुको स्वास्थ्य उपचारका लागि स्वास्थ्य स्वयंसेविकाको व्यवस्था छ । यदि कुनै अस्पतालमा यो सुविधा रहेनछ भने किन ? भनेर प्रश्न गर्ने या जानकारी लिने हक नागरिकलाई छ । तर त्यो हक प्रयोग गर्नुअघि जानकार हुनु जरुरी छ ।

के गर्न सकिन्छ ?

नेपालमा पुरुषको साक्षरता दर ७४ प्रतिशत पुग्यो भने महिलाको ५६ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । यसले पनि चेतनाको स्तर र त्यसले समाजका सबै कामकारवाहीमा देखाउँने प्रभावमा फरक पर्दछ । शिक्षालाई आधार बनाउने हो भने तुलनात्मक रूपमा महिलाभन्दा पुरुषहरू सचेत देखिए । अब सचेत वर्गको काम चेतना पुऱ्याउनु पनि हो । सूचनाको हकका अभियन्ता, सञ्चारकर्मी, सचेत नागरिक लगायतले महिलालाई सूचनाको हकले सशक्त बनाउन कसरी मद्दत गर्छ भन्नेमा केन्द्रित कार्यक्रम गर्नुपर्छ । राष्ट्रिय सूचना आयोग तत् निकायसँग सहकार्य गरेर जनताको सूसुचित हुने हकलाई सुनिश्चित गर्न तयार छ । सचेत महिलाले पनि कानून निर्माण गर्दा र महिलाको पक्षमा काम गर्दा या नीति निर्णायक तहमा महिलाको समान सहभागिताको वकालत गर्दा केन्द्रदेखि गाउँसम्मका महिलालाई सशक्त पार्ने महत्वपूर्ण औजारका रूपमा सूचनाको हकलाई प्रयोग गर्नुपर्छ ।

सूचनाको हक : मान्यता, अभ्यास र अनुभव

काशीराज दाहाल*

विषय-प्रवेश

लोकतन्त्र नागरिक नियन्त्रित शासन व्यवस्था हो । नागरिकद्वारा गरिने शासन लोकतन्त्र हो । लोकतन्त्र अर्थपूर्ण हुन राज्यको काम कारवाहीमा नागरिकको सहभागिता (People's Participation), पारदर्शिता (Transparency) र जवाफदेहिता (Accountability) हुनुपर्छ । यसो भएमा नै शासन व्यवस्थाले वैधता प्राप्त गर्दछ र त्यसप्रति नागरिकको अपनत्व रहन्छ । शासन व्यवस्थाप्रति नागरिकको अपनत्व भएमा नै त्यो दिगो हुन्छ । मुलुकमा सुशासनको अनभूति भएमा नै शासन प्रणाली दिगो हुन्छ । मुलुकमा सुशासनका निम्ति विधिको शासन, नागरिकप्रति उत्तरदायी व्यवस्था, भ्रष्टाचारमुक्त समाज, खुला सरकार, सार्वजनिक सेवाको प्रवाहमा प्रभावकारिता र दक्षता, काम कारवाहीमा खुलापन जस्ता कुरा आवश्यक हुन्छ । सुशासन पाउने नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो । शासन सञ्चालन जनमुखी, पारदर्शी, अनुशासित, वैधानिक र जिम्मेवार हुनुपर्ने सुशासनको मान्यता हो । सुशासनको सम्बन्ध शासनको वैधतासँग छ । राज्यमा निहित अधिकारको कुनै पनि निकाय र पदाधिकारीबाट दुरुपयोग हुन नदिनु सुशासन हो । जनताबाट प्रत्यायोजित गरिएको अधिकार प्रयोग गर्ने निकाय र पदाधिकारीले संविधान एवम् कानूनको सीमाभित्र रही उचित प्रक्रिया पुरा गरेर गरिने शासनले मात्र वैधता प्राप्त गर्छ । दिगो शान्तिको निम्ति लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको निर्माण र सुशासनको सुनिश्चितता आवश्यक पर्छ । मुलुकमा सुशासनका निम्ति राज्यले अपनाउने शासन प्रणाली लोकतान्त्रिक हुनुपर्ने र त्यस्तो लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा विधिको शासन, राज्यको काम कारवाहीमा पारदर्शिता, स्वच्छता, जवाफदेहिता, सहभागिता, सहमति, समता, उत्तरदायीपन, प्रभावकारी एवम् सक्षमता जस्ता सुशासनका आधारभूत मान्यताहरू प्रतिबिम्बित भएको हुनुपर्छ । जनताको चाहना र आकाङ्क्षालाई सम्बोधन गर्न राज्यले उत्तरदायीपूर्ण व्यवस्था, जनमुखी प्रशासन, नागरिकका आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति, भ्रष्टाचार नियन्त्रण जस्ता कुराहरूको सुनिश्चितता हुनुपर्छ ।

*अध्यक्ष, प्रशासकिय अदालत

सुशासनका निम्ति सूचनाको हक महत्वपूर्ण औजार हो । नागरिक सुसूचित भएमा शासकहरू शासितप्रति उत्तरदायी हुन्छन् । जनता सुसूचित भएमा नै शासक शासितप्रति उत्तरदायी भई जनताको हितमा नीति, नियम, कानुन, योजना बनाउन जिम्मेवार हुन्छन् जसबाट नागरिकको भविष्य सुनिश्चित हुन्छ । सरकारी प्रणाली, सार्वजनिक निकायको निर्णयप्रक्रिया र काम कारवाहीमा पारदर्शिता र जवाफदेहिताको सुनिश्चितताको निम्ति सूचनामा नागरिकको सहज पहुँच आवश्यक हुन्छ । लोकतन्त्रको संस्थागत विकास हुन नागरिक सशक्तीकरण आवश्यक पर्ने भएकाले सूचनाको हकले नागरिकलाई सशक्तीकरण गर्ने, निर्णयलाई अर्थपूर्ण बनाउने, नागरिकले प्रश्न उठाई सार्वजनिक निकायको निर्णयमा प्रभाव पार्न सक्ने जस्ता स्थितिको सिर्जना हुन्छ । सूचनाको हकको आवश्यकता र महत्वलाई आत्मसात गरी आधुनिक लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले संविधान र विशेष कानूनद्वारा नागरिकका सूचनाको हकको प्रत्याभूति गरी “खुला सरकार”को अवधारणालाई स्वीकार गरेका छन् । नेपालले पनि सूचनाको हकलाई लागु गर्ने संवैधानिक वाचा गरेको छ ।

सूचनाको हक : आधारभूत मान्यता

करिब २०० वर्षअगाडि अर्थात् सन् १७६६ मा स्विडेनले सूचनाको हकलाई कानुनी संरक्षण प्रदान गर्‍यो । सन् १९९० सम्म केवल १३ वटा राज्यहरूले मात्र सूचनाको हकको महत्वलाई आत्मसात गरी कानुनी व्यवस्था गरेकोमा तत्पश्चात् अहिलेसम्म १०१ भन्दा बढी मुलुकहरूले संविधान र विशेष कानूनद्वारा नागरिकको सूचनाको हकलाई संरक्षित गरेको अवस्था छ । यो संख्या बढ्दो अवस्थामा छ । ३० वटाभन्दा बढी मुलुकहरूले त संविधानद्वारा नै सूचनाको हकको संरक्षण गरेका छन् । नेपालले पनि २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनपश्चात् जारी गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा मान्यता दिन पुगेको र त्यसलाई नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ले पनि निरन्तरता दिएको छ । यसलाई नयाँ संविधानमा पनि राखिने छ ।

सन् १९४५ मा संयुक्त राष्ट्रसंघको स्थापना भएपछिको पहिलो अधिवेशन (१९४६) ले सूचनाको स्वतन्त्रतालाई आधारभूत मानवअधिकारको रूपमा परिभाषित गरी संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरिएका मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ को धारा १९, राजनीतिक तथा नागरिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ को धारा १९ लगायत विभिन्न मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानूनले सूचनाको हकलाई राज्यले सम्मान र प्रचलन गराउनुपर्ने सिद्धान्तको विकास गरेको छ । खासगरी सूचनाको हकसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय विधिशास्त्रले सूचनाको अधिकतम सार्वजनिकीकरणको सिद्धान्त, खुला सरकारको स्थापना, सूचना प्रवाहमा राज्यको सक्रिय भूमिकाको निर्धारण, सूचना

बन्देजीका सीमित व्यवस्था, सूचना पाउने सरल कार्यविधि, सूचनादाताको संरक्षण, सूचना प्रवाहको सरल व्यवस्थाका निम्ति सूचना आयोग जस्ता स्वतन्त्र आयोग वा निकायको विशेष व्यवस्था जस्ता कुरालाई आत्मसात गरेको छ । यही सिद्धान्तलाई समावेश गरी आधुनिक लोकतान्त्रिक मुलुकहरूले सूचनाको हकसम्बन्धी विशेष संवैधानिक र कानुनी व्यवस्था गरेको देखिन्छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी आधुनिक विधिशास्त्रले देहायका मान्यतालाई आत्मसात गरेको सन्दर्भमा सूचनाको हकलाई संस्थागत गर्न बलियो कानुनी व्यवस्था, कार्यान्वयनको प्रभावकारी संयन्त्र लगायत सूचनाको हक सम्बन्धी सम्बद्ध क्षेत्रको सुधार र क्षमता विकासमा देहायका सिद्धान्तका साथ विश्व अभियान केन्द्रित भएको देखिन्छ ।

- सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनले अधिकतम सूचना प्रवाह गर्ने सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने, सूचनामा बन्देजी भन्ने कुरा अपवाद मात्र हुने, सरल प्रक्रियाबाट सूचना पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने, सूचनाको कानुनमा -नागरिकको सूचनामा सहज पहुँच, सूचना प्रवाह सम्बन्धी कानुनको क्षेत्र विस्तार, सूचना माग्ने विधि, सूचना नदिएमा पुनरावेदन र उपचार, दण्ड र जरिवाना एवम् प्रवर्द्धनात्मक व्यवस्था हुनुपर्ने,
- शासन व्यवस्थामा नागरिकको अर्थपूर्ण सहभागिता र सरकारलाई जवाफदेही बनाउने महत्वपूर्ण औजार “सूचनाको हक” हो भन्ने कुरा स्थापित मान्यताको रूपमा स्वीकार गर्ने,
- बलियो सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन र कार्यान्वयनको प्रभावकारी संयन्त्र नभएसम्म “खुला सरकार” (Open Government)को अवधारणाले सार्थकता प्राप्त नगर्ने हुँदा त्यसको व्यवस्था गर्ने,
- काम कारवाहीमा नागरिक सहभागिता, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको माध्यमद्वारा भ्रष्टाचार र अनियमितताको रोकथाम गरी विधिको शासनप्रति विश्वास जगाई सुशासन कायम गर्ने,
- सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रचलनको निम्ति त्यसप्रति राज्यको बलियो अर्थपूर्ण प्रतिबद्धता (Meaningful Commitment) हुनुपर्ने,
- सूचनाको हकको सम्मान र प्रचलन गर्न गराउन राज्यले विशेष कार्ययोजना (Action Plan) बनाई लागु गर्ने गराउने,
- बलियो राज्य निर्माण का निम्ति मुलुकमा सुशासन, नयाँ सार्वजनिक व्यवस्थापन र अधिकारको निक्षेपण जस्ता कार्य गरी शासन गर्ने वैधता प्राप्तिका निम्ति नागरिकप्रति उत्तरदायी व्यवस्था निर्माण गर्न ।

नेपाल र सूचनाको हक

नेपालमा राज्यका काम कारवाहीहरू अपारदर्शी भएका कारण जवाफदेहिता नलिने र भ्रष्टाचार र अनियमितताको बढ्दो अवस्था देखिएकाले उत्तरदायीपूर्ण व्यवस्था स्थापना गर्न सूचनाको हक आवश्यक मानियो । नेपालमा वि.सं. २०४६ सालको ऐतिहासिक जनआन्दोलनको उपजको रूपमा जारी भएको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ ले प्रत्येक नेपालीलाई सूचना पाउने र प्राप्त गर्ने हक प्रदान गर्‍यो । त्यस संविधानमा “प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार हुनेछ, तर कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचना प्रदान गर्न कर लगाएको मानिने छैन” भनी उल्लेख गरियो । संविधानमा नै उल्लिखित यो व्यवस्थाले सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा उद्घोष गरेको भए पनि त्यसबेला संसद्बाट तत्सम्बन्धी कानून बन्न नसक्दा मौलिक हकको सो व्यवस्था घोषणात्मक प्रकृतिको रूपमा रही प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयनमा आउन सकेन । सर्वोच्च अदालतले अधिवक्ता राधेश्याम अधिकारीद्वारा दायर गरिएको राजदुत नियुक्ति सम्बन्धी मुद्दा (२०४८), अधिवक्ता बालकृष्ण न्यौपानेद्वारा दायर गरिएको टनकपुर बाँध परियोजनाको मुद्दा (२०४८), डा. राजेश गौतम समेतद्वारा दायर गरिएको अरूण तेस्रो सम्बन्धी मुद्दा (२०५१), काशी दाहालद्वारा दायर गरिएको गौतम बुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी सम्बन्धी मुद्दा (२०५३) लगायतका विभिन्न मुद्दाहरूमा सूचनाको हकको व्याख्या र विवेचना गरी सूचनाको हकलाई प्रभावकारी बनाउन कानून निर्माणका निम्ति सरकारलाई निर्देशनात्मक आदेश जारी गरेको थियो । तर, त्यस विषयमा निर्देशनात्मक आदेश जारी गर्दा पनि समयमा नै तत्सम्बन्धमा कुनै कानून बन्न सकेन । जनआन्दोलन २०६२/६३ को परिणाम नेपाल सरकारले सूचनाको हक सम्बन्धी कानून लोकतान्त्रिक मान्यता अनुरूप तर्जुमा गर्न विशेष समिति गठन गरी सो समितिले पेस गरेको मस्यौदाको आधारमा व्यवस्थापिका-संसदले कानून बनाई जारी गरेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ ले “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन” भन्ने व्यवस्था गरी सूचनाको हक अन्तर्गत आफ्नो सरोकार वा सार्वजनिक सरोकार रहेको विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा संवैधानिक प्रत्याभूति गर्‍यो । नागरिकको सूचनामा पहुँच बढाउन सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ र तत्सम्बन्धी नियमावली, २०६५ जारी भएको छ । पहिलो संविधानसभा अन्तर्गतको मौलिक अधिकार तथा निर्देशक सिद्धान्त समितिले प्रस्तुत गरेको संविधानको प्रारम्भिक मस्यौदामा सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भए सरह नै निरन्तरता दिने प्रस्ताव गर्‍यो । अब नयाँ संविधानले पनि यसलाई निरन्तरता दिने छ । सूचनाको हक सम्बन्धी

कानूनले अधिकतम् सूचना प्रवाहको सिद्धान्त, खुला सरकारको मान्यता, सूचना नदिनेलाई कारबाही र सूचनाको दुरूपयोग गर्नेलाई सजाय समेतको व्यवस्था गरेको छ । राजनीतिक दलहरूको कामकारवाही समेत सूचनाको हकको दायरामा राखेको छ ।

सूचनाको वर्गीकरण र नियन्त्रित सूचना

सूचनाको हकलाई प्रभावकारी बनाउन सूचनाको वर्गीकरण आवश्यक छ । समाजशास्त्री मेक्स वेवरको भनाइमा “सार्वजनिक शक्ति प्रयोग गर्ने कर्मचारीतन्त्र जोसँग सूचना हुन्छ, त्यसलाई सार्वजनिक गर्दा त्यसबाट सहनुपर्ने आलोचनाभन्दा प्रवाह नगरी प्रभाव देखाउने स्वभावका कारण खुलापन र पारदर्शिता सहज हुँदैन” । यस कारण पनि सूचनाको हक आवश्यक हुन्छ र सूचनालाई सहज बनाउन स्पष्ट वर्गीकरण गर्नु आवश्यक छ ।

राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील प्रकृतिका सूचनाको संरक्षण गर्नुपर्ने राज्यको दायित्व हो । एकातर्फ राज्यको काम कारवाहीमा नागरिकको सहज पहुँच हुनुपर्ने र सार्वजनिक निकायको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा सर्वसाधारणको अधिकार (Public Domain) हुने सिद्धान्त छ भने अर्कोतर्फ संवेदनशील प्रकृतिका सूचनाहरू सार्वजनिकीकरण गर्दा समाजमा त्यसले पुऱ्याउने क्षतिलाई मध्यनजर गरी त्यस्तो सूचना नागरिकको पहुँच बाहिर राख्नुपर्ने कारण सूचनाको वर्गीकरण (Classification of Information) आवश्यक हुन्छ । सूचनाको वर्गीकरण गर्नुको मुख्य उद्देश्य संवेदनशील (Sensitive and Confidential) सूचनाको संरक्षण गर्नु हो ।

सूचनाको वर्गीकरण गर्दा मुख्यतया: त्यस्तो सूचनाको सार्वजनिकीकरणले समाजमा पार्ने क्षतिको आधारमा क्षतिको गम्भीरताको मात्रा र स्तर (Degree of Sensitivity) का आधारमा त्यसको संवेदनशीलता निर्धारण गरिन्छ । सूचनाको वर्गीकरण राष्ट्रिय हित, मुलुकको सुरक्षा र अखण्डता एवम् नागरिकको वृहत्तर कल्याणको उद्देश्यअनुरूप गरिन्छ । सूचनाको वर्गीकरण सम्बन्धित पदाधिकारीको सुविधाको निम्ति नभई समाजमा त्यस्तो सूचनाको प्रवाहले पार्ने क्षति र प्रभावका आधारमा गरिने हो ।

सूचनाको हक अनियन्त्रित र निरपेक्षा छैन । सार्वजनिक हितका निम्ति मुनासिब बन्देज लगाउने गरी सीमाहरू निर्धारण गरिन्छ । यसै उद्देश्यका साथ विभिन्न मुलुकमा कार्यकारिणी अधिकार प्रयोग गर्ने निकायले सूचनाको वर्गीकरण कानूनको अधीनमा रहेर गर्ने गर्दछ । अमेरिकामा सूचनाको स्वतन्त्रता सम्बन्धी ऐनले नागरिकको सूचनामा पहुँचको अधिकारलाई स्थापित गरेको र राष्ट्रपतिको कार्यकारिणी आदेश, २००९ (१३५२६) बमोजिम सूचनाको वर्गीकरण गरिएको छ जसअनुसार जुन सूचना सार्वजनिक गर्दा राष्ट्रिय हितमा अपुरणीय वा भारी क्षति (Grave damage) पुग्न सक्छ, त्यस्तो प्रकृतिको सूचनालाई अति गोप्य (Top

Secret), सूचना प्रचार हुँदा गम्भीर क्षति (Serious damage) पुऱ्याउन सक्ने सूचनालाई गोप्य (Secret) र क्षति (Damage) पुऱ्ने सूचनालाई गोपनीय (Confidential) र अन्य अवर्गीकृत (Unclassified) भनी वर्गीकरण गर्ने र कतिपय अवर्गीकृत सूचनाभित्र सम्बेदनशील प्रकृतिका विषयहरू संरक्षितभित्र पर्ने वा कतिपय त्यस्ता संवेदनशील सूचना प्रतिबन्धित समेत हुन्छन् । यसरी सूचनाको वर्गीकरण गर्दा वर्गीकृत त्यस्तो लिखत वा सूचनामा सङ्केत चिन्ह राख्ने गरिन्छ । बेलायत, क्यानाडा र भारत लगायतका मुलुकहरूमा पनि Top Secret, Secret, Confidential र संरक्षित/प्रतिबन्धित निषेधित (Restricted) गरी वर्गीकरणको सिद्धान्तलाई अवलम्बन गरिएको छ । कतिपय सूचनाहरू वर्गीकृत नभए पनि त्यसलाई सार्वजनिकीकरण गर्नमा निषेध र प्रतिबन्ध लगाइएको हुन्छ । वर्गीकृत सूचनाको प्रकृतिअनुसार संरक्षण र स्थानान्तरणको सम्बन्धमा समेत विशेष प्रक्रिया निर्धारण गरिन्छ ।

नेपालको सन्दर्भमा नेपालको सुरक्षा, शान्ति तथा व्यवस्था कायम राख्नका लागि सरकारी तथा सार्वजनिक कार्यालयको महत्वपूर्ण कागजातहरू, अभिलेखहरू, सन्धिपत्रहरू जस्ता संरक्षणीय लिखतहरूको वर्गीकरण गर्न र गोप्यताको संरक्षण गर्ने उद्देश्यले २०३९ सालमा लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ जारी गरियो । यस ऐनले लिखतहरूको गोप्यताको प्रयोजनका लागि लिखतहरूलाई - (क) सख्त निषेधित लिखत, (ख) अति गोप्य लिखत, (ग) गोप्य लिखत भनी वर्गीकरण गरिने व्यवस्था गर्‍यो । यस्तो वर्गीकरण मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव समेत भएको समितिले गर्ने, सख्त निषेधित लिखत एक पटकमा ३० वर्षमा नबढाई गोप्य रहने, अति गोप्य लिखत एक पटकमा २० वर्षमा नबढाई गोप्य रहने, गोप्य लिखत ५ वर्षसम्म गोप्य रहने, यसरी वर्गीकृत लिखत सरकारको स्वीकृत विना हेर्न वा अनधिकृत रूपले प्रयोग गर्न नपाउने, गरेमा कसुर मानी सजाय हुने व्यवस्था गर्‍यो । सरकारले नेपाल राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी तोकेको मितिदेखि प्रारम्भ हुने भनेकाले सरकारबाट यस ऐनलाई लागु गर्ने गरी सूचना नै प्रकाशिन नगरिएको कारण कार्यान्वयनमा नै आएन ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा २७ ले सार्वजनिक निकायमा रहेको ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित सूचनाको संरक्षण गर्नका लागि नेपाल सरकारको मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सम्बन्धित मन्त्रालयको सचिव र कार्यालय प्रमुख वा मुख्य सचिवले तोकेको सम्बन्धित निकायको विशेषज्ञ सदस्य रहेको समितिले नीतिगत रूपमा सूचनाको वर्गीकरण गर्ने र समितिले सूचनाको वर्गीकरण गर्दा त्यस्तो सूचना कति वर्षसम्म गोप्य राख्नुपर्ने हो सोको अवधि र संरक्षण गर्ने तरिकासमेतका बारेमा निश्चित मापदण्ड निर्धारण गर्नुपर्ने, वर्गीकरण गरिएको सूचना त्यस्तो सूचनाको प्रकृतिअनुसार बढीमा ३० वर्षको अवधिसम्म गोप्य राख्न सक्ने, यस्तो वर्गीकृत सूचना प्रत्येक १० वर्षमा पुनरावलोकन गर्ने व्यवस्था गरेको छ । समितिले गरेको वर्गीकरणमा चित्त नबुझ्ने पक्षले राष्ट्रिय सूचना

आयोगमा पुनरावलोकनका लागि निवेदन दिन सक्ने र आयोगले पुनरावलोकन गर्दा सो सूचना गोप्य राख्नुपर्ने नदेखिएमा सार्वजनिक गर्न आदेश दिने व्यवस्था छ । सूचना गोप्य रहने समयसीमा विभिन्न मुलुकमा विभिन्न किसिमको देखिन्छ । ब्राजिलको सन् २०११ को सूचनामा पहुँच सम्बन्धी कानूनले बढीमा ५० वर्षभन्दा बढी सूचना गोप्य राख्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । यस्तै विभिन्न मुलुकमा विभिन्न समयवधिहरू निश्चित गरिएको छ । सूचनाको वर्गीकरण नागरिकको हितलाई प्रबर्द्धन गर्ने उद्देश्यले हुनुपर्दछ ।

सूचनाको हक लोकतन्त्रको आधारस्तम्भ हुँदाहुँदै पनि सूचनाको हक निरपेक्षा नहुने हुँदा कानूनद्वारा नै सूचनाको हकका सीमाहरू निर्धारण गरिन्छ । सूचनाको हकका सीमाहरू वा सूचना सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने विषयका अपवादहरूका रूपमा अमेरिकाको कानुनी व्यवस्थामा राष्ट्रिय सुरक्षा र वैदेशिक नीति, विश्वसनीय व्यापारिक र वित्तीय सूचना, व्यक्तिगत गोपनीयतामा असर पुग्ने सूचना, फौजदारी अनुसन्धान सम्बन्धी अभिलेख, अपरिपक्व नीति, बैङ्क अभिलेख, आर्थिक हितमा गम्भीर आघात पार्ने सूचना आदि रहेका छन् । यस्तै वेलायतको सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनले प्रतिरक्षा, सुरक्षा, अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, मुद्रा सम्बन्धी राष्ट्रिय महत्वको विषय, फौजदारी अपराध सम्बन्धी अभिलेख, विश्वासमा प्राप्त गरेका सूचना (Confidential Information) जस्ता विषयहरू देखिन्छन् ।

भारतीय सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २००५ को मुख्य उद्देश्य पारदर्शिता, जवाफदेहिता र खुलापनको स्थापना गर्ने रहेकोमा सो ऐनको दफा ८ ले तोकेको सीमाहरूमा सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, सुरक्षा र वैदेशिक वा आर्थिक स्वार्थ विपरीत हुने सूचना, अपराधको दुरुत्साहन, अदालतको अवहेलना, संसद्को विशेषाधिकार, व्यापारिक विश्वासका सूचना, व्यापारिक गोपनीयता, बौद्धिक सम्पत्ति, हितकारी सम्बन्धमा असर पार्ने सूचना, व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जीवनमा खतरा पुग्ने सूचना जस्ता विषयहरू छन् । कतिपय विषयहरू बृहत्तर सार्वजनिक हित (Larger Public Interest) का निमित्त सार्वजनिकीकरण गर्नुपर्ने कुरामा अख्तियारवाला सन्तुष्टि भएमा प्रवाह गर्नुपर्ने सिद्धान्त रहेको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ को उपदफा (३) ले सार्वजनिक निकायमा रहेको देहायको विषयसम्बन्धी सूचना प्रवाह नगरिने व्यवस्था गरेको छ ।

- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने,
- (ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने,
- (ग) आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैङ्किङ्ग वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने,
- (घ) विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबिचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने,

(ङ) व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जिउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य, वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने ।

सार्वजनिक निकायको अभिलेखमा ऐनबमोजिम प्रवाह गर्न मिल्ने र नमिल्ने सूचना भए प्रवाह गर्न मिल्ने सूचना छुट्याएर प्रवाह गराउनुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी सूचना प्रवाह नगर्नुपर्ने उचित र पर्याप्त कारण भएकोमा बाहेक त्यस्तो सूचना प्रवाह गर्ने दायित्वबाट सार्वजनिक निकाय पन्छिन नपाउने व्यवस्था गरी सक्रिय सूचना प्रवाहद्वारा खुला समाजको स्थापना गरी उत्तरदायी र जिम्मेवार राज्य व्यवस्था निर्माण गर्ने कानूनको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यस उद्देश्य विपरीत हुने गरी सूचनाको वर्गीकरण र सिमाहरू निर्धारण गर्नु मुनासिब नहुने देखिन्छ ।

सूचनाको हक : समस्या र चुनौती

सूचनाको हक सम्बन्धी विभिन्न मुलुकको अभ्यासको अनुभवले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको आधारमा राजनीतिक दलहरूलाई जिम्मेवार बनाउन, उनीहरूको आर्थिक कोष पारदर्शी गराउन, सरकारी र सार्वजनिक सेवा प्रवाह गर्ने निकायहरूलाई जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन सूचनाको हकको माध्यमद्वारा नागरिकहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन् । नेपालको सन्दर्भमा समेत सूचनाको हक सम्बन्धी कानून जारी भएपछि भ्याट छली प्रकरणमा अरबौं रुपियाँको घोटालालाई जोगाउन, अनियमित रूपमा आयल निगमले वितरण गर्ने तेलको रोकथाम गर्न, परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयले अनियमित रूपमा गर्ने कपी परीक्षणको कार्यलाई नियन्त्रण गर्न लगायतका विभिन्न विषयमा सूचनाको हकको प्रयोगद्वारा सुधार गर्ने कार्य भएको छ । यसरी सूचनाको हक मुलुकमा सुशासन कायम गर्न गराउन एउटा महत्वपूर्ण शक्तिको रूपमा रहेको छ । यति हुँदाहुँदै पनि आम नागरिकमा अभ पनि सूचनाको हकको महत्वपूर्ण विषयमा जानकारी हुन नसक्नु, सूचना माग्ने कार्यमा नागरिकहरू ज्यादा रूपमा सक्रिय नहुनु, सूचनाको वर्गीकरण समयमै स्पष्ट रूपमा गर्न नसक्नु, सूचना प्रवाह गर्ने निकायको सूचना प्रवाहमा देखाउने उदासिनता जस्ता कतिपय कारणले अभ पनि सूचनाको हकको जुन प्रभाव मुलुकको शासन व्यवस्थामा पर्नु पर्ने हो त्यति रूपमा पर्न सकिरहेको छैन । यस सन्दर्भमा लोकतन्त्रलाई जीवन्त बनाई सुशासन कायम गर्न गराउन सक्रिय सूचना प्रवाह प्रणालीको विकासका निम्ति देहायको सुधार आवश्यक छ ।

- सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको पुनरावलोकन गर्नु आवश्यक छ । विशेष परिस्थितिमा जारी भएको सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को कतिपय व्यवस्थाहरू खास गरी राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन गर्दा सिफारिस समिति गठनको विषय, प्रमुख सूचना आयुक्त र सूचना आयुक्तको सेवासर्तका सम्बन्धमा र राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय कार्यान्वयन गर्ने संयन्त्र निर्माण, सूचना आयोगको प्रतिवेदनको सम्बन्धमा आयोग र संसद् बिचको सम्बन्ध जस्ता विषयमा समेत

विद्यमान कानूनमा समसामयिक सुधार गर्नु आवश्यक छ । यसै गरी सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनले गरेको व्यवस्थाको प्रतिकूल रहे भएका विद्यमान विभिन्न ऐन/नियमहरूको पुनरावलोकन गरी ती कानूनहरूमा समेत नागरिकको सूचनाको हक मैत्री बनाउनु पर्ने,

- मुलुक संघीय व्यवस्थामा रूपान्तरण हुँदा प्रदेशभित्र गठन हुने प्रादेशिक सूचना आयोगको गठन सम्बन्धी व्यवस्था गर्न सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनमा एउटा छुट्टै परिच्छेद राखी त्यस सम्बन्धी विशेष व्यवस्था गर्ने, यसो गर्दा प्रदेशले कानून बनाई सूचनाको हकलाई संकुचन गर्न नसक्ने गरी आधारभूत मान्यता सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ मा नै राखी प्रदेशहरूका निम्ति त्यो मार्गदर्शन हुने र सबै प्रदेशमा न्यूनतम कुराहरूमा एकरूपता गर्ने गरी साभ्भा कुराहरू ऐनमा नै राख्ने र त्यसका आधार एवम् सिमाभित्र रही प्रदेशले आवश्यक कानून बनाउने व्यवस्था गर्ने,
- राष्ट्रिय सूचना अयोगको आदेश/निर्णयको कार्यान्वयन र सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको सम्बन्धमा अनुगमनको विशेष संयन्त्र र कार्यपद्धति स्पष्टरूपमा निर्माण गर्ने,
- सूचनाको हकसम्मत हुने किसिमले सूचनाको वर्गीकरण अद्यावधि गरी प्रत्येक सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना अद्यावधिक गरी चुस्त अभिलेख राख्ने,
- सूचनाको हक सम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक कार्यका निम्ति राष्ट्रिय सूचना आयोग, सरकारी निकाय र सम्बन्धित संघसंस्थाका बिच बलियो नेटवर्किङ र सहकार्यद्वारा प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरू गर्ने गराउने,
- सूचना माग्न नागरिकहरू आफै सक्रिय हुने क्षमता अभिवृद्धि, सूचना माग्न आउने वातावरणको सृजना र चेतनाको विकास एवम् सूचना दिनुपर्ने निकायमा कार्यरत जनशक्तिलाई तालिम प्रशिक्षणको माध्यमद्वारा सूचना प्रवाह गर्न सक्रिय बनाउनुका साथै संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गरी सूचनाको माग र आपूर्तिको क्षेत्रमा सुधार गर्ने, राजनीतिक दलहरूलाई पारदर्शी बनाउन सोही अनुरूपको व्यवस्था गर्ने,

उपसंहार

राज्यका काम कारवाही गोप्य रूपमा सम्पादन गर्ने प्रवृत्ति अलोकतान्त्रिक सरकारको चरित्र हुने भएकाले सार्वजनिक छलफल र संवादका निम्ति नागरिकको सूचनामा सहज पहुँचको सुनिश्चितताद्वारा नै बलियो र उत्तरदायी राज्य व्यवस्था निर्माण हुन्छ भन्ने आधुनिक मान्यता रहेको छ । न्यायमूर्ति ब्रान्डिजको भनाइमा- “जुन सरकारले गोप्यतामा काम गर्छ त्यस्तो कार्य लोकतान्त्रिक मर्यादा (Democratic decency) अनुकूल नभई आफै

चिहानमा पुग्ने सरहको हुन्छ,” अँध्यारोमा उज्यालोको प्रकाश दिने माध्यम भनेकै नागरिकको सूचनाको हक हो, जसको संरक्षण र प्रचलन आवश्यक छ । मुलुकमा विधिको शासनबाट लोकतन्त्रप्रतिको विश्वास जगाउन सूचना प्रवाह गर्ने खुला पद्धतिको निर्माण आवश्यक छ । नेपालमा २०६२/०६३ को जनआन्दोलनले लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको स्थापनाद्वारा खुला सरकारको अवधारणालाई आत्मसात गर्‍यो । जनताको सहभागितामा जनताद्वारा संविधान बनाउने प्रयोजनका निम्ति संविधानसभाको गठन गर्‍यो । संविधान बनाउने सन्दर्भमा अरबौँ अरब खर्च गर्दा पनि पहिलो संविधानसभाले संविधान बनाउन सकेन । संविधान बन्न नसक्नुको वास्तविक कारण जनताले स्पष्टरूपमा अभिसम्म थाहा नै पाउन सकेका छैनन् । राजनीतिक दलहरूले स्पष्ट रूपमा जनतालाई जानकारी नदिई दलहरू एकअर्काप्रति आरोप प्रत्यारोपमा नै समय खर्चिएको देखिन्छ । राजनीतिक दलहरू लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका जनमत व्यक्त गर्ने माध्यमहरू हुन्, आफैँ सार्वभौम होइनन्, जनतालाई सुसूचित गराउनु दलहरूको महत्वपूर्ण जिम्मेवारीको विषय हो । राजनीतिक दलको अपारदर्शी काम कारवाहीले राज्य व्यवस्थाप्रतिको विश्वास बढ्न सक्दैन । स्थानीय निकायको चुनाव समयमा नै नगर्दा स्थानीय तहमा भ्रष्टाचार बढ्नु र सेवा प्रवाह चुस्त हुन नसकेको अवस्था छ । मुलुकमा हरेक सार्वजनिक क्षेत्रमा दलीयकरण गर्ने प्रवृत्तिको विकासले राज्य संयन्त्रहरू प्रभावकारी हुन सकिरहेका छैनन् । जवाफदेहिताको संस्कृतिभन्दा दण्डहीनताको स्थितिले सुशासन अर्थपूर्ण हुन सकिरहेको छैन । यस अवस्थामा जवाफदेही राज्य व्यवस्था निर्माणका निम्ति सूचनामा नागरिकको सहज पहुँच आवश्यक छ । सङ्क्रमण कालको पीडाबाट मुक्त भई नयाँ लोकतान्त्रिक जवाफदेहीपूर्ण राज्य व्यवस्था निर्माणका निम्ति अहिलेको सन्धमा सोच र संस्कारमा आमूल सुधार आवश्यक छ । धन र डनले प्रभावित हुने राज्य व्यवस्था रह्यो भने सुशासन हुन सक्दैन । अहिलेको अवस्थामा जुन किसिमबाट सार्वजनिक नैतिकता खस्किएको छ, त्यसमा सुधार गर्न कठिन हुने अवस्था देखिँदै छ । यस अवस्थामा सोचमा सुधार नभएसम्म संविधान, ऐन कानुनले मात्र समाजलाई बदल्न सक्दैन । कानुन मान्ने समाज, खुलापनमा काम गर्ने राज्य संयन्त्र, सदाचारयुक्त संस्कृतिको निर्माण, दण्डहीनताको अन्त्य, भ्रष्टाचारको रोकथाम र नियन्त्रण जस्ता व्यवस्थाद्वारा नयाँ युगको सुरुवात गर्न राजनीतिक तहबाटै सुधारको कार्य थालनी गर्नुपर्दछ । राजनीतिले सबै क्षेत्रलाई प्रभाव पार्ने भएकाले राजनीतिको मुहान नै सफा गर्नु पहिलो आवश्यकता हो । यसका निम्ति राजनीतिक दलको कोष र काम कारवाहीको पारदर्शिता त्यतिकै आवश्यक छ । राजनीतिक क्षेत्र नसुध्रिएसम्म अन्य क्षेत्रको सुधार अर्थपूर्ण हुन सक्दैन । यसैले जवाफदेही राज्य व्यवस्थाको निर्माणका लागि सूचनाको हकलाई महत्वपूर्ण सहयोगी औजारको रूपमा लिई यसको व्यापक प्रयोगद्वारा असल शासन स्थापनाका निम्ति सक्रिय सूचना प्रवाह गर्ने राज्य व्यवस्था निर्माणमा सम्बन्धित सबै जुट्नु आवश्यक छ । यसो गर्न सकेमा नै लोकतन्त्र अर्थपूर्ण हुन सक्दछ ।

सूचनाको हक कार्यान्वयनमा आयोगको भूमिका, कार्यान्वयनका समस्या र समाधानका उपाय

जीवन प्रभा लामा*

“पारदर्शिता, उत्तरदायित्व, जिम्मेवारी पद्धतिबाट सुशासन प्रवर्द्धन
विकृति, विसंगति, ढिलापन र गोप्यता हटाई भ्रष्टाचार न्यूनीकरण”

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सर्वप्रथम स्विडेनले करिव २०० वर्षअगाडि सन् १७६६ मा सूचना सम्बन्धी कानूनलाई संरक्षण प्रदान गरी यस क्षेत्रमा अग्रणी भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ । त्यस्तै अमेरिकाले सन् १७७६ मा अमेरिकी स्वतन्त्रता घोषणामा सूचनाको हकलाई अंगिकार गरी दोस्रो स्थान ओगट्न सफल भयो । सोही क्रममा सन् १७८९ मा फ्रान्स घोषणामा सूचनाको हकलाई स्वीकार गरेको छ । बेलायतले सन् १७९१ मा जारी गरेको (Bill of Right) मार्फत सूचनाको हकलाई प्रतिपादन गरेको पाइन्छ । यसरी विकसित देशहरूबाट यो अभियान सुरु हुँदै हाल करिब १०० भन्दा बढी देशले संविधान र विशेष कानूनद्वारा सूचनाको हकलाई संरक्षण गरेको पाइन्छ ।

सूचनाको हक प्रचलनका क्षेत्रमा सार्क मुलुकहरू मध्ये भारतले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गरेको छ । भारतले सन् २००५ मा सूचनाको हक ऐन अंगिकार गरेको देखिन्छ । रासन कार्डको लागि भएको लामो समयको संघर्षको क्रममा सूचनाको हक प्रयोग भएपश्चात् सहज रूपमा रासनकार्ड प्राप्त भएको एक सफल उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ । “उपभोक्ता नै सर्वोपरी” भन्ने अवधारणालाई भारतमा सूचनाको हकले सार्थक बनाएको छ । बंगलादेशमा सन् २००९ मा कानून तयार भई लागु भइसकेको छ । पाकिस्तानमा सन् २०१३ मा ऐन तर्जुमा भई चारवटा प्रान्तमध्ये दुईवटा प्रान्तमा मात्र कानून लागु भए तापनि प्रभावकारी भएको पाइँदैन । श्रीलंकामा चुनावी घोषणामा सूचनाको हकको प्रतिवद्धता गरेको पार्टी विजयी भएको छ । उक्त देशमा हाल मस्यौदा तयारी हुने क्रममा छ । भुटानमा

*कामु. सचिव, उपराष्ट्रपतिको कार्यालय

यो कानुन बन्ने क्रममा रहेको र हालसालै मात्र तल्लो सदनमा मस्यौदा पारित भई स्वीकृत हुने क्रममा रहेको छ । माल्दिभ्समा पनि यस्तो कानुनको अभ्यास सुरु भएको छ । सरसर्ती हेर्दा दक्षिण एसियाली मुलुकहरूको स्थिति भारतबाहेक अन्य मुलुकमा सामान्य कार्यान्वयनको अवस्थामा देखिएको छ ।

नेपालको प्रशासनिक संस्कारले लामो समयसम्म बन्द कोठा तथा गोप्य संस्कृतिको अवधारणा अवलम्बन गरेको पाइन्छ । नीति निर्माण गर्ने मुख्य निकाय मन्त्रिपरिषद्का निर्णय पनि गोप्य रहनुपर्छ भन्ने मान्यता रहेको पाइन्छ । गोप्यरूपमा शपथ लिएका कर्मचारीतन्त्र आवश्यक कुरालाई पनि गोप्य राख्ने संस्थाको रूपमा परिणत हुँदै गएका छन् । कर्मचारीले पालना गर्नुपर्ने आचरणमा गोपनीयता भंग गर्न नमिल्ने प्रावधानले गोप्य संस्कारमा कर्मचारीहरूलाई परिणत गराएको एवं ऐन नियमको अवधारणाले पनि गोपनीयतालाई नै प्रोत्साहित गरेको पाइन्छ । राष्ट्रिय सुरक्षा, अपराध अनुसन्धान, कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई अनुचित लाभ वा हानी पुऱ्याउने अपरिपक्व सूचना, नितान्त व्यक्तिगत कुरा, गुप्तचर सम्बन्धी सूचनाहरू, देशको सार्वभौमसत्ता र अखण्डतामा असर पार्ने कुराहरू गोप्य राख्ने चलन अन्य मुलुकमा रही आएको हुन्छ भन्ने सिकाइ रहेको पाइन्छ । देशका नीति राज्य संचालनका कतिपय कुराहरू संवेदनशील हुने भएकोले गोप्य राख्नु पर्छ भन्ने मान्यता रहिआएको देखिन्छ ।

धेरै लामो संघर्षपछि नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा पहिलो पटक सूचनाको हकलाई संवैधानिक रूपमा अवलम्बन गरेको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ धारा २७ मा मौलिक हकको रूपमा सूचनाको हकलाई उल्लेख गरिएको छ । दोस्रो जन आन्दोलनको प्रतिफल स्वरूप सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा स्विकारन बाध्य भएको छ । सोही हकलाई स्थापित गर्न सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ को व्यवस्था गरी लागु भइसकेको छ ।

लोकतान्त्रिक पद्धति अनुरूप समाजलाई खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वका सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचना संरक्षण सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउने गहन जिम्मेवारीको साथ २०६५ जेठ २२ गते एक स्वतन्त्र र अधिकार सम्पन्न निकायको रूपमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भई कार्य प्रारम्भ गरेको छ । आयोगमा एक प्रमुख सूचना आयुक्त र दुई सूचना आयुक्त गरी ३ सदस्यीय आयुक्तहरू रहने व्यवस्था गरीएको छ ।

संविधानले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा सूचना मान्ने र पाउने हकको प्रत्याभूत गरेको छ । कानुनले गोप्य राख्नुपर्ने विषयमा

सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको छैन भनी राष्ट्रिय सुरक्षा, अखण्डता र राष्ट्रिय एकता, अपराध, अनुसन्धान तथा व्यक्तिगत गोपनीयता सम्बन्धी संवेदनशील सूचना संरक्षण पनि सविधानले गरेको छ ।

सरकारको काम कारवाहीमा जनताको पहुँच, जानकारी, नै सूचनाको हकको मूल उद्देश्य रहेको छ । सूचनाको हकले पारदर्शितालाई प्रत्याभूत गर्छ । लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा जनता नै सार्वभौम सम्पन्न हुने भएकाले जनताको लागि हुने काम-कारवाही, नीति, नियम, निर्णयको जानकारी हुन अपरिहार्य रहेको छ । लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा जनतालाई वाक तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता रहन्छ र सरकारको काम कारवाही बुझ्ने थाहा पाउने अधिकार प्रदान गरिएको हुन्छ ।

राज्य संचालनमा केही विषय संवेदनशील हुने भएकोले गोप्य राख्नुपर्ने हुन्छ । राष्ट्रिय सुरक्षा, अपराध अनुसन्धान, कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई अनुशिक्षित लाभ वा हानि पुऱ्याउने अपरिपक्व सूचना, नितान्त व्यक्तिगत कुराहरू, देशको सार्वभौमसत्ता र अखण्डतामा असर पार्ने कुराहरू गोप्य राख्नुपर्ने कानुनी व्याख्या रहेको छ । ऐनले विभिन्न जातजाति वा समुदायबिचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने सूचना प्रवाहमा पनि रोक लगाएको छ । यसबाहेक गोप्य राख्नुपर्ने विषय नतोकिएका अन्य काम कारवाही पारदर्शी हुने र पारदर्शितालाई उत्तरदायित्वबाट पृथक् गरेर हेर्न मिल्ने देखिँदैन ।

सूचनाको हक सम्बन्धी कानुनको कार्यान्वयन भएको लामो समय नभए तापनि सूचना उपलब्ध गराउने सार्वजनिक निकायहरूमा नै सूचना केन्द्रित भएको देखिन्छ । सार्वजनिक निकायहरूबाट तिन/तिन महिनामा स्वतः सार्वजनिक गर्नुपर्ने सूचना पनि स्वतः स्फुर्त सार्वजनिक नभएको अवस्था रहेको देखिन्छ जसले गर्दा सूचनाको मागकर्ता (Demand side) तुलनात्मक रूपमा कमजोर देखिएको छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागु भएको करिब ७ वर्षको अवधिमा सूचनाको हकका केही गहकिला उदाहरण समेत स्थापित भइसकेको छ । आयोगको सक्रियताले गर्दा विद्यार्थीले उत्तरपुस्तिका हेर्न पाएर आफ्नो वास्तविक अंक प्राप्त गर्न सफल भएका छन् । मूल्य अभिवृद्धि कर छलीको प्रतिवेदन सार्वजनिक भई राष्ट्रलाई अरबौँ रुपियाँको राजश्व प्राप्त भएको छ । नेपाल आयल निगमबाट निशुल्क रूपमा वितरण भइरहेको पेट्रोलको कुपनमा रोक लगाउन सफल भएको छ । आफ्नो निकायमा भएको भ्रष्टाचार अनियमितताको सूचना दिएवापत पदबाट हटाइएका अधिकारीहरूको पुनर्वहाली भएको जस्ता उदाहरणीय कार्य भएको छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी विशेषताहरू:

१. पारदर्शी पद्धति:

खुला संस्कारको अवधारणा अनुरूप हरेक सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुँदै आएका काम कारवाहीको हरेक तिन/तिन महिनामा स्वतः सार्वजनिक गरिँदा नागरिकले सूचना नमागेको खण्डमा पनि खुला, पारदर्शिताको माध्यमबाट सूचना उपलब्ध हुन्छ जसले गर्दा सार्वजनिक निकायलाई जनमुखी हुन दबाब सृजना हुन्छ । खुलापनको सुनिश्चितता नै ऐनको मूल मान्यता हो साथै खुलापनको प्रयोगले खुला संरक्षणको विकास गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ ।

२. कानुनी राज्यको निर्माण:

विधिको शासनलाई सफल पार्दै सूचनाको हकबाट नागरिकलाई जिम्मेवार बन्न सहयोग गर्दछ । यसले कानुनी राज्यको स्थापना गर्न सहयोग गर्दछ । सामाजिक न्यायको प्राप्ति, आर्थिक तथा सामाजिक समृद्धि जन आकांक्षा अभिवृद्धि गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ ।

३. सुशासन प्रवर्द्धन:

सार्वजनिक निकायको काम कारवाहीमा नागरिक सहभागिताको माध्यमबाट भ्रष्टाचार र अनियमितता रोकथाम गरी विधिको शासन पद्धतिबाट सुशासन प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ । शासन संचालन जनमुखी, अनुशासित, वैधानिक, जिम्मेवार हुनु नै सुशासनको मान्यता हो । सुशासनलाई सूचनाको हकको औजारको रूपमा लिइन्छ र यसको प्रयोगले सुशासन प्रवर्द्धन हुन सहयोग गर्दछ ।

४. भ्रष्टाचार नियन्त्रण:

यस ऐनको सफल कार्यान्वयनबाट सेवाग्राही, सेवा मागकर्ता, सरोकारवालाले सार्वजनिक निकायको काम कारवाही बारेमा जानकारी राख्ने, सूचना प्राप्त गर्न सक्ने, निगरानी तथा, खबरदारी गर्न सक्ने भएकाले सार्वजनिक निकायको काम कारवाहीमा सुधार आउने एवं भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न मद्दत मिल्छ । खुला संस्कारले सरकार तथा सेवकलाई नागरिकप्रति जिम्मेवारी बनाउँछ र सार्वजनिक निकायमा अनियमितता हुने सम्भावना न्यून हुन्छ ।

५. नागरिक सर्वोच्चता:

नागरिकप्रति उत्तदायित्व बोध गराउने, नागरिकलाई सशक्तीकरण गर्ने, सार्वजनिक निकायका सूचनामा सर्वसाधारण नागरिकको सहज पहुँच पुगी उनीहरू सु-सूचित हुन सक्ने भएकाले यसलाई जनसशक्तीकरणको उपाय मानिन्छ । लोकतन्त्रमा जनता नै सर्वोपरी भएकाले

सार्वजनिक सरोकारका सूचनामा नागरिकको सहज पहुँच हुने कानुनी मान्यता प्राप्त भएको छ । सूचना नै शक्ति हो । त्यसैले सूचना प्राप्त भएपछि नागरिक स्वयं शक्तिशाली मानिन्छ । आफूले जानकारी पाएको कुरामा नागरिक सहभागी एवं उत्प्रेरित हुन पुग्ने देखिन्छ ।

६. जवाफदेहीता:

सार्वजनिक निकायको काम, कारवाही, नीति, निर्णय पारदर्शी भएमा यसले उक्त निकायलाई कामप्रति गम्भीर बनाई जवाफदेहिता, उत्तरदायित्व बोध गराउन सफल बनाउँछ । यसबाट आफ्नो कर्तव्यप्रति इमान्दारिता, कर्तव्य बोध गराई उत्कृष्ट कार्य सम्पादनमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

७. सूचनाको पहुँच:

सूचनाको हक सम्बन्धी कानून सशक्त भए तापनि आफू मालिक वा शक्तिशाली बनिरहन शासक तथा सेवा प्रदायक जनता सार्वभौम सत्तालाई कैद गर्ने संस्कार प्रति हावी रहि आएको पाइन्छ । यस्ता विसङ्गतिलाई सूचना प्रवाह संस्कृतिमा परिवर्तन गरी नागरिकलाई सूचनाको पहुँचबाट शक्तिशाली बनाउन मद्दत गर्दछ ।

चुनौतीहरू

हाप्रो सामु थुपै समस्याहरू विद्यमान रहेका छन् । ती चुनौतीहरूलाई समाधान गर्न सकेमा सार्वजनिक निकायलाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन सकिने भएकाले यसबाट भ्रष्टाचार ढिला सुस्तीसमेत कम गर्न सकिन्छ ।

१. सूचना अधिकारीको व्यवस्था:

प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनाको पहुँच हुने कानूनले प्रत्याभूत गरेकोमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएको पाइँदैन । कतिपय सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारी नतोकिएको, तोकिएको भए तापनि सूचना प्रवाह गर्न अनभिज्ञ रहेको, सूचना प्रवाह गर्न उत्प्रेरित नपाइएको, साधन स्रोतको अभाव रहेको सूचना अध्यावधिक नभएको, व्यवस्थित र वैज्ञानिक अभिलेख प्रणालीको कमी भएको आदि कारणले नागरिकलाई सूचनाको पहुँचमा बाधा पुगेको देखिन्छ । सूचना छरिएर रहनुका साथै सूचना अधिकारीलाई सूचनाको पहुँच नहुनु, उपलब्ध सूचनाहरू अपूर्ण हुनाले सूचना प्राप्तकर्ताको असन्तुष्टिले यस ऐनको प्रभावकारितामा प्रश्न चिन्ह उठ्ने गरेको छ । कतिपय निकायमा सूचना अधिकारीको नाम सार्वजनिक नहुने, सूचना अधिकारीको जिम्मेवारीप्रति निकाय प्रमुखहरू नै अनभिज्ञ रहेको पाइएको छ ।

२. सूचनाको अभिलेख:

सार्वजनिक निकायका सूचना छरिएर रहनु, सूचना संकलन, अध्यावधिक अभिलेखमा प्रणाली नहुनु र भए पनि व्यवस्थित नहुनाले सूचना सरल र सहज रूपमा प्राप्त नहुनु नै सबैभन्दा ठूलो समस्याको रूपमा रहेको छ । सार्वजनिक निकायका कार्यहरूको निरन्तरता, संस्थागत स्मरण, संगठनात्मक सम्भना, व्यक्तिगत अनुभव नहुनाले नियमित सूचना प्रवाहमा असर पुगेको छ । सूचना प्रणालीमा अभ्यस्त, सूचना मैत्री बजेट व्यवस्था, वेबसाइट अद्यावधिक, सूचना अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नभएकोले सूचना उपलब्ध गराउन कठिन हुने पाइएको छ । सार्वजनिक निकायमा अभिलेख प्रणालीको निदेशिका, मापदण्ड नभएकोले कर्मचारी सुरुवा भएपछि नयाँ कर्मचारी सूचना बारेमा अनभिज्ञ रहने हुन्छ । सार्वजनिक निकायमा यो प्रवृत्ति दीर्घ रोगको रूपमा रहेको पाइन्छ ।

३. स्वतः सार्वजनीकरण (Proactive disclosure) :

सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना प्रत्येक तिन/तिन महिनामा स्वतः सार्वजनीकरण गर्नुपर्छ र यसको जानकारी वेबसाइट, सूचना पाटी, प्रगति प्रतिवेदन, बुलेटिनमार्फत प्रकाशन एवं सार्वजनिक गराउनुपर्दछ । मन्त्रालय र विभाग केन्द्रीय निकायले आफ्नो मातहतका कार्यालय विवरण सार्वजनीकरण गर्ने परिपाटी नदेखिएकाले दूर दराजका नागरिकहरू सूचनाबाट वञ्चित भएका छन् । सूचना प्रवाह गर्ने संस्कृतिको अभावले पनि आफूसँग मात्र सूचना, सीमित राख्ने सार्वजनिक नगर्ने परिपाटी विद्यमान छ ।

४. सूचना मागकर्ता (Demand Side)

सूचना मागकर्तालाई कस्तो सूचना कहाँबाट उपलब्ध हुन्छ, कसरी प्राप्त गर्ने, माग गर्ने प्रक्रिया बारे अनभिज्ञ रहेको देखिन्छ । नगन्य मात्रामा सूचना माग भएको निवेदन, उजुरी प्राप्त भएको छ । सूचना पाउने अधिकारबारे अनभिज्ञताले प्रकृया नपुऱ्याइ निवेदन दर्ता तथा उजुरी दिने गरेकोले राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई आदेश गर्न कठिनाई भएको थुप्रै उदाहरणहरू छन् । उजुरी फर्स्यौट कार्बाहीमा चासो नदेखाएको कारण नागरिकले आफ्ना अधिकारको स्वामित्व ग्रहण गर्न नसक्नुलाई पनि कमजोर पक्षका रूपमा लिन सकिन्छ ।

५. सूचनाको वर्गीकरण

सार्वजनिक निकायमा सूचनाको हक सम्मत हुने किसिमले सूचनाको वर्गीकरण एवं अध्यावधिक नभएकाले, कुन सूचना दिने, कुन नदिने भन्ने भ्रम रहेको, सूचना वर्गीकरण समिति, केन्द्रीय समन्वय एकाइको काम प्रभावकारी नभएको, कानूनले बन्देज लगाएको, वटा विषयको सूचना मात्र वर्गीकरण गर्ने विषयमा अन्योल रहेको,

सूचना प्रणाली व्यवस्थित नभएकाले कति वर्षसम्मको सूचना संरक्षण कसरी गर्नुपर्छ भन्ने समस्या भएको छ ।

६. ऐन, नियममा दोहोरोपना

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४, सँग थुप्रै निकायगत ऐनहरू बाभिएकाले सूचना आयोगको आदेश कार्यान्वयन प्रभावकारी हुन सकेको छैन । कानुनले गोप्य राष्ट्रियपुर्ने विषय बाहेककासम्पूर्ण सूचना सार्वजनिक गर्न मिल्ने भए पनि तत् तत् निकायको कानुन आकर्षित हुने मान्यता बमोजिम कार्यान्वयन गरेकोले सूचनाको हकको मर्म बमोजिम कार्बाहीमा समस्या रहेको पाइन्छ ।

७. क्षमता अभिवृद्धि

सार्वजनिक निकायका कर्मचारी एवं सूचना अधिकारीहरूलाई तालिम/पूनः कागजी तालिम, क्षमता अभिवृद्धि, प्रशिक्षणको कमी भएकोले काम गर्ने फरक फरक शैलीको उपयोग भएको पाइन्छ । सूचना आपूर्तिकर्ता र मागकर्ता दुबै पक्षलाई सूचनाको हक सम्बन्धमा जानकारी एवं सचेतना अभिवृद्धि हुन जरुरी छ । यस सम्बन्धी अध्ययन, अनुसन्धान र अन्तरक्रियाको कमीले गर्दा पनि कार्यान्वयनमा असर पुगेको छ । नागरिकलाई सु-सूचित गराउन विभिन्न संचार माध्यमका अलवा गोष्ठी, अन्तर्क्या अभिमुखीकरण कार्यक्रम, प्रशिक्षण कार्यक्रमहरू प्रथमिकतामा नरहेको साथै प्रशिक्षण प्रशिक्षक तालिम (TOT), लेख रचना प्रकाशन एवं प्रचार प्रसार गर्ने परिपाटीको समेत कमी पाइएको छ ।

८. पाठ्यक्रममा समावेश

हालसम्म विद्यालय तहको पाठ्यक्रममा सूचनाको हकसम्बन्धी विषय समावेश भई यसको औपचारिक अध्ययन अध्यापन हुन सकेको छैन । यस विषयको औपचारिक अध्ययन भएमा सूचना प्रवाह गर्ने संस्कृति र व्यवहारमा समेत परिवर्तन हुने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

९. संगठनात्मक व्यवस्था

सार्वजनिक प्रशासन तथा व्यवस्थापनका विभिन्न पक्षमध्ये संगठन एउटा महत्वपूर्ण पक्षको रूपमा रहेको हुन्छ । कुनै निश्चित उद्देश्य हासिल गर्नका लागि त्यस्ता अंगमा व्यक्ति, प्रक्रिया, संरचना र काम समाविष्ट भई उद्देश्य पूर्ति गर्न संगठनको भूमिका रहेको हुन्छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई सूचनाको हकको सम्मान, संरक्षण र प्रचलन गर्ने अधिकार कानुनी रूपमा प्राप्त भएको छ । आयोगलाई न्यायिक, दण्डात्मक, उपचारात्मक, संरक्षामात्मक र प्रवर्धनात्मक अधिकारसमेत प्राप्त भएकाले एक सक्षम अर्ध न्यायिक निकायको रूपमा कार्य गर्ने जिम्मेवारी रहेको छ । यो जिम्मेवारी निर्वाह गर्न आयोगको

दरबन्दी अपर्याप्त भएकाले संगठनको उद्देश्य प्राप्तमा समस्या भएको छ । कर्मचारीहरूलाई तालिम, क्षमता अभिवृद्धि, नवीन प्रविधिको उपयोग, सूचना प्रविधि मैत्री कार्यमा उत्प्रेरणा गर्नुपर्ने देखिन्छ । कार्यालय केन्द्रमा मात्र रहेकोले संरचना विस्तार भएमा दूर दराज सम्म सूचनाको पहुँच पुऱ्याउन सकिन्छ । ७५ जिल्लाको प्रमुख जिल्ला अधिकारीहरूलाई नोडेल कार्यालयको रूपमा अधिकार प्रत्यायोजित भए तापनि त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन । यसको अलवा आफ्नै भवन नहुनु, भौतिक संरचना र साधन स्रोतको अभाव पनि अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेको छैन ।

१०. आयुक्तको नियुक्ति

सूचनाको हक ऐन लागु भएको धेरै समय नभए तापनि आयुक्तहरूको नियुक्तिपश्चात् उपलब्धि मूलक कार्य सम्पन्न गरी एवं कार्यकाल समाप्त भइ सकेकोछ । त्यसपश्चात् लामो समयसम्म (करिब २ वर्ष) आयुक्त नियुक्ति नहुँदा धेरै उजुरी पुनरावेदन कारवाहीको समयमा फर्स्टेडि हुन नसक्नाले आम नागरिकलाई ऐनको मर्मप्रति नकारात्मक सोच भएको पाइएको छ । निवेदन र उजुरीको हकमा आयोगको सचिवलाई अख्तियारी भए तापनि पुनरावेदनको प्रकृया अघि बढ्न नसकेकाले कार्यान्वयनमा कठिनाई भएको इतिहास साक्षी छ ।

११. सूचना दाताको संरक्षण:

सूचनादाताको संरक्षण सम्बन्धमा कानुनमा अपूर्ण र अस्पष्टता रहेकाले सूचना दिएमा आफूलाई घातक हुन्छ भन्ने मान्यता विद्यमान रहेको छ । सूचनादाताको पहिचान गोप्य राख्नु सूचना प्राप्तकर्ताको कर्तव्य भए तापनि आफूले प्रदान गरेको सूचना गोप्य नभएमा पदबाट मुक्त वा सजाय हुने त्रासले सूचना प्रवाहमा सहज वातावरण नभएको अवस्था छ । भ्रष्टाचार, अनियमितता, अपराध हुन सक्ने कुनै पनि कार्यको सूचना दिन सार्वजनिक निकायको कर्मचारीको दायित्व भए पनि कारवाहीमा पर्ने भयले सूचनाको जानकारी गराई अनियमितता हुनबाट रोक लगाउन सकिने कानुनी प्रावधानको परिपालना भएको छैन ।

सुझाव:

सूचना अभिलेख व्यवस्थित गरी तिन/तिन महिनामा अध्यावधिक सूचना सार्वजनिक गरेर सोको जानकारी सूचना पाटी, वेबसाइट, प्रकाशन गर्न लगाउने, सूचना मैत्री बजेट व्यवस्थापन गरी सूचना अधिकारीहरूलाई सूचना संस्कृतिमा अभ्यास गराउने, उत्प्रेरणा

गराउने, सूचना अधिकारी केन्द्रदेखि मातहतका निकायसम्म नियुक्ति गरी सूचना प्रवाहमा जोड दिने, मौखिक, टेलिफोन, इमेल, निवेदन जुनसुकै माध्यमबाट सूचना माग भएमा त्यसको गाम्भीर्यतालाई मध्यनजर गर्दै कानुनले तोकेको समय सिमा भित्र सूचना उपलब्ध गराउन व्यवस्था गर्ने वातावरण तयार पार्नु पर्दछ । नागरिकको सूचना माग गर्ने अधिकार संरक्षण र प्रचलन प्रत्याभूत गर्न एवं उचित समयभित्र प्राप्त भएमा वा गलत सूचना प्राप्त भएमा, सूचना नष्ट गरेमा सोको विरुद्ध राष्ट्रिय सूचना आयोगमा उजुरी, निवेदन तथा पुनरावेदनको सुनुवाइ गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ ।

विद्यालय तह, तालिम केन्द्रको पाठ्यक्रममा सूचनाको हकको विषय समावेश गरी प्रशिक्षण गर्नुका साथै विभिन्न संचार माध्यमबाट, प्रचार प्रसार गर्ने सूचनाको प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम, अनुगमन, प्रशिक्षण गरी नागरिकको ज्ञान पाउने हक अधिकारलाई संरक्षण र प्रचलनमा जोड दिनु पर्दछ ।

संगठनको सुधार एवं विस्तार गर्ने, हाल प्रमुख जिल्ला अधिकारी र हुलाक सेवा विभागलाई अनुगमन गर्ने अधिकार प्राप्त भए तापनि दीर्घकालीन अवस्थामा क्षेत्रीय स्तरमा कार्यालय विस्तार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । प्रशिक्षण, प्रवर्धन गर्ने कार्यमा गैरसरकारी संस्थाहरूसँग सहकार्य गर्नुपर्ने छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई जनशक्ति एवं साधन स्रोतले सम्पन्न पार्नु पर्नेछ ।

ऐन नियमहरू समय सापेक्ष संशोधन गरी सूचनाको हकको मर्मअनुसार परिमार्जन गर्ने, सूचनाको वर्गीकरण अद्यावधिक गरी वर्गीकरणको अवधारणा स्पष्ट पार्न जरुरी छ । जनताको गुनासो सुन्ने, त्यसको अनुसन्धान गरी आवश्यक कारबाही गर्न “अम्बुड्सम्यान प्रणाली” को अवलम्बन गरेमा सूचनाको हकको प्रभावकारिता बढ्ने कुरामा दुई मत नहोला ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगको निर्णय र निर्देशन कार्यान्वयनको लागि छुट्टै अनुगमन संयन्त्र र पद्धति निर्माण गर्ने र समयानुकूल जन अपेक्षा र आवश्यकताअनुसार मौजुदा नीति नियम र विधिलाई परिमार्जन र परिष्कृत गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ ।

हाल आयोग क्रियाशीलताले पहिलो पटक २७ वटा मन्त्रालयका सूचना अधिकारीहरूको नामावली सार्वजनिक गरिनुका साथै केन्द्रीय निकायका सूचना तिन/तिन महिनामा स्वतः प्रकाशन भएको छ । सूचनाको हकको अनुगमन गर्न हुलाक सेवा विभाग मातहतका कार्यालयहरूलाई जिम्मेवारी दिइ सकिएको छ । ती निकायहरूलाई अभि सक्षम बनाई काम कारबाहीलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्ने देखिन्छ । साथै आयोगको क्रियसशिलतालाई निरन्तरतामा जोड दिनुपर्ने हुन्छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचना माग्ने र दिने सम्बन्धमा स्पष्ट मार्गदर्शन बनाई यसको अनुगमन सूचक तयार गरी सुधार गर्नुपर्दछ । नागरिकलाई सूचनाको हक प्रवर्द्धनका लागि अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन कार्ययोजना बनाई लागु गर्दै जानु पर्दछ । सूचनाको अभिलेख, निरीक्षण, अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ । सूचनाको मागकर्ताहरूको उजुरी निवेदनलाई स्थलगत रूपमै सम्बोधन गर्न घुम्ती इजलासहरू संचालन गर्नुपर्दछ ।

क्षेत्रीय आरटिआई पोर्टल (Regional RTI Portal) क्षेत्रीय संजाल तयार गरी क्षेत्रीय स्तरमा सहकार्य, Case Study, अध्ययन, अनुसन्धान, अनुभव, अभ्यासहरू आदानप्रदान गर्ने प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने हुन्छ । सार्कमा सूचनाको हकको गतिविधि समावेश गरी गोष्ठी सेमिनार संचालन गरेमा यो क्षेत्रको अन्तर्राष्ट्रिय संस्थासँगको सहकार्य अफ मजबुत हुने छ ।

स्वदेशमा पनि सूचना अधिकारीहरूको सञ्जाल सुदृढीकरण गर्ने र यस क्षेत्रमा कार्यरत अभियन्ता, संघ सस्था, पत्रकारहरूसँग सहकार्य गर्ने र प्रोत्साहन, उत्प्रेरणा र कामको आधारमा पुरस्कृत गर्न परिपाटी गत वर्षदेखि सुरुवात भएकोले सो कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्ने हुन्छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगले सामाजिक विकास, आर्थिक समृद्धि र सुशासनका लागि सूचनाको हकको प्रयोगबाट सूसुचित समाजको सृजना एवं देशको निर्माण गर्न अहं भूमिका खेल्छ । अन्तमा राज्यको काम कार्बाही, चुस्तदुरुस्त हुनुका साथै सेवा प्रवाह, जवाफदेहिता, खुलापन र विधिको शासन अनुरूप हुनु पर्दछ । यी सबै सम्पूर्ण व्यवस्था भएमा मात्र जनताको विश्वास जित्न सकिन्छ । सूचनाको हक कार्यान्वयन एक अभियान हो । राज्यका सबै पक्षबाट निरन्तर सूचना मागकर्ता र प्रदानकर्तालाई सन्तुलित बनाई लोकतन्त्रको मूल्य मान्यताको रक्षा गर्नुपर्छ । यसबाट सार्वजनिक प्रशासनमा उत्तरदायित्व र जवाफदेहितामा बढोत्तरी भई नैतिक र इमान्दारिता फस्टाउन पुग्छ । त्यसैले आयोगको सक्रियताले भ्रष्टाचार मुक्त आदर्श समाजको विकास र विस्तार गर्न अहम् भूमिका खेल्छ र राष्ट्रलाई अँध्यारोबाट उज्यालोमा परिवर्तन गर्छ भन्ने मेरो विश्वास छ ।

सूचनाको लोकतन्त्रीकरणका लागि सूचना प्रविधि

विनयकुमार कसजू*

अचेल भुइँचालो जाने बित्तिकै धेरै जनाको हात मोबाइल फोनमा पुग्न र कति बजे, कति शक्तिशाली र कहाँ केन्द्रविन्दु भएको भूकम्प गयो भन्ने सूचना पाउन खोज्छ । भुइँचालो कहिले जान्छ र कत्रो जान्छ भन्ने सूचना अहिले धेरै नेपालीका लागि अत्यन्त महत्वपूर्ण सूचना हो । तर भूकम्पको पूर्व सूचना पाउन सम्भव छैन । तैपनि इन्टरनेट, मोबाइलफोन जस्ता सूचना प्रविधिका विकसित प्रविधिहरूले गर्दा भुइँचालो जाने बित्तिकै कति बेला र कति शक्तिशाली भूकम्प भयो भन्ने सूचना खोज्नु र पाउनु सामान्य भएको छ । वास्तवमा सूचना प्रविधिको विकासले अन्य क्षेत्रमा भैँ सूचनाको पहुँच र प्रसारलाई भन्नु सहज, सरल र सस्तो बनाउँदछ ।

सूचना र ज्ञानले मानिसलाई मानव अधिकार, समानता, सामाजिक न्याय, लोकतन्त्र आदि, मानव समाजले अहिलेसम्म गरेका उत्कृष्ट उपलब्धिहरू, भोग्ने अवसर प्रदान गर्छ । यसैले मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा र लोकतान्त्रिक देशहरूका संविधान र ऐन कानूनले सूचना अधिकारलाई अविच्छिन्न मानवअधिकार र मौलिक अधिकारको रूपमा लिएको छ । सूचनाको सहज उपलब्धताले मानव, व्यक्ति, समाज, राज्य र अन्तर्राष्ट्रिय क्रियाकलापलाई नै अकल्पनीय रूपले रूपान्तरित गर्दछ । सूचना र संचारका जतिजति नयाँनयाँ प्रविधिहरूको विकास हुँदछ उतिउति मानव समाजको रूपान्तरणको गति पनि बढिरहेको छ ।

यसै परिप्रेक्ष्यमा सूचना र ज्ञानको सर्वव्यापी उपलब्धता र सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनलाई हेर्नु सान्दर्भिक मात्र होइन आवश्यक पनि छ । प्राचीन कालमा सूचना र ज्ञानको उपयोगिता मानिसको दैनिक जीविकोपार्जनसँग र विस्तारै परलोक सुधासँग जोडियो भने छापाखाना, रेडियो, टेलिभिजन आदि परम्परागत माध्यमहरूको विकाससँगै व्यापार व्यवसायको विकास, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता जस्ता आर्थिक र राजनीतिक विषयसँग

*पूर्व प्रमुख सूचना आयुक्त

जोडिन थाले । लोकतान्त्रिक व्यवस्थाका लागि सूचना अधिकार अपरिहार्य बन्यो । किनकि केही व्यक्तिलाई सत्ता वा पदमा पुऱ्याएर मात्रै लोकतन्त्र आउँदैन । वास्तविक लोकतन्त्र हरेक नागरिकलाई अधिकार सम्पन्न बनाएर मात्रै आउँछ । प्रत्येक नागरिकलाई पद वा सत्तामा पुगेका व्यक्तिहरूको कामको बारेमा प्रश्न गर्न सक्ने बनाउन सक्थौँ र जनतालाई कुनै पनि सार्वजनिक निकाय वा सार्वजनिक पदमा बसेको व्यक्तिले पद र अधिकारको दुरुपयोग गर्दा त्यसको विरोध गर्न सक्ने क्षमतावान बनाउन सक्थौँ भने मात्रै लोकतन्त्र दिगो हुन्छ ।

पछिल्लो अवस्थामा आएर सूचना अधिकारले राज्यलाई जनताप्रति जिम्मेवार, संवेदनशील र पारदर्शी बनाउने र नीति निर्माणदेखि कार्यान्वयनसम्मका काममा नागरिकलाई सहभागी बनाउने विषयमा जोड दिन थालिएको छ । किनकि लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सिद्धान्त र मान्यताअनुसार लोकतन्त्रमा राज्यका सबै कामकुरा पारदर्शी हुन्छन् । सुशासन (पारदर्शी तथा जिम्मेवारीयुक्त शासन र प्रशासन) हुन्छ । सार्वजनिक निकायहरूलाई उत्तरदायी, पारदर्शी, भ्रष्टाचारमुक्त र सक्रिय बनाउनका लागि जनतालाई सूचनामा पहुँच हुनैपर्छ । लोकतन्त्र र कल्याणकारी राज्यमा जनताका हरेक काममा राज्यको भूमिका र जिम्मेवारी बढ्छ ।

अहिले हामीसँग सूचनाको हकसम्बन्धी कानून र नियम छ । तर सार्वजनिक निकायहरू, खास गरी, सरकारी दराज र पोकाहरूमा बाँधेर राखिएका सूचना बाहिर ल्याउने काम सहज रूपमा हुन सकिरहेको छैन । हाम्रो ध्यान त्यता जानु पर्छ । त्यहाँ बन्द भएका सूचनालाई हामी के साँच्चै नै मुक्त गर्न सक्छौँ ? साँचो कुरा के हो भने अहिले सार्वजनिक निकायमा सूचनाको सिर्जना, भन्डारण, पहुँच र संप्रेषण/प्रसारका लागि जुन परम्परागत तरिका, सीप, प्रविधि र ज्ञानको उपयोग गरिएको छ केवल ती उपायहरूको प्रयोग गरेर सूचनाको हक सहज रूपमा सर्वसुलभ हुनु सम्भव छैन । यसको लागि नयाँ सूचना प्रविधि, डिजिटल प्रविधि र उपकरणहरूको उपयोग अपरिहार्य छ । अर्को शब्दमा भन्नु पर्दा विद्यमान ऐनको उद्देश्य र भावनालाई पूरा गर्न परम्परागत विधि र प्रविधि पर्याप्त छैन ।

अर्कोतिर सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले व्यवस्था गरेअनुसार सार्वजनिक निकायमा भएका सूचना मागेर वा स्वविवेकले उपलब्ध गराउने व्यवस्था अहिलेको सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक परिवेशमा अपर्याप्त छ । यसैले अहिलेको आवश्यकता सूचनाको हक सहितको सूचनाको लोकतन्त्रीकरण हो । सरकारी दराजका पोकाहरूमा बाँधिएका सूचना कसरी सार्वजनिक गर्ने ? सूचनाको लोकतन्त्रीकरणको दिशामा यो एउटा मुख्य कदम हो । जनतालाई चाहिने सबै खालका सूचनाको उपलब्धताका साथै ती सूचना पाउने माध्यम, प्रविधि, विधि र उपकरणको सरल, सहज र सर्वव्यापी उपलब्धता सूचनाको लोकतन्त्रीकरणको मुख्य उद्देश्य हो ।

चितवनको जंगलमा कति बाघ र गैँडा छन् र तिनले के गरिरहेका छन् भन्ने कुरा उनीहरूको अंगमा रेडियो ट्रान्समिटर जडान गरेर जीपीएस प्रविधिको प्रयोगबाट जान्ने व्यवस्था भइसकेको छ । विभिन्न निकायले आफ्नो गाडी कुन ठाउँमा छ भनेर तत्काल थाहा पाउने व्यवस्था गरेका छन् । हालै गएको भूकम्पमा उद्धार, राहत र निर्माणमा समस्या कहाँ छ र आवश्यकता के छ भन्ने सूचनाको अभाव भएका समस्या आए जसको निवारण सूचना प्रविधिको प्रयोगबाट सजिलै सम्भव थियो । कहाँ कति स्कुल ध्वस्त भए, अस्पताल, स्वास्थ्य चौकी, बाटो, गाउँ, बस्तीको नक्सा प्रायः सबै कार्यालयसँग हुनुपर्छ । जस्तै शिक्षा कार्यालयसँग जिल्लाभरिका शैक्षिक संस्थाको, स्वास्थ्य कार्यालयसँग अस्पताल र स्वास्थ्य चौकीको आदि । तर ती सबै कार्यालयको नक्सामा एकरूपता छैन । समन्वयको अभावमा राहत कार्यमा अनियमितता र दोहोरोपन पनि देखियो । यही समस्या पुनर्निर्माण र नवनिर्माणको काममा पनि देखिने छ । भूउपग्रहबाट खिचिएका र सजिलै उपलब्ध जीपीएसको नक्सा प्रयोग गरेर स्कुल, कलेज, अस्पताल, कुलो, पुल, बाटो, बस्ती आदि सबैको अवस्थिति र अवस्थाका बारेमा सूचना एकै ठाउँमा पाउनु आहिलेको प्रविधिको सम्भव र सरल तुल्याएको छ । तर यसको उपयोग गरिएको देखिएन ।

सूचनाको लोकतन्त्रीकरणको काम सूचनाको व्यवस्थापनबाट सुरु हुन्छ । सूचना व्यवस्थापनमा सूचनाको उत्पादनको अवस्थादेखि, भन्दारण र संप्रेषण/प्रसारणसम्म डिजिटल प्रविधिको प्रयोग हुनुपर्छ । लोकतान्त्रिक सूचना व्यवस्थापनको मुख्य लक्ष्य सूचना सुरक्षित वा लुकाएर राख्नुको सट्टा व्यक्तिले चाहने बित्तिकै सूचनामा पहुँच हुनु नै हुनुपर्छ । यसैले डिजिटल प्रविधि र कनेक्टिभिटीका विविध प्रविधि र उपायहरूको प्रयोग सूचनाको लोकतन्त्रीकरणका लागि अत्यन्त आवश्यक पूर्वाधार हो ।

यसकालागि कार्यालयहरूलाई डिजिटल उपकरणयुक्त बनाउनेदेखि जनशक्तिलाई पनि डिजिटल प्रविधि उपयोग गर्न सक्षम बनाउनु पहिलो कदम हो । यसका साथै कनेक्टिभिटी अर्थात् केन्द्रदेखि गाउँगाउँमा ब्रोडब्याण्ड जस्तो भरपर्दो र उच्च क्षमताको संचार संजालको पूर्वाधार बनाउनु, डिजिटल रूपमा उत्पादित सूचना समग्रीको सुरक्षाका लागि डेटा सेन्टरहरू बनाउनु, भूउपग्रहीय संचार प्रणालीको (जीपीएस) प्रयोग गरेर सूचनाको सरल र सहज उपलब्धतालाई सुनिश्चित गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

अहिले पनि कतिपय मन्त्रालयका आआफ्नै वेबसाइटबाट स्वतः सूचना उपलब्ध गराउने काम भइरहेको छ । पासपोर्ट, नागरिकता र जग्गाजमिनको अभिलेख पनि समन्वय भइरहेको छ । सरकारले इ गभर्नेन्सको धारणालाई स्वीकार गरेको छ । समग्रमा हेर्दा राज्यको नीति सूचनाको लोकतान्त्रीकरणतर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ । तर यसको गति धेरै सुस्त छ ।

संवैधानिक निकायहरू, सरकारका विभिन्न निकाय र राज्यबाट संचालित निकायहरूमा जनताको पैसाबाट तयार भएका अध्ययन अनुसन्धानका प्रतिवेदनहरू वेबसाइटमा निःशुल्क रूपमा उपलब्ध गराउने काम विभिन्न लोकतान्त्रिक देशमा सुरु भएको छ । हामीकहाँ राष्ट्रिय योजना आयोगमा भएका अध्ययन र प्रतिवेदनहरू, विश्वविद्यालयमा विद्यार्थीहरूले गरेका शोधपत्रहरू, नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानमा भएका अध्ययन, सेमिनारपत्रहरू र यस्तै अन्य निकायमा भएका अध्ययन, अनुसन्धान प्रतिवेदनहरू जनताका सम्पत्ती हुन् । यी सबै सहजरूपमा उपलब्ध गराउने व्यवस्था हुनु अतिआवश्यक छ । त्यस्तै जनताको नाममा विदेशबाट आएको पैसाबाट चलेका संस्था र परियोजनाका अध्ययन प्रतिवेदनहरू पनि सर्वसुलभ हुनु आवश्यक छ । नागरिकले मागेर मात्रै सूचना पाउने व्यवस्थाको ठाउँमा हावा र पानी भैँ सूचना सर्वसुलभ हुनु पर्छ । सूचनाको लोकतन्त्रीकरणको सार यही हो । यसकालागि आवश्यक प्रविधि र उपकरणहरू उपलब्ध छन् । यसको प्रयोग गर्ने नीति र व्यवहारको खाँचो छ ।

सरकारले इगभर्नेन्सको गति नबढाई सूचनाको हकको वास्तविक कार्यान्वयन तथा सूचनाको सर्वव्यापी उपलब्धता सम्भव छैन । प्रविधिमा निरन्तर आइरहेको परिवर्तन र विकासले पनि सूचना प्रविधिको उपयोगमा हामी पछि परेका छौँ भन्ने स्पष्ट पारिरहेको छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्था लागू गर्नका लागि सूचनाको लोकतन्त्रीकरण अपरिहार्य छ र सूचना प्रविधिको उपयोग नगरी केवल परम्परागत तरिकाबाट यो सम्भव छैन ।

नेपालमा सूचनाको हक अर्थात् थाहा पाउने अधिकार

श्रीआचार्य*

विषय-प्रवेश :

यो वा त्यो, जे विना मानव-जीवन चल्दैन र मानवले केही गर्न सक्दैन - त्यो हो, सूचना । जगतको गति, प्रगति, अधोगति सबै सूचनामा आधारित छ । कुनै पनि काम गर्न, सपान वा नगर्न, बिगार्न तत्सम्बन्धी सूचना अर्थात् जानकारी नभै हुँदैन । त्यसैले सूचनालाई शक्ति मानिएको हो । यसको महत्त्व र प्रभाव मान्छेका यावत् कार्यमा परेको हुन्छ । पहिलेका शासकहरूले सूचना-अधिकार जनतालाई दिएनन् । यो शक्ति थियो, त्यसैले उनीहरू आफैँमा मात्र राख्थे । जनताका हरेक गतिविधिको सूचना आफू राख्थे र स्व- अनुकूल शासन गर्थे । आफ्ना सूचना अर्थात् आफूले जनताको नाममा भनेर गरेको कामको विवरण जनतालाई दिदैनथिए । पछि शासकीय पद्धति र शैलीमा परिवर्तन आयो । जनताले चुनेका प्रतिनिधिले शासन गर्ने प्रणाली स्थापित हुन थाल्यो, जसलाई हामी प्रजातान्त्रिक राजनीतिक प्रणाली भन्छौं । यस्तो व्यवस्थामा राज्यले जनतालाई सूचनाबाट वञ्चित गर्नु ठिक छैन भन्ने बोध भयो । सरकारहरू खुला र पारदर्शी हुन थाले । अनि यो हकलाई आम नागरिकको मौलिक हक मानियो । अहिले विश्वका एक सय भन्दा बढी राष्ट्रमा सूचनाको हक लागु छ । सूचनाको हकलाई कानुनी मान्यता दिने पहिलो देश स्विडेन हो । त्यहाँ सन् १७६६ मा सूचनाको हकलाई संवैधानिक रूपमा स्वीकार गरी लागु गरिएको हो ।

नेपालमा :

नेपालले २०४६ सालको संविधानमा यो हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरे तापनि ऐन नियम नबन्दा यो हक जनताले उपभोग गर्न पाएका थिएनन् । तर, त्योभन्दा अघि पनि केही सार्वजनिक महत्त्वका मुद्दाका विषयमा सम्मानित सर्वोच्च अदालतबाट भएका फैसलाले सूचनाको हकको कानुनी संरक्षण गरेको र नेपालका दार्शनिक राजनीतिक व्यक्तित्व

*पूर्व सूचना आयुक्त, राष्ट्रिय सूचना आयोग

रूपचन्द्र विष्टले 'थाहा' आन्दोलन चलाएर जनतामा यो हकको चेतना फैलाएको तथ्य विर्सन मिल्दैन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा "प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ।" (धारा २७) भनी यो हकलाई अभि दरो र विस्तारमा मौलिक हक मानियो। अनि, २०६४ सालमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन बन्थो र सोही सालको भदौ ३ गते देखि नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागु भएको हो। त्यसैले यो दिनलाई नेपालमा राष्ट्रिय सूचना दिवसको रूपमा मनाइनु पर्दछ। राष्ट्रिय सूचना आयोगले हरेक वर्ष भदौ तिन गते विविध कार्यक्रमका साथ सूचना दिवस मनाउने गरेको छ। त्यसरी नै विश्वभर सेप्टेम्बर २८ तारिख थाहा पाउने अधिकार दिवस Right to know day मनाइन्छ। सन् २००३ देखि यो दिवस मनाउन थालिएको हो।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रस्तवनामा उल्लेख भए अनुसार, राज्यका काम कारबाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउनु यसको उद्देश्य हो। नेपाली नागरिकले सूचनाको हक मौलिक हकको रूपमा पाएको सत्र वर्षपछि मात्र सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बन्थो। यसबिच सूचनाको हकको कार्यान्वयन आम नागरिकका लागि सहज थिएन। यसका लागि अदालतको सहारा लिनु आवश्यक हुन्थ्यो। अब भने, नेपालमा पनि यसरी सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा नागरिकले पाउने महत्वपूर्ण हकलाई व्यावहारिक रूपमा उपभोग गर्न सक्ने बाटो खोलिएको छ।

विश्व-प्रसंग :

सूचनाको हकलाई विश्व सन्दर्भमा हेर्दा, सन् १९४६ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले एउटा प्रारम्भ कालीन प्रस्ताव पारित गरी : सूचनाको हक मानिसको मौलिक अधिकार हो ... यो संयुक्त राष्ट्र संघ जुन स्वतन्त्रताका लागि समर्पित छ, ती सबै स्वतन्त्रतालाई जाँच्ने आधार/कसी हो भनेको थियो। त्यसपछि सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले जारी गरेको मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणाको धारा १९ मा सूचनाको अधिकारलाई यसरी स्पष्ट पारिएको छ : "हरेक व्यक्तिलाई विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रताको अधिकार छ। यो अधिकारभित्र कुनै बाधाविना कुनै पनि विचार मान्ने र कुनै पनि माध्यमबाट र सिमाको बन्धनविना सूचना खोज्ने, पाउने र बाँड्ने स्वतन्त्रता पर्छ।" अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका सम्बन्धमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय अनुबन्ध, १९६६ मा पनि मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा रहेको व्यवस्था सरह नै सूचनाको हकको व्यवस्था गरिएको छ। सोअनुसार प्रत्येक व्यक्तिलाई विना कुनै हस्तक्षेप आफ्नो विचार

राख्न पाउने अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार हुनेछ, जसअन्तर्गत कुनै बन्देज वा सीमा विना आफूले चाहेको सूचना तथा विचार खोज्ने, प्राप्त गर्ने तथा त्यस्तो सूचना वा विचार मौखिक, लिखित वा मुद्रित रूपमा वा कलात्मक रूपमा वा आफ्नो छनोटको अन्य कुनै माध्यमद्वारा प्रसार गर्न पाउने स्वतन्त्रता हुनेछ । युरोपका विभिन्न मुलुकमा सूचनाको हक संविधान र कानूनमा व्यवस्था गरिएको लामो इतिहास छ । फिनल्यान्डमा सन् १९५१ मा “सरकारी लिखतहरूको सार्वजनिक स्वरूपका बारेमा कानून बनेको थियो भने डेनमार्क र नर्वेमा सन् १९७० मा सूचनामा पहुँचसम्बन्धी ऐन लागु भएको थियो । संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १९६६ मा सूचनाको स्वतन्त्रतासम्बन्धी ऐन लागु भयो भने भारतमा सन् २००५ देखि सूचना अधिकार ऐन लागु भएको हो ।

नेपालमा प्रयोग र प्रभाव :

अव नेपालमा सूचनाको हकको प्रयोगबारे केही कुरा गरौं । संविधान प्रदत्त यो हकको प्रयोगबारे चर्चा गर्दा ऐनमा उल्लेख भएको केही व्यवस्थाको जानकारी आवश्यक हुन्छ । ऐनमा तोकिए अनुसार, नेपालमा यो अधिकार नेपाली नागरिकले मात्र उपभोग गर्न पाउँछन्, विदेशीले पाउँदैनन् । सार्वजनिक निकायले गर्ने वा गरेको सार्वजनिक महत्त्व र व्यक्तिको आफूसँग सम्बन्धित काम, तत्सम्बन्धी कारबाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित यावत् जानकारी नागरिकले मागेपछि दिनैपर्छ । दिन नमिल्ने भए के कति कारणले दिन नमिल्ने हो सोको कारण सहित लिखित जानकारी दिनुपर्छ । दिन नमिल्ने सूचनाहरू के आधार र कारणले कति वर्षका लागि गोप्य भनेर राखिएको छ, सो पनि नागरिकलाई जानकारी दिनुपर्छ । यो कामको लागि हरेक सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था अनिवार्यतः गरेको हुनुपर्छ । सार्वजनिक निकाय भन्नाले, त्यसभित्र राष्ट्रपतिको कार्यालय देखि गाविससम्मका सबै सरकारी कार्यालयहरू, सर्वोच्च अदालत लगायतका संवैधानिक निकायहरू, विश्वविद्यालयदेखि प्राथमिक विद्यालयहरू, राजनीतिक दल तथा संगठनहरू, सेवा प्रदायक संगठित संस्था वा प्रतिष्ठानहरू, गैरसरकारी संस्थाहरू सबै पर्दछन् । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सबै तहका सरकारी कार्यालय लगायत प्राइभेट कम्पनी, राजनीतिक दल एवं गैरसरकारी संस्थाले सूचना अधिकारीको व्यवस्था गरेर राख्ने र जनताले मागेको सूचना उपलब्ध गराउने गर्नुपर्दछ । सूचना नदिए, अपुरो दिए, सूचना दिनमा जानाजानी ढिलाइ गरेमा सूचना आयोगले त्यस्ता सूचना अधिकारी वा कार्यालय प्रमुखलाई सजाय गर्न सक्दछ । सूचना लिन चाहनेले सम्बन्धित कार्यालयको सूचना अधिकारीलाई सम्बोधन गरेर निवेदन दिनुपर्छ । सूचना फोटेकपी, प्रमाणित फोटेकपी, उतार प्रतिलिपिको प्रमाणितरूप, सिडीमा लिन वा हेर्न मात्रै चाहेमा सो पनि पाइन्छ । यसरी ऐनले स्पष्टरूपमा सबै सार्वजनिक निकाय पारदर्शी हुने र जनताप्रति जवाफदेही बन्ने बाध्यकारी व्यवस्था गरेको

छ । भन्नु परोइन, जहाँ राज्यपक्षा खुला, पारदर्शी र जनताप्रति जवाफदेही हुन्छ त्यहाँका जनताले सुशासनको प्रत्याभूति पाउँछन्, अनियमितता र भ्रष्टाचार स्वतः नियन्त्रण हुन्छ । यो ऐनबमोजिम सूचनाको हकको संरक्षण, संवर्द्धन गर्नका लागि गठन गरिएको निकाय राष्ट्रिय सूचना आयोगले सात वर्षको कार्यानुभाव सँगालिसकेको छ । तर अवस्था सोचे जस्तो छैन । यसको अर्थ पटकै केही पनि भएको छैन भन्ने होइन, त्यस्तो छैन । केही अत्यन्तै महत्वपूर्ण र राष्ट्रिय रूपमा प्रभाव पार्ने प्रयोग भएका छन् । अथवा परीक्षार्थीले आफ्नो उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि पाउने हक स्थापित भएको छ । केही वर्ष पहिले एसएलसीका परीक्षार्थी मकवानपुरका संगम विश्वकर्माले सूचनाको हकको प्रयोग गरेर उत्तरपुस्तिका माग गरे, प्राप्त गरे । त्यसपछि उनले सार्वजनिक गरेको तथ्यअनुसार, मार्क्सिस्टमा ३२ नम्बर लेखिएको थियो एक विषयमा । त्यसमा उनलाई चित्त नबुझेर पुनर्योग गराए । पुनर्योग गराउँदा समेत उनको नम्बर ३२ नै हो भनेर जानकारी गराइएको थियो । पुनर्योगको नतिजामा पनि चित्त नबुझे पछि उनले उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि माग गरे । उत्तर पुस्तिकको प्रतिलिपि पाएपछि सत्य थाहा भयो, परीक्षकले उनको कापी जाँचेर दिएको नम्बर ९७ रहेछ । यो उपलब्धि निश्चय नै चानेचुने हैन । त्यस्तै, बर्खास्तमा परेका एक न्यायाधीशले आफूलाई बर्खास्त गर्न तयार पारिएको प्रतिवेदन माग गरे । सम्बन्धित कार्यालयले त्यो प्रतिवेदन दिएन । सूचना आयोगले त्यो प्रतिवेदन दिनु भन्ने आदेश गरेपछि उनले त्यो प्रतिवेदन पाए । प्रमाण मिल्यो, उनले अदालतबाट मुद्दा जिते । अर्को, अर्थ मन्त्रालयमा रहेको करछली सम्बन्धमा आन्तरिक राजस्व विभागले तयार गरेको छानबिन प्रतिवेदन पत्रकार तारानाथ दाहालले माग गरेकोमा सो मन्त्रालयका सूचना अधिकारी एवं तत्कालीन सचिवले नदिएपछि आयोगमा पुनरावेदन परेको थियो । त्यसमा पनि आयोगले उक्त सूचना दिनु भन्ने आदेश गरेपछि निजले सो प्रतिवेदन पाए र सार्वजनिक भयो । कर छल्नेहरू चिनिए, सरकारको राजस्वमा अबौं बढोत्तरी भयो । यसरी केही महत्वपूर्ण प्रयोग यो ऐनको प्रयोगको सन्दर्भमा भएका छन् ।

तर पनि समग्रमा भन्नुपर्दा, यो ऐनको कार्यान्वयनको अवस्था सोचे अनुरूप छैन । किनभने, प्रथमतः यो ऐनलाई हाम्रो प्रशासनिक संयन्त्रले आत्मसात् गरेको अवस्था छैन । दोस्रो, जनतामा सूचनाको हकबारेको ऐन आएको छ र यसबमोजिम सूचना मागेमा पाइन्छ, नपाएमा सूचना आयोगमा जानुपर्छ त्यहाँबाट सही निर्णय हुन्छ भन्ने जानकारी नै छैन । कर्मचारीमा ऐनप्रति अपनत्व नहुँदाको कारण कार्यालयहरूमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था सबैतिर छैन । सूचना अधिकारी भए पनि उनीहरूलाई कस्तो सूचना प्रवाह वा सार्वजनिक गर्ने वा नगर्ने भन्ने जानकारी पर्याप्त मात्रामा छैन । सरकारले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनबमोजिम सूचना वर्गीकरण गरेर त्यसको जानकारी सम्बन्धित कार्यालयमा पठाउनुपर्नेमा त्यो वर्गीकरण नै विवादित भएको अवस्था छ । मूलतः सूचनाको स्रोत

भनेको सरकार वा राज्य पक्ष हो । सरकार जनताको करमा चलेको हुन्छ । उसले जनताका लागि काम गर्छ । यसर्थ सरकारका काम जनतासँग सम्बन्धित हुन्छन् । जनताले आफ्नोबारेमा भएका कामको जानकारी पाउनुपर्दछ भन्ने यो ऐनको मान्यता हो । अतः जोसँग सूचना हुन्छ उसले सूचना दिने सहज व्यवस्था गरेर राखेको हुनुपर्दछ अनि मागेको बेलामा पाइने अवस्था हुन्छ । त्यो अवस्था भइसकेको छैन । अब यहाँनै सरकारलाई दबाब सिर्जना गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यो भनेको सूचना माग्ने बानी बसालेर त्यसको बाढी नै ल्याउने । त्यसनिमित्त जनतामा सूचनाको हकबारे सचेतना फैलाउनु अति आवश्यक छ ।

राजनीतिक उदासिनता :

यो दुई पक्षाभन्दा पनि अभिमाथि यो छ कि नागरिक समाज, पत्रकार वर्ग एवं यो हकका अभियन्ताहरूको आवाज र अभियान राजनीतिक स्तरमा स्वीकार गरियो, र नै संविधान ऐन, नियम, आयोग बनेको हो । तर यो सब भएपछि राजनीतिक तहमा जनताले मागेको अधिकार दिइहाल्यौं, भयो, पुग्यो भन्ने सोच पलाएको देखिन्छ । कार्यान्वयनको तहमा राजनीतिक दल, तिनका नेताहरूले पटकैँ चासो देखाएको देखिँदैन । यो पक्ष सूचनाको हक कार्यान्वयनमा लगभग उदासिन रह्यो, छ । नीतिहरूमा मूल राजनीति हो । सबै नीतिको कार्यान्वयन राजनीतिमा भर पर्छ । राजनीतिक तहमा प्रतिबद्धता नभएको कानुन अन्ततः लंगडो हुन्छ । त्यसैले जुन सोचका साथ नेपालको राजनीतिक वर्गले यो ऐनको आवश्यकता र औचित्य स्वीकार गरेको थियो अब कार्यान्वयनमा सफलता पाउन पनि त्यो वर्गको त्यस्तै सोच र सक्रियता हुनैपर्छ । अन्यथा सूचनाको हक संविधान र ऐनमा मात्रै सीमित हुने डर रहिरहन्छ । बितेका वर्षको अनुभवलाई बढाउँदै र चुनौतीहरूलाई राजनीतिक तहबाट पनि सम्बोधन गरेर अधि बढ्ने हो भने भोलिको आवस्था निराशाजनक छैन, हुँदैन ।

अन्त्यमा :

त्यसै पनि सूचनाको हकलाई प्रजातन्त्रको प्राणवायु मानिन्छ । यसकारण कि, यो सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा भयो भने यसले राज्यका सम्पूर्ण अंग र सार्वजनिक निकायहरूलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउँछ, प्रशासनिक संयन्त्रमा परिवर्तन ल्याउँछ र भ्रष्टाचारबाट समाज र राष्ट्रलाई जोगाउँदै लोकतन्त्रलाई बलियो बनाउँछ । त्यसैले जनतालाई शक्तिसम्पन्न बनाउने सूचनाको हकलाई पूर्ण कार्यान्वयनमा लम्नु अति आवश्यक छ र यो आवश्यकता पुरा गर्ने दायित्व सबैको साभा हो ।

सूचनाको हक र सूचना वर्गीकरण : समस्या एवं समाधानका उपाय

मोहन बन्जाडे*

संवैधानिक व्यवस्था :

नेपालको अन्तरिम संबिधान, २०६३ को धारा २७ ले नेपाली नागरिकलाई सूचनाको हक प्रदान गरेको छ । सूचना माग्ने र पाउने सो हक उनीहरूलाई आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको विषयमा मात्र प्राप्त छ । तर कानूनद्वारा गोप्यराख्नुपर्ने सूचना माग्ने र प्राप्त गर्न पाउने हक कसैलाई पनि छैन । त्यस्तो गोप्यसूचनाको जिम्मा लिएको व्यक्तिलाई सूचना दिन बाध्य पारेको अर्थ गर्न सकिँदैन । यस्तै संविधानको धारा २८ ले व्यक्तिको जिउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक, पत्राचार एवं चरित्र सम्बन्धी सूचना सामान्यतः अनतिक्रम्य हुने गोपनीयताको हक प्रदान गरेकोले ती विषयमा सम्बन्धित व्यक्तिबाहेक अरू कसैलाई सूचनाको हक प्राप्त हुँदैन ।

संविधानको यो व्यवस्थाले सूचनाको हक नागरिक मात्रलाई प्रदान गरेकोले अनागरिकलाई यो हक प्राप्त हुँदैन । नेपालमा नेपाली नागरिकता प्राप्त गरेका कतिपय व्यक्ति वा तिनका संस्थाहरू दाताबाट संचालित र दाताप्रति उत्तरदायी भै सरकारबाट सूचना प्राप्तगरी नुनको सोभो गर्दै दातासम्म पुऱ्याउने धन्दामा लिप्त भएका हुन सक्छन् । तसर्थ, नागरिक हुनुको फाइदा उठाएर दाताको नुनको सोभो गर्ने दाताजिवी र राष्ट्रप्रति जिम्मेवार नागरिक बीच फरक दृष्टिकोण राख्नुपर्ने बेला आईसकेको त होइन ? नत्र दाताका समिपमा इमान धर्म बेचिसकेका व्यक्तिहरूले यो हकको दुरुपयोग गर्न सक्ने खतरा छ । यस्तै नागरिकलाई पनि आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारका सूचना माग्ने र पाउने हक छ । तेस्रो व्यक्तिका गोपनीय विषयका सूचना माग्ने र पाउने हक हुँदैन । साथै राज्यले कानूनद्वारा राज्यका गोप्यता सम्बन्धी विषय तय गर्न सक्छ । जसको सूची संविधानमा दिइएको छैन । तर गोपनीयताको हकभित्र पर्ने विषयमा पनि तेस्रो व्यक्तिलाई सूचना माग्ने र प्राप्त गर्ने हक हुँदैन । यसरी सूचनाको हक निरपेक्ष हक होइन । तथापि राज्यीय गोप्यता बाहेकका

*पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

सार्वजनिक सरोकारका सूचनासम्म हक हुने भने देखिन्छ । राज्यको गोप्यता र निजी गोपनीयताका विषयको वास्तविक पहिचान नै समस्याको मूल चुरो हो । सूचना वर्गीकरण हालसम्म यही तनावबाट गुज्रिरहेको छ । दाताचालित व्यक्तिले दाताको हितमा यसको दुरूपयोग गर्न सक्ने हुँदा दाताको नुन खाएका र दाताको नुनको वास्ता नगर्ने वा त्यस्तो पराई नुन नखाएका नागरिकबीच फरक गर्नपर्ने दिन आइसकेका त होइनन् ? यसको जिम्मा आगामी संविधान निर्माता र अदालतलाई दिनु मनासिब होला । साथै सूचनाको हकको कार्यान्वयन गर्न राज्यको गोप्यता सम्बन्धी ऐन र निजी गोपनीयता सम्बन्धी ऐन आवश्यक पर्ने हुन्छ । अथवा राज्यको गोप्यता, निजी गोपनीयता र सूचनाको हक सम्बन्धी विषय समावेस गरी एउटा एकीकृत ऐन बनाउने भन्ने कामको जिम्मा विधायिकालाई छोड्नुपर्ने हुन्छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

यो ऐन संवैधानिक हकको रूपमा रहेको सूचनाको हकको कार्यान्वयन गर्ने विशेष ऐन हो । यही ऐनले नै सूचना, सार्वजनिक निकाय, सूचनाको हक जस्ता पदावालीहरूको परिभाषा गरेको छ । संविधानले “सार्वजनिक सरोकारको” विषयको चर्चा धारा २७ मा गरेको भएपनि यो ऐनले दफा २ को खण्ड (ग) मा सो पदावालीको परिभाषा नगरी “सार्वजनिक महत्व” को परिभाषा गरि त्यसैलाई सार्वजनिक सरोकारको विषय भनिएको छ । जबकि संविधानमा प्रयुक्त शब्दको परिभाषा हुनु मनासिब हुन्थ्यो । यस ऐनमा मूलतः नागरिकलाई सूचनाको हक हुने, खास प्रकारका सूचना प्रवाह नगरिने, सार्वजनिक निकायको दायित्व, सूचना अध्यावधिक र प्रकाशन, सूचना अधिकारी, सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधि, उजुरी र पुनरावेदन, राष्ट्रिय सूचना आयोग एवं सूचना संरक्षण, सूचनाको दुरूपयोग गर्न नहुने जस्ता प्रावधान रहेका छन् ।

सूचना वर्गीकरण

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ४ को उपदफा (२) को खण्ड (क) मा प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्न सूचनाको वर्गीकरण समेत गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यो ऐनको प्रयोजनको लागि सार्वजनिक निकाय शब्दावलीको परिभाषा गरेको देखिन्छ । जस अनुसार संवैधानिक निकाय, ऐनद्वारा गठित निकाय, सरकार गठित निकाय, कानूनद्वारा गठित सार्वजनिक संस्था र प्रतिष्ठान, राजनीतिक दल र संगठन, सरकारी संगठित संस्था, सरकार वा कानुनी निकायसँगको

सम्भौताबाट गठित संस्था, सरकार र दाता राष्ट्र वा अन्तराष्ट्रिय संस्थाबाट रकम प्राप्त गरी चलेका गैरसरकारी संस्था र राजपत्रको सूचनाबाट सरकारले तोकेका संस्था सार्वजनिक संस्था हुन् । यी संस्थाले सूचना वर्गीकरण गर्नुपर्ने कर्तव्य तोकिएको छ ।

यसै गरि ऐनको दफा २७ ले सूचनाको वर्गीकरण सम्बन्धी थप व्यवस्था गरेको छ । जसअनुसार सूचना वर्गीकरणको मूल उद्देश्य ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) सँग सम्बन्धित सूचनाको संरक्षण गर्नु हो । यसरी संरक्षण गर्नुपर्ने सूचना मूलतः सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा आदि राष्ट्रियता सम्बन्धी विषय, अपराध अनुसन्धान र अभियोजन, आर्थिक विषयहरू एवं बैंकिङ तथा व्यापारिक गोप्यता, जातीय र साम्प्रदायिक सम्बन्ध तथा व्यक्तिगत गोपनीयता जस्ता विषयहरू छन् । संविधानको धारा २७ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले कसैलाई जानकारी दिन नलाग्ने गोप्य सूचना भनेका दफा मूलतः यिनै सूचना हुन् । यो ऐनबाहेक अन्य कानूनले पनि यसप्रकारका सूचनाको व्यवस्था गरेको हुनसक्छ र ती पनि सूचनाको हकका अपवाद हुन सक्छन् । प्रचलित नेपाल ऐनहरूका व्यवस्था हेर्दा करिब ३२ वटा ऐनमा करिब ५० वटा गोप्यता सम्बन्धी कानुनी प्रावधान भेटिन्छन् । साथै, वि.सं.२०३९ मा बनेर पनि लागु हुन नसकेको लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ पनि छ ।

यस ऐनको दफा २७ अनुसार सार्वजनिक निकायमा रहेका सूचनाको संरक्षण गर्न ती सूचना नीतिगत रूपमा वर्गीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसको लागि नेपाल सरकारका मुख्य सचिव अध्यक्ष र अन्य दुईजना सदस्य रहेको समितिको व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले गर्दा मन्त्रिपरिषद् वा मन्त्रीले गरेका वा गर्ने निर्णय एवं विधायिका र न्यायपालिकासँग सम्बन्धित संरक्षण गर्नुपर्ने सूचनाको वर्गीकरण पनि मुख्य सचिवको अध्यक्षताको समितिले गर्नुपर्ने भएको छ । यो सो पदलाई ऐनले बोकाएको पदको हैसियतभन्दा ठूलो भारी त भएन ? खासगरि ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) का प्रवाह नगरिने र संविधानको धारा २८ का गोपनीयताको हक सम्बन्धी सूचनाहरूको समग्र स्थिति स्पष्ट नगरी त्यसमा व्याख्याको निम्ति ठाउँ छोडी सो समस्याको समाधान गर्ने जिम्मेवारी विधायिका वा कार्यपालिकाले मुख्य सचिवलाई दिनु नेपालको वर्तमान हावापानी अनुसार ठूलो भारी भन्न खोजिएको हो । अझ राज्यको पदमै बसी दाताको स्वार्थका लागि वा आफ्नो निजी हितका लागि कामगर्ने वा आफू पदमा रहँदा उल्लेख्य काम नगर्ने वा निहित स्वार्थको काम गर्ने तर पदमुक्त भएपछि आफ्नै वा आफू संलग्न गैरसरकारी संस्थाको निम्ति आर्थिक जोहो गर्न राज्य प्रणाली वा सरकारका कामहरूको हात धोएर विरोध गर्ने नयाँ सम्प्रदाय विकसित गरिँदै रहेको हावापानीमा यो भारी अझ दुरुह हुनु स्वभाविकै हो । साथै, आफू पदमा रहँदा धेरैभन्दा धेरै कुरा गोप्य राख्ने अड्डी

कस्ने तर पदबाट अवकासप्राप्त गरेपछि तिनै कुरा गोप्य रहनु हुँदैन भनी कसिकसाउ गर्नु अर्को विडम्बना हो । यस्तै निर्माण कालमा खासै सुभावा नदिने तर लिखतले सार्वजनिक स्वरूप ग्रहण गरेपछि दाताको लगानीमा त्यसको विरोधको व्यवसाय नै चलाउनु त सराप नै हो । यस्तै यस्तै हावापानीका कारण सूचना वर्गीकरणले पनि समस्या भोगिरहेको प्रतीत हुन्छ ।

ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) ले नेपालका सबै सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक सूचनाको नीतिगत वर्गीकरण गर्ने काम सो समितिलाई दिएको छ । यो नीतिगत वर्गीकरण भनेको के हो ? ऐनमा यसको परिभाषा छैन । सूचना वर्गीकरणको मूल कुरो चाहिँ यसै नीतिगत शब्द वरिपरि घुम्ने देखिन्छ । कार्यान्वयन तहमा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले वर्गीकरण गर्ने कुरा ऐनको दफा ४ मा रहेको मान्नुपर्ने भयो । के न्यायपालिका वा विधायिकाका सम्बन्धमा नीतिगत निर्णय यो समितिले गरि ती संवैधानिक निकायले कार्यान्वयन तहमा निर्णय गर्न मान्छन् वा उपयुक्त होला ? साथै सूचनाको नीतिगत वर्गीकरण भनेको ऐनको दफा ३ को उपदफा (३) को खण्ड (क) देखि (ङ) सम्मका सूचनाको वर्गीकरण हो । यी व्यवस्थाहरू स्वयंस्पष्ट (सेल्फ एक्सप्लानेटोरी) छैनन् । तिनलाई स्पष्ट गर्न त्यहाँ प्रयोग भएका कतिपय शब्दलाई क्रियाकलापमा रूपान्तरण गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसरी रूपान्तरण अर्थ विस्तार वा अर्थ संकुचनको खतरा रहिरहन्छ । यो प्रक्रियामा पनि कुन सूचना गोप्य रहने र कुन सूचनासम्म सूचनाको हक हुने भन्ने द्वन्द्व रहने खतरा रहिरहन्छ ।

सरकारी पदमा रहँदा धेरै सूचना सकेसम्म धेरै अवधिका लागि गोप्य राख्न बल गर्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । अगाडि उल्लेख भए भँ पदबाट अवकाश पाएपछि भने पारदर्शिता प्रिय लाग्छ । सरकारी पदमा हुँदा आफूलाई र सेवकको सट्टा शासक ठान्ने र पदमुक्त भएपछि अरूमा मात्र त्रुटि देख्ने प्रवृत्ति सूचना वर्गीकरणको समस्याको अर्को कारक देखिन्छ । आफू सदैव पदमा रहिँदैन भन्ने चेत राज्यका पदाधिकारीमा र आफ्ना जस्तै अर्को व्यक्तिका पनि निजी गोपनीयता हुन्छन् भन्ने चेत गैरपदाधिकारीमा नआउँदासम्म वा बुभ पचाइरहदाँसम्म सूचना वर्गीकरणले समस्या भोगि रहनुपर्ने हुनसक्छ । यस्तै गलत निर्णय गरि फाइदा लिन उद्धत व्यक्तिहरू आफ्ना निर्णय गोप्य राख्न चाहन्छन् । यस्तै निर्णय गर्न दबाव दिनेहरूले गलत निर्णय गर्न त्यसो गरेका भए वा दबावमा परी निर्णय गर्नेले पनि सूचना गोप्य राख्न चाहन्छन् । यसरी सूचना वर्गीकरणमा निजी इमानदारी र निर्णय प्रक्रिया पनि जिम्मेवार हुन्छन् । यसप्रकार सूचनाको सही वर्गीकरण गरि सो हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न राजनीतिक र प्रशासनिक वातावरण पनि जिम्मेवार हुने देखिन्छ ।

अन्य ऐनहरू

अगाडि उल्लेख भए भँ नेपालमा सूचनाको हक, गोप्यता तथा गोपनीयता सम्बन्धी विभिन्न कानूनहरू प्रचलनमा छन् । स्वयं संविधानमा पद तथा गोपनीयताको शपथ लिनु पर्ने व्यवस्था छ र अनुसूची १ 'क' मा ढाँचा समेत छ । यस्तै नेपालका करिब तीन दर्जन भन्दा बढी ऐनमा पद र गोपनीयताको शपथ लिने प्रावधान छन् । गोपनीयताको शपथ लिएपछि सूचना गोप्य राख्नु कानूनी कर्तव्य नै हो । शपथ भंग गर्नु अपराध मानिने मान्यता छ । तर नेपालमा कुन सूचना पारदर्शी गर्ने र कुन सूचना कति समयका लागि गोप्य राख्ने भन्ने कुरा सूचना वर्गीकरणका माध्यमबाट स्पष्ट गर्नुपर्ने हो तर सो कार्य सुरु गर्न खोजिए पनि न्यायिक विचाराधीन रहेको बुझिन्छ । के राज्यले गोप्य राख्ने सूचनाको सूची तैयार गरि सो बाहेकका विषयमा पारदर्शिताको शपथ लिने तर्फ अगाडि बढ्न सम्भव होला ?

अगाडि उल्लेख भए भँ नेपालका प्रचलित करिब ३२ वटा विशेष ऐनहरूमा गोप्यता वा गोपनीयता भंग गरेको नमानिने कानूनी व्यवस्था छन् । ती ऐनहरू पनि जीवित कानून नै हुन् । ती ऐनका प्रावधान सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनसँग बाझिन्छन् बाझिदैनन् ? त्यो कुरा गम्भीरतापूर्वक हेर्न जरुरी हुन सक्छ । यो काम तटस्थ व्यक्तिहरूबाट नभए दाताजिवी वा गोप्यतामुखी हावी हुन सक्छन् । दाताजिवी हावी भए दाताको एजेन्सीको रूपमा काम गरि गोप्य रहनुपर्ने सूचनामा आफैमाफत पराइको पहुँच पुऱ्याउने र गोप्यतामुखी हावी भए सूचनाको हक कुण्ठित पार्ने प्रयास गर्ने सम्भावना रहन्छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन र मुलुकी ऐनबाहेकका अरू सबै ऐनहरू समकक्षी याने समान स्तरका ऐन हुन् । संविधानको धारा २७ को प्रतिबन्धात्मक वाक्यांशले कानूनद्वारा गोप्य राख्नु पर्ने सूचनाको चर्चा गरेकोले समान स्तरका ऐनबीच तहगत वर्गीकरण गर्न मनासिब हुँदैन । अझ कानूनभित्र त नियम समेत पर्छ । संविधानले ऐन नभनी कानून भनेको छ । तथापि मसौदाको सिद्धान्तका आधारमा सारवान कानूनी व्यवस्था सकभर ऐन मै राख्नुपर्ने हुन्छ ।

यसै गरि मुलुकी ऐनको कागजी जाँचको महलको १७ नं को देहाय ७ मा “विभागीय प्रमुख वा अड्डा प्रमुखले सरकारी अड्डामा रहेको सरकारी कामकाज सम्बन्धी अप्रकाशित गोप्य लिखतको नक्कल दिन वा अड्डामा पेस गर्न कर लाग्ने छैन” भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । यो व्यवस्थाले प्रकाशित नगरिएको गोप्य लिखतको सूचना माग्न र दिन रोक लगाएको मान्न सकिन्छ । तर मुलुकी ऐन सामान्य ऐन भएकोले यो व्यवस्था अरू विशेष ऐनसँग बाझिएमा यो व्यवस्था लागु हुँदैन भन्ने कुरा मुलुकी ऐन प्रारम्भिक कथनको महलको ४ नं बाट स्पष्ट हुन्छ ।

यस्तै जारी भएर पनि लागु हुन नसकेको गोप्यता सम्बन्धी ऐन, २०३९ पनि जीवित छ । यो ऐनमा लिखतहरू वर्गीकरणभित्र तीनवटा वर्गीकरण छन् । ती हुन् : (क)

एकपटकमा तीस वर्षमा नबढाई गोप्यरहने सख्त निषेधित लिखत ख) एकपटकमा बीस वर्षमा नबढाई गोप्य रहने अति गोप्य लिखत र ग) पाँच वर्षसम्म गोप्य रहने गोप्य लिखत । यस्तो लिखतमा लिखतको प्रकृति अनुसारको छाप लगाई वर्ग जनाउनुपर्ने, सरकारले आवश्यकताअनुसार वर्ग परिवर्तन गर्न सक्ने, वर्गीकृत लिखत अदालती वा कानुनी कारबाहीमा प्रमाणको रूपमा पेश गर्न नसकिने र वर्गीकृत लिखतको स्रोत बताउन नपर्ने जस्ता प्रावधान समेत रहेका छन् ।

विविध सन्दर्भ

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा २ को खण्ड (क) मा गरिएको सार्वजनिक निकायको परिभाषाभित्र अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था पर्ने देखिँदैन । ती संस्था त्यो राज्यका न त कूटनीतिक संस्था हुन् न त विभाग हुन् । कूटनीतिक सुविधा नपाउने संस्था सार्वजनिक निकायको परिभाषाभित्र पर्न केले छेकेको छ ? उनीहरूको ताकतले कि हाम्रो भयले भन्ने कुरा मननीय छ । तिनीहरूले के कस्ता क्रियाकलाप गरेका छन् ? कसलाई कति र कस्तो सहयोग गरि के के काम गर्न लगाएका छन् ? हाम्रो सामाजिक, राजनीतिक र धार्मिक जीवनमा अनुचित प्रभाव पार्ने काममा लगानी गरिरहेका त छैनन् ? यी कुरा जान्न पाउने हक नेपाली नागरिकलाई किन नहुने ? सम्बन्धित निकायहरूले के यतातिर ध्यान पुऱ्याउलान् ? के नेपालमा दर्ता भएका दाताबाट आर्थिक वा अन्य लाभ लिने संस्थाले सरकारलाई यस विषयमा दबाब देलान् ? आस नमार्ौं ।

निष्कर्ष

राज्यको गोप्यता (स्टेट सेक्रेट) र निजी गोपनीयता (प्राइवेसी) बाहेकका विषयका सूचनासम्म जनताको पहुँच हुनैपर्दछ । यसका लागि राजनीतिक र प्रशासनिक तहमा संस्थागत र प्रवृत्तिजन्य सुधार आवश्यक छ । सकेसम्म सूचनाको हक, राज्यको गोप्यता र निजी गोपनीयताको विषय समावेश गरि एकीकृत ऐन ल्याउनुपर्छ । नसकिए ती विषयमा ऐन आवश्यक पर्छन् । यस्ता ऐनसँग बाध्किने अरू प्रचलित ऐन परिमार्जन गर्नुपर्छ । गोप्य रहने विषय ऐनमा नै राख्नु मुनासिव हुन्छ । यस्तै दाताका लागि सूचना पुऱ्याउन कानुनलाई नै कमजोर पार्ने प्रयास रोकिनु पर्छ । अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थालाई यो ऐनको परिधिमा ल्याउनुपर्छ । गैरसरकारी संस्था नियमन ऐन जारी गर्नुपर्छ ।

सूचनाको हक कार्यन्वयनमा सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको प्रयोग : संक्षिप्त विवेचना

श्रीराम पन्त*

१. नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था

नेपालको अन्तरिम संविधानको धारा २७ ले "प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुने छ भनी मौलिक हकको रूपमा प्रत्याभूत गरिएको छ। यसै गरी धारा २८ ले व्यक्तिगत सूचना अनतिक्रम्य हुने व्यवस्था पनि गरेको छ। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ ले प्रत्येक नागरिकलाई सूचनाको हक हुने तथा सार्वजनिक निकायमा रहेका सूचनामा पहुँच हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ।

२. उद्देश्य

सूचनाको हकको उद्देश्य भनेको राज्यका काम कारवाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउने, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्त्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउने, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्ने र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने कार्य हो।

३. राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना :

सूचनाको हकको संरक्षण, सवर्द्धन र प्रचलनका लागि स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना भएको छ। नेपालमा राष्ट्रिय सूचना आयोग २०६५ वैशाख २२ गते स्थापना भएको हो। आयोगमा कम्तीमा एकजना महिला सहित प्रमुख सूचना आयुक्त र दुई जना सूचना आयुक्त रहने व्यवस्था छ। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको अधीनमा रही

*पूर्व सचिव, नेपाल सरकार

आयोगले सूचनाको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन सम्बन्धी कार्य गरिआएको छ । नेपालमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको विशिष्ट स्थान रहीआएको छ किनभने सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक सरोकारका र आफ्नो सरोकारका सूचना नपाएमा वा दिन इन्कार गरिएमा आयोगमा पुनरावेदन गरी सूचनाको हकको प्रचलन गराउन सक्ने अधिकार नेपाली नागरिकले प्राप्त गर्न सक्षम भएका छन् ।

४. सार्वजनिक निकायको दायित्वः

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले सार्वजनिक निकायहरूको निम्नबमोजिम निश्चित दायित्व तथा जिम्मेवारी निर्दिष्ट गरेको छ ।

१. नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्ने गराउने ।
२. सूचना बर्गीकरण अद्यावधिक गरी समय समयमा सार्वजनिक प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउने ।
३. सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने ।
४. आफ्नो काम कारवाही खुला र पारदर्शी रूपमा गर्ने ।
५. आफ्ना कर्मचारीको लागि उपयुक्त तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने ।

५. सूचना प्रकाशन गर्नु पर्ने

प्रत्येक सार्वजनिक निकायले देहायका सूचना प्रत्येक ३/३ महिनामा नियमित रूपमा प्रकाशन गर्नु पर्छ ।

- (१) सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना अद्यावधिक गरी राख्नुपर्ने ।
- (२) सार्वजनिक निकायले सम्भव भएसम्म यो ऐन लागु हुनुभन्दा कम्तीमा बिस वर्ष अघिसम्मका आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचना अद्यावधिक गर्नु गराउनु पर्नेछ ।
- (३) सार्वजनिक निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित देहायका सूचना सूचीकृत गरी प्रकाशन गर्नु पर्नेछ
 - (क) निकायको स्वरूप र प्रकृति,
 - (ख) निकायको काम, कर्तव्य र अधिकार,

- (ग) निकायमा रहने कर्मचारी संख्या र कार्य विवरण,
- (घ) निकायबाट प्रदान गरिने सेवा,
- (ङ) सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी,
- (च) सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि,
- (छ) निर्णय गर्ने प्रक्रिया र अधिकारी,
- (ज) निर्णयउपर उजुरी सुन्ने अधिकारी,
- (झ) सम्पादन गरेको कामको विवरण,
- (ञ) सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद,
- (ट) ऐन, नियम, विनियम वा निर्देशिकाको सूची,
- (ठ) आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोवारसम्बन्धी अद्यावधिक विवरण,
- (ड) तोकिएबमोजिमका अन्य विवरण ।
- (ढ) अघिल्लो आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक निकायले कुनै कार्यक्रम वा आयोजना सञ्चालन गरेको भए सोको विवरण,
- (ण) सार्वजनिक निकायको वेबसाइट भए सोको विवरण,
- (त) सार्वजनिक निकायले प्राप्त गरेको बैदेशिक सहायता, ऋण, अनुदान एवं प्राविधिक सहयोग र सम्भौता सम्बन्धी विवरण ।
- (थ) सार्वजनिक निकायले सञ्चालन गरेको कार्यक्रम र सो को प्रगति प्रतिवेदन ।
- (द) सार्वजनिक निकायले वर्गीकरण तथा संरक्षण गरेको सूचनाको नामावली र त्यस्तो सूचनाको संरक्षण गर्न तोकिएको समयवधि ।
- (ध) सार्वजनिक निकायमा परेका सूचना माग सम्बन्धी निवेदन र सो उपर सूचना दिइएको विषय
- (न) सार्वजनिक निकायका सूचनाहरू अन्यत्र प्रकाशन भएका वा हुने भएको भए सोको विवरण ।

६. सूचना अधिकारीको नियुक्ति

- (१) प्रत्येक सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

- (२) सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि प्रमुखले आफ्नो कार्यालयमा रहेको सूचना नियमित रूपमा सूचना अधिकारीलाई उपलब्ध गराउनुपर्नेछ ।
- (३) सार्वजनिक निकायले सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको निम्ति आवश्यकताअनुसार सूचना शाखाको व्यवस्था गर्न सक्ने छ ।

७. सूचना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको दफा ७ मा सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधि अन्तर्गत नै सूचना अधिकारीको काम, कर्तव्य र अधिकार पनि सँगसँगै जोडिएर व्यवस्था भएको देखिन्छ । सूचना मागकर्तालाई सूचना अधिकारीले देहाय बमोजिम सूचना दिने वा नदिने निर्णय गर्न सक्ने अवस्था रहेको छ ।

- (१) कुनै सूचना प्राप्त गर्न चाहने नेपाली नागरिकले त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्नुपर्ने कारण खुलाई सम्बन्धित सूचना अधिकारीसमक्ष निवेदन दिनुपर्ने ।
- (२) निवेदन प्राप्त भएमा सूचना अधिकारीले तत्काल उपलब्ध गराउन सकिने प्रकृतिको सूचना भए तत्काल र तत्काल उपलब्ध गराउन नसकिने प्रकृतिको सूचना भए निवेदन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- (३) तत्काल सूचना उपलब्ध गराउन नसकिने भएमा सूचना अधिकारीले सोको कारण सहितको जानकारी तुरुन्त निवेदकलाई गराउनुपर्ने ।
- (४) सूचना अधिकारीले कुनै व्यक्तिको जिउ ज्यानको सुरक्षासँग सम्बन्धित सूचना माग गरेको रहेछ भने त्यस्तो सूचना माग गरेको चौबिस घण्टाभित्र निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने ।
- (५) सूचना अधिकारीले निवेदकद्वारा माग भएको सूचना सम्भव भएसम्म माग भएको स्वरूपमा नै उपलब्ध गराउनु पर्ने ।
- (६) निवेदकले माग गरेको स्वरूपमा सूचना उपलब्ध गराउँदा सूचनाको स्रोत बिग्रने, भत्कने वा नष्ट हुने संभावना भएमा सूचना अधिकारीले सोको कारण खोली उपयुक्त स्वरूपमा निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउन सक्ने ।
- (७) कुनै व्यक्तिले कुनै लिखत, सामग्री वा काम कारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्नका लागि निवेदन दिएको भए सूचना अधिकारीले निवेदकलाई त्यस्तो लिखत,

सामग्री वा काम कारबाहीको अध्ययन वा अवलोकनको निमित्त मनासिब समय उपलब्ध गराउने ।

- (८) कुनै नागरिकले सूचना माग गरी निवेदन दिएमा निवेदन जाँचबुझ गर्दा निवेदकले माग गरेको सूचना आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित नदेखिएमा सूचना अधिकारीले सो कुराको जानकारी तुरुन्त निवेदकलाई दिनुपर्ने ।

८. कार्यालय प्रमुखको काम, कर्तव्य र अधिकार

सूचना अधिकारीले सूचना उपलब्ध नगराएमा, सूचना दिन अस्वीकार गरेमा, आंशिक रूपमा सूचना उपलब्ध गराएमा वा गलत सूचना दिएमा वा सरोकारवाला होइन भनी सूचना नदिएमा सरोकारवाला व्यक्तिले कार्यालय प्रमुख समक्ष उजुरी दिन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । यस्तो उजुरी पर्न आएमा कार्यालय प्रमुखले जाँचबुझ गरी सूचना अधिकारीलाई सूचना दिन वा नदिन आदेश गर्न सक्ने व्यवस्था छ । यसै गरी सूचना अधिकारीले जानी जानी वा बदनियतपूर्वक सूचना नदिएमा वा गलत वा आंशिक सूचना दिएको पाइएमा विभागीय कारवाही गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । कार्यालय प्रमुखले पनि सूचना नदिएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

९. पुनरावेदन गर्ने अधिकार

प्रत्येक नागरिकले माग गरेको सूचना नपाएमा ऐनको दफा ९ र १० बमोजिम कार्यालय प्रमुख तथा राष्ट्रिय सूचना आयोग समक्ष उजुरी तथा पुनरावेदन दिनसक्ने व्यवस्था रहेको छ ।

१०. सूचना माग र आपूर्तिमा समस्या

सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुखले उल्लेखित दायित्व प्रभावकारी रूपमा निर्वाह गरिरहेको छ वा छैन भन्ने विषयमा सिंहावलोकन गर्दा देहायका समस्या देखिन आएको पाइन्छ :-

१. सूचना माग सम्बन्धी निवेदन सूचना अधिकारीले दर्ता नै नगर्ने,
२. सूचना अधिकारीको परिचय नै सकभर दिन नखोज्ने,

३. सूचना अधिकारीको कार्यकक्ष, कोठा नम्बर, नाम थर, पद कार्यालयको प्रवेशद्वारमा नराख्ने, सूचना अधिकारी खोज्दै हिडनुपर्ने,
४. कार्यालय प्रमुखको तोक नलागी दर्ता नगर्ने, कार्यालय प्रमुख सिधै नभेटिने, तोक लगाउन कैयौँ घण्टा र दिन समेत कुर्नुपर्ने,
५. सूचना दिन आलटाल गर्ने, सूचना अधिकारीले जानकारी नै नदिने, दिइ हाले पनि अपुरो र आंशिक मात्र दिने,
६. सूचना अधिकारी उपरको उजुरीमा पर्याप्त छानबिन नगर्ने र उजुरीको जवाफ पनि नदिने,
७. राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन गर्दा कार्यालय प्रमुखले निर्णय गरेको व्यहोरा उल्लेख गरेको नपाइने गरेको ।

११. सूचना व्यवस्थापन प्रणालीको प्रयोगको आवश्यकता

सूचना माग गर्ने, प्रवाह गर्ने, प्राप्त गर्ने तथा नमागीकन स्वतः सार्वजनिक गर्ने कार्यका लागि विगत आठ वर्षको कार्यान्वयनका अवस्थाले चित्रण गरेको उल्लिखित समस्याहरूको समाधानको लागि हालका लागि विकल्प भनेको सूचना प्रविधिको प्रयोग गरी इन्टरनेटको माध्यमबाट सूचनाको हकको प्रयोग गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ । सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (Management Information System-MIS) को प्रयोगबाट आफ्नो घर वा कार्यालयबाटै Online प्रणाली मार्फत सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने प्रणालीको स्थापना र संचालन भएको छ । अब नागरिकले आवश्यकताअनुसार सार्वजनिक वा व्यक्तिगत चासोका सूचना Online System बाटै माग गर्न सक्छन् । नागरिकको सूचनाको हकको सरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलनका लागि सार्वजनिक निकायमा online प्रणालीबाट सूचना अधिकारी एवम् कार्यालय प्रमुखसमक्ष त्यस निकायका गतिविधि एवम् सार्वजनिक सरोकारको विषयमा नागरिकले सूचना माग गर्न सक्ने व्यवस्थाका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगले निम्न जिल्लास्थित कार्यालयहरूमा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS System) को व्यवस्था गरेको छ । हालसम्म देहायका १७ वटा जिल्लाहरूमा यस सम्बन्धी व्यवस्था गरिसकिएको छ भने क्रमिक रूपमा अरू जिल्लामा पनि यस्तो व्यवस्था गरिँदै लगिने कार्यक्रम रहेको छ । हाल १७ जिल्लाका देहायका मन्त्रालयका सात (७) वटा जिल्ला कार्यालयबाट MIS सम्बन्धी सूचना प्रणाली प्रयोग गर्न सकिनेछ । उल्लिखित कार्यालयहरूमा सूचना अधिकारी, कार्यालय प्रमुख र कम्प्युटर अपरेटरलाई आयोगबाट प्रशिक्षण प्रदान गरी MIS System कार्यान्वयनमा आएको छ ।

हालसम्म MIS Online प्रणाली लागु भएका निकायहरू

मन्त्रालय/निकाय	कार्यालय	हालसम्म MIS लागु भएका निकायहरू
१. स.मा. तथा स्था.वि. मन्त्रालय	जि. विकास समितिको कार्यालय	१. मोरङ्ग २. धनुषा
२. कृषि विकास मन्त्रालय	जि. कृषि विकास कार्यालय	३. पर्सा ४. नुवाकोट
३. शिक्षा मन्त्रालय	जि. शिक्षा कार्यालय	५. कास्की ६. स्याङ्जा
४. सहरि विकास मन्त्रालय	सडक डिभिजन कार्यालय	७. बाग्लुङ ८. पाल्पा
५. भौतिक पूर्वाधार तथा यातायात मन्त्रालय	स.वि. तथा भ.नि वि.डि.कार्यालय	९. बाँके १०. सुर्खेत
६. स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय	जि. स्वास्थ्य कार्यालय	११. दैलेख १२. डोटी
७. सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालय	जि. हुलाक कार्यालय	१३. डडेल्धुरा १४. कैलाली
		१५. कञ्चनपुर १६. दाङ्ग
		१७. रौतहट

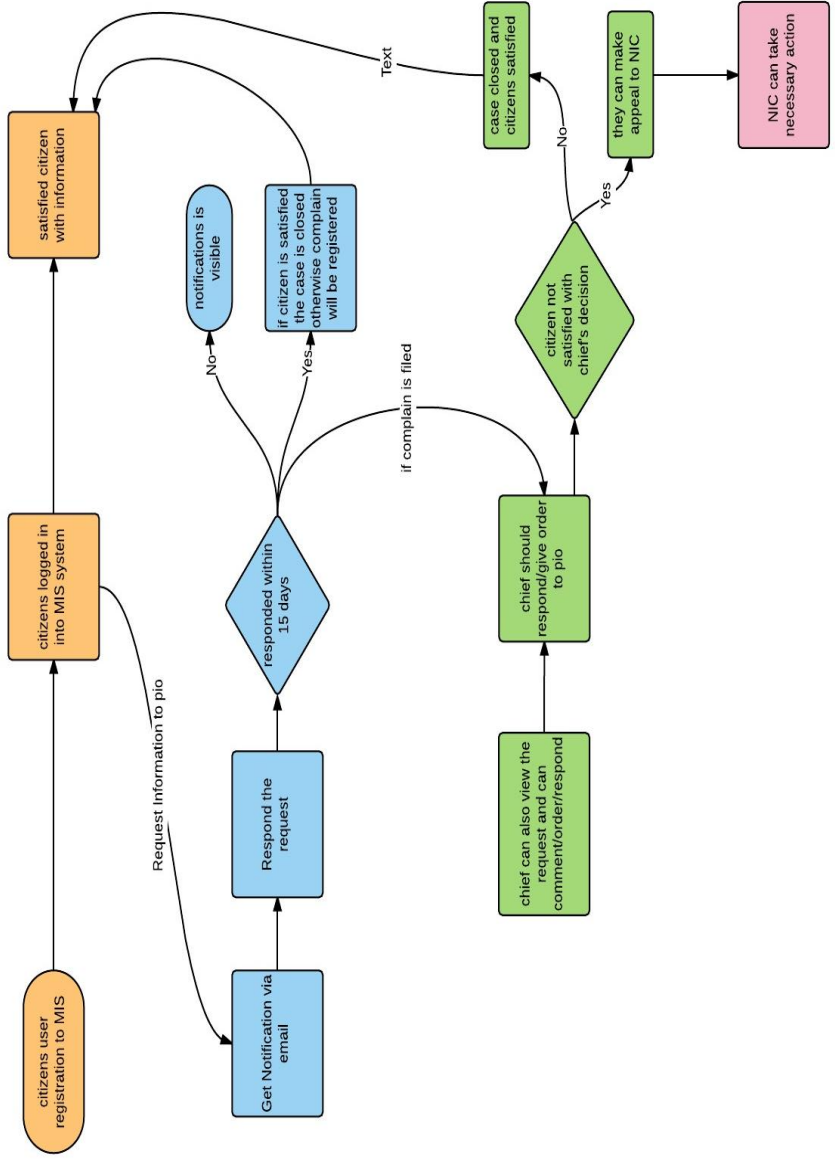
१२. Online प्रणालीको प्रयोग कसरी गर्ने ?

सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (MIS) प्रयोगको लागि आयोगको वेब साइट www.nic.gov.np मा गई दाहिनेतर्फ रहेको MIS मा अष्पिअप गर्नुहोस् वा <http://mis.nic.gov.np> login गर्नुहोस् । त्यसपछि दिइएको निर्देशनअनुसार सूचना अधिकारी समक्षा निवेदन दिन सक्नुहुनेछ । Online प्रणालीमार्फत सूचना माग गर्न र अनुगमन गर्न सजिलोको लागि MIS User Book पनि आयोगको वेबसाइटमा राखिएको पाइन्छ ।

यो प्रणालीको प्रयोग गरी सूचना अधिकारी समक्षा सूचना माग गर्न र प्राप्त गर्न, सूचना अधिकारीले सूचना नदिएमा वा आंशिक वा अपुरो सूचना दिएमा वा सूचनामा चित नवुभेमा कार्यालय प्रमुख समक्षा उजुरी दिन सकिन्छ । कार्यालय प्रमुखले पनि सूचना नदिएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगमा Online बाटै पुनरावेदन गर्न सकिने छ ।

प्रत्येक सार्वजनिक निकायले तिन/तिन महिनामा स्वतः सार्वजनिक गर्नुपर्ने विवरणहरू सार्वजनिक गर्न आफ्नो निकायको Website मा वा www.nepal.gov.np वा राष्ट्रिय सूचना आयोगको www.nic.gov.np मा पनि log on गरेर सार्वजनिक गर्न सकिने तथा हेर्न पाउन सकिने व्यवस्था राष्ट्रिय सूचना आयोगले छिट्टै कार्यान्वयनमा ल्याउन लागेको छ । यसका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई National Information Technology Centre -NITC बाट सम्भाव्यता अध्ययन गराई स्वतः खुलासा गर्नुपर्ने (Pro active Disclosure) को Templet भएको Software विकास गरी यथाशीघ्र कार्यान्वयन हुने अपेक्षा गरिएको छ ।

citizen	PIO	Office Chief	NIC
---------	-----	--------------	-----

१३. अनुगमन

यसरी online प्रणालीमार्फत मागिएको सूचना मागको निवेदन त्यस निकायका सूचना अधिकारी समक्ष सिधै पुग्दछ । सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुख बाहेक अन्य व्यक्तिले यसलाई खोल्न, हेर्न सक्दैन । माग गरिएको सूचना दिए नदिएको अनुगमन गर्ने कार्य राष्ट्रिय सूचना आयोगले गर्न सक्ने व्यवस्था समेत रहेको छ । सूचनाको माग र प्रवाहको अनुगमन गर्ने व्यवस्था सम्बन्धित मन्त्रालय र विभागहरूले पनि क्रमिक रूपमा गर्ने व्यवस्था गरिँदै लगिने नीति रहेको छ ।

सूचना online प्रणालीबाट माग गर्न, प्राप्त गर्न, तथा पुनरावेदन गर्न सकिने तथा स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने विवरणहरू सजिलै सूचना प्रविधिको माध्यमबाट online गर्न सकिने भएपछि सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा उल्लेख्य उपलब्धि प्राप्त गरेको अवस्था हुनेछ । तर यसको प्रभावकारिताका लागि भने केही समय प्रतीक्षा गर्नुपर्नेछ ।

१४. सूचना व्यवस्थापन प्रणालीका फाइदा

१. सूचना अधिकारीको तोक लगाउनु नपर्ने, भेटनु नपर्ने भएकोले भन्भट कम हुने ।
२. सूचना अधिकारीले मागकर्तालाई पनि भेटनु नपर्ने हुँदा कार्यालयको समय बचत हुने तथा अन्य काममा ध्यान दिन पाइने ।
३. सूचना प्रविधिको माध्यमबाट सूचना प्रवाह छिटो, सरल र सहज हुने ।
४. सूचनाको दस्तुर पनि कम लाग्ने तथा फोटोकपी गर्नपर्ने लगायतका समस्या समाधान हुने ।
५. उजुरी तथा पुनरावेदन गर्न पनि स्वतः फाइल Attach गराउन सकिने भएकोले प्रमाण पुऱ्याउन सहज हुने ।
६. सूचना माग गर्न सार्वजनिक निकायसम्म धाइरहुनु नपर्ने ।
७. सार्वजनिक निकायका अभिलेखलाई वर्गीकरण र सूचीकृत गरी अद्यावधिक वनाई Digitize गर्न सहज हुने । सूचनाको Archives खडा हुने तथा चाहिएको समयमा तुरुन्त प्राप्त गर्न सकिने ।
८. सार्वजनिक निकायको संस्थागत अभिलेख (Institutional Memory) व्यवस्थित हुने । सूचना अधिकारी तथा कार्यालय प्रमुखको हेरफेर हुँदा पनि अभिलेख प्राप्त गर्न सकिने ।
९. सूचनाको हकको प्रयोगबाट सार्वजनिक निकायको काम कारवाही खुला र पारदर्शी हुने तथा जनता प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी हुन सघाउने भएकोले सुशासन कायम हुने ।

१०. सूचनाको प्रवाहबाट सार्वजनिक निकायको छवी उज्ज्वल हुने तथा सरकार प्रति नागरिकको विश्वास बढ्न जाने भएकोले सामाजिक तथा आर्थिक रूपान्तरणमा सघाउ पुऱ्याउने तथा स्थिरता कायम हुने ।

१५. उपसंहार

नेपाल सूचना माग गर्न, प्राप्त गर्न, प्रवाह गर्न र स्वतः खुलासा गर्नुपर्ने विवरण online प्रणालीको माध्यमबाट पहिलो पल्ट गर्न लागिएको हो । सूचनाको हकको प्रयोगमा व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (MIS online) प्रयोगबाट सूचना माग तथा प्राप्त गर्न, तथा प्रवाह गर्ने कार्यमा सरलता आउनुको साथै सूचनाको प्राप्तिको र प्रवाहको लागतमा समेत उल्लेखनीय कमी आउने छ । सरकार प्रति नागरिकको विश्वास बढ्न जानेछ । नागरिक सर्वोच्चता कायम हुनको साथै सुशासन कायम हुनेछ । जनता प्रति जवाफदेही र उत्तरदायी बहन र खुला र पारदर्शी कार्य प्रणालीको अबलम्वनबाट सार्वजनिक निकायको विश्वसनियतामा अभिवृद्धि हुनेछ । MIS को प्रयोगबाट भरपर्दो रूपमा सूचना प्राप्त गर्न सक्ने भएपछि नागरिकले भन्भट व्यहोर्नु पर्ने छैन । MIS प्रणालीलाई छिटो भन्दा छिटो देश भर नै लागु गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेकोले राष्ट्रिय सूचना आयोगले पहलकदमी लिई नेपाल सरकारको सहयोगमा सबै सार्वजनिक निकायको पहुँचमा पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ ।

१६. सन्दर्भ सामग्री

नेपालको अन्तिरिम संविधान, २०६३, कानून किताब व्यवस्था समिति
सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४, कानून किताब व्यवस्था समिति
सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली २०६५, कानून किताब व्यवस्था समिति
सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, नियमावली र कार्यविधिहरूको संगालो, २०७२ राष्ट्रिय सूचना आयोग

सूचनाको हक अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र नेपालको अभ्यास २०६९, मिरेस्ट नेपाल, ललितपुर प्रशासन अंक २, पूर्णाङ्क १२३, २०६९ फागुन, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय
निजामती सेवा दर्पण २०७० :- निजामती सेवा मुल समारोह समिति -सूचना तथा संचार मन्त्रालय

वार्षिक प्रतिवेदनहरू :- राष्ट्रिय सूचना आयोग

सूचना व्यवस्थापन प्रणाली (MIS Guide Book) राष्ट्रिय सूचना आयोग

Website : www.nic.gov.np

सूचनाको हक कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता

लक्ष्मी विलास कोइराला

विषय प्रवेश :

सूचनाको हक स्वतन्त्रताको हकको एक महत्वपूर्ण पाठ्ये हो र पारदर्शिताको मजबुत आधार पनि । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हुदै सार्वजनिक निकायहरूबाट सूचना पाउने अधिकार, सूचना जहाँ भए पनि पाउने जनअधिकार तथा राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूले समेत सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने रूपमा सूचनाको हक व्यवस्था, विस्तार र विकास भएको पाइन्छ । स्वतन्त्रताको हकले व्यक्तिलाई जानकार हुने, बोल्ने र व्यक्तिगत वा संगठित रूपमा आलोचना गर्ने अधिकार सुरक्षित गरेको हुन्छ भने स्वतन्त्रताको हक उपयोग गर्न जनतालाई सूचना र सूचनाको हक आवश्यक हुन्छ । सूचनाको हक मानव अधिकार हो । सूचनाको हक नागरिकको मौलिक हक हो जसको संवैधानिक परिचय रहेको हुन्छ । सूचना प्रजातन्त्रको प्राणवायु र सुशासनको जग भएकाले सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार जनताको शक्ति र स्वतन्त्रता दुवै हो ।

सर्वप्रथम सूचनाको हकलाई सन् १७६६ मा स्वीडेनको संविधानमा राखी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । सन् १९४८ को संयुक्त राष्ट्रसंघको विश्वव्यापी मानव अधिकार सम्बन्धी घोषणाले, सन् १९६६ को नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतितपत्र तथा आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतितपत्रले पनि सूचनाको हकलाई स्वीकार गरेको छ । वि.सं २०१२ को नेपालमा नागरिक अधिकार ऐन, तथा २०३९ मा गोप्यता सम्बन्धी ऐनको व्यवस्था भएको थियो भने नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ मा पहिलो पटक सूचनाको हकले प्रवेश पाएको थियो । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २७ मा मौलिक हकको रूपमा सूचनाको हकलाई उल्लेख गरिएको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ र नियमावली २०६५ ले सूचनाको हकको संवैधानिक व्यवस्थाको कार्यान्वयनलाई व्यवस्थित गरेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन अनुसार विसं २०६५ सालमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको

*महानिर्देशक, सूचना विभाग

गठन भएको छ । विसं २०७० सालमा सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा केन्द्रीय समन्वय एकाइ र सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा सूचनाको हक कार्यान्वयनको अनुगमन समिति रहने व्यवस्था गरिएको छ ।

सूचनाको हकको महत्त्व

लोकतन्त्र भनेको उत्तरदायी शासन प्रणाली हो । सूचनाको हकले प्रजातन्त्रको सुदृढीकरण गर्दछ र देशको शासन प्रणालीलाई मजबुत बनाउँछ । सूचनाको हक आधुनिक शासन प्रणालीमा अत्यावश्यक सर्तकोरूपमा देखापरेको छ । सूचनाको हकले जनतालाई सार्वभौम अधिकार प्रयोग गर्न सक्षम बनाउँछ साथै, शासन प्रणालीमा उत्तरदायित्वको प्रत्याभूति गर्दछ । सार्वजनिक निर्णय प्रक्रिया र निर्णयलाई प्रभावकारी बनाउँछ, समाजमा खुला संस्कृतिको विकास गर्दछ । नागरिकलाई सशक्तीकरण, सार्वजनिक नीतिको प्रभावकारितामा वृद्धि, सार्वजनिक सूचनामा जनताको अधिकार स्थापित, अधिकार दुरुपयोग, आर्थिक अनियमितता र अनुशासनहीनतामा कमी ल्याउँछ । सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउँछ र शासन प्रणालीमा जनताको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्दछ । विधिको शासनलाई प्रवर्द्धन, प्रेसको विश्वसनीयता अभिवृद्धि, अफवाह र हल्लालाई निरुत्साहित र प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीलाई सुदृढीकरण गर्दछ ।

सूचनाको हक मानव मूल्य र मर्यादासँग सम्बन्धित हक हो जसले नागरिकलाई जीवनयापनका लागि समर्थ बनाउँछ । सूचनाको हकको संवैधानिक व्यवस्था र कार्यान्वयनका लागि ऐन ल्याउनु, राज्यले प्रजातान्त्रिक मूल्य मान्यता र सिद्धान्त अंगीकार गर्नु, विश्वव्यापी मानव अधिकार घोषणा १९४८ स्वीकार गर्नु र नेपाल पक्ष रहनु, सार्वजनिक क्षेत्रमा न्यून उत्तरदायित्व रहनु, भ्रष्टाचारको बिगबिगी रहनु, सुसूचित, ज्ञानयुक्त र प्रजातान्त्रिक समाजको विकास हुनु, स्वतन्त्र प्रेसको विकास र संसारका धेरै मुलुकहरूमा सूचनाको हकको अभ्यासको ऐतिहासिकता सफलता सूचनाको हकको आवश्यकता सिद्ध गर्दछ ।

सूचनाका हकका सिद्धान्तहरू

सूचनाको हक परम्परागत रूपमा रहेको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको विकसित स्वरूप भएको विदितै छ । मानव अधिकारले व्यक्तिले सूचना खोज्न, प्राप्त गर्न र सञ्चार वा प्रयोग गर्न पाउने हकलाई आत्मसात गरेको हुन्छ । सूचनाको हक किन आवश्यक भयो ? जनतालाई सार्वजनिक सूचना कसरी प्रवाह गर्ने ? र सूचना प्रवाहका के के सीमा हुन्छन् ? भन्ने सम्बन्धमा केही सिद्धान्तहरू निर्माण गरिएका छन् । सूचनाको हकका सिद्धान्तहरू (Principles of Right to Information) देहाय बमोजिम रहेको छन् ।

- सार्वजनिक क्षेत्रमा रहेको सूचना नागरिक सवैका लागि खुला गर्ने ।
- सवै सार्वजनिक (सरकारी, निजी तथा नागरिक समुदाय) निकायहरूले सार्वजनिक सरोकार वा चासोका सूचनाहरू अनिवार्यरूपमा प्रकाशन, प्रसारण र वितरण गर्ने ।
- सार्वजनिक निकायले सूचनाको अभिलेख राख्ने र समय समयमा अद्यावधिक गर्ने ।
- सार्वजनिक महत्वका सीमित सूचनाहरू मात्र गोप्य राख्ने (Access in information is the rule but Secrecy is the exception.) .
- सार्वजनिक सूचनामा जनताको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने ।
- सूचना मागकर्तालाई छिटो भन्दा छिटो सूचना उपलब्ध गराउने ।
- सूचना न्यूनतम खर्चमा प्राप्त हुने व्यवस्था गर्ने ।
- सूचना दिन इन्कार गर्नुको पछाडि सही कारण (Refusal must be justify) हुनुपर्ने ।
- सूचना प्रवाहका विधिहरू सरल र पारदर्शी हुनुपर्ने ।
- सार्वजनिक क्षेत्रमा खुला संस्कृतिको विकास गर्ने ।
- सूचनाको हक कार्यान्वयनको सम्बन्धमा शंखघोष गर्ने (Whistleblower) व्यवस्था र शंखघोष गर्ने सूचनादाताको संरक्षण व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- सूचना नदिने अधिकारको निर्णय विरुद्ध अपिल गर्ने व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- सूचनाको हक कार्यान्वयनको सुनिश्चितता गर्न स्वतन्त्र निकाय रहनुपर्ने ।
- राष्ट्रिय हित सम्बन्धी सूचना र अभिलेख राज्यद्वारा संरक्षित हुनुपर्ने ।
- कानूनबमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचना गोप्य नराखेलाई दण्डको व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनसँग अन्य ऐन बाभेको खण्डमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन मान्य हुनुपर्ने ।

सूचनाको हक र पारदर्शितावीचको सम्बन्ध

सरकारका काम कारवाहीमा जनताको पहुँच वा जनता जानकार हुनु वा सार्वजनिक कामकारवाहीमा जनताको सहभागिता रहनु पारदर्शिता हो । सरकारी काम कारवाहीमा जनताको पहुँच वा जनता जानकार हुने सामर्थ्यता नागरिकलाई सूचनाको हकले दिन्छ । यसकारण पारदर्शिता र सूचनाको हक एकअर्काका परिपोषक हुन् । सूचनाको

हकले पारदर्शितालाई प्रवर्द्धन गर्दछ भने पारदर्शिताले सूचनाको हकको कार्यान्वयन गर्दछ । पारदर्शिता र सूचनाको हक प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीका महत्वपूर्ण चरित्र हुन् । प्रजातान्त्रिक राजनीतिक शासन व्यवस्थामा सरकारलाई जनताले निश्चित अवधिकालागि शासन गर्ने अधिकार सुम्पने गर्दछन् । जनताको अधिकार प्रयोग गर्ने सरकारले राज्य सञ्चालनका क्रममा गरिएका काम कारवाही, निर्णय वा बजेट खर्च वा राजस्व प्राप्तिका सम्बन्धमा जनतालाई जति जानकारी गराउँछ त्यति नै सरकार जवाफदेही रहेको प्रतीत हुन्छ । पारदर्शिता सुशासनका महत्वपूर्ण खम्बाहरू उत्तरदायित्व, पारदर्शिता, विकेन्द्रीकरण, कानूनको शासनमध्ये एक हो । राज्य सञ्चालन र शासन पद्धतिमा सार्वजनिक क्रियाकलापहरू सञ्चालन र व्यवस्थापन गर्न सरोकारवालाहरू निर्णय प्रक्रियामा सहभागी हुनु सुशासन हो । सरकार प्रजातान्त्रिक, कर्मचारीतन्त्र जनउत्तरदायी, भ्रष्टाचारविहीन, सक्षम र प्रभावकारी तथा कर्तव्य र अधिकारप्रति सचेष्ट नागरिक समाज सुशासनका लागि आवश्यक हुन्छ । पारदर्शिता सिद्धान्त हो भने सूचनाको हक नागरिकको अधिकार हो जसले नागरिकलाई पारदर्शिताको माग गर्न सक्षम बनाउँछ ।

आधिकारिक अधिकारीले सूचना प्रवाह गर्नु कर्तव्य हो भने अधिकारी कानूनले सीमा रेखा कोरर राखेका सूचनाहरू दिन बाध्य पनि हुँदैन । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ (३) मा पारदर्शिताका सीमाहरू प्रष्टसँग उल्लेख गर्दै देहायका विषय सम्बन्धी सूचनाहरू सार्वजनिक गर्न सार्वजनिक निकाय बाध्य नहुने व्यवस्था ऐनमा गरिएको छ ।

- (क) नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तराष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने,
- (ख) अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनामा प्रत्यक्ष असर पार्ने,
- (ग) आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पतिको संरक्षण वा बैङ्किङ वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने,
- (घ) विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्षरूपमा खलल पार्ने,
- (ङ) व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जिउ, ज्यान, सम्पति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनका विशेषताहरू

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को भाग ३ धारा २७ मा समेत सूचनाको हकको व्यवस्था प्रयोग र प्रचलनको लागि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ र नियमावली, २०६५ जारी गरी कुनै पनि सार्वजनिक निकायबाट हुने काम कारवाहीको सूचना माग्ने र पाउने हक नेपाली नागरिकलाई प्रदान गरेको छ । ऐनअनुसार सार्वजनिक महत्व भन्नाले धेरै जनताको सरोकारको विषयलाई लिइएकोछ भने सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने

वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाही या निर्णयसँग सम्बन्धित हुने लिखत सामग्री वा जानकारीलाई सूचना भनी परिभाषा गरिएको छ । विशेषतः सूचनाको हकले शासन प्रणाली कर्मचारीतन्त्र र सार्वजनिक क्षेत्रमा पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्नमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनका विशेषताहरू देहाय बमोजिम रहेका छन् ।

- सार्वजनिक निकाय, सूचना, सार्वजनिक महत्व तथा सूचनाको हकको परिभाषा गरिएको,
- संविधानले सूचनाको हक नेपाली नागरिकका लागि मात्र सुरक्षित गरेको,
- सूचना माग्न आएका बखत नागरिकलाई सूचना दिनुपर्ने सार्वजनिक निकायको दायित्व हुने व्यवस्था रहेको,
- सार्वजनिक चरित्रका सूचनाको अभिलेख राख्नु पर्ने, त्यस्तो अभिलेख अद्यावधिक गर्नुपर्ने तथा नियमित रूपमा प्रकाशन तथा प्रसारण (Proactive disclosure) गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको,
- सूचना मागेका बखत सूचना उपलब्ध गराउने जिम्मेवारी भएका सूचना अधिकारी प्रत्येक सार्वजनिक निकायमा हुनुपर्ने,
- सूचना माग्ने र पाउने स्पष्ट कार्यविधिको व्यवस्था गरिएको,
- सूचना माग गर्ने व्यक्तिलाई सूचना उपलब्ध गराउँदा न्यूनतम दस्तुर लिन सक्ने व्यवस्था रहेको,
- सूचना अधिकारीले सूचना नदिएका बखतमा कार्यालय प्रमुख समक्ष उजुरी गर्न तथा कार्यालय प्रमुखको निर्णयउपर राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन गर्न सक्ने व्यवस्था भएको,
- सूचनाको हकको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन गर्ने कामको लागि एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग रहने व्यवस्था भएको,
- सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचना वर्गीकरण गर्ने व्यवस्था भएको,
- सूचना वर्गीकरणको लागि नेपाल सरकारका मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा एक समिति रहने व्यवस्था गरिएको,
- नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध, अपराध अनुसन्धान, व्यक्तिगत गोपनीयता लगायतका संवेदनशील सूचना कसैलाई पनि प्रवाह गर्नु नपर्ने व्यवस्था भएको,
- सार्वजनिक निकायले आफू समक्ष रहेका व्यक्तिगत सूचना संरक्षण गर्नुपर्ने व्यवस्था भएको,

- सार्वजनिक निकायमा भएको वा भइरहेको वा हुन सक्ने भ्रष्टाचार, अनियमितता र प्रचलित कानून बमोजिम अपराध मानिने कुनै कामको सूचना दिने सम्बन्धित सार्वजनिक निकायको कर्मचारीको दायित्व हुने र त्यस्ता सूचनादाताको संरक्षण गर्ने व्यवस्था रहेको,
- सार्वजनिक निकायबाट सूचना माग गरी दुरुपयोग गर्न नहुने व्यवस्था गरिएको,
- सार्वजनिक निकायको प्रमुख वा सूचना अधिकारीले सूचना नदिएको खण्डमा विभागीय सजायसम्म हुने तथा सूचना नदिएको कारण सूचना माग गर्ने व्यक्तिलाई हानी नोक्सानी भएको अवस्था क्षतिपूर्ति प्राप्त हुने व्यवस्था रहेको,
- सूचना गलत भएमा सच्याउन सकिने व्यवस्था गरिएको,
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा तोकिएजति कुरामा यसै ऐन बमोजिम र अन्यमा प्रचलित कानून बमोजिम हुने व्यवस्था गरिएको र
- मन्त्रालय, आयोग वा निकायमा सचिव वा विभागीय प्रमुखपछिको निकटस्थ पदाधिकारी सूचना अधिकारी तोक्नुपर्ने व्यवस्था भएको ।

सूचनाको हक कार्यान्वयनका सूचकहरू

सूचनाको हक कार्यान्वयन एक आन्दोलन हो । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनका लागि जिम्मेवारहरू सरकार-सार्वजनिक निकाय, जनता, राष्ट्रिय सूचना आयोग, प्रेस, अनुसन्धानकर्ता/विद्यार्थी, विकासका साभेदारहरू तथा गैरसरकारी निकायहरू मूलतः जिम्मेवार छन् । सूचनाको हक कसरी र कुन अवस्थामा कार्यान्वयन भएको छ र समाजमा कस्तो प्रभाव परेको छ सोको लेखाजोखाले स्पष्ट गर्न सक्दछ । यस कार्यका लागि देहायका सूचकहरू आधार हुन सक्छन् ।

- सूचना अद्यावधिकको अवस्था नियमित प्रकाशनको अवस्थाको स्तर,
- जनता, अनुसन्धानकर्ता, विद्यार्थी, प्रेस सूचना माग्न सम्बन्धमा जानकार, उत्प्रेरित र सरोकारका सूचनाहरू माग्ने प्रवृत्तिको स्तर,
- सार्वजनिक निकायहरू सूचना अद्यावधि गर्न, नियमितरूपमा सूचना प्रवाह गर्न र मागेबमोजिम सूचना दिन अभ्यस्त रहेको स्थितिको स्तर,
- सूचना कति जनाले मागे र कति जनाले सूचना प्राप्त गरे, सोको प्रवृत्ति (Trend)
- सूचना प्रवाहबाट समाजमा कस्तो प्रभाव र परिवर्तन भयो, सोको मूल्याङ्कनको प्रतिवेदन
- जनताको सन्तुष्टिको स्तर कस्तो रह्यो,

- सार्वजनिक क्षेत्रमा हुने गैरकानुनी कार्य कस्तो दरमा कमी भयो,
- सूचनामा आधारित निर्णय, समाचार र सूचना प्रवाह तथा अनुसन्धानको स्तरको अवस्था,
- सुशासनको प्रवर्द्धन कुन स्तरमा भयो, र
- सूचनाको दुरुपयोगको अवस्था कस्तो रह्यो ।

सूचनाको हक प्रयोग र कार्यान्वयनको वर्तमान अवस्था

सूचना शक्ति हो यसकारण सूचनामा आधारित भएर वनाइएका रणनीतिहरू सफलताका कैयन् उदाहरणहरू छन् । सूचना रणनीति निर्माणको आधार मात्र नभएर सर्वसाधारण जनतालाई जानकारी दिने आधारभूत तत्व पनि हो । सूचनाको हकमा दुई पाटाहरू माग पक्ष र पूर्ति पक्ष (Demand and Supply Side) रहेका छन् । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनलाई हेर्दा आपूर्ति पक्षतर्फ केन्द्रीत भएको देखिन्छ । सूचना उपलब्ध गराउने पूर्ति पक्ष सार्वजनिक निकायहरू हुन् । सार्वजनिक निकायहरू सीमितरूपमा भने पनि सूचना प्रवाह गर्न तत्पर देखिएको पाइन्छ । सूचना माग गर्ने जनता अर्थात् सरोकारवाला, अध्ययनकर्ता, अनुसन्धानकर्ता, प्रेस, निर्णयकर्ता र योजनाकर्ता हुन् । सूचनाको माग पक्ष तुलनात्मकरूपमा कमजोर देखिन्छ । यसकारण सूचनाको माग र आपूर्ति पक्षलाई सन्तुलित बनाउन जनताको सूचनामा पहुँच अनिवार्य रूपमा पुऱ्याउनुपर्ने हुन्छ ।

हाम्रो देशमा अधिकारको प्रयोगभन्दा भनसुनमा सूचना लिने प्रवृत्तिको बोलवाला देखिन्छ । जनतालाई सूचनाको हक सम्बन्धी ज्ञानको अभाव छ । साथै, के कस्तो सूचना कसरी र कहाँबाट प्राप्त हुन्छ भन्नेसम्म पनि जानकारी छैन । यस क्षेत्रमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरू सार्वजनिक निकायमा दबाब दिन वा चर्चामा आउन मात्र सूचना माग्न उद्यत भएको जस्तो देखिन्छ । सरकार र नागरिक समाजको उदासिनताका कारणले माग पक्ष करिव करिव सिधिल वा सुषुप्त जस्तो लाग्दछ । ऐन कार्यान्वयनमा न्यायपालिकाले भने महत्वपूर्ण भूमिका खेलिआएकोछ । हाम्रो जस्तो बन्द साँस्कृतिक प्रणालीमा काम गर्ने सार्वजनिक क्षेत्र, निरक्षरताको बाहुल्यता रहेको नेपाली समाज, व्यावसायिक बन्न नसकेको प्रेस, सार्वजनिक सूचनाको वैज्ञानिक व्यवस्थापन हुन नसकेको स्थिति तथा नेपाली जनताप्रति उत्तरदायी हुन नसकेका सरकारी, गैरसरकारी क्षेत्र भएको अवस्थामा हाम्रो देशमा सूचनाको हकको कार्यान्वयन सरल छैन ।

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ सूचनाको हक सम्बन्धी सिद्धान्तहरूको सेरोफेरोमा बनेको भए तापनि ऐनले सार्वजनिक निकायको परिभाषामा निजीक्षेत्र सम्बन्धमा स्पष्ट उल्लेख गर्न नसकेको, सूचना आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकार प्रष्ट नगरेको, सूचना वर्गीकरणका आधारहरू किटान गर्न नसकेको, के कस्तो सूचना तीस वर्षसम्म गोप्य राख्ने

भन्ने स्पष्ट नगरेको, जनतालाई सूचना माग गर्न सक्षम कसले बनाउने भन्ने विषय स्पष्ट नगरेको, अध्ययनको सिलसिला वा निर्णय प्रक्रियाको सूचना दिनुपर्ने वा नपर्ने अस्पष्ट राखेको पाइन्छ भने सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन अन्य ऐनको तुलनामा कनिष्ठ रहेको, सूचनाको हक कार्यान्वयन सम्बन्धी अनुगमन गर्ने तथा गोप्यराख्नु पर्ने सूचना सार्वजनिक गरेमा वा विक्री गरेमा दण्डित हुनुपर्ने सम्बन्धमा ऐन मौन रहेको पाइन्छ । यस पृष्ठभूमिमा ऐन कार्यान्वयनमा देखिएका समस्याहरू देहायबमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ ।

- सरकारको सार्वजनिक सूचना प्रवाह गर्ने सार्वजनिक सञ्चार रणनीति (Public Communication Strategy), र आपतकालीन सूचना प्रवाह रणनीति (Emergency communication strategy) को अभाव,
- सूचनाको हकले गरेको व्यवस्था र सार्वजनिक स्वार्थबीच सन्तुलनको अभाव,
- सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना छरिएर रहनु र अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नहुनु,
- सूचनाको हकको प्रयोजनको लागि सूचनाको वर्गीकरण अस्पष्ट (Vague) रहनु,
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूलाई जानकारीको अभाव,
- सार्वजनिक निकायहरूले सूचना माग नगरे पनि नियमित रूपमा प्रकाशन र प्रशारण गर्ने अग्रसरता नपाइनु,
- सबै सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारी नियुक्ति नगर्नु, सूचना अधिकारीको सूचनामा पहुँच नहुनु, सूचना दिने कार्य अतिरिक्त जिम्मेवारी सम्भन्धनु, सूचना अधिकारीलाई उत्प्रेरणा, स्रोतसाधन र प्रशिक्षणको अभाव रहनु,
- तल्लो निकायले माथिल्लो निकायसँग आफ्नो निकायको सम्बन्धमा गरेको निर्णय वा सरकारी कर्मचारीले आफ्नो सम्बन्धमा भएको निर्णयको जानकारी कार्यालयबाट पाउने नपाउने ऐनमा स्पष्ट नभएको,
- सार्वजनिक निकायमा अझै पनि बन्द प्रणालीमा काम गर्ने कार्यसंस्कृति रहनु,
- सार्वजनिक क्षेत्रमा रहेको सूचनालाई व्यक्तिगत सूचना भँ गर्ने, सूचना लुकाउने र सूचना दिनु गलती गरेको सम्भन्धने प्रवृत्ति पाइनु र सूचना प्रवाह गर्न अनुत्साहित सार्वजनिक निकाय,
- हक अधिकारको प्रयोगभन्दा भनसुन र अनौपचारिक माध्यमबाट सूचना लिने प्रवृत्तिको बोलवाला रहनु,
- जनतालाई सूचना माग गर्न सक्ने गरी सचेत र सशक्तीकरण गर्ने व्यवस्था नभएकाले सूचनाको माग गर्ने प्रवृत्ति समाजको तल्लो तहसम्म पुग्न नसक्नु,

- सूचना माग्दा सहजै नपाउने धेरै पटक धाउनुपर्ने अवस्थाले जनता र नागरिक अभियन्ता सूचना माग्ने सम्बन्धमा सक्रियताको कमी रहनु,
- सूचना माग गर्न उपभोक्ताका लागि तालिमको कमी,
- जनतालाई कस्ले चेतना दिने, के रणनीति अपनाउने र सूचना अधिकारीलाई कस्ले प्रशिक्षण दिने अस्पष्ट रहनु,
- सूचनाको हक कार्यान्वयनमा सरकार र जनतालाई जागरुक बनाउने महत्वपूर्ण संयन्त्र प्रेसलाई महत्व नदिइनु र प्रेसले हकको पर्याप्त अभ्यास गर्न नसक्नु तथा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन कानूनमा प्रेसको अधिकार (Press Right) को स्पष्ट व्यवस्था नगरिनु,
- नेपाली प्रेस सार्वजनिक क्षेत्रबाट अधिकारभन्दा सम्बन्ध प्रयोग गरेर सूचना प्राप्त गर्न उद्यत रहनु तथा समाचार सङ्कलनका लागि सूचना माग्ने प्रवृत्ति विरलै देखिनु,
- सूचनाको हक मिडियाका लागि मात्र हो भन्ने रूपमा लिइनु,
- राजनीतिज्ञ तथा सार्वजनिक निकाय प्रमुख वा सूचना अधिकारीहरूले ऐनको मर्मलाई गम्भीरतापूर्वक आत्मसात गर्न नसक्नु,
- सूचनादाता वा शंखघोषको संरक्षण (Protection of Whistleblower) सम्बन्धमा अस्पष्टता,
- राष्ट्रिय सूचना आयोगको न्यून क्षमता र अपर्याप्त क्रियाशीलता,
- निजी क्षेत्र वा गैर सरकारी क्षेत्रलाई ऐनले पूर्णरूपमा समेट्न नसक्नु र
- सूचनाको हक व्यवस्थापिका र न्यायपालिकामा लागू हुने वा नहुने अस्पष्टता रहनु ।

सूचनाको हक र प्रयोगले ल्याएको प्रभाव र परिवर्तन (Impact and Change)

सूचनाको हक कार्यान्वयनले सार्वजनिक क्षेत्रमा खुला संस्कृतिमा काम गर्ने नवीन संस्कृतिको विकास गरेको छ । ऐनको व्यवस्थापछि सार्वजनिक क्षेत्रमा सूचना अद्यावधिक गर्दै अभिलेख दुरुस्त राख्नुपर्ने, सूचना माग्न आएका बखत दिनुपर्ने, सकेसम्म सरोकारवालाहरूको सहभागितामा निर्णय गर्ने जस्ता महत्वपूर्ण परिवर्तन आएका छन् । जनतामा पनि सूचनाको हकप्रति जानकारी बढेको छ । त्यस्तै, नेपाली प्रेस सूचनाको हकबाट उत्साहित रहेको पाइन्छ । सूचना वर्गीकरणप्रति सचेष्ट रहेको छ । सूचनाको हकको प्रयोग पनि सशक्तरूपमा गरिरहेको छ । साथसाथै गैरसरकारी संस्थाहरू पनि सूचनाको हक उपयोग गर्नेमा पर्दछन् । तर सर्वसाधारण जनताले भने अझै पनि सूचनाको

हकको मर्म, सिद्धान्त र मान्यतानुरूप चित्त बुझ्दो रूपमा उपयोग गर्न नसकेको तथ्य, सूचनाको माग वा सूचना नदिएको भन्ने सम्बन्धमा परेका नगन्य निवेदन र उजुरीले प्रष्ट गर्दछ। सूचनाको हकले जनता, सरकार तथा व्यवसायी र प्रोफेसनलहरूलाई उत्साहित र प्रोत्साहित गरेको पनि छ। सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्ने सम्बन्धमा जनतालाई जागरुक बनाउनपर्ने देखिन्छ।

सूचनाको हकको प्रयोगले समाजमा सूचना प्राप्त गर्न अनुनय विनय गर्नुपर्ने अवस्थाबाट सूचना प्राप्त गर्न जनताले सार्वजनिक निकायमा आदेश गर्न सक्ने वातावरण बनाएको छ। केही सीमित प्रभावशाली व्यक्तिको पहुँचमा रहने गरेको सार्वजनिक सूचना सवैका लागि खुला गरेको छ भने नागरिकको सहज पहुँच सुनिश्चित पनि भएको छ। सूचना प्रवाह गोप्य र अनुत्तरदायी पद्धतिको बन्धक रहने अवस्थाबाट सार्वजनिक सूचना पारदर्शी एवं उत्तरदायीरूपमा खुला गर्नुपर्ने दायित्व सार्वजनिक निकायहरूलाई दिएको छ। सूचना प्राप्त गर्ने विषय वाक स्वतन्त्रताको एक पाटोको रूपमा सीमित भएकोमा सार्वजनिक सूचना पारदर्शी एवं उत्तरदायी रूपमा खुला गर्नुपर्ने हकको रूपमा स्थापित भएको पाइन्छ। सूचना प्रवाह सुपरीवेक्षकलाई मात्र दिने पद्धति रहेका सार्वजनिक निकायहरू सूचना प्राप्त गर्ने विषय जनताको मौलिक हकको रूपमा संविधान एवं ऐनमा स्थापित भएको प्रति सम्मान गर्दछन्। सूचना प्रशासनिक कार्य योजनामा मात्र सीमित हुनेमा अव भ्रष्टाचार, असहिष्णु व्यवहारको विरुद्ध तथा नैतिकता र सहभागिता एवं प्रजातन्त्र प्रवर्द्धन गर्ने साधनको रूपमा देखिएको छ। साथै, अपारदर्शिता र गोप्य प्रणालीभित्र काम गर्ने सीमित सूचना प्रवाह गर्ने विरुद्धको महत्वपूर्ण अस्त्रको रूपमा सूचनाको हक आएको छ।

साथै, सूचनाको हक जनताका लागि अत्यन्त आवश्यक हुँदाहुँदै पनि कार्यान्वयन व्यवस्थित गर्न नसकेको खण्डमा केही गम्भिर समस्या र नकारात्मक परिणामहरू आउन सक्दछन्। त्यसको मनन हामीले गर्ने पर्ने हुन्छ। त्यो अवस्था देहाय बमोजिम चित्रण गरिएकोछ।

- राज्य सञ्चालन बोझिलो एवं खर्चिलो हुने,
- नीहित स्वार्थका लागि अचासोका विषयहरूमा सूचना माग्ने र सार्वजनिक निकाय र पदाधिकारीलाई सताउने प्रवृत्ति हावी हुन सक्ने,
- सार्वजनिक निकायहरूमा सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्ने निहुँमा दवाव र भ्रष्टाचार थुपारिने,
- सानो घटनाले पनि सूचना प्रवाहको कारण ठूलो हल्लिखल्ली हुन सक्ने,
- व्यक्तिको जीवनको गोप्यतामाथि आँच आउन सक्ने,
- सूचनाको दुरुपयोग हुन सक्ने कारण राष्ट्रिय संकट आउन सक्ने,
- सही रूपमा सूचना प्रवाह नभएमा सार्वभौमिकता, अखण्डता, राष्ट्रिय एकता, राष्ट्रिय सुरक्षामा चुनौती आउन सक्ने र

- अपराधी, ठगी र आतंकवादीहरूलाई गैरकानुनी कार्य गर्न वा Network मिलाउन सरल हुने ।

सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सम्भाव्य उपायहरू

सूचनाको हक लागू गर्न सार्वजनिक क्षेत्र सूचना दिन र नागरिक सूचना लिन तयार हुनुपर्दछ । अर्थात्, सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्न सूचनाको माग र पूर्ति पक्षलाई सन्तुलित बनाउनुपर्दछ । सूचनाको हक कार्यान्वयनका बाधा र चुनौतीहरू फरक फरक छन् । जनतालाई सूचना माग्न जानकार र उत्प्रेरित गर्ने तथा सार्वजनिक निकायहरूलाई सूचना अद्यावधिक गर्दै सूचना दिन सक्षम र तत्पर बनाउनु नै कार्यान्वयनको महत्वपूर्ण पक्ष हो । सूचना प्रवाहको तौरतरिका र माध्यम सरल, सहज एवं बोधगम्य हुनु सफलताको अर्को पाटो हो । कार्यान्वयनको सफलताको सूचक त कति जनाले सूचना मागे र कतिजनाले पाए भन्नेको अतिरिक्त त्यसको प्रभाव समाजमा के परिवर्तन भयो र जनसन्तुष्टि कति रह्यो भन्ने हो । ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न संरचनात्मक, मागपक्ष र पूर्तिपक्षबीच सन्तुलन तथा राष्ट्रिय सूचना आयोगको क्षमता अभिवृद्धि तथा प्रेसको व्यवसायिक प्रस्तुतीकरणलाई जोड दिनुपर्दछ । यसका लागि देहायबमोजिम सम्भाव्य उपायहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. संरचनात्मक सम्बन्धमा सुभाव: सूचनाको हक कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि देहायको संरचनात्मक सुधार गर्नुपर्दछ ।

- (क) सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन नियममा संशोधन: सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गर्नु पर्ने दायित्व सबै संगठित संस्थाको हुने, सूचना आयोगको काम कर्तव्य अधिकार स्पष्ट गर्ने, सूचना वर्गीकरणका आधार गोप्य राख्ने सूचनाको चरित्र स्पष्ट गर्ने र सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन सबै ऐन भन्दा सवल हुने व्यवस्था गर्ने गरी संशोधन गर्ने ।
- (ख) सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनसँग बाभिएका ऐनहरूको संशोधन गर्ने,
- (ग) सान्दर्भिक कानुनको व्यवस्था: सूचनादाता वा शंखघोष (Whistleblower) गर्ने सम्बन्धी कानुन तथा Right to Privacy र Public Information व्यवस्थापन गर्ने रणनीति सम्बन्धी (खास गरी सूचना वर्गीकरण) कानुन बनाउने ।
- (घ) सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन राजनीतिक एवं प्रशासनिक क्षेत्रमा ईच्छाशक्ति बढाउने ।
- (ङ) सार्वजनिक निकायहरूमा सूचनाको हक व्यवस्थापनको स्थिति (Status) अद्यावधिक गर्न वित्तीय परीक्षण जस्तै सूचनाको हक कार्यान्वयनको परीक्षण गर्नुपर्ने ।

- (च) राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचना माग्ने र सूचना दिने सम्बन्धमा आयोगले आवश्यक स्पष्ट मार्गनिर्देशिका तथा निर्देशिकाहरू बनाउने र अनुगमनका लागि सूचकहरू बनाई सोको आधारमा अनुगमन गर्ने ।
- (छ) देशलाई नै फ्री वाईफाई क्षेत्र बनाई जनतामा सूचनाको पहुँच सहज बनाउने ।
- (ज) सार्वजनिक पद ग्रहण गर्दा कानुनले मिल्ने सूचना जनतालाई सुसूचित गर्न गोप्य राख्ने छैन भनी शपथ लिने व्यवस्था कानुनमा नै गर्नुपर्ने ।

२. आपूर्ति पक्षको प्रवर्द्धन सम्बन्धमा सुभाव: सूचनाको हक कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि आपूर्ति पक्षमा देहायको सुधार गर्नुपर्दछ ।

- (क) सूचना प्रवाह गर्दा राष्ट्रिय स्वार्थमा कुनै प्रकारको आँच आउन नसक्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ख) सरकारले सार्वजनिक निकायमा सूचना एकीकृत एवं व्यवस्थित गर्न सार्वजनिक सञ्चार रणनीति (Public Communication Strategy) र व्यवस्थापन सूचना प्रणाली (Management Information System) बनाई Online सूचना संकलन, संरक्षण र वितरण गर्न सकिने गरी केन्द्रीय सूचना हब (Central Information Hub) निर्माण र कार्यान्वयन गर्ने ।
- (ग) नियमित र निरन्तर सूचना प्रवाह तथा अनुसन्धान, सर्भे वा अभिलेखीकरणबाट विशेष सूचना आपूर्ति व्यवस्था गर्ने ।
- (घ) सूचना संरक्षण र वितरणका लागि संस्थागत, मानवीय, प्राविधिक एवं वित्तीय क्षमता बढाउने ।
- (ङ) सूचनाको वर्गीकरणलाई सरल र स्पष्ट बनाई गोप्य राख्ने र प्रकाशन प्रसारण गर्न सकिने स्पष्ट गर्ने
- (च) सूचना नियमित रूपमा प्रकाशन प्रसारण गर्नुपर्ने संस्कृतिको विकास गर्ने ।
- (छ) सूचनाको अभिलेख निरीक्षण, अनुगमन गर्ने कार्यलाई प्रभावकारी बनाउने ।
- (ज) सार्वजनिक क्षेत्रले विना भन्फट सार्वजनिक निकायहरूबाट सूचना प्राप्त हुन्छ भन्ने विश्वास दिलाउने ।
- (झ) सार्वजनिक सूचना संरक्षण प्रभावकारी रूपमा गर्ने, सूचनाको वैकल्पिक संरक्षण व्यवस्था मिलाउने र सार्वजनिक सूचना अनधिकृत सार्वजनिक गरेको खण्डमा कडा दण्डसजायको व्यवस्था गर्ने ।
- (ञ) केन्द्रीय तथा स्थानीय तहका कार्यालयहरूमा अनिवार्यरूपमा सूचना अधिकारी नियुक्त गर्ने र सूचना अधिकारीको सूचनामा पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।

- (ट) सार्वजनिक निकायमा खुला संस्कृतिमा कार्य गर्ने संस्कृति विकास गर्ने, नामरहितता (Anonymity) मा काम गर्ने प्रचलन समाप्त गर्ने ।
- (ठ) सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारीलाई सूचना माग्ने र सूचनाप्रवाह गर्ने सम्बन्धमा तालिम सञ्चालन गर्ने ।
- (ड) सरकारले समिति, कार्यदल बनाई तयार गरिएका वा गरिने सबै प्रकारका प्रतिवेदनहरू समय तोकौं सोही समयमा नै सार्वजनिक गर्ने व्यवस्था गर्ने ।
- (ढ) सूचना लिने दिने व्यवहार मर्यादित एवं अनुशासित हुनुपर्ने ।
- (ण) सूचनाको हक र व्यक्तिगत गोपनीयताको हक लगायत ऐनहरूमा रहेका र हुन सक्ने द्वन्द्वात्मक व्यवस्था हटाउने ।
- (त) सूचना दुरुपयोगप्रति सचेत भई सो सम्बन्धमा आवश्यक प्रबन्ध गर्ने ।
- (थ) सूचना प्रवाहका लागि सूचनाको वर्गीकरण, सूचना प्रविधिको उपयोग र मानव संसाधन विकास लगायतका पूर्वाधारको विकास गर्नुपर्ने
- (द) सूचनाको माग व्यवस्थापन गर्न अन्तरनिकाय समन्वयको व्यवस्था गर्ने,
- (ध) सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा रहेको केन्द्रीय समन्वय एकाइ र सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा रहेको सूचनाको हक कार्यान्वयनको अनुगमन समिति थप क्रियाशील बनाउने र
- (न) सार्वजनिक निर्णयहरूलाई सूचनामा आधारित बनाउने ।
- (प) सूचनाको proactive disclose गर्ने निकाय वा पदाधिकारी वा दुवैलाई पुरस्कार र सम्मान गर्ने ।

माग पक्षको प्रवर्द्धन सम्बन्धमा सुभाव: सूचनाको हक कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउनको लागि माग र उजुरी गर्ने पक्षमा देहायको सुधार गर्नुपर्दछ ।

- (क) जनता अर्थात् सरोकारवाला, अध्वयनकर्ता, अनुसन्धानकर्ता, प्रेस, विद्यार्थी, निर्णयकर्ता र योजनाकर्तालाई स्वतःस्फुर्तरूपमा सूचना माग्न सक्ने गरी प्रेरित गर्ने ।
- (ख) सर्वसाधारण जनतालाई सूचनाको हक तथा सार्वजनिक निकायमा आफू सम्बन्धित सूचना माग्न सकिने र पाउने विषयमा जानकारीका लागि नागरिक शिक्षा दिई सशक्तीकरण गर्ने र जनचेतना अभियान चलाउने ।
- (ग) नागरिक समाजको सक्रियतामा जनचेतना र नीति निर्माताहरूका लागि पक्षपोषण (Advocacy) कार्यक्रम साथसाथै सञ्चालन गर्ने ।

- (घ) सर्वसाधारण जनता र नागरिकका लागि तालिम सञ्चालन गर्ने ।
- (ङ) प्रेस स्वतन्त्रताको सुनिश्चितता तथा पेसागत पत्रकारिताको विकासमा जोड दिने साथै खोजमूलक पत्रकारितालाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
- (च) सूचनाको गलत प्रयोगलाई हतोत्साही गर्ने संयन्त्र खडा गर्नुपर्ने ।
- (छ) सूचना माग्ने वा उजुरी गर्ने कार्यविधि अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सरल एवं सहज बनाउने ।
- (ज) सूचनाको हक कार्यान्वयनको वास्तविकता पत्ता लगाउन सूचना प्रवाह परीक्षणको व्यवस्था गर्ने र,
- (झ) सूचनाको हक कार्यान्वयनका सम्बन्धमा सरोकारवालाहरूबीच नियमितरूपमा अन्तरक्रिया गर्ने र कार्यान्वयनलाई सहज बनाउने तथा सूचनाको हक कार्यान्वयनलाई नगर र ग्रामीण तहसम्म लैजाने ।

ऐन कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको भूमिका

आयोगको सफलतामा सूचनाको हक कार्यान्वयन टिकेको हुन्छ भन्दा अत्युक्ति नहोला । सूचनाको हक प्रभावकारी कार्यान्वयनमा राष्ट्रिय सूचना आयोगले सरकार र जनताबीचको सेतुको भूमिका खेल्नुपर्दछ । आयोगले सरकार, सूचना उत्पादक संस्था र जनताको बीचमा उत्प्रेरकको काम पनि गर्नुपर्दछ । आयोग सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्ने मियो हो जसले सूचनाको माग पक्ष र आपूर्ति पक्षलाई सन्तुलित, व्यवस्थित र उत्तरदायी बनाउने जिम्मेवारी पाएको छ । आयोगका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू बाध्यकारी नभई उत्प्रेरणा दिने खालका हुनुपर्दछ । उजुरीको शीघ्र व्यवस्थापन गर्ने, सूचना माग्ने र प्रदान गर्ने प्रक्रिया र कार्यविधि तथा सोको कार्यान्वयन र अग्रिम रूपमा सूचना प्रवाह भए नभएको अनुगमन गर्ने, सूचना माग्न र दिन सक्ने गरी जनता र सूचना अधिकारीहरूलाई सक्षम बनाउने कार्यमा समेत आयोग केन्द्रित हुनु आवश्यक छ । जनता र सार्वजनिक निकाय दुबै पक्षको विश्वास जित्नु, सार्वजनिक निकायहरूमा खुला सँस्कृतिमा काम गर्ने वातावरणको विकास गर्नु र सूचना माग्न सक्ने गरी जनतालाई सशक्तीकरण गर्नु नै आयोगको मुख्य सफलता हो । आयोगले सूचक बनाएर अनुगमन गर्ने र उजुरी सुन्ने कार्य प्रभावकारी बनाउनुपर्दछ । हक कार्यान्वयन गर्न, सूचना माग्ने र सूचना दिने दुबै पक्ष अलमलिएको जस्तो आजको अवस्थामा आयोगको निरोधात्मक (Preventional) प्रवर्द्धनात्मक (Promotional) र उपचारात्मक (Curative) भूमिका खेल्ने दृष्टिकोण तथा अनुगमन गर्न स्पष्ट रणनीतिक योजना हुनुपर्दछ । आयोगलाई सूचनाको हक संरक्षण, सम्बर्द्धन एवं कार्यान्वयन गर्न तथा सूचनाको माग र पूर्तिलाई सन्तुलित बनाउन सक्ने गरी कार्यक्षेत्र पुनः मूल्याङ्कन र बिस्तार गर्दै भौतिक र वित्तीय रूपमा सक्षम तथा भूमिका प्रभावकारी र उत्तरदायी पनि बनाउनु

पर्दछ । उत्तरदायी आयोगका लागि आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन व्यवस्थापिकामा पेस गर्ने व्यवस्था गर्नु राम्रो हुन्छ ।

सूचनाको हक कार्यान्वयनमा प्रेसको भूमिका

प्रेस राज्य सञ्चालनको चौथो अंग हो । प्रेस समाजको ऐना पनि हो । प्रेसले जनतालाई सूचित गर्ने, सरकारका नीति कार्यक्रमका सम्बन्धमा अनुपोषण गर्ने, विचार निर्माण गर्ने, एजेन्डा सेट गर्ने, अनियमितता र भ्रष्टाचारलाई उजागर गर्ने तथा समाज परिवर्तनमा योगदान पुऱ्याउने भूमिका पनि खेल्दछ । प्रेसले सूचनाको हकको माग पक्षलाई सशक्त बनाउँछ र सूचनाको माग सिर्जना गर्दछ । मानव सभ्यता सँगसँगै नै सूचनालाई सामरिक शक्तिको रूपमा लिएको पाइन्छ । जानकारीमूलक तथ्य सूचना हो । प्राचीन समयमा सूचना लुकाउनु वा गोप्य राख्नुलाई शक्ति सञ्चयकारूपमा लिइन्थ्यो । अहिले सूचनाको हक कार्यान्वयनमा आयो । सूचनालाई जनतासम्म पुऱ्याउने माध्यममा मिडिया र खुला वातावरण सिर्जना भयो । माध्यममा सञ्चार साधनहरू सशक्त मानिन्छन् । सूचनाको सञ्चार नभएमा कुनै अर्थ रहँदैन । प्रेसको प्रभावकारी सञ्चालन पत्रपत्रिका, रेडियो, टिभी तथा अनलाइन मिडियामा प्रकाशित र प्रसारित सूचना र समाचारको विश्वसनीयतामा निर्भर गर्दछ । सरकार सूचनाको उत्पादन र वितरण गर्ने प्रमुख संयन्त्र हो । सबै प्रकारका सार्वजनिक निकायहरूले आफ्नो अनुकूलतामा सूचना उत्पादन, प्रयोग र वितरण गर्दछन् । सार्वजनिक निकायले संसदमा बजेट प्रस्तुत गरेर, वार्षिक प्रतिवेदन प्रकाशन गरेर, सर्भेक्षण र अध्ययन प्रतिवेदन सार्वजनिक गरेर, प्रेस विज्ञप्ति, प्रेस भेटघाट, समाचार बुलेटिन, लिफलेट वा सार्वजनिक सूचनामार्फत सूचना सार्वजनिक गर्दछन् । प्रेसले प्राप्त सूचना हुवहु वा विश्लेषण सहित प्रकाशन र प्रसारण गर्दै समाजको यथार्थ चित्रण गर्दछ ।

स्वतन्त्रता र सूचनाको हकको पूर्ण उपयोगका लागि प्रेस स्वतन्त्रता आवश्यक हुन्छ । सामान्यतया सार्वजनिक क्षेत्र सबै प्रकारका सूचनाहरू सार्वजनिक गर्न रुचाउँदैनन् जसले गर्दा सूचनामा नागरिक तथा प्रेसको पहुँच न्यून हुन्छ । प्रजातान्त्रिक शासन प्रणालीले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता, स्वतन्त्र प्रेस र सार्वजनिक सूचनामा जनताको सहज पहुँचको प्रत्याभूति गर्दछ जसले गर्दा नागरिक सूचनामा आधारित भएर बोल्न, लेख्न र प्रेस स्वतन्त्ररूपमा सूचना एवं समाचार प्रवाह गर्न सक्दछ । नागरिक र प्रेसको सूचनामा सहज पहुँच पुऱ्याउन प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली भएका देशमा सूचनाको हक सुरक्षित गरिएको पाइन्छ । मिडियाले सूचनाको माग सिर्जनाका साथै सूचना माग गर्ने वातावरण निर्माण पनि गर्दछ । सूचनाका स्रोतहरू पहिचान र उपयोग गर्दछ । यसर्थ प्रेसले आफैले मात्र सूचनाको हक उपयोग नगरी जनतालाई सूचनाको हक उपयोग गर्न सक्ने गरी जागरुक बनाउने, सूचनाको हक कार्यान्वयनमा निगरानी राख्ने भूमिका समेत खेल्ने कारण प्रेसलाई

सशक्त बनाउन खोज पत्रकारितामा जोड दिनु तथा सार्वजनिक विश्वसनीयताका लागि सूचनामा आधारित समाचार प्रवाह गर्न प्रेसलाई उत्प्रेरित गर्नुपर्दछ । साथै, पेसागतरूपमा सक्षम प्रेसको विकास गर्नुपर्दछ । मूलतः प्रेस उत्तरदायी हुनुपर्दछ । यसकारण अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र प्रेस स्वतन्त्रता सूचनाको हकको आधार, परिणाम एवं प्रवर्द्धक हुन् ।

अन्तमा,

सूचनाको हक लोकतन्त्रको अक्सिजन हो र मानव अधिकारको अभिन्न अंग पनि हो । सूचनाको हकले नागरिकलाई सरकारप्रति विश्वास प्रदान गर्दछ । सूचनामाथि नागरिकको सहज पहुँचले राज्य व्यवस्था सञ्चालनलाई सूचनामा आधारित एवं वैज्ञानिक बनाउँछ । सुशासनको प्रवर्द्धन गर्दछ । सूचनाको हकले प्रेसलाई सार्वजनिक सूचनामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्दछ भने जनता सुसूचित हुने र सरकारले विश्वासिलो अनुपोषण प्राप्त गर्दछ । यस्ले राज्य प्रणालीलाई नै अनुशासित, उत्तरदायी र उत्पादक पनि बनाउँछ । यद्यपि सूचनाको हक जादुको छडी होइन । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन गर्न जनतामा सूचनामाथि पहुँच नहुँदासम्म कुनै अर्थ छैन भने सूचनाको हक कार्यान्वयनको नाममा राष्ट्रिय स्वार्थमा कुनै सम्भौता गर्नु पनि हुँदैन । हकको कार्यान्वयनमा निरन्तरता कायम गरी सूचनाको माग र पूर्ति पक्षलाई सन्तुलित बनाउनु महत्वपूर्ण हुन्छ । यसर्थ, सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्न सरकार, जनता र कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी पाएको निकाय राष्ट्रिय सूचना आयोग तीनै पक्ष जिम्मेवार, सक्षम र सक्रिय रहनुपर्दछ ।

सूचनाको हक प्रचलनमा नागरिक तहको भूमिका

तारानाथ दाहाल*

१. सूचनाको हक नागरिकको अस्त्र हो । आफूले तिरिको करको हिसाब खोज्ने अस्त्र । आफूले चुनेर पठाएको नेताले गरिरहेको निर्णयको प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने अस्त्र । आफ्नो सेवा गर्न राज्यले खटाएका कर्मचारीबाट चित्तबुभ्दो जवाफ प्राप्त गर्ने अस्त्र । राज्यले दिन्छु भनेको सेवा-सुविधा सहज प्राप्त नभएको अवस्थामा किन त्यो प्राप्त भइरहेको छैन भनेर खोज्ने र थाहा पाउने अस्त्र । यो देश चलाउने सरकार मेरो हो, त्यसैले त्यसबारे कुनै पनि कुरा जान्न सक्छु भनेर प्रश्न तेर्स्याउने अस्त्र । एउटा नागरिक नै देशको एउटा सार्वभौम अङ्ग हो । ऊ आफैँमा एउटा सर्वोच्च अधिकारी हो- देशका लागि, तसर्थ त्यो सार्वभौमसत्ता प्रयोग गर्ने अस्त्र हो -सूचनाको हक ।

२. सूचनाको हक, लोकतान्त्रिक संविधानले प्रदान गर्नेपनि नागरिकको मौलिक हक हो । यो हकलाई मौलिक हकमा सुनिश्चित नगरिएमा त्यो संविधान लोकतान्त्रिक मानिँदैन । त्यसैले सूचनाको हकलाई संविधानमा मौलिक हकमध्ये एक हकका रूपमा लेख्ने क्रम बढेर गएको छ । नयाँ संविधान होस् वा संशोधन भइरहेका पुराना संविधान हुन्, अब यो एक मौलिक हकको रूपमा अंकित भएरै छोड्ने गरेको छ । किनकि यो हकलाई लोकतन्त्रको प्राणवायु सरहको महत्त्व दिन थालिएकाले अब संसारमा कुनै पनि देशले यसलाई नजरअन्दाज गर्न सक्दैन । लोकतन्त्र, नागरिकतन्त्र हो भने नागरिकले यो अस्त्र चलाउन नपाएसम्म आखिरमा लोकतन्त्र हुन पनि सक्दैन । मत हाल्ने अधिकार जस्तै प्रश्न सोध्ने र जवाफ पाउने यो अधिकार लोकतन्त्रको अपरिहार्य विशेषता भइसकेको छ । यो हकको प्रयोगबाट मात्रै नागरिकले राज्य सञ्चालनमा आफ्नो निरन्तर सहभागिताको अनुभूति गर्न सक्छ भन्ने निष्कर्षमा विश्व पुगिसकेको छ ।

३. नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्ने र नागरिक निगरानी सक्रिय बनाउने यो हक प्रचलनका लागि संसारका १०३ देशले यससम्बन्धी ऐन तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएका छन् भने अरू देशहरूमा पनि यससम्बन्धी ऐन तर्जुमा र संयन्त्रगत प्रणाली

*पूर्व अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ

विकासका चरणहरू चलिरहेका छन् । हाम्रो देशले २०८७ को संविधानमा यसलाई मौलिक हकका रूपमा व्यवस्था गरेको भए पनि यसको महत्त्व र मर्मलाई आत्मसात गर्न नसक्दा यससम्बन्धी कानून तर्जुमाका लागि फन्डै दुई दसक कुर्नुपयो । २०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन जारी भए पनि यसको उच्चतम अभ्यास अझै गर्न-गराउन सकेको अवस्था छैन । त्यसैले सूचनाको हकको महत्त्व र यसले सिर्जना गर्ने शक्तिका बारेमा नेपाली समाज अझै बेखबर जस्तै छ । केही सीमित तरंगहरू उठेका भए पनि ती तरंगलाई राष्ट्रको निर्माणमा ऊर्जाका रूपमा आत्मसात गर्न नीति निर्माता र प्रशासनयन्त्रमा सकारात्मकताको अभाव महसुस गर्न परिरहेको छ ।

४. सूचनाको हक, आम नागरिकले सक्रिय बनाउनुपर्ने औजार हो । राज्यका संरचनाहरूलाई उत्तरदायी बनाउन नागरिकको सक्रियता पहिलो सर्त हो । कुनै पनि राज्यले आफूलाई जतिसुकै लोकतान्त्रिक भने पनि सारमा राज्य सञ्चालनमा रहेका मानिसहरूले आफूलाई नागरिकको पंक्तिभन्दा माथिको सम्झन्छ । आफू राज्यको प्रतिनिधि भएको, खटनपटन गर्ने शक्ति रहेको, नागरिकभन्दा बढी जिम्मेवार रहेको र आफू शासक हुँ भन्ने जस्ता मनोग्रन्थीबाट ती मानिसहरू प्रभावित हुन्छन् । त्यसैले आफू र आम नागरिकबीच एउटा शक्ति प्रयोगको पर्खाल खडा गर्छ-राज्यको निकायमा रहेका व्यक्तिले । चाहे त्यो राजनीतिक प्रतिनिधि नै किन नहोस् उसले आफूलाई संस्थापना सम्झन्छ । र, आम नागरिकलाई दोस्रो दर्जामा देख्दछ । व्यवस्थालाई जतिसुकै नियन्त्रण र सन्तुलनको संरचनाहरूबाट संरचित गरियोस् वा व्यवस्थाहरू सिर्जना गरियोस् (जनताप्रति जवाफदेहिताको तर पनि लोकतन्त्रमा नागरिक र राज्य वा शासकहरूबीचको दूरी एउटा जटिल समस्याका रूपमा रहेको छ ।) यो नै लोकतन्त्रका लागि चुनौती पनि हो । लोकतन्त्र हो कि नेतातन्त्र, दलतन्त्र, नोकरशाहीतन्त्र हो, अझै पनि अनुभूतिहरूमा फरकपन महसुस भइरहने अवस्थाको समाधान भएको छैन । नागरिकहरूले लोकतन्त्रमा आफू विभेद, वञ्चितकरण, भेदभाव, अन्याय र पक्षपातको सिकार भइरहनुपरेको गुनासो गरिनै रहेका छन् । लोकतन्त्र, नागरिकतन्त्रमा प्रत्यावर्तन हुन सकेको छैन । फलस्वरूप नागरिकहरूमा विद्रोह र आन्दोलको हिंस्रक औजारले ठाउँ पाइरहेको छ । नागरिक शक्तिको रचनात्मक र सिर्जनात्मक प्रयोगबाट शान्तिपूर्ण परिवर्तनका क्रान्तिहरू अगाडि बढाउन चिन्तकहरूले विभिन्न उपाय र अभियानका आधारहरूको सिर्जना गरिनैरहेका छन् । त्यसैमध्येको एउटा प्रमुख चिन्तन धाराको उपज हो सूचनाको हक । थाहा पाएका, जानेका, बुझेका नागरिकहरू संरचनागत समस्याहरूको जटिलतालाई समाधान गर्न आफैँ सक्षम हुन्छन्- आफूमा अन्तर्निहित राजकीय सार्वभौमसत्ताको प्रयोग गरेर । त्यसैले भनिएको हो -लोकतन्त्रको सञ्चालन सुसूचित नागरिकले मात्र सही रूपमा गर्न सक्छ । लोकतन्त्र सञ्चालन गर्न सुसूचित

नागरिक पंक्ति सिर्जना गरिनुपर्दछ । सुसूचित नागरिक बनाउन दायित्व दिइएका विभिन्न संरचनाहरूले मात्र पुग्दैन, स्वयंम सुसूचित हुने औजार नै नागरिकलाई दिइनुपर्छ त्यही सूचनाको हक ।

५. नेपालमा सूचनाको हकको सिर्जना कुनै राजनीतिक नेतृत्व वा प्रशासकीय विशेषज्ञहरूको चिन्तन र पहलबाट भएको होइन । नागरिकलाई सबल बनाउने र शासनयन्त्रलाई पारदर्शी र जवाफदेही बनाउने यो हकको सिर्जना र प्रयोगको लागि नेपालमा नागरिक तहले लामो संघर्ष र अभियानको बागडोर सम्हाल्दै आएको यथार्थ घामजस्तै छर्लङ्ग छ । २०४७ को संविधानमा यो हकलाई मौलिक हकको दर्जा दिलाउन संविधान निर्माताहरूमध्ये नागरिक पंक्तिबाटै आयोगमा पुगेका लक्ष्मण अर्यालले नेतृत्व लिनुभएको थियो भने यो हकलाई व्यवहारमा कार्यान्वयनमा ल्याउन आवश्यक ऐन तर्जुमा गर्न र सोको कार्यान्वयन गराउन पनि लगातार नागरिक संघसंस्था र नागरिक तहकै व्यक्तिहरूका पहल र सक्रियता आवश्यक परिरेका छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने -सूचनाको हक नागरिक चासो, सक्रियता र सजगतामा मात्र सुरक्षित हुन सक्छ र त्यसको उच्चतम प्रयोगद्वारा प्राप्त हुने प्रतिफल पनि नागरिकले नै सो अस्त्र प्रयोग गरेर मात्र सम्भव हुन्छ ।

६. हुन त, सूचनाको हकभित्र पर्ने मुख्य तीन तत्व -सूचना माग्ने, प्राप्त गर्ने र प्रवाह गर्ने हकलाई परिपूर्ति गर्ने दायित्व राज्यको हो । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषण पत्र, १९४८ को धारा १९ र नागरिक तथा राजीतिक अधिकारसम्बन्धी प्रतिज्ञापत्र, १९६६ को धारा १९ को उपधारा १ र २ मा नेपाल सरकार बिनासर्त पक्ष राष्ट्र हो । र सोको कार्यान्वयन गर्ने सम्पूर्ण अभिभारा राज्यका संरचनाहरूको हो । संविधानमा मौलिक हकमा राखिएकै छ, सोअनुसार ऐन -नियम पनि बनाइएकै छ र राष्ट्रिय आयोग खडा गरेकै छ भनेर राज्यले पदपूर्ति गर्ने दायित्वबाट पन्छिन पाउँदैन । यी सबै कानुनी र संस्थागत संरचना सँगसँगै नागरिकलाई सरल सहज र समयबद्ध सुसूचित गराउने काम राज्यका निकायको हो । तर राज्यका निकायहरू सिद्धान्त र कानुनमा प्रतिज्ञा गरेअनुसार खुला, पारदर्शी, सहभागितामूलक, जवाफदेही र उत्तरदायी हुँदैनन्, व्यवहारमा त्यसको अपेक्षा जनस्तरबाटै भइरहन्छ तर नागरिक दबाबबिना राज्यका संयन्त्रलाई कर्तव्यबोध गराएर व्यवहारमा परिवर्तन ल्याउन सकिदैन । नागरिक दबाबको उपायमध्ये सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनले तोकेको प्रक्रियाको अवलम्बनमा अग्रसर हुनु एक हो । किनकि यो अग्रसरतालाई परिणामुखी बनाउन विद्यमान कानुनी र संस्थागत संरचनाहरू निकै सकारात्मक छन् ।

७. सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनले व्यक्तिलाई निकै बलियो बनाउनुपर्छ, नेपालको कानुनले पनि बलियो बनाउने आधारहरू दिएको छ । किनकि लोकतन्त्रको खास तत्त्व भनेकै व्यक्तिको सर्वोच्चतालाई स्थापित गर्नु हो । एउटा मानिसको स्वतन्त्रता र सम्भावनालाई अक्षूण राखेर मात्रै एउटा स्वस्थ समाज र सभ्य देश निर्माण गर्न

सकिन्छ भनेर नै लोकतन्त्रमा व्यक्तिलाई अति सशक्त तत्त्वका रूपमा बुझिएको हो । समाजको स्वार्थको रक्षाको नाममा व्यक्ति अन्यायमा पर्दोरहेछ भनेर नै पुराना दर्शन, चिन्तन, मान्यता, व्यवस्था र संरचनाहरूको विकल्पमा आज दुनियाँमा सूचनाको हक, पारदर्शिता, खुल्ला सरकार, सहभागितामूलक लोकतन्त्र, जनताप्रति जवाफदेही र उत्तरदायी शासनजस्ता प्रयोगहरू अगाडि आएका हुन् । यी सबैको सार-स्रोत सूचनाको हक हो । यसै गरी नागरिक एउटा व्यक्ति मात्र होइन- नागरिकहरूको स्वतस्फूर्त संगठित हुन पाउने र संगठित रूपमा अभिव्यक्त हुने र सक्रिय तथा सक्रिय हुने अधिकारको रक्षाले मात्र व्यक्तिभिन्न अन्तर्निहीत अनन्त सम्भावनाको उपयोग मानवीय सभ्यताले गर्ने वातावरण सिर्जना हुन्छ भनेर संगठनको अवसर लोकतन्त्रले सुरक्षित गरेको हो ।

यदि लोकतान्त्रिक मूल्यका आधारमा संगठित नागरिक संघसंस्थाहरू आज मानवअधिकारका रक्षा प्रवर्द्धनका सशक्त उपाय सावित भएका छन् । राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक र नागरिक अधिकारको परिपूर्ति गर्न लोकतान्त्रिक राज्य बनाएर मात्र पुग्दैन, त्यसको परिपूरकका रूपमा नागरिकलाई स्वतः सक्रिय हुने वातावरण पनि सुरक्षित गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यतामा विकसित नागरिक संघसंस्थाहरूको भूमिका सूचनाको हकको प्रचलन, प्रवर्द्धन र संरक्षणमा निकै महत्वपूर्ण हुन सक्छ, हुनुपर्छ र बनाइनुपर्छ ।

८. सूचनाको हक कार्यान्वयनमा नागरिक संघसंस्थाहरूको भूमिका के कस्तो हुनुपर्छ त ? भनेर लामो विवेचना र विश्लेषणको खाँचो नै पर्दैन । किनकि यो हक नागरिक संघसंस्थाको आफ्नो उद्देश्य र लक्ष्य हासिल गर्न गरिने सबै प्रकारका क्रियाकलापका लागि सहयोगी सशक्त औजार हो- सूचनाको हक । यो मान्यतालाई आत्मसात गरिसकेपछि आफ्नो भूमिका आफैँ स्पष्ट हुन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको आवश्यकता परेकै आम नागरिकलाई भएकाले आम नागरिकको अधिकार, विकास, हित र सेवासँग जोडिएका सबै गतिविधिमा सूचनाको हक जोडिएर आउँछ । जुन देशमा आज सूचनाको हकको प्रयोगबाट भ्रष्टाचार, अनियमितता, ढिलासुस्ती र अन्यान्य कम भई सुशासन अभिवृद्धि गरेर राष्ट्रिय अर्थतन्त्र बलियो भएको उदाहरणहरूबारे छलफल गर्दछ, ती छलफलको शीर्ष स्थानमा नै ती देशका सशक्त नागरिक अभियानहरूको भूमिकाको कथा जोडिएर आउँछ । जस्तै भारत, त्यहाँ सूचनाको हक आम मजदुर, किसान, विद्यार्थी र युवा शक्तिको एउटा प्रमुख औजार भएको छ देश र लोकतन्त्रप्रति भरोसा सिर्जना गर्ने ।

९. नेपालमा मात्र होइन संसारभरि नै सूचनाको हकसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था र तदनुकूलका संरचना खडा गर्न नागरिक संघसंस्थाहरूले निरन्तरको लामो आन्दोलन र अभियान मात्र

होइन कठिन संघर्षबाट गुज्रन परेको छ । त्यसैले यो कानुन बनाउने पहलकदमी लिने दायित्व स्वतः गैरसरकारी अभियानको भएको थियो र भविष्यमा यो कानुनको रक्षाका लागि उठाउनुपर्ने कठिन संघर्षका लागि पनि हरदम सचेत भूमिका नागरिक तहकै हुन्छ । तसर्थ सूचनाको हकको प्रचलनका लागि भइरहेका राज्य गतिविधि र व्यवहारको अनुगमन गर्नु यस क्षेत्रमा कार्यरत गैरसरकारी संघसंस्थाको प्रमुख कार्यसूची हुनुपर्दछ । ऐनले तोकेको दायित्व पूरा गरिरहेको छ-छैन जस्तै सूचना अधिकारीको नियुक्ति, तीन-तीन महिनामा स्वतः खुलासा गरिनुपर्ने सूचनाको प्रवाह, सूचना नपाएर गरिने उजुरीहरूको सुनुवाइ, सूचनाको व्यवस्थापन र वर्गीकरणका प्रक्रियामा हुनसक्ने संकुचन तथा सूचना माग्दा बेहोर्नुपरेको हैरानीको अनुगमन र सुधारका लागि दबाब दिन सचेत नागरिक संघसंस्थाहरूको आवश्यकता परिरहन्छ ।

१०. सूचनाको हकको वकालत, प्रवर्द्धन र प्रयोगका क्षेत्रमा काम गर्नु भनेको निकै जोखिमपूर्ण क्षेत्रमा हामफाल्नु हो । कसैको पारदर्शिताको खोजी गर्दा पहिले आँला आफैँमाथि उठ्छ । तसर्थ सूचनाको हकका लागि काम गर्न खोज्नेले सर्वप्रथम आफू र आफ्नो संस्थालाई कानुनअनुसारका दायित्व पालना गर्ने नमुनाका रूपमा प्रस्तुत गर्न सक्नुपर्दछ । नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले गैरसरकारी संस्थाहरू जस्तै राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतबाट अनुदान प्राप्त गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्दछन, तिनीहरूलाई पनि सार्वजनिक निकायका रूपमा समावेश गरेको छ । सार्वजनिक निकायले पूरा गर्नुपर्ने दायित्वबाट गैरसरकारी संस्थाहरूले उन्मुक्ति पाउन सक्दैनन् । त्यसैले सूचना अधिकारी राख्ने, आफ्नै सूचनाहरूको अधिकतम र नियमित खुलासाका माध्यमहरू प्रयोग गर्ने, सूचना मागकर्तालाई सूचना उपलब्ध गराउने र सूचनामैत्री संस्कार र व्यवहार सिर्जना गर्न तत्पर हुनुपर्दछ । आफू 'रोल मोडल' बन्न सकेमात्र उच्च नैतिक शक्तिका रूपमा सूचनाको हकको अभियान चलाउन सकिन्छ । यो निकै कठिन कार्य हो । यसै भएकाले हुन सक्छ नेपालमा सूचनाको हकको अभियान सञ्चालन गर्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरू त्यति उत्सहाजनक रूपमा अग्रसर नभएको पनि । सूचनाको हकको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासमा नागरिक संघसंस्थाहरूलाई सार्वजनिक निकायका रूपमा राखिने परम्परा छैन । दक्षिण अफ्रिका र नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन मात्र यसका अपवाद मनिन्छन् । समग्र सामाजिक प्रणालीको पारदर्शिता र जवाफदेहिता अभिवृद्धिका लागि यो व्यवस्था निकै सराहनीय मानिएको छ । त्यसैले नेपालका नागरिक संघसंस्थाहरूले यो कानुनी व्यवस्थाप्रति गुनासो होइन गर्व गर्नुपर्दछ । "हामी जनताप्रति जवाफदेही छौं र पारदर्शिताको मापदण्ड हामीमाथि पनि प्रयोग हुन्छ" भनेर खुल्ला समाजको सिर्जना गर्ने अभियानमा जुट्न यसले निकै ठूलो मनोवैज्ञानिक शक्ति प्रदान गरेको पनि छ ।

११. सूचनाको हकको अभियानमार्फत गैरसरकारी क्षेत्रले आमजनतालाई यसबारे सचेत र जागरुक बनाउने काम त गर्न सक्छ नै, सचेतनालाई व्यवहारमा प्रयोग गर्दा लुकाइएका सूचनाहरूको खुलासाका लागि सूचना माग अभियानको नेतृत्व पनि गर्न सक्दछ। सूचना माग्ने व्यक्तिको अधिकार भए पनि व्यक्तिलाई प्रोत्साहित गर्ने काममा नागरिक संघसंस्थाहरूको विशेष अभियान संगठित रूपमा हुनु जरुरी हुन्छ। भ्रष्टाचार, अनियमितता र गैरकानुनी गर्नेहरू कि त आपराधिक मानसिकताका हुन्छन् कि त शक्तिशाली भएर अधिकारको दुरुपयोग गर्ने हैसियत राख्ने खालका हुन्छन्। अनि उनीहरूसँगको स्वार्थ सम्बन्ध पनि खतरनाक तत्वहरूसँग नै जोडिएको हुन्छ। त्यस्तो प्रवृत्तिसँग साधारण व्यक्ति एकलैले लड्न गाह्रो हुन्छ, तसर्थ नागरिक संघसंस्थाले संस्थागत रूपमा सूचना मागको अभियानमा जुटेका नागरिकलाई आवश्यक हौसला, सहयोग र सुरक्षाका लागि मद्दत गर्न सक्छ। यसै गरी प्राप्त भएका सूचनाको अध्ययन छानविन र विश्लेषण गरी ती सूचनाको प्रयोग गर्ने अभियानमा पनि नागरिक संघ-संस्थाहरूको संगठित क्रियाकलाप आवश्यक पर्दछ।

१२. सूचनाको हकको रक्षा गर्ने दायित्व राष्ट्रिय सूचना आयोग, न्यायालय र संसद्को हो। तर राज्यका यी निकायको भूमिकाले मात्रै सूचनाको हक सुरक्षित भैरहन सक्दैन। कानूनको अपव्याख्या गरेर, संशोधन गरेर, अवज्ञा गरेर र राजनीतिक एवम् प्रशासनिक दबाबमा परेर राज्यका निकायहरूले सूचनाको हकलाई खुम्च्याउने खतरा आइपर्छ। सैद्धान्तिक रूपमा सर्वोच्च अदालतले सूचनाको हकको पक्षमा-प्रचलनमा राम्रा फैसला गर्दै आएको छ तर कहिलेकाहीं पारदर्शिताको माग र भ्रष्टाचारजन्य सन्दर्भहरूको कारण अदालतका फैसलाहरू प्रभावित नहोलान् भन्न सकिँदैन। जस्तो कि भारतमा सूचनाको हकअन्तर्गत न्यायधिशहरूको सम्पत्ति विवरण माग्न पाउने-नपाउने भन्ने विषय आइपर्दा सूचना आयोग र अदालतका बीचमा उत्पन्न असमझदारीले सूचनाको हकलाई खुम्च्याउने प्रकारका अदालती आदेशहरू पनि आए। यो उदाहरण, हाम्रो लागि निकै सचेतनापूर्वक ध्यान दिने विषय बन्न पुगेको छ। हाम्रो सर्वोच्च अदालतमा पनि केही मुद्दा लामो समयसम्म विचाराधीन भै अड्किएका कारणले सूचना प्राप्त गर्ने नागरिक हक प्रचलन हुन नसकिरहेको अवस्था निकै गम्भीर छन्। त्यसैले सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको रक्षाका लागि नागरिक संघसंस्थाहरूको सशक्त पहरेदारी निरन्तर रहिरहनुपर्दछ। सूचनाको वर्गीकरणका सन्दर्भमा पनि विगतमा दुई दुई पटक सरकारले गरेको निर्णयलाई अदालतमा पुर्‍याएर कार्यान्वयन हुनबाट रोक्न नेपालमा नागरिक संघसंस्थाको जागरुकतापूर्ण भूमिका उल्लेखनीय रहेको थियो।

१३. सूचनाको हक, सुशासन प्रवर्द्धनको सबैभन्दा प्रभावकारी हतियार हो भनेर सवैले स्वीकार गरेको भए पनि यसबारे अबै पर्याप्त जागरुकताका साथ आत्मसात नगरिएको

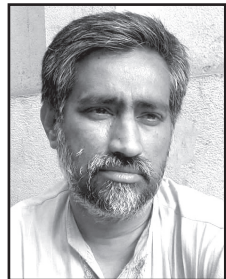
अवस्था विद्यमान नै छ । त्यसैले सूचनाको हकको प्रभावबारे अध्ययन-अनुसन्धान र सफल प्रभावहरूको प्रस्तुतिद्वारा यसबारे प्राज्ञिक वकालतको क्षेत्रलाई व्यापक पार्न पनि गैह्रसरकारी क्षेत्रका संघसंस्था र अध्ययन केन्द्रहरूले रचनात्मक क्रियाकलाप गर्न सक्छन् । यसका लागि नागरिक संघसंस्थाबीचको सहकार्यका सञ्जाल विस्तार गर्ने, क्षेत्रगत रूपमा सूचनाको हकलाई प्रयोग गर्ने, अनुभव आदान-प्रदान गरेर समस्याहरू खेलाउने र समाधानका प्रयत्नहरू अगाडि बढाउने जस्ता अभियानमा पनि नागरिक संघसंस्थाले ध्यान दिन सक्छन् ।

१४. समग्रमा, सूचनाको हकको प्रचलन, संरक्षण र प्रयोगको अभियानमा नागरिक संघसंस्थाहरूको सक्रिय पहलकदमी निरन्तर रहनु आवश्यक छ । संगठित नागरिक प्रयत्नले मात्र खुला, पारदर्शी र जवाफदेही एवम् उत्तरदायी शासन व्यवस्था बनाइराख्न दबाब पुग्छ । नागरिक चासो कम भयो भने नागरिकलाई प्राप्त यो शक्तिशाली औजारलाई राज्यका निकायले सजाएर राख्ने औजारमा सीमित गर्ने खतरा रहिरहन्छ । जनतालाई शक्तिशाली बनाउने यो अस्त्रको प्रभावकारिता बढाउने दायित्व नागरिक व्यक्तिकै हो । नागरिक संघसंस्थाले संगठित अगुवाइ गरिरहनुपर्छ । यसको वृहत्तर क्षेत्र र कैयौं आयमहरूमा काम गर्ने सशक्त नागरिक संघसंस्थाको बढोत्तरी हुनुपर्छ । र, ती नागरिक संस्थाहरूको दरिलो कार्यगत सञ्जालले नै सूचनाको हक कार्यान्वयनको सबल वातावरण व्यवहारमा सुनिश्चित गराउन सक्दछ । लोकतन्त्रलाई वास्तविक रूपमा नागरिकतन्त्रमा बदल्न सार्वभौम नागरिकको अर्थपूर्ण आधारका रूपमा सूचनाको हकलाई प्रयोगमा ल्याउने दायित्व अन्ततः नागरिकका प्रतिनिधि वा अगुवाहरूको हो । त्यो अगुवाई संस्थागत रूपमा चम्किनुपर्दछ ।

लेखकः सूचनाको हकसम्बन्धी कानुन तर्जुमा र यसको कार्यान्वयनमा २०५५ सालदेखि निरन्तर सक्रिय एक अभियानकर्मी हुनुहुन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी विधेयक मस्यौदा गर्ने पटक-पटकको प्रयासमा महत्वपूर्ण योगदान समेत रहेको उहाँ २०६३ पछि फ्रिडम फोरम र सूचनाको हकको लागि नागरिक अभियानको अध्यक्षका रूपमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि नागरिक तहमा नेतृत्वकारी अभियानमा संलग्न हुनुहुन्छ । सूचनाको हकको क्षेत्रमा कार्यरत दक्षिण एसियाली सञ्जाल “ट्रान्सपरेन्सी एडभाइजरी ग्रुप” र विश्वव्यापी सञ्जाल “फ्रिडम अफ इन्फरमेसन एडभोकेट नेटवर्क ” को पनि कार्यकारी सदस्यका रूपमा उहाँले सूचनाको हकको विश्वव्यापी नागरिक अभियानमा नेपालको प्रतिनिधित्व गरिरहनुभएको छ । उहाँ नेपाल पत्रकार महासंघका पूर्व सभापति पनि हुनुहुन्छ ।”

सूचनाको हक प्रवर्द्धन : अभियान र अभियन्ता

धर्मन्द्र भट्टा*

कुनै पनि बिषयमा व्यक्तिको मनमा उत्पन्न हुने धारणालाई व्यक्त गर्न पाउने अधिकार नै अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हो । यो अधिकार व्यक्तिको मौलिक अधिकार हो । सूचनाविना अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता सुनिश्चित हुन सक्दैन । यसैले पनि सूचनाको हक अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासँगै जोडिएर आउने गर्दछ । सूचनाको हकको कुरा गर्दा सूचना खोज्ने, माग्ने र प्राप्त गर्ने तथा सम्प्रेषण गर्ने अधिकार पर्दछ । नेपालको अन्तरिम संबिधान २०६३ले अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र सूचनाको हक दुवैलाई मौलिक हकको रूपमा उल्लेख गरेको छ । लोकतन्त्रको विश्वव्यापी घोषणापत्रमा पनि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई नागरिकको मौलिक अधिकारका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । संबिधानमा व्यवस्था गरिएको यो अधिकार प्रचलन गराउने दायित्व सरकारको हो । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ले यो हकको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलनको उद्देश्य राखी राष्ट्रिय सूचना आयोगको व्यवस्था गरेको छ । यसको कार्यान्वयन सरकारी पक्षबाट मात्र सम्भव छैन । यसका लागि सेवाग्राही अर्थात् माग पक्ष सशक्त हुनु जति जरुरी छ आपूर्तिको जिम्मेबारीमा रहेका सार्वजनिक निकाय त्यतिकै उत्तरदायी बन्नु अनिवार्य छ । यी सबैका बीचमा अत्यन्त महत्वपूर्ण भूमिका छ—अभियन्ताहरूको । वर्तमानमा सूचनाको हकको सफल कार्यान्वयन स्वयंमा एक अभियान हो र यो अभियान सञ्चालन गरिहेका अभियन्ताहरूको काँधमाथि यतिखेर थप जिम्मेबारी छ ।

- सूर्खेतको आग्रीगाँउ स्वास्थ्य चौकीका अहेवले कार्यालय नगई तलब खाने गरेको तथ्य थाहा भएको छ, उनीमाथी कारबाही प्रक्रिया सुरु भएको छ ।
- बाराका एक कर्मचारीले सूचनाको हक प्रयोग गरेर आफ्नो तलब ग्रेड बढाउन सफल भएका छन् ।
- नेपालगञ्जस्थित तरकारी बजार व्यवस्थापन समितिको भ्रष्टाचार सार्वजनिक भएको छ । सूचना माग गर्दा करिबअढाई लाख रुपियाँ फिर्ता हुने अवस्था निर्माण भएको छ ।

*पूर्व अध्यक्ष, नेपाल पत्रकार महासंघ

- कालिकोटको रमा उमाविका बिद्यार्थीहरूले शौचालय प्रयोग गर्न सफल भएका छन् । सूचनाको हकअनुसार सूचना माग गर्दा शौचालय बने पनि सेफ्टी ट्याङ्की नबनेको खुलासा भएपछि त्यो बनाई शौचालय प्रयोगयोग्य भएको थियो ।
- जाजरकोटमा सामाजिक सुरक्षा भत्ताको बारेमा सूचना माग्दा त्यहाँ त्यो भत्ता २४ वर्ष अगाडि मृत्यु भएकाहरूको नाममा समेत निकालेर खाएको पाइयो ।
- बलात्कारको मुद्दा किन दर्ता नगरेको भनी भापाको एउटा इप्रकामा सूचना माग गर्दा, इप्रकाले मुद्दा दर्ता गर्‍यो ।
- जुम्लाबाट नेपालगञ्जको हवाई भाडामा ५ हजार रुपैयाँ घट्यो ।
- दैलेखमा नियुक्ति प्रक्रिया नै रद्द गरी प्रतिस्पर्धामा शिक्षक नियुक्त भयो ।

अभियन्ताको सामान्य अर्थ हुन्छ, हरेक प्रकारको अभियान सञ्चालनकर्ताहरू वा अभियानमा क्रियाशील व्यक्तिहरू । यस्ता अभियन्ताहरूले कुनै पनि विषयलाई आमजनतासम्म पुऱ्याउन, त्यसबारे जनचेतना जागृत गराउन र सम्बन्धित विषयको लाभ-हानी विश्लेषण गर्न सक्ने बनाई आमजनतालाई प्रयोग गर्न सक्ने क्षमताको बनाउन निर्णायक भूमिका निर्वाह गर्दछन् । अभियान र अभियन्ताहरूको विश्लेषण गर्दै गएका खण्डमा यसको सम्बन्ध धेरैजसो अवस्थामा जनताको अधिकार निक्षेपण प्रक्रियाको सुनिश्चिततासँग हुने गरेको पाउन सकिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा सूचनाको हकको सन्दर्भलाई चिरफार गर्ने प्रयत्न गर्ने हो भने पनि विश्वभरि नै अभियन्ताहरूको भूमिकालाई कालजयी प्रयत्नका रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ । नेपालमा अहिले सूचनाको हकको प्रयोगका लागि जागरण अभियान नै चलेको छ । माथिका दृष्टान्तहरू त्यही अभियानका परिणाम हुन् । यो अभियान सञ्चालन गर्न र यसरी सञ्चालित अभियान जारी राखिराख्न सबैभन्दा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका छन्-सूचनाका हकसम्बन्धी क्षेत्रमा क्रियाशील अभियन्ताहरूले । माथि उल्लेख गरिएका उदाहरणको पृष्ठभूमि विश्लेषण गरिएका खण्डमा तिनमा पनि अभियन्ताहरूकै क्रियाशीलताले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको पाउन सकिन्छ ।

उल्लेखित केही प्रतिनिधिमूलक घटना हुन् जसमा सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको उपयोग गरिएको छ र केही सार्थक परिणाम प्राप्त भएका छन् । यी घटनाले सूचनाको हकको प्रयोगले सकारात्मक परिणाम दिँदो रहेछ भन्ने पुष्टि हुन्छ । यतिमात्र होइन, यी यस्ता उदाहरण पनि हुन् जसले सूचनाको हक लोककल्याणकारी महत्वको रहेको पनि स्पष्ट हुन्छ । यो नागरिक हक हो र यसको प्रयोगबाट लोकतन्त्र स्थानीय स्तरसम्म सुदृढ भई सार्वजनिक सेवाको प्रभावकारिता, पारदर्शिता र उत्तरदायीपनको अपेक्षा गर्न सकिन्छ । सूचनाको हकको प्रयोगबाट सार्वजनिक भएका तथ्यका आधारमा प्रत्यक्ष लाभ लिन सक्ने

परिस्थिति निर्माण हुन सक्छ । खास गरी यो हकको प्रयोग गर्दा नागरिकले सेवा प्राप्त गर्न, अवसर प्राप्त गर्न, न्याय प्राप्त गर्न, अधिकार प्राप्त गर्न सक्छन् भने समग्रमा नागरिकले यी सबका माध्यमबाट आफू बलियो भएको अनुभूत गर्न सक्छन् । माथि उल्लेख गरिएका परिणामले सूचनाको हक नागरिक शक्ति हो भन्ने पुष्टि गर्दछ । यी अनुभवका आधारमा भन्नुपर्दा सूचनाको हकको प्रयोगलाई जति प्रयोग गरिन्छ, समाजले त्यति नै लाभ लिन सक्छ भन्ने प्रमाणित हुन्छ । हवाई भाडामा ५ हजार घट्नु भनेको सामान्य कुरा होइन । बलात्कारजस्तो जघन्य अपराधको मुद्दा दर्ता नगर्नेलाई समेत यो हकले दर्ता गर्न बाध्य पार्दो रहेछ । आफ्नो तलब ग्रेड खान नपाउने कर्मचारीलाई पनि यो हकले राहत दिँदो रहेछ । र, यो सबै उपलब्धि प्राप्त हुन सम्भव बनाएको छ सूचनाको हकको प्रयोगले ।

अघि नै उल्लेख गरिसकियो, सूचनाको हक नागरिकको मौलिक अधिकार हो । यतिखेर यो विश्वव्यापी रूपमा स्वीकार्य छ । नेपालमा पनि यो हकलाई मौलिक अधिकारका रूपमा स्वीकार गरिएको छ र यो अधिकारलाई जनतासम्म पुऱ्याउन तथा सम्बन्धित निकायमाथि दवाव सिर्जना गरी हकको कार्यान्वयनका क्षेत्रमा अनुकूल वातावरण निर्माण गर्न यसका अभियन्ताहरूले महत्वपूर्ण कार्य गरेका छन् । यतिमात्र होइन, सूचनाको हकको सन्दर्भमा आपूर्ति पक्षलाई सशक्त बनाउने कार्यका साथै जनचेतना फैलाई माग पक्षलाई सवल बनाउन उत्प्रेरकको भूमिकासमेत अभियन्ताहरूले निर्वाह गरिरहेका छन् ।

नेपालको सूचनाको हकको आन्दोलन र अभियानको लेखाजोखा गर्ने हो भने प्रारम्भका दिनदेखि नै अभियन्ताहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहँदै आएको छ । नागरिक समाज खासगरी नेपाली संचारकर्मीको अग्रसरतामा नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी अभियान अगाडी बढेको हो । २०४७ को नेपाल अधिराज्यको संविधानको धारा १६मा यो हकलाई उल्लेखित गराउने र त्यसपछिका दिनमा यससम्बन्धी कानुन बनाउन सरकारमाथि दवाव सिर्जना गर्ने दिशामा अभियन्ताहरू निरन्तर सक्रिय रहे । २०४७ पछिका दिनमा अभियन्ताहरू सक्रिय त भए तर यससम्बन्धी कानुन आउन सकेन । यसबीचमा जनचेतना जागृत गराउने र आवश्यक वातावरण बनाउने दिशामा अभियन्ताहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रह्यो । ०६३ को अन्तरिम संविधानमा अभियन्ताहरू-संचारकर्मी/पत्रकारकै दवावमा सूचनाको हक समेटियो, धारा २७ मा । यसपछि पनि कानुन बन्न ढिलाई भएको अनुभव गरियो र कानुन निर्माणका लागि अभियन्ताहरूले निरन्तर दवाव सिर्जना गरिरहे । अन्ततः २०६४ मा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र २०६५मा नियमावली आयो । यी दुवै ऐन र नियमावलीका लागि अभियन्ताहरू निरन्तर दवावकारी भूमिकामा क्रियाशील रहे । अबको दायित्व दोहोरो थियो, माग र आपूर्ति पक्ष दुवैलाई समन्वय गर्दै कानुन कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्नु । यसअन्तर्गत, अभियन्ताहरू केन्द्रदेखि स्थानीय स्तरसम्म सूचनाको हकसम्बन्धी

जनचेतना फैलाउने, सूचना सम्प्रेषणका लागि आपूर्ति पक्षको मनोवल उठाउने र आवश्यक सिप र क्षमता प्रदान गर्ने, माग पक्षलाई मजबुत बनाउनेजस्ता कार्यमा सक्रिय रहे र रहँदै आएका छन् । यतिमात्र होइन, यिनले यस विषयमा विज्ञता हासिल गर्दै प्रशिक्षण तालिमजस्ता कार्यका लागि पनि आफूहरूलाई स्रोत व्यक्तिका रूपमा विकसित गर्ने कार्य गरेका छन् । यही समूह हो जसले आफ्नो सक्रियताका आधारमा विश्वभरि नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी अभियानबारे जानकारी गराएको छ र नेपालको यो अभियानका सन्दर्भमा विश्वको ऐक्यवद्धता पनि जुटाएको छ । नेपालमा यो अभियान सञ्चालन गर्ने अभियन्ताहरूलाई तीन किसिमले विश्लेषण गर्न सकिन्छ—क) व्यक्तिगतरूपमा अभियानमा संलग्नहरू ख) अभियानमा संलग्न संस्थाहरू ग) संस्थामा अवद्ध व्यक्तिहरू । यहाँ केही चर्चा संस्थागत अभियानबारेमा गर्ने जमर्को गरिन्छ ।

विगतमा पञ्चायती व्यवस्थामा गैरसरकारी संघसंस्थाको भूमिका प्रभावकारी हुन सकेन । खासगरी नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले प्रदान गरेको अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताका साथै संघसंस्था खोल्ने स्वतन्त्रताले नेपालमा यस्ता संस्थाहरूको संख्या उल्लेख्य रूपमा बढाएको छ । गैरसरकारी संघसंस्थाहरू विकासका जल्दाबल्दा सवाल र विषयमा केन्द्रित हुन्छन् । परियोजनाहरू तर्जुमा गर्ने, कार्यान्वयन गर्ने, मूल्याङ्कन गर्ने जिम्मेवारी पनि यी आफैले वहन गर्न सक्दछन् । विशेषतः विपन्न वर्ग, पछाडि परेका समुदाय, महिला तथा अल्पसंख्यकहरूलाई नीति निर्माणका तहमा सहभागी हुने अवसर प्रदान गर्ने, जीविकोपार्जनका वैकल्पिक उपायहरू सुझाउने, सरकारलाई आफ्ना काममा पारदर्शिता ल्याउन र जनताप्रति विश्वासनीयता सिर्जना गर्नमा योगदान गर्दै आएका गैरसरकारी सेवाप्रदायकको क्षमता विकास भएमात्र लक्षित वर्गको सबलीकरण सम्भव छ भन्ने विश्वास गर्दछन् । त्यसैले पिछडिएका वर्ग, क्षेत्र, समुदायका नागरिकहरूको चेतना विस्तारमा यिनीहरूको भूमिका अभै पनि महत्वपूर्ण हुँदै गएको छ । यसका लागि गैरसरकारी संघसंस्थाहरूले क्षमता विकास, पारदर्शिता, उत्तरदायी, जवाफदेहिता, स्थानीय र आन्तरिक स्रोत परिचालन, राजनैतिक प्रभावबाट मुक्ति, नातावाद, कृपावाद परिवारवादबाट मुक्तिजस्ता अवस्थाका बारेमा गम्भीर हुनु भने जरुरी हुन्छ । यसैगरी प्रभावकारी सन्जाल र संयन्त्र निर्माण तथा दस्तावेजीकरणबारे पनि रणनीति निर्माणमा सचेत रहनु अपरिहार्य छ । नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी अभियानमा क्रियाशील गैरसरकारी संघसंस्थाको सन्दर्भमा पनि यसै भन्न सकिन्छ । खोज्दै गएका खण्डमा निकै संघसंस्थाहरू यो अभियानमा संलग्न रहेको पाइए पनि नेपालमा सूचनाको हकलाई नै मूल अभियान मानेर क्रियाशील गैरसरकारी संघसंस्थाको निकै अभाव छ । धेरैजसो संस्थाले सहायक(क्रसकटिगं मुद्दा) अभियानका रूपमा मात्र सूचनाको हकलाई रोजेको पाइन्छ । नेपालमा यस क्षेत्रमा क्रियाशील संघसंस्थामध्ये

तुलनात्मक रूपमा फ्रिडम फोरम र सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान सूचनाको हकको मुद्दामा बढी केन्द्रित रहेको पाउन सकिन्छ । एक किसिमले भने हो भने यी दुई संस्थाले सूचनाको हकको क्षेत्रमा नागरिक समाजको स्तरमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेका छन् । यसका अतिरिक्त, नेपाल पत्रकार महासंघ, मिडिया एडभोकेसी ग्रुप (म्याग), मिरेस्ट नेपाल, गोगो फाउन्डेशन, सुशासन अभियान, एसोसिएसन अफ राइट टु इन्फर्मेसन (एआरटीआइ), सूचना अधिकारी समाज, प्रो-पब्लिक, जागरण मिडिया सेन्टर, ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेसनल, इन्फर्मेसन फस्ट, होप नेपाल लगायतका संघ संस्था केन्द्रीयस्तरमा क्रियाशील छन् । यसैगरी काठमाडौँबाहिरका राइट फोरम जाजरकोट, युवा सरोकार अभियान र जनजागृति युवा क्लव बारा, एएसडिएफ कालिकोट, सूचना र मानवअधिकार अनुसन्धान केन्द्र बाँके, एफमडिसि कञ्चनपुर, आइडिएफ भ्रामा, जनहित असल शासन क्लव धनकुटा, आरटिआई सर्कल सुनसरी, हेल्पिंग ह्यान्ड वीरगंज, मधेस मानवअधिकार गृह (माहुरी होम)कपिलवस्तु, फ्रिडम फोरमको शाखा धनुषा, सूचना समाज दागं, विजय विकास स्रोत केन्द्र नवलपरासीलगायतका अन्य थुप्रै संघसंस्था सूचनाको हक सुनिश्चितताको अभियानमा अहोरात्र खटिएका छन् । यसका अतिरिक्त विभिन्न जिल्लामा समूहमा आवद्ध भई स्थानीय युवाहरूको सक्रियतामा पनि सूचनाको हकसम्बन्धी अभियान सञ्चालित छ ।

अर्कोतिर व्यक्तिगत रूपमा यस अभियानमा सहभागी हुनेहरूको संख्यामा पनि अब वृद्धि भइसकेको छ । माथि उल्लेख गरिएका संघसंस्थामा संलग्न रहेकाहरू पनि समय र परिस्थितिअनुसार सूचनाको हक संवर्द्धनमा व्यक्तिगतरूपमा संलग्न हुने गरेका छन् । वास्तवमा यो अभियानका सन्दर्भमा यो समूह ठूलो सम्बल हो । यस प्रकृतिमा आवद्धहरू कुनै संस्थामा आफ्नो संलग्नता नदेखाएर पनि देशव्यापीरूपमा सूचनाको हक अभियानमा सहभागी हुने गरेका छन् । यसरी सहभागी हुनेहरू प्रायः माग पक्षको सशक्तता वृद्धिमा क्रियाशील भएको अनुभव गरिएको छ । सूचनाको हक अभियानलाई उचाइमा पुऱ्याउन यस प्रकृतिका अभियन्ताहरूको भूमिका सर्वाधिक महत्वपूर्ण हुन्छ । यस्ता अभियन्ताहरू आर्थिक लाभ-हानीका आधारमा मात्र निर्देशित हुँदैनन् । जबकि संस्थागत रूपमा सक्रिय अभियन्ताहरू आर्थिक लाभ-हानीको कुरालाई हम्मेसी तिरस्कार गर्न सक्ने अवस्थामा हुँदैनन् । सूचनाको अधिकार नागरिकको व्यक्तिगत अधिकार हो । यो संस्थागतरूपमा प्रचलनमा आउन सक्दैन । यस कुरालाई दृष्टिगत गर्न सकेको खण्डमा पनि यस अभियानको सार्थकताबारे मूल्यांकनका थप आधार सुनिश्चित गर्न सकिन्छ । यो अधिकार प्रत्येक व्यक्तिका लागि हो र यो अधिकार उपभोगको अवस्थामा प्रत्येक नागरिकलाई पुऱ्याउने सोच राख्ने हो भने यो अभियानले समाजका प्रत्येकथरी वर्ग र व्यक्तिलाई

समेट्न सक्नुपर्दछ । कतिपय अवस्थामा संघसंस्थाद्वारा सञ्चालित अभियान, विभिन्न सीमितताका कारण, ले समाजका सबै वर्ग र व्यक्तिलाई समेट्न कठिन हुन सक्छ । यस्तोमा यस अभियानमा व्यक्तिगतरूपमा संलग्नहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन् । नेपालमा यस अभियानमा सहभागी भएर व्यक्तिगत रूपमा सशक्त अभियन्ताको पहिचान बनाउनेको संख्या अब निकै ठूलो भइसकेको छ ।

विश्वको साभा एजेण्डा बनेको पारदर्शिता र सुशासनको प्रत्याभूति दिलाउन सूचनाको हक प्रभावकारी हुने यसका अभियन्ताहरूले बताउने गरेका छन् । सूचनाको हकको राम्रो प्रयोग भएर यसले एउटा परिणाम दिएको उदाहरणका रूपमा भारतलाई लिन सकिन्छ । खासगरी अरूणा राय, शेखर सिंह, शैलेश गान्धी, किरण बेदी, अन्ना हजारे, अरबिन्द केजरीवाल, मनिस सिंसोदिया, कुमार विश्वास, प्रशान्तभूषण, वेंकटेशलगायतकाहरूले सूचनाको हकको तागत आफ्नो समाजमा देखाएका छन् । केजरीवाल त यही क्रममै फड्को मारेर दिल्लीको मुख्यमन्त्रीसम्म बन्न पुगे । सूचनाको हकले नागरिकलाई बलियो बनाउने र लोकतन्त्रलाई मजबुत बनाउने कुरा यसको अभ्यास गरेका राष्ट्रहरूले सुभाएका छन् । नेपालमा पनि सक्रिय अभियन्ताहरूको सूची निकै लामो छ । सबैको नाम उल्लेख गर्न असंभव भएकाले यहाँ कसैको नाम उल्लेख गरिएको छैन । यसैगरी कसैको नाम उल्लेख गर्न छुटेका खण्डमा त्यसबाट असहजता उत्पन्न हुन सक्ने सभावनालाई दृष्टिगत गरेर पनि कसैको नाम उल्लेख नगरिएको हो ।

सन् १९९० यता सूचनाको हक समाजको एउटा अभिन्न अंगका रूपमा ठानिन थालिएको छ । समाजलाई पारदर्शी बनाउन र सुशासनको अनुभूति दिलाउन यो हक उपयोगी भएको महसुस सबैले गर्न थालेको अवस्था छ । यसले लोकतन्त्रलाई मजबुत गराउन र त्यसमा प्राण भर्न सूचनाको हकको आवश्यकता महसुस गरिएको तथ्यलाई बुझ्न सकिन्छ । नागरिकलाई बलियो बनाउन तथा प्रजातन्त्रको अभ्यास जनस्तरमा गराउन सूचनाको हकले भूमिका निर्वाह गर्ने कुरामा दुई मत छैन । यो हकको महत्व, आवश्यकता र उपयोगपछिको परिणामका बारेमा अहिले नेपालमा विभिन्न छलफल, तालिम तथा सेमिनारहरूमा छलफल भैरहेका छन् । ती छलफलहरूले पनि यसको आवश्यकता र प्रभावकारितालाई प्रष्ट्याउने गरेका छन् । सूचनाको हकका अभियन्ताहरूका अनुसार यस हकको प्रयोगबाट समाजमा पारदर्शी संस्कृति बढ्ने, निर्णयप्रक्रियामा नागरिक सहभागिता जुट्ने, प्रशासन संयन्त्रमा क्रमशः सुधार आउने, विकासले गति लिने, भ्रष्टाचारको खुलासा हुने, अनियमितता हट्दै जाने र भ्रष्टाचार, अनियमितता गर्ने उपर कारबाही हुने प्रक्रियाको आरम्भ हुने जस्ता लाभको अपेक्षा गरिन्छ । सूचनाको हक आफैमा सक्रियताको अपेक्षा गर्ने कानुन हो । यसको जति प्रयोग गन्थो, त्यति नै यसले अपेक्षित परिणाम दिने गर्दछ । विशेष समयमा

आकर्षित हुने कानूनको रूपमा यो हक रहन सक्दैन । जनताले एउटा नवीन संस्कृतिको अभ्यासलाई निरन्तरता दिन यो हक प्रयोगको तहमा रहिरहन आवश्यक हुन्छ । सूचनाको हक प्रयोगको अभ्यासले नागरिकलाई व्यक्तिगत तहमा पनि महत्वपूर्ण लाभको अनुभूति दिन सक्छ भने यसले समाजलाई सुशासनको मार्गमा डोच्याउनसमेत मद्दत गर्दछ ।

निश्चय नै, सार्वजनिक निकायहरूले गर्ने निर्णय, त्यसका प्रभावहरू, निर्णय कार्यान्वयनका लागि लाग्ने खर्चको फेहरिस्त र निर्णयदेखि कार्यान्वयनसम्मका प्रक्रियाहरू नागरिकले सूचनाको हक प्रयोग गरी थाहा पाउन सक्दछन् । सामान्य नागरिकले पनि यो अधिकार प्रयोग गरी आफूलाई आवश्यक पर्ने सूचना प्राप्त गर्ने हैसियत राख्दछन् तर विभिन्न कारणले आमनागरिक यो अधिकारको प्रयोग गर्न अग्रसर हुन नसक्ने अवस्था हुन सक्छ । यस्तोमा अभियन्ताहरूको सहजीकरणीय भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । अभियन्ताहरूले आमनागरिकलाई आवश्यक ज्ञान, सिप र क्षमता प्रदान गरी सूचना माग गर्न अभिप्रेरित गर्ने भूमिका निर्वाह गर्न सक्छन् । यसरी सूचना माग्न थालियो भने समाजमा पारदर्शी संस्कृतिको विकास हुने निश्चित छ । त्यस्तै, सार्वजनिक निकायहरूले कसरी निर्णय गर्छन् र निर्णय गर्ने बैधानिक प्रक्रिया के हो भन्ने कुरा नागरिकले थाहा पाउन सके भने निर्णय प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता बढ्छ । पारदर्शिताले अनियमितता हट्ने, भ्रष्टाचार न्यून हुँदै जाने र अनियमितता तथा भ्रष्टाचार गर्नेहरूलाई कारबाही गर्ने अवस्थाको सिर्जना गर्छ । यी परिणाम दिनका लागि सूचनाको हकको प्रयोग एउटा कोशेढुङ्गा सावित हुन सक्छ । सूचनाको हकको प्रयोग आफैले गर्ने हो । अरूले प्रयोग गरिदेला भनेर पर्खिबस्ने हो भने त्यसको अर्थ रहँदैन । सूचना मागको प्रक्रिया सहज छ । सामान्य ढाँचामा सूचना माग गर्न सकिन्छ । यो सहज प्रक्रियामा आफूलाई सहभागी गराई समाजमा सकारात्मक परिणाम दिने तथा नागरिकहरूलाई व्यक्तिगत तहमा पनि लाभका बारेमा जानकारी पाउन सक्ने परिस्थिति निर्माण गर्न सबै नागरिक अग्रसर हुनु समयको आवश्यकता हो । समयको यो आवश्यकता बुझाउन अभियन्ताहरूले निर्णयक भूमिका निर्वाह गरिरहेका छन् र गरिरहनेछन् । गर्नु जरुरी पनि छ । नागरिकले समान रूपमा सेवा प्राप्त गर्नु, अवसर प्राप्त गर्नु, न्याय प्राप्त गर्नु, अधिकार प्राप्त गर्नु र आफूलाई बलियो महशुस गर्नु भनेको लोकतन्त्रको बास्तविक अनुभव गर्न पाउनु हो । यसप्रकारका अधिकारहरूले नै लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्ने र लोकतान्त्रिक प्रक्रियामा नागरिकको सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने गर्दछ । त्यसकारण सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको प्राण पनि भन्ने गरिन्छ । त्यसकारण यो लोकतन्त्रको प्राण बचाउनका लागि सूचनाको हकको अभ्यास गर्ने संस्कृति स्थापित गर्न आवश्यक छ । यसमा सेवाप्रदायक निकाय र सूचना मागकर्ताबीचको समझदारी राम्रो हुन त आवश्यक छ नै अभियन्ताहरूको सशक्त सहजीकरण सर्वाधिक जरुरी छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आचार्य सुरेश र दाहाल काशिराज, सूचनाको हक, मिरेष्ट नेपाल, २०६९
- पोखरेल विपुल, सकारात्मक परिणाम दिँदै सूचनाको हक, गोरक्षा दैनिक, २०७१ चैत
- भा, धर्मेन्द्र, समृद्ध भविष्यका लागि संचार स्वतन्त्रता, २० फागुन २०७१, अन्नपूर्ण पोष्ट,
- भा, धर्मेन्द्र, असुरक्षित पत्रकारिता संकटमा संचारकर्मी, कार्यपत्र, १९ वेशाख, २०७०, नेपाल
- प्रेस युनियन फ्रेडरिक इबर्ट स्टुफटुग
- डा. योगेन्द्रराज रिजाल, नेपालमा गैरसरकारी संस्थाहरूको भूमिका र सवाल, स्थानीय प्रजातन्त्र,
- जिल्ला विकास समिति महासंघ नेपाल, २०७२ वैशाख
- प्रेस स्वतन्त्रता अनुगमन प्रतिवेदन, २०११, २०१२, २०१३, २०१४ फ्रिडम फोरम
- परिवर्तनका कार्यसूची, नेपाल पत्रकार महासंघ, आर्टिकल १९, फ्रिडम फोरम, २००८
- पाठक एकराज, सूचनाको हक : प्राप्ति र प्रयोग, पैरवी प्रकाशन काठमाडौं, २०७२
- पाठक एकराज, सूचना शक्ति, फ्रिडम फोरम, काठमाडौं, २०६७
- वार्षिक प्रतिवेदन, राष्ट्रिय सूचना आयोग, २०७०
- वार्षिक प्रतिवेदन, नेपाल पत्रकार महासंघ, २०६७/६८ र २०६८/६९
- विविध प्रकाशनहरू, फ्रिडम फोरम काठमाडौं, विभिन्न मिति
- सूचनाको हक सहयोगी पुस्तिका, फ्रिडम फोरम, पुनःप्रकाशन २०७१
- Dahal TN/Sapkota Krishna** : The state of the RTI regime in Nepal, Empowerment through Information, TAG New Delhi and RIB dhaka, 2015
- Free Expression** : A News Letter of Freedom Forum, Various issues,
- Jha Dharmendra**, Freedom of information as a tool for empowerment Workshop on "Dialogue on Freedom of Information: The Right to Know" 2010 May 12, organised by NPI, in Kathmandu.
- Towards open government in Nepal (experiences with the Right to Information) Freedom Forum-2011
- www.jhadharmendra.blogspot.com
- Salzburg Academy on Media and Global Change**, Global Self - Censorship Struggle : Lebanon, Mexico, China, Hong Kong and Slovakia,, Global daily vol 1 No. 1, 2013
- White, Aiden**, FEAR IN THE NEWS: THE DIFFERENCE BETWEEN SELF-CENSORSHIP AND ETHICAL JOURNALISM, 02 May 2014, ONLINE

सूचना हकको अपरिहार्यता गोपनीयताको अन्त्यमा मात्रै पारदर्शिता

हरिबहादुर थापा*

सूचना प्रवाह सन्दर्भमा अमेरिकी सोझै राष्ट्रपति अब्राहम लिंकनले सन् १८६४ मै भनेका थिए- 'नागरिकलाई सत्य कुरा जान्न देऊ, तबमात्रै राज्य सुरक्षित हुन्छ।' तर हाम्रो समाजमा २०४६ चैतसम्म पनि भनिदैँथियो, 'शासक र तुलाबडाका खराब काम धेरै नकोट्याऊनू, भित्ताको पनि कान हुन्छ।' हाम्रो सन्दर्भमा लामो समय पारिवारिक राणा र दरबार नियन्त्रित पञ्चायत व्यवस्था कायम रह्यो। त्यतिखेर राज्य र शासकबाट भएका निर्णय र क्रियाकलापसम्बन्धी वास्तविकता माग्ने, औचित्य खोज्ने र तिनलाई जवाफदेही तुल्याउने विषय उठाउनु जोखिमपूर्ण थियो। शासक वर्गबाट संपादित काममा सामान्य प्रश्न उठाएमा पनि 'राजगद्दी ताकेको' अभियोग लगाइन्थ्यो र जेल पुऱ्याइन्थ्यो।

पञ्चायतकालमा मकवानपुरबाट निर्वाचित राष्ट्रिय पञ्चायत सदस्य रूपचन्द्र विष्टले 'थाहा' आन्दोलन चलाएका थिए। उनी विद्रोही नेतामा गनिन्थे, जेल पुगिरहन्थे। उनको धारणा हुन्थ्यो, 'शासनमा षडयन्त्र र बदमासी व्याप्त छ, जनताले थाहा पाउनुपर्छ, तिनको कर्तुत थाहा नपाएर मण्डले शासकहरू टिकेका हुन्।' उनी गाउँ-ठाउँदेखि व्यक्तिहरूको हात र गाडी हुँदै सहरका 'थाहा' लेख्दै हिँड्थे। व्यक्तिको हातमा 'थाहा' लेखिदिएवापत् शुल्क असुल्ल पनि पछि पर्दैँनथिए। 'थाहा' सँग सूचना हक जोडिएको हुन्छ भन्ने तथ्य त्यतिखेरको बन्द समाज जानकार हुने क्षमता कमै राख्थ्यो।

त्यसकारण हाम्रा निम्ति २०४७ सम्म 'सूचनाको हक', नौलो विषय थियो। जब २०४६ चैतको अन्तिम साता देशमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापना भयो, तब २०४७ कात्तिक २३ मा जारी संविधानमा पहिलोचोटि 'सूचनाको हक' सम्बन्धी प्रावधान पऱ्यो। संविधानमा सूचना हक मौलिक अधिकारका रूपमा स्थापित भयो। अनि संविधानको धारा १६ मा लेखियो- 'प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक

*समाचार सम्पादक, कान्तिपुर दैनिक

हुनेछ । तर यस धारामा लेखिएको कुनै कुराले कानुन बमोजिम गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन ।’

जसरी प्रजातान्त्रिक संविधानमा ‘सूचनाको हक’लाई महत्व दिइयो, त्यही अनुरूप कानुन, नियम, निर्देशिका निर्मित नभएपछि संविधानभित्र अंकित सुन्दर शब्दमा सीमित हुन पुग्यो । परम्परागत राजतन्त्र किनारा लगाउँदै निर्मित २०६३ को अन्तरिम संविधानमा त्यही पुरानो संविधानको शब्द यथावत् दोहोरियो, केवल धारा मात्रै १६ बाट २७ पुग्यो । प्रजातान्त्रिक संविधानमा उल्लेखित प्रावधान १६ वर्षसम्म कार्यान्वयनमा नआएको ‘तितो पृष्ठभूमि’ र ‘लाज-गाल’बाट बच्न लोकतान्त्रिक सरकारले एक वर्षपछि अर्थात्, २०६४ मा कानुन निर्माण गर्‍यो । कार्यान्वयनलाई दरिलो बनाउन नियम-निर्देशिकादेखि २०६५ मा सूचना आयोग समेत स्थापित गर्‍यो । आयोगलाई प्राप्त कानुन र अधिकार अक्षरस पालना गराउन सकेको खण्डमा सूचनाको हक कार्यान्वयनको सन्दर्भमा लोकतान्त्रिक कालखण्ड सुखद हुने लक्षण देखिएको छ ।

सूचना हकसम्बन्धी कानुन नबने पनि २०४७ बाट सरकारी निर्णय र काम कारबाही पारदर्शी गर्ने प्रतिबद्धता व्यक्त गरी सूचना प्रवाह प्रद्धतिको सुरुआत भने नभएको होइन । जननिर्वाचित सरकारले २०४७ मा हरेक मन्त्रालयमा एक/एक जना प्रवक्ता राख्ने व्यवस्था गर्‍यो । ‘राष्ट्रिय सञ्चार नीति, २०४९’ मा पनि प्रवक्तालाई सूचना सम्प्रेषण गर्ने कार्यमा प्रभावकारी तुल्याई नियमित रूपमा सूचना उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाउने उल्लेख छ । २०४९ माघ २० मा बीसवटा मन्त्रालयमा एक-एक जना प्रवक्ता नियुक्त भए । सरकारका निर्णय सञ्चार माध्यममार्फत सर्वसाधारणमा सहज रूपमा पुऱ्याउन प्रवक्ताको व्यवस्था भएको हो । सबैजसो मन्त्रालयमा सह-सचिव र उपसचिवलाई प्रवक्ता नियुक्त गर्ने परिपाटी बसालियो ।

तर सूचना हक सम्बन्धी कानुनको अभावमा सूचना प्रवाह नीति संस्थागत र प्रभावकारी हुन सकेन । किनभने सूचना नदिने सरकारी प्रवक्तालाई कुनै कारवाही गर्न सकिने व्यवस्था थिएन । त्यहीकारण प्रवक्ताहरू प्रेस विज्ञप्तिमा हस्ताक्षर गर्नेमै सीमित रहे । मन्त्रालयका निर्णयहरू सोधेको खण्डमा ‘मलाई जानकारी भएन पछि बुझेर दिन्छु’ भन्ने प्रचलन मात्रै स्थापित गरे ।

आर्थिक कारोबारसँग जोडिएका मन्त्रिपरिषद् तथा मन्त्रालयबाट भएका सामान्य निर्णय सार्वजनिक नहुने र गर्ने परेमा ढिलाइ गर्ने परिपाटी हामी कहाँ छ । आर्थिक कारोबारसँग भ्रष्टाचार, घूस, कमिसन लगायतका तत्व जोडिने हुनाले सकेसम्म प्रवक्ताहरू आर्थिक कारोबारबारे सूचना दिन डराउँछन्, मन्त्री र सचिवको खप्की खानुपर्ने हुँदा । त्यहीकारण निर्णय भइसकेका विषयमा पनि दुई दिनपछि सम्पर्क गर्दा पनि ‘बुझ्नुपर्छ’ भनेर

अलमलाउने वा पन्छिने प्रवृत्ति यथावत् छ । सूचना अधिकारी वा प्रवक्ताहरू सरकारले चाहेको सकारात्मक सूचना दिन र नचाहेको सूचना सकेसम्म लुकाउन खोज्छन् ।

लोकतान्त्रिक पद्धतिमा प्रवक्ता र सूचना अधिकारीको पद अति महत्वपूर्ण हो- जसका लागि बढी ज्ञान चाहिन्छ । तिनमा सूचनाको महत्व, नागरिकको अधिकार र प्रेससँगको सम्बन्धलाई बुझ्न सक्ने हुनुपर्छ । तर हामी कहाँ अन्यत्र शाखामा काम नलाग्ने, कतै पहुँच नभएका प्रशासकलाई थन्क्याउनु प्यो या दुःख दिनुप्यो भनेमात्र प्रवक्ता बनाइने प्रचलन छ । क्षमता भएका र पहुँचवालालाई ठेक्कापट्टा शाखा, कर्मचारी प्रशासनमा पठाइने गरिन्छ । कार्यालयमा सबभन्दा हेपिएको व्यक्ति प्रवक्ता या सूचना अधिकारी बन्छन् । अनि फर्काएको प्रशासकसँग बोल्ने नैतिक साहस पनि हुँदैन । सूचना उपलब्ध गराउँदा कतिपय अवस्थामा पदीय सुरक्षासमेत नभएको हुनाले प्रवक्ता सञ्चार माध्यमसँग 'फेस' गर्न अप्ठ्यारो मान्छन् । २०५९ असारमा वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालयका प्रवक्ता डा. दामोदरप्रसाद पराजुलीलाई सञ्चार माध्यममा विवादास्पद अभिव्यक्ति दिएको भनी जिम्मेवारीबाट हटाइएको थियो । पराजुली प्रकरणले पारदर्शिता अपनाउन चाहने प्रवक्तालाई पनि तर्सायो । प्रख्यात म्यागसेसे पुरस्कार विजेता पत्रकार भारतदत्त कोइराला प्रवक्ताहरूलाई अधिकार कम दिइने र पदीय संरक्षणको व्यवस्था नभएकाले संचारमाध्यमसँग 'फेस' गर्न डराएको अनुभव सुनाए । उनको टिप्पणी थियो- 'बरु बोलेन भने सुरक्षा हुने, बोल्यो भने आपत्ति आउने स्थिति भएकाले सरकारी नीति तथा कामकारबाहीको जानकारी दिन प्रवक्ताहरू डराउँछन्'।^{१९}

सूचना नागरिकको नैसर्गिक अधिकार

लोकतान्त्रिक शासन प्रणालीमा सूचनाको निर्बाध प्राप्ति नागरिकको नैसर्गिक अधिकार हो । किनभने लोकतान्त्रिक पद्धतिमा नागरिक शक्तिका स्रोत मानिन्छन्, शासक होइन । राजनीतिक शक्तिको अभ्यास गर्न उनीहरू पहिले सुसूचित हुनुपर्छ, राम्रा र खराब दल र तिनका प्रतिनिधिहरू चयन गर्न पनि । सार्वजनिक सूचना राज्य सञ्चालकविरुद्ध नागरिकका निम्ति त्यस्तो शक्तिशाली हतियार मानिन्छ- जसले भ्रष्टाचार, आर्थिक अनियमितता, ढिलासुस्ती, तजबिजी अधिकार प्रयोगमा नियन्त्रण गर्छ । पारदर्शिता र जवाफदेहिता राजनीतिक तथा नोकरशाहीको गलत कामविरुद्ध लड्ने हतियार हो ।

तर त्यो त्यतिबेला मात्रै सम्भव हुन्छ, जतिबेला उनीहरूले वास्तविक र विश्वसनीय सूचना प्राप्त गर्छन् । नागरिकले सूचना प्राप्त गर्ने प्रमुख माध्यम प्रेस हो । निष्पक्ष प्रेसले सरकारका क्रियाकलापमा पहरेदारको भूमिका निर्वाह गर्छ । प्रेसले सरकारका योजना र

१ नामका प्रवक्ता, नेपाल पाक्षिक, १६-३१ भदौ, २०५९ ।

कामलाई सार्वजनिक गर्छ र सार्वजनिक बहसका विषय बनाउँछ । लोकतान्त्रिक शासन व्यवस्थामा सरकारको सहयोगी मिडिया हुन सक्दैन- यी पक्ष र प्रतिपक्ष जस्तै हुन् । किनकि सरकारको काम र योजनाको निष्पक्ष रूपमा अवलोकन र आलोचनाकर्ता प्रेस हो ।² सुशासनको अवधारणा पारदर्शिता र जवाफदेही शासनसँग गाँसिएको हुन्छ । पारदर्शिताबेगर सुशासन या असल शासनको प्रत्याभूति हुन सक्दैन । बदनियत वा असल नियत भएका राज्यसञ्चालकहरू मात्रै सहज जवाफदेही र पारदर्शी बन्छन् । अनेकन स्वार्थ बोकेका भ्रष्ट सरकारहरू आफ्ना निर्णयहरू पारदर्शी गर्ने र औचित्य खुलाउने आँट गर्दैनन् ।

चलनचल्तीको सरल भाषामा- राज्य सञ्चालक भए/गरेका सार्वजनिक हुनु, निर्णयको औचित्य र आधार खुलाउनु र त्यसमा नागरिकको पहुँच स्थापित हुनुलाई पारदर्शिता भनिन्छ । पारदर्शितासम्बन्धी विज्ञ मानिने डा. देवेन्द्रराज पाण्डेका शब्दमा- 'आफ्नो सरकारले उचित ढंगले काम गरेको छ या छैन, उसका नीति र कार्यक्रम ठिक छन् कि छैनन् । सार्वजनिक पदाधिकारीबाट उचित ढंगले काम भइरहेको छ कि भन्ने जानकारी पारदर्शी व्यवहारबाट पाइन्छ । पारदर्शिता केवल नकारात्मक राजनीतिक एवं नोकरशाही व्यवहारविरुद्ध लड्न सकिने साधन मात्र नभई प्रजातान्त्रिक सत्ता सञ्चालनसम्बन्धी एउटा स्पष्ट दृष्टिकोण पनि हो ।'³

त्यसमा पनि विश्वव्यापी मान्यता हो- भ्रष्ट सरकार जवाफदेही र पारदर्शी हुन अस्वीकार गर्छ । र, उसले मानव अधिकारको सम्मान गर्ने कुरै छैन । स्वस्थ र प्रभावकारी प्रजातन्त्रको संस्थागत विकास निम्ति पहिला 'भ्रष्टाचारमाथि सबैतिर आक्रमण' गर्नुपर्छ भनी युरोपीय परिषद्ले चार वर्षअघि सिद्धान्त पारित गरेको थियो । 'भ्रष्टाचारले कानुनी शासन, प्रजातन्त्र, मानव अधिकारलाई चुनौति दिन्छ । सुशासन, निष्पक्ष सामाजिक न्याय निम्ति नजरअन्दाज गर्छ । प्रतिस्पर्धालाई क्षतविक्षत तुल्याउँछ । विकासमा सीमितता ल्याउँछ । प्रजातन्त्र र यसको संस्थागत विकास, समाजका नैतिक आधार स्तम्भमा चोट पुऱ्याउँछ ।'⁴

थाहा दिनुपर्ने पक्षमा बाह्य विश्व

अमेरिकी स्वतन्त्रताप्रेमी दार्शनिक जोन स्मिल्टनले सोह्रौँ शताब्दीमा थाहा स्वतन्त्रताको पक्षमा आफूलाई उभ्याएका थिए । उनले भनेका थिए- 'सबै स्वतन्त्रतामध्ये थाहा पाउने स्वतन्त्रता र आफ्नो अन्तस्करण बमोजिम गर्न तथा स्वतन्त्र रूपले तर्क गर्न स्वतन्त्रता देऊ ।'

अन्तर्राष्ट्रिय तहमै 'शासन सञ्चालन पारदर्शी र उत्तरदायी हुनुपर्छ' भन्ने मान्यता स्वीकार

2 Report of the U.S. Department of State, International Information Programs, 'A Responsible Press Office', 2003.

3 Pandey, Devendra Raj, (1998) Transparency in the Context of of Good Governance in Nepal, pp19-20.

4 Council of Europe, Preamble to the Criminal Law Convention on Corruption, 2000.

गरिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघको महासभाले सन् १९४८ मा पारित एक प्रस्तावमा सूचनाको हकको अभावमा शान्ति संस्थागत हुन नसक्ने तथ्य स्वीकार गरेको छ । मानव अधिकार घोषणापत्र, १९४८, नागरिक तथा राजनीतिक अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९६६ को धारा १९ (२), मानवअधिकार सम्बन्धी युरोपियन कन्भेन्सनको धारा ८ (१) र युनेस्को घोषणापत्र १९७८ ले पनि सूचनाको हकलाई मानव अधिकारका रूपमा स्थापित गरेको छ । अमेरिकाले सूचना स्वतन्त्रता ऐन, १९६६ को संशोधन १९७४ ले सरकारद्वारा नागरिकहरूलाई सूचना प्रवाह गर्नुपर्ने दायित्व सम्बन्धमा विशेष व्यवस्था गरेको छ । स्वीडेनको संसदले सन् १९६६ मा 'फ्रिडम अफ दी प्रेस एक्ट' जारी गरी सूचनाको हक संरक्षण गरेको छ । विश्वकै ठुलो लोकतान्त्रिक मुलुक मानिने भारतको संविधानमा सन् १९७५ मा मौलिक हकअन्तर्गत सूचनाको हक परेको थियो । तर संविधानमा जसरी सहजै त्यो प्रावधान पच्यो, तर ऐन निर्माण गरी प्रावधान कार्यान्वयन सन्दर्भ सहज हुन सकेन । सूचनाको हक कानुन निर्माणका लागि जनतहमै आन्दोलन गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भयो । मतदाताबाट अत्यधिक बहुमतसहित दिल्ली मुख्यमन्त्री बनेका अरविन्द केजरीवालको व्यक्तित्वलाई 'सूचना हक' आन्दोलनले स्थापित गरेको हो । सूचना नियन्त्रण रवैया असन्तुष्ट बन्दै केजरीवाल सरकारी कर अधिकृतको जागीर छाडे । उनी 'सूचना माग'को आन्दोलनमा होमिए । उनले भारतभर सूचना पाउनु नागरिकको अधिकार हो भन्ने नारा घन्काए । आन्दोलनकै पृष्ठभूमिमा सन् २००३ जनवरी 'फ्रिडम अफ इन्फर्मेसन बिल' संसद्बाट पारित भयो र कानुन कार्यान्वयनमा आयो । भारत सरकारले सूचना सम्प्रेषण कार्यलाई चुस्त बनाउन छुट्टै सूचना सेवा र सुदृढ पब्लिक इन्फर्मेसन ब्युरोको व्यवस्था गरेको छ । प्रत्येक मन्त्रालयका प्रवक्ता निश्चित कार्यतालिकाअनुसार पालैपालोसित उक्त ब्युरोमा आई प्रेस विज्ञप्ति वा वक्तव्य आदि जारी गर्ने र पत्रकारहरूसँग भेटघाट गर्ने व्यवस्था मिलाएको छ । त्यहाँ पब्लिक इन्फर्मेसन ब्युरोको जानकारीविना कुनै पनि सरकारी निकाय वा पदाधिकारीहरूले पत्रकार सम्मेलन गर्ने र पत्रकारहरूसँग भेटघाट गर्ने वा पत्रकारहरूलाई अन्तर्वार्ता दिने काम समेत गर्दैनन् । हरेक मन्त्रालयका प्रवक्ता पनि सूचना सेवासम्बद्ध सरकारी अधिकारी हुने गर्छन् ।

गोप्यता भर्सेज सूचनाको हक

हामी एकातिर सूचनाको हकको बहस गर्दैछौं, अर्कातिर हामीकहाँ पञ्चायतकालमा निर्मित गोप्यतासम्बन्धी कानुन छ । सरकारी कार्यसम्पादन संस्कारमा पारदर्शिता होइन, गोपनीयताको शपथ लिनेमा राष्ट्रपतिदेखि कार्यालय सहयोगीसम्म पर्छन् । गोपनीयतासम्बन्धी सपथ खाएका सार्वजनिक पदाधिकारी तथा कर्मचारीतन्त्रलाई सूचना दिई पारदर्शी बन्नुपर्छ

भन्नु कत्तिको सार्थक हो । कर्मचारीलाई पारदर्शिताको सपथ लिएको भए तिनीहरूको कार्यपद्धति र संस्कार सूचना दिनेमा हुन्थ्यो । कर्मचारी सरकारी कामकारबाही गोप्य राख्ने संस्कारमा हुर्काएपछि सूचनाको हक सार्थक बन्न अभै सकिरहेको छैन ।

अब सरकारी पदमा नियुक्त भई शपथ ग्रहण लिँदा 'सरकारी काम कारवाहीको सिलसिलामा आफ्नो जानकारीमा आएको सार्वजनिक महत्वका सवालमा नागरिकलाई जानकारी दिनेछु' भन्ने प्रावधान राख्नुपर्छ, परम्परादेखि चल्दै आएको 'गोप्य राख्नेछु' भन्ने प्रावधान खारेज गर्दै । बरु त्यसमा राष्ट्रलाई अहित वैदेशिक मामला, राष्ट्रलाई आघात हुने विषय, सैन्य हतियारको स्थिति, जातजातिबीच द्वन्द्व सिर्जना गर्ने विषयवस्तु र मुलुकमा द्वन्द्व सिर्जना गर्न सक्ने विषयहरूको सूची तयार गरी तिनमा गोपनीयता राख्न सकिन्छ, नागरिककै हितका खातिर । तर हाम्रो निजामती सेवा ऐनमा, 'कुनै पनि निजामती कर्मचारीले नेपाल सरकारको अख्तियार नपाई आफूले सरकारी कर्तव्य पालना गर्दा जानकारीमा आएको कुनै गोप्य वा कानूनद्वारा निषेधित बिषयमा आफूले लेखेको वा संकलन गरेको कुनै कागजपत्र वा समाचार प्रत्यक्षरूपमा अरू अनधिकृत कर्मचारी वा गैरसरकारी ब्यक्ति वा प्रेसलाई दिनु हुँदैन । यो प्रतिबन्ध जुनसुकै कारणबाट सरकारी सेवामा नरहेको व्यक्तिको हकमा समेत लागू हुन्छ ।' अर्कातिर भ्रष्टाचार नियन्त्रण ऐन २०५९ मा लेखिएको छ, 'प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भएता पनि भ्रष्टाचार भएको वा हुन लागेको बिषयमा कानुनी कारवाही अगाडि बढाउन वा भ्रष्टाचार हुन नदिने गरी सूचना दिने राष्ट्र सेवकलाई निजले गरे पुऱ्याएको सहयोग वापत निजको सेवासर्त सम्बन्धी कानून अनुसार गोपनीयता भंग गरेको आधारमा कारवाही हुनै छैन ।' हाम्रा कर्मचारीहरू भ्रष्टाचार नियन्त्रण ऐनभन्दा पनि निजामती ऐनबाट बढी प्रभावित हुन्छन् । उनीहरू गोप्यतातिरै बढी आकर्षिक हुन्छन् ।

एकातिर सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयन आइसकेको छ भने अर्कातिर पञ्चायतकालमा २०३९ मंसिर ६ मा जारी 'लिखतहरूको गोप्यता सम्बन्धी ऐन'को अस्तित्व पनि समाप्त भएको छैन । जसले निश्चय नै द्विविधा खडा गरेको छ । लिखत गोप्यता ऐनमा 'सख्त निषेधित, अति गोप्य र गोप्य' भनी वर्गीकरण गरिएको कानून यथावत् छ । प्रजातन्त्र र लोकतान्त्रिक कालखण्डमा सूचना हकसम्बन्धी संवैधानिक र कानुनी व्यवस्थासँगै गोप्यतासम्बन्धी कानून संशोधन गरिनुपर्थ्यो । त्यो व्यवस्था खारेज या संशोधन नहुँदा सूचना स्रोतहरूमा अन्यौल यथावत् छ ।

आधुनिक उदार लोकतान्त्रिक पद्धति अपनाएका मुलुकहरूले सार्वजनिक पदाधिकारीहरूको 'वैयक्तिक जीवन' समेत गोपनीय राख्न पाउँदैन भनी वकालत हुँदैछ । सार्वजनिक पदाधिकारी राष्ट्रपति, प्रधानमन्त्री, मन्त्री, नेता तथा उपल्लो कर्मचारी मात्र होइनन्, सार्वजनिक संस्थामा कार्यरत प्रोफेसर, खेलाडी, व्यापारी, कलाकार तथा पत्रकारका चरित्र

तथा व्यवहारबारे आमजनताले जान्न चाहेका हुन्छन् । किनभने तिनको उदाहरणबाट अरूले सिक्न सकून् भन्ने उद्देश्य राखिन्छ । सार्वजनिक पदमा बसेको व्यक्तिको चरित्रमात्र होइन, धन-सम्पत्ति, स्वास्थ्य, मानसिक अवस्था, आचरणबारे सोधीखोजी गरिन्छ भने त्यहाँ गोपनीयताको अर्थ हुँदैन । अफ सार्वजनिक व्यक्तित्वको धन-सम्पत्ति सार्वजनिक हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राखिन्छ, किनभने त्यस्ता पदाधिकारीहरू भ्रष्टाचार र घुसखोरीमा लिप्त छैनन् भनी समाजलाई देखाउनुपर्ने हुन्छ । विगतमा प्रचलित वैयक्तिक गोपयनियताका सवालमा पनि आधुनिक पद्धति र मान्यताअनुरूप परिवर्तन गरिनुपर्छ ।

उता सूचना समयमै प्रवाह नहुँदा अनेक हल्लाले ठाउँ पाउँछ । २०६२ ताका तत्कालीन युवराज पारस शाहले आफ्नी श्रीमती हिमानीलाई कुटपिट गरी घाइते भएको बजार हल्ला व्यापक भयो । कुटपिट भएको छैन भनी सूचना दिन पारस-हिमानी बजार घुम्न निस्केको टेलिभिजनमार्फत् प्रसारण गराउनुपरेको थियो । हिमानीलाई प्रत्यक्षा देखेपछि 'कुटपिट' भएको सवाल 'हल्ला' मात्र रहेछ भन्ने धारणा सर्वसाधारणले बनाए ।

'त्यहीकारण' कुनै प्रकरण या चर्चा आएपछि समयमै सूचना प्रवाह भएमा हल्लाको खेती हुँदैन । सरकारका निर्णय औचित्यसहित पारदर्शी नहुँदा त्यसले काण्डको रूप लिने गर्छ । पञ्चायतकालीन बन्द शासनमा गल्लँचा काण्ड, गाई काण्ड, सर्प काण्ड, कार्पेट काण्ड, एक अर्ब डलर काण्ड, चेर्नोबिल दुध काण्ड, भरत गुरुङ तथा डिबी लामा काण्ड भएका थिए । तर त्यतिबेला नागरिकले ती काण्डभित्रका वास्तविकता थाहा पाउन सकेनन् । संसदीय तथा लोकतान्त्रिक कालखण्डमा समयमै सूचना नदिई काण्ड र प्रकरणमा रूपान्तरित हुने क्रम यथावत् छ । तर कतिपय तुला प्रकरण तथा हल्लाबारे संसदीय समितिले छानबिन गरी वास्तविकता बाहिर ल्याइरहेको छ । संसदीय समिति क्रियाशील नभएका बखत वास्तविक तथ्य बाहिर उजागर नहुँदा हल्लाले बजार पिट्ने गर्छ ।

लोकतान्त्रिक शासन प्रक्रियामा रहेकाहरू आफ्नो चरित्र खोट लगाउन नदिने हो भने आफूले गरेका निर्णय र काम वास्तविक तस्विर सार्वजनिक गर्न हिचकिचाउनु हुँदैन । निर्णय औचित्य खुलाएमा काण्ड र प्रकरण रूपान्तरित हुने सम्भावना न्यून हुन्छ । सूचना दिँदा कमजोर होइन, अफ बलियो बन्ने ढोका खुल्ल किनकि स्वार्थ र बदनियत नजोडिए सूचना लुकाउनुपर्ने आवश्यकता नै हुँदैन ।

निस्कर्ष तथा सुभावा

सार्वजनिक महत्वका सूचना व्यवस्थित र संस्थागत पद्धतिबाट प्रवाहित गर्ने परिपाटी बस्न सकेको छैन । लोकतन्त्रमा सही सूचना नागरिकलाई सुसूचित गराएको खण्डमा मात्रै

राज्य बलियो हुन्छ भने अब्राहम लिंकनको शब्दमा गहिरिनु आवश्यक छ । त्यसकारण सार्वजनिक सूचना विना कन्ज्युस्याईँ प्रवाहित गर्ने माहौल सिर्जना गर्नेमा सूचना आयोग लाग्नुपर्छ ।

सचिव वा विभागीय प्रमुखको 'स्वविवेक'मा प्रवक्ता या सूचना अधिकारी नियुक्त गर्ने परिपाटी अन्त्य गरिनुपर्छ । सूचनाको हक वास्तविक तहमा कार्यान्वयनमा ल्याउने हो भने विशेषज्ञ वा योग्य अधिकारी खोज्नुपर्छ । किनभने निर्णयकर्ताको तजबिजीमा नियुक्ति भएकामध्ये कतिपयले आफूलाई दुःख दिएर सूचना अधिकारी नियुक्त गरेको गुनासो गर्नसमेत पछि पर्दैनन् । तजबिजी नियुक्तिकै कारण सूचना संस्थागत रूपमा प्रवाह गर्ने परिपाटी बस्न नसकेको देखिन्छ । सार्वजनिक महत्वका सूचना प्रवाह गर्न पारदर्शी र प्रजातान्त्रिक प्रणाली वा संयन्त्र हुनुपर्छ । सूचनाको महत्व बुझेको र सुसूचित हुन पाउने जनाधिकारको सम्मान गर्न जानेको अधिकारी प्रवक्ता तथा सूचनाहरू नियुक्त हुनुपर्नेछ, जसको उपस्थितिले सूचना लिनमा सहयोग पुग्नेछ ।

अझ सूचना अधिकारीहरू कम्तीमा सूचना संप्रेषण, आम सञ्चार एवं पत्रकारितासम्बन्धी तालिम एवं अध्ययन गरेको हुनुपर्छ । अध्ययन, तालिम अनुभव तथा सम्बद्ध क्षेत्रको अलिकति पनि ज्ञान नभएको व्यक्तिलाई प्रवक्ता या सूचना अधिकारी तोक्ने प्रवृत्ति निरुत्साहित गरिनुपर्छ । त्यसमाथि कर्मचारीतन्त्रमा प्रवक्ता या सूचना अधिकारी 'आकर्षक' पद मानिँदैन । धेरैजसो रहर नभई करबलले मात्र प्रवक्ता बनेका हुन्छन् ।

सूचना अधिकारीलाई आवश्यक पूर्वाधारहरू, कम्प्युटर, फ्याक्स, फोन जस्ता सामान्य सुविधासमेत उपलब्ध गराइएको छैन, अतिरिक्त बजेटको कुरै छैडाँ । त्यसो हुँदा सर्वप्रथम त सूचना अधिकारी नै आफ्नो निकायको कामप्रति सूचित हुनैपर्ने र जिम्मेवारीप्रति जिम्मेवार बनाउने प्रयत्नको थालनी हुनुपर्छ । सार्वजनिक ओहोदाधारीलाई 'गोपनीयता'को सपथ दिलाउने प्रचलनको बदलामा 'सार्वजनिक महत्वका सवालमा जानकारी गराउँछु' भनी शपथ लिने व्यवस्था गरिनुपर्छ । जसले मानसिक रूपमा 'सार्वजनिक जवाफदेही' को संस्कार निर्माण गर्न सहयोग पुऱ्याउँछ । निर्णयको गोप्यतासम्बन्धी कानुनी अस्पष्टता र अन्योल हटाउन सूचना आयोगले भूमिका खेल्नुपर्छ । त्यसअतिरिक्त सूचना आयोगले सञ्चारको भूमिका तथा दायित्वलाई बुझेको, आफ्नो विभाग तथा मन्त्रालय सम्बद्ध सबै विषयको जानकारी राख्न सक्ने क्षमता भएको दक्ष व्यक्तिलाई मात्र सूचना अधिकारी नियुक्त गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्छ ।

विपद्मा सूचनाको महत्व

बबिता बस्नेत

नेपाली शब्दकोशका अनुसार सूचनाको अर्थ सम्बन्धित सबैलाई केही कुरा थाहा दिने काम, सम्बद्ध व्यक्तिहरूलाई बोध गराउन भनिने कुरो या जानकारी हो । यस अर्थमा सूचनाको हकको अर्थ जानकारीको हक हो या ज्ञान पाउने अधिकार हो । यता विपद भनेको संकट हो, नेपाली शब्दकोषले आपतलाई दुःखको समय या दुर्दिन भनी अर्थ्याएको छ । कुनै पनि कारणबाट मुलुकलाई आइ पर्ने संकटकालीन अवस्थामा सूचनाको महत्व अन्य सामान्य अवस्थामा भन्दा धेरै हुन्छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा २ को 'ख' अनुसार सूचना भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारबाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत सामग्री वा जानकारी सम्बन्धित हुन्छ ।

सूचनाको महत्व मानिसको जीवनका हरेक पलमा हुन्छ । पत्रकारितामा मात्र होइन को, के, कहाँ, किन, कहिले र कसरी यी छ वटा कुराले मानिसको जीवनमा पनि त्यतिकै महत्व राख्छ । व्यक्तिगत, व्यवसायिक या राष्ट्रिय घटनाहरू भइरै रहन्छन् । तर सामान्य अवस्थामा भन्दा आपतविपदका बेला सूचनाको महत्व धेरै हुने रहेछ । यस पटकको बिनाशकारी भूकम्पपछिको परिस्थितिलाई नै हेरौं, भूकम्पपछि उद्धार र राहतका कार्यहरू भए, राहत कहाँ पाइन्छ ? के आधारमा पाइन्छ ? कसले पाउँछ ? जस्ता सूचना समयमा प्रवाह नहुँदा विभिन्न स्थानमा अफट्यारा परिस्थितिहरू पनि सिर्जना भए । भुइँचालो जानासाथ सबैले राहत पाउने ठानी कति प्रभावितहरूले आफूलाई पीडितकै ठाउँमा राख्न पुगे । को पीडित, को प्रभावित भन्ने कुरा छुट्याउन नसक्दा कतिपय वास्तविक पीडितहरूले नपाएर प्रभावितहरूले मात्रै राहत पाएका खबरहरू पनि आए । घर भत्किएकाहरूले २५ लाख रूपियाँ पाउँछन् भन्ने अफवाह फैलिँदा धादिङ्गका एक व्यक्तिले अलि अलि मात्रै चर्किएको आफ्नो घर जबरजस्ती भत्काए, जब सही सूचना पाए, छाँगाबाट खसे भैँ भए । हो,

*अध्यक्ष, मेडिया एडभोकेसिभ ग्रुप (म्याग)

आपतविपदमा खाना बस्न नपाएका मानिसका लागि एक बोरा चामल या आकाश ढाक्न पाल ठुलो कुरा हो । तर त्यो चामल या पाल कहाँ पाइन्छ भनेर जानकारी राख्नु भन्ने महत्वपूर्ण कुरा हो । राहत कहाँ पाइन्छ भनेर सूचना नपाएकै कारण कतिपय जिल्लाका ग्रामीण भेगका पीडितहरूले अलिकति पनि राहत नपाएका उदाहरणहरू पनि छन् । आफ्नो गाउँमा राहत नपुगेपछि कसैले सदरमुकाम जानुपर्छ भने, कसैले मोटर पुग्ने सडकको छेउमा बस्नुपर्छ भने गाउँले पीडितहरूमध्ये कोही सडकतिर लागे, कोही सदरमुकामतिर लागे, त्यतिबेलाँ गाउँमा एउटा संस्थाले राहत लिएर पुग्यो, पीडितले होइन प्रभावितले लिए । यदि राहत कहाँ र कसरी पाइन्छ भन्ने सही सूचना पीडितले पाएका भए यता र उता भाँतारिनुपर्ने थिएन । दुखको भुमरीमा पहिल्यै परेकाहरूले थप दुख भोग्नुपर्ने थिएन ।

भूकम्पका कारण मृत्यु भएका परिवारका सदस्यलाई काजक्रिया खर्च बापत ४० हजार रुपियाँ दिने घोषणा गरियो । परिवारका सदस्यसम्म पैसा पुऱ्याउने क्रममा आफ्नो पति र छोरो गुमाएकी एक महिलाले भनिन्—‘भयो सर बाबु, म यो पैसा लिन्नँ, मलाई नदिनूस, अलिअलि कमाउने मेरो छोरो र छोराका बा दुबै बिते, यत्रो पैसा लिएर के गर्नु ? म यो ऋण तिर्न सकिदैनँ ।’ उनलाई त्यो चालिस हजार राज्यले काजक्रिया खर्च बापत दिएको हो र त्यो पैसा तिर्नु पर्दैन भन्नेसम्म थाहा थिएन । उनी जस्तै कति होलान् जसलाई थाहा नहुन सक्छ । सरकारले अहिले भूकम्प पीडितहरूलाई पचास हजारसम्मको ऋण मिनाहा गर्ने भनेको छ, कतिलाई त्यो थाहा नहुन सक्छ । थाहा पाउनेहरूले राहत महसुस गरे होला । भूकम्प गएपछिको केही दिनदेखि नै सरकारले पीडितको पक्षमा विभिन्न निर्णयहरू गरिरहेको छ । तर ती निर्णयहरू के हुन् ? पीडितले त्यसको जानकारी पाउनु आवश्यक छ । राहतकै कुरामा पनि सरकारी र गैर सरकारी पक्षबाट संयोजन गरी विभिन्न गाविसमा राहत सामग्री पुऱ्याइएको छ । कतिपय गैर सरकारी संस्थाहरूले आफ्नो संस्थाको तर्फबाट राहत बाँडेका फोटोहरू सार्वजनिक गरिरहेका छन् । गाउँ गाउँका पीडित समक्ष राहत पुग्यो एकदमै राम्रो कुरा हो तर ती राहत सामग्री ती संस्थाका बोर्ड मेम्बर र स्टाफहरू आफैले जुटाए कि कसैले पठाएको सामग्री वितरण मात्रै गरिदिएका हुन ? यदि अरूले नै दिएका भए कसले ? बाहिरबाट आएको भए कहाँबाट ? यस्ता कुराको जानकारी पीडितले मात्र होइन सबै जनताले राख्न पाउनु पर्छ । यी सबै कुराहरू सरकारी दर्तामा पनि उल्लेख भए गैरसरकारी संस्थाहरूको जबाफदेहिता देखिने छ । सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनले सार्वजनिक निकायलाई समेटेको छ र गैरसरकारी निकायहरू पनि सार्वजनिक निकाय भित्र पर्दछन् । गैरसरकारी संघसंस्था मात्र होइन राजनीतिक दलहरू पनि सूचनाको हकको कानूनको दायराभित्र पर्दछन् । त्यसैले राजनीतिक दलहरूले पनि राहतका कार्यक्रमहरू गर्दा कहाँबाट ल्याइएको हो ? कति हो ? भन्ने कुरा स्पष्ट गर्नुपर्दछ यसले जनताको सूचनाको हकलाई त सुरक्षित गर्छ नै दलहरू स्वयंलाई पनि जवाफदेही बनाउँछ ।

सरकारले वितरण गर्ने राहत पनि संस्था, कुनै मुलुकको सरकार या व्यक्तिगत कहाँबाट आएको हो स्पष्ट गर्दा सरकारको तर्फबाट पारदर्शिता अपनाएको देखिने छ । अहिलेसम्म कहाँबाट कति राहत सामाग्री आयो र कुन कुन ठाउँमा कति पठाइयो र कस कसले पाए ? सबै सूचना सम्बन्धित स्थानका जनतालाई दिन सके राहतका बारेमा कुनै दुबिधा रहने छैन । यसो गर्दा सरकारका अधिकारीबाट राहतमा भ्रष्टाचार भयो कि भनेर कसैले शंका गर्नु पर्ने अवस्था रहँदैन ।

सन २००१ को जनवरी २६ तारिखका दिन भारतको गुजरात राज्यमा गएको भूकम्पपछि गुजरातका तत्कालीन नेता नरेन्द्र मोदीको चमत्कारिक उदय भयो । उनले गरेका निर्णय र कामहरू मात्र नभएर त्यतिबेला चरणबद्ध रूपमा गरिएका हरेक कार्यको सही सूचना प्रवाह पनि हो । भूकम्पपछि त्यहाँ भारतको सूचनाको हक सम्बन्धी कानून २००५ मा उल्लेख भएको 'प्रोएक्टिभ डिस्कलोजर' अन्तर्गत गुजरात स्टेट म्यानेजमेन्ट अथुरिटीले भूकम्पसँग सम्बन्धित सबै सूचनाहरू व्यवस्थित तरिकाले उपलब्ध गराएको थियो । कुन कुन संस्थाले के गरे ? कति सहयोग गरे ? स्वदेश, विदेश, सरकार, संस्था, व्यक्ति को को बाट कति सहयोग आयो र कहाँ कसरी खर्च गरिँदै छ ? भूकम्पपछिको पुनःस्थापना र पुनर्निर्माणमा को को संलग्न छन् ? सरकारी अधिकारी कति छन्, को छन्, लामो र छोटो अवधिका परामर्शदाताहरू कति छन्, उनीहरूको तलबभत्ता कति छ ? सबै कुराको सूचना सर्वसाधारणलाई दिइएको थियो । भूकम्पपछिको अवस्थालाई सम्बोधन गर्न बनेका ऐन, कानून, नियमावली, निर्देशन जस्ता नीतिगत कुराहरू देखि लिएर त्यतिबेला दिइएका मन्तव्य र प्रेस बक्तव्यहरू समेत एकै ठाउँमा राखी जनताले कुनै पनि बेला हेर्न सक्ने बनाइएको थियो । पुनर्निर्माणका कुन कुन कुरालाई कति बजेट छुट्याइएको छ र त्यो पैसा केमा कसरी कोमार्फत खर्च हुँदै छ भन्ने कुराको सूचना पनि जनतालाई दिइएको थियो । भूकम्प सम्बन्धी जानकारीका लागि छुट्टै अध्ययन र जानकारी कक्षा खडा गरिएको थियो । जहाँ भूकम्प सम्बन्धी काम गर्ने हरेक निकायका सूचना अधिकारीका नाम, पद, सम्पर्क नम्बर उपलब्ध थिए । यही पारदर्शिता र दूरदृष्टिका कारण नरेन्द्र मोदी एउटा राज्यको नेताबाट पुरै देशको नेता बन्न पुगे ।

सूचना शक्ति हो र मानिसको आत्मविश्वास पनि हो । सही सूचना प्राप्त गर्नु जनताको नैसर्गिक अधिकार हो । सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनले नेपाली नागरिकलाई कानुनी रूपमै सही सूचना प्राप्त गर्ने हकदार बनाइदिएको छ । राष्ट्रिय अखण्डतामा आँच आउने, साम्प्रदायिकता भड्किने, अपराध अनुसन्धानमा असर पर्ने र व्यक्तिगत गोपनीयतामा असर गर्ने बाहेक सार्वजनिक निकायसँग कुनै पनि सूचना माग्नका लागि हिचकिचाउनु पर्दैन । सूचनाका नाममा गलत या अधुरा सूचनाका जोखिमहरू धेरै छन् । अहिले मात्र

होइन अधुरा या गलत सूचनाको जोखिम परापूर्वकालमा पनि त्यतिकै थियो । महाभारतमा युधिष्ठिरले द्रोणाचार्यलाई 'नरो वा कुञ्जरो अस्वस्थामा हतोहत' भनेर गोलमटोल सूचना दिई शोकमा पारेर उनका छोरा अश्वस्थामाको हत्या गरेको घटनाले गलत या अधुरो सूचना कति घातक कुरा हो भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्छ ।

सरकारले गरेका हरेक कार्यको सूचना सार्वजनिक गर्न सकियो भने अहिले जुन प्रकारले सरकारी ढुकुटीको दुरुपयोग होला कि भन्ने अनुमान कतिले गरेका छन् त्यो अनुमान स्वतः गलत ठहरिने छ जसको परिणामबाट अनुमान गर्ने र नगर्ने सबै नै खुसी मात्र हुने छैनन, मुलुककै सुनाम हुनेछ । सही सूचनाले भ्रष्टचार नियन्त्रण गर्छ । सूचनाको हकको कानुन सबै तह र तप्काबाट कार्यन्वयनमा आएमा यो मुलुकमा सुशासन, जबाफदेहिता र पारदर्शिताको बारेमा कसैले पनि प्रश्न उठाउन सक्ने छैन । जस्तो, हालै सरकारले भूकम्प प्रभावित क्षेत्रमा खटिने कर्मचारीलाई छुट्टै रकम निकासी गरेको र भत्ता समेत अलग्गै दिइने कुरा सार्वजनिक भएपछि एक वृद्धले यस पंक्तिकारलाई सोधेका थिए—भूकम्प गएको ठाउँमा काममा खटिने कर्मचारीका लागि त करोडौं निकासी भयो रे । अनि बाबु, रातदिन नभनी उद्धारमा खटिएका सुरक्षाकर्मीले चाहिँ छुट्टै भत्ता पाउदैनन् ? उनले मलाई व्यक्तिगत रूपमा सोधे, जबाफमा मैले पनि खै त्यो त थाहा भएन बुझ्नु पर्छ भन्ने जवाफ दिएँ । तर उनले यही प्रश्न कानुनतः सरकारलाई सोधे भने आधिकारिक जबाफ दिनैपर्ने हुन्छ कि सरकारी कर्मचारीले भत्ता बापत कति पाउँछन् ? या सुरक्षाकर्मीलाई चाहिँ किन दिइएन ? गुजरातमा जस्तो सोध्दै नसोधी स्वतः प्राप्त हुने गरी सूचनाहरू उपलब्ध गराउने भए सूचनाका लागि सर्वसाधारणले अनेक भ्रंभट गरिरहनु पर्ने थिएन ।

अहिले भूकम्पका कारण कतिको नागरिकता हराएको छ । नागरिकता बिना यहाँ केही पनि काम हुँदैन । घरजग्गाको लालपुर्जा छैन, मालपोत कार्यालयहरू पनि भत्किएका छन्, बनाउन कहाँ जाने ? अर्को नागरिकता लिने प्रक्रिया के हो ? सरकारले त राहत स्वरूप यति दिने भनेको थियो तर तोकिएकोभन्दा कम पाइयो या पाइएन किन ? मेरो घरको एक पाटा चर्किएको छ बस्न मिल्छ कि मिल्दैन ? मेरो घरमा चार तला थिए, त्यसैलाई अंशबण्डा गरेर चार परिवार बस्थ्यौं, घर भत्कियो । भट्ट हेर्दा घर त एउटा भत्कियो तर पीडित चार परिवार भइयो, परिवारका हिसाबले हामीले क्षतिपूर्ति पाउँछौं कि घरका हिसाबले ? प्रश्न अनेक हुन सक्छन् । यी र यस्ता कुराहरूमा सही सूचना दिन सके पीडितका लागि ठुलो राहत हुने छ । हामी पारदर्शी हुन्छौं मात्रै भन्नुभन्दा पनि सूचनाको हकको कानुनको मर्म अनुरूपका सूचनाहरू सरकार र सम्बन्धित निकायले स्वतः सार्वजनिक गरे कुनै स्पष्टीकरण बिना नै जबाफदेहिता कायम हुने छ ।

सूचनाले के गर्छ ?

सूचनाले मानिसलाई आफूले जान्न चाहेको कुरामा स्पष्ट बनाउँछ । राज्य र सार्वजनिक निकायहरूले के गरिरहेका छन् भन्ने कुराको जानकारी गराउँछ । अरूका सामु प्रमाणसहित आफ्ना कुरा राख्न सक्ने बनाउँछ । के कुरामा आफूले आवाज उठाउन लागेको हो या के काम गर्न लागेको हो, त्यसबारे जानकारीयुक्त बनाउँछ । अधिकार सुनिश्चितताका लागि सूचना नागरिकको अधिकार हो । सार्वजनिक निकायलाई उत्तरदायी र जिम्मेवार बनाउनका लागि सूचनाको आवश्यकता पर्छ । शासनका अङ्ग र सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी बनाउनका लागि सूचनाले मद्दत गर्छ । लोकतन्त्रलाई स्थानीय स्तरदेखि नै संस्थागत गर्न सूचनाको महत्व छ । विविध निकायका कामकारबाहीमा आम नागरिकलाई प्रत्यक्षतः सहभागी गराउन सूचना आवश्यक छ । भ्रष्टाचार र अनियमितता नियन्त्रण गर्न सूचना महत्वपूर्ण कुरा हो । सार्वजनिक निकायका कामकारबाहीको नागरिक स्तरमा अनुगमन प्रक्रियालाई सुनिश्चित गर्न सूचनाको भूमिका छ । नागरिकलाई वास्तविक अर्थमा सम्प्रभुसम्पन्न बनाउन सूचना दह्रो खम्बा हो । सामान्य अवस्थामा विकास-निर्माणका प्रक्रियालाई र विपदपछिको अवस्थामा पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माणको कार्यलाई प्रभावकारी ढङ्गले सञ्चालन गर्न र पारदर्शिताका लागि सूचनाले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ । विपद व्यवस्थापनमा जनस्तरबाट सूचनाको हकको प्रयोग र सार्वजनिक निकायबाट यसको कार्यान्वयन गरौं ।

सूचनाको हकलाई विधालयतहको पाठ्यक्रममा समाहित गर्न सकिन्छ

हरिविनोद अधिकारी*

सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा नेपालका संविधानहरूमा स्थापित गरिइसकेको छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ र नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ त्यसका उदाहरणहरू हुन् । यस्तो मौलिक हकको सकारात्मकरूपमा व्यापक प्रयोग हुन सकेमात्र नागरिक हक सुरक्षित हुनसक्छ । संवैधानिक अधिकारलाई सरल, सहज तथा व्यवहारिकरूपमा प्रयोग गर्न त्यससम्बन्धी कानून, नियम, विनियमहरू तयार गरिन्छन् र तिनको समसामयिक सुधार पनि गरिँदै लगिन्छ । तर यस्ता कुराहरू जनसमक्ष व्यापकरूपमा पुगेपछिमात्र त्यसले अपेक्षित प्रतिफल दिन्छ । जबसम्म राज्यले गरेको सकारात्मक व्यवस्थासमेत नागरिकहरूले थाहा पाउँदैनन्, तबसम्म जनता सचेत भएर त्यसको सदुपयोग गरी प्रतिफल प्राप्त गर्न सक्दैनन् ।

संयुक्त राष्ट्रसंघले मानवअधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ मा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतालाई यसरी व्यवस्था गरेको छ –प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ । यस अधिकारमा विना कुनै हस्तक्षेप आफ्ना मत राख्ने र बिना रोकतोक कुनै भौगोलिक सीमाको अधीनमा नरही जुनसुकै सञ्चार माध्यमद्वारा सूचना तथा विचार प्राप्त गर्ने, खोजी गर्ने र प्रसार गर्ने अधिकार समेत समावेश छ । (Every one has the right to freedom of opinion and expression; this right includes freedom to hold opinions without interference; and to seek, receive and impart information and ideas through any media and regardless of frontiers. Article 19) अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको अधिकार आधारभूत मानव अधिकार हो । यसको महत्व मानव जीवन र उसको प्रतिष्ठासँग गाँसिएको छ जसमा राजनीतिक गतिविधिमा सहभागी हुन पाउने अधिकार पनि सुरक्षित हुन्छ ।

नेपाली परिप्रेक्ष्यमा सूचनाको हकलाई जनस्तरमा पुऱ्याएर मात्र यसको लक्ष्य (राज्यलाई पारदर्शी, जबाफदेही बनाउने तथा सरकारलाई जनताप्रति उत्तरदायी बनाउने एवम

*सूचनाको हकका अभियन्ता

नागरिकलाई सार्वभौम बनाउन) पूरा गर्न सकिन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा स्थापित गरिसकेको छ । यसकारणले पनि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ तयार भई लागू भइसकेका छन् ।

सूचनाको हकसम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन २०६४ को प्रस्तावनामा भनिएको छ—राज्यको काम कारबाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जबाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न बान्छनीय भएकोले व्यवस्थापिका संसदले यो ऐन बनाएको छ ।

नागरिकको सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलनका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भएको पनि करिब ७ वर्ष भइसकेको छ । नेपाली समाजमा सूचनाको हक प्रयोग गरी सुशासन बढाउन र भ्रष्टाचार घटाउन जनस्तरमा चासो र सकारात्मक प्रभावसमेत पर्न थालेको छ । तथापि सूचनाको हकका वारेमा अर्भै पर्याप्त जनचेतना नदेखिएकोले यसलाई जनस्तरमा पुऱ्याउन विद्यालय तहदेखि नै सुसूचित गर्नु नितान्त आवश्यक देखिएको छ ।

शिक्षामार्फत जीवनोपयोगी सूचना उपलब्ध गराउन सकेमात्र सभ्य नागरिक उत्पादन हुन सक्छन् । नागरिक हुनका लागि केही कर्तव्यहरू छन् र ती कर्तव्यहरू पालना गर्दा आइपर्ने आटेराहरूसँग जुध्न कानुनीरूपमा नै नागरिक अधिकारहरूको जरुरत पर्दछ । त्यसैले मानवोचित कर्तव्य पुरा गर्नका लागि र मान्छे भएर बाँच्नका लागि केही आधारभूत मौलिक स्वतन्त्रताहरू लोकतान्त्रिक राज्यले अनिवार्य रूपमा उपलब्ध गराएको हुन्छ । लोकतन्त्रको एउटा प्रमुख मानक पनि के हो भने सरकारले बहुलवाद र खुला समाजलाई स्वीकार गर्दै जनताका जीवनका लागि आवश्यक पर्ने सूचना वा जानकारी सकेसम्म कसैले नमागदै स्वतस्फूर्त खुलासा गर्ने हो । कुनै सूचना चाहिएमा जनताले माग्न पाउँछन् र त्यसलाई सार्वजनिक वा सरोकारवाला निकायले तत्काल उपलब्ध गराउनु पर्दछ । जनताको त्यस्तो सूचना माग्ने र पाउने अधिकारलाई मौलिक हकअन्तर्गत अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको रूपमा लिइन्छ ।

भावी दिनमा लोकतन्त्रलाई संस्थागत गर्न सुशासनको आवश्यकता पर्दछ, पारदर्शी र जबाफदेही समाजको परिकल्पनामा पनि अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सदुपयोग गर्नसक्ने नागरिक तयार गर्न पनि विद्यालयदेखि नै सूचनाको हकको अभ्यास गराउनु जरुरी छ ।

यसरी अभ्यास गराउनका लागि आधारभूत तह तथा माध्यमिक तहको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा सूचनाको हकसम्बन्धी ज्ञान, सीप तथा अभ्यासलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्नका लागि नागरिक सक्षम होस् भन्ने अवधारणाले विद्यालयीय पाठ्यक्रम तर्जुमा गर्नुपर्दछ । यसो गर्दा अनिवार्य पाठ्यक्रमभित्र एकीकृत ज्ञानको रूपमा समावेश गराउने धारणा अघि सार्नु पर्दछ ।

वास्तवमा उत्तरदायी शासन प्रणाली जनताका लागि आवश्यक सूचना स्वतःजानकारी दिने प्रणालीको विकास हुनुपर्दछ । जनताका लागि आवश्यक सूचना तत्काल उपलब्ध गराई जनमुखी शासन व्यवस्था सूत्रपात गर्नुपर्दछ र त्यस्तो प्रणालीको विकाससमेत गर्नुपर्दछ । सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीहरूले जनताको सूचनाको जिम्मा लिने, सूचना व्यवस्थित गर्ने र मागेको बेलामा उपलब्ध गराउने गर्नुपर्दछ । यही नै लोकतन्त्रको आधार र संस्कार हो ।

संवैधानिकरूपमा प्राप्त अधिकारलाई आज जनतासमक्ष पुऱ्याउन र त्यसको उपयोग गरी आवश्यक सूचना प्राप्त गर्न यो ऐन तयार गरिएको थियो । यसअनुरूप नियमावली तयार गरी केही बुँदाहरूमा समसामयिक संशोधनसमेत गरेर अभ्यवहारिक बनाउँदै लिएको छ । यसरी संवैधानिक अधिकारलाई कानुन बनाई जनपक्षीयरूपमा तयार भएको अवस्थामा समेत कसरी जनतासमक्ष चेतना पुऱ्याउने ? यो चुनौती सरकारको पनि हो, राष्ट्रिय सूचना आयोगको पनि हो, सूचनाको हकसम्बन्धी अधिकारकर्मीको पनि हो र मानवअधिकारकर्मीहरूको पनि हो । अनि सबै सचेत नागरिकहरूको चासो पनि हो । यसको सरल उत्तर छ—सूचनाको हकसम्बन्धी सूचना पनि जनसमक्ष पुऱ्याउने माध्यम भनेको विद्यालयमार्फत नै हो । विद्यालयका विद्यार्थीमार्फत समाजमा यस्तो सचेतना दिने हो कि सार्वजनिक निकायहरूका सूचना पाउने उपायसमेत बताउने हो । प्राप्त सूचनाबाट भएका उपलब्धिहरूको समीक्षा गर्ने हो । सूचनाको हकसम्बन्धी सूचना विद्यालयमा जाने भनेको विद्यालयमा पठनपाठन गराउने उपयुक्त विषयहरूभित्र सूचनाको हक र त्यसको प्राप्तिपछि जनतालाई हुने र भएका प्रत्यक्ष फाइदाका वारेमा जानकारी दिने हो ।

पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षक निर्देशिका

पाठ्यक्रम भनेको शैक्षिक योजना हो । समाजका लागि (जहाँ अभिभावक, विद्यार्थी र शिक्षक बस्छन्) आवश्यक पर्ने कुराहरू औपचारिक तरिकाले जानकारी दिन र कार्यान्वयनका लागि समेत यो तयार गरिन्छ । त्यस्तो पाठ्यक्रम विषयगत पनि हुनसक्छ, विस्तृत क्षेत्र ओगट्ने पनि हुनसक्छ र एकीकृत पनि हुनसक्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी

पाठ्यक्रम पनि एकल विषयको मात्र पनि बनाउन सकिन्छ, एकीकृत रूपबाट पनि बनाउन सकिन्छ र विस्तृतरूपको पनि बनाउन सकिन्छ । खासगरी अनिवार्य विषयको रूपमा सूचनाको हकलाई नागरिक हकसँग मिलाएर एकल विषयको रूपमा वा सामाजिक शिक्षा, अंग्रेजी, स्वास्थ्य जनसंख्या तथा वातावरण शिक्षा र नेपाली जस्ता अनिवार्य विषयहरूमा एकीकृत गराएर तयार गर्न सकिन्छ । इच्छाधीन विषयका रूपमा पत्रकारिता, लेखा, शिक्षा, लेखापरीक्षण, कानून जस्ता विषयमा एकीकृत पाठ्यक्रम तयार गर्न सकिन्छ । तर विषय छान्दा व्यापकरूपमा विद्यार्थीहरूको सहभागिता हुने विषयहरूमा सूचनाको हकलाई समावेश गर्नुपर्दछ । निम्नमाध्यमिक तह(आधारभूत तह), माध्यमिक तथा उच्चमाध्यमिक तह (माध्यमिक तह) का विद्यार्थीहरू समाजमा जाँदा आफ्ना लागि र समाजका अन्य सरोकारवालाहरूलाई समेत सहजीकरण गर्न सक्नु भन्ने ध्येय राखिनु पर्दछ, जसबाट नयाँ पुस्तामा सूचनाको हकको सदुपयोग गरी दैनिक आवश्यकता पूरा गर्ने बानी पार्न सकिन्छ ।

पाठ्यक्रम त्यस्तो विस्तृत शैक्षिक योजना हो जसले उद्देश्य, सक्षमता, विषयवस्तु, शिक्षण सिकाई, रणनीति र मूल्याङ्कनको वारेमा एउटा स्पष्ट नक्शा तयार गरेको हुन्छ । सूचनाको हकको जानकारी किन दिने, कसरी दिने, के-के जरुरी जानकारी दिने र कहिले दिने अनि त्यसबाट अपेक्षित उपलब्धिका वारेमा पनि एउटा स्पष्ट धारणा बनाइएको हुन्छ । पाठ्यक्रमका उद्देश्यहरूलाई विषयवस्तुका रूपमा तयार गरिएकोलाई नै तथ्य, अभ्यास, उदाहरण र तर्कका आधारमा पठनीय सामग्री तयार गरिन्छ, जसले शिक्षण सिकाइलाई सहज बनाओस् । त्यही नै पाठ्यपुस्तक हो । नेपालमा मुख्य पाठ्यपुस्तक अहिले पनि सरकारले तयार गर्छ र सामुदायिक विद्यालयलाई निःशुल्क तथा अरूलाई सशुल्क वितरण गर्दछ । पाठ्यपुस्तक पाठ्यक्रमको कार्यान्वयनको एउटा उपायमात्र हो जसले समयानुकूल सामग्रीहरू तयार गर्दछ किनभने पाठ्यपुस्तक प्रत्येक वर्ष तयार गरिन्छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी तथ्यमूलक र जनउपयोगी जानकारी कसरी दिन सकिन्छ भनेर यो समीक्षकसहितको समूहले कक्षा ८ देखि १२ सम्मका सरोकारवालाहरूलाई सहभागी बनाई पाठ्यक्रमको खाका तयार गरी राष्ट्रिय सूचना आयोगमा प्रस्तुत गरिसकेका छौं । त्यसैअनुरूप शिक्षा मन्त्रालयको विद्यालयको पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक तथा शिक्षक निर्देशिका सहितको शैक्षिक योजना बनाउने पाठ्यक्रम विकास केन्द्रसँग आयोगको छलफल भई सूचनाको हकलाई कसरी किशोर तथा युवामा पुऱ्याउने भन्ने कुरामा काम अगाडि बढिरहेको छ । अहिले कक्षा ८ को इच्छाधीन विषयको रूपमा र पछि विस्तारै अन्य कक्षाहरूको अनिवार्य तथा इच्छाधीन विषयहरूमा समावेश गर्ने गरी काम भइरहेको छ । एकल, विस्तृत तथा एकीकृतरूपमा पाठ्यक्रम तयार गरी पाठ्यपुस्तक

तयार गर्ने रणनीतिमा पाठ्यक्रम विकास केन्द्र पनि लागेको पाइन्छ किनभने केन्द्रले यसको गाम्भीर्यतालाई त्यसैबेलामा महसुस गरिसकेको थियो जुनबेलामा कस्तो पाठ्यक्रम चाहिएला भनेर हामी गम्भीर छलफलमा थियौं। पाठ्यक्रम विकास केन्द्रका पदाधिकारीहरू सूचनाको हकका लागि वस्तुतः पाठ्यक्रम सरोकारवाला सबैका लागि (विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावक, समाज, विज्ञ, सरकार) योजना हो भने पाठ्यपुस्तक त्यही योजना अन्तर्गत विद्यार्थीहरूका लागि उमेर, क्षमता र समसामयिक परिस्थितिअनुसार तयार गरिएको तथ्य, अभ्यास, उदाहरण र तर्कको पठनीय सामग्री हो। कसरी शिक्षण सिकाइलाई विश्वसनीय र सहज बनाउन सकिन्छ भन्ने वारेमा शिक्षकलाई प्रचुर जानकारी दिई सक्षम बनाउनु पर्दछ। शिक्षकलाई उद्देश्य र विषयवस्तुका बारेमा, पाठ्यपुस्तकमा दिइएका तथ्य, उदाहरण र अभ्यासका बारेमा अभि दक्ष बनाउनका लागि र स्वअध्यायनका लागि समेत काम लाग्ने गरी सामग्री तयार गर्नु पर्दछ, त्यसैलाई हामी शिक्षक निर्देशिका भन्दछौं। शिक्षक निर्देशिका पनि पाठ्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्ने र शिक्षकलाई अभि बढी ज्ञान, सीप र विधि-प्रविधियुक्त बनाउने उपाय हो। सूचनाको हकका वारेमा राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय ऐतिहासिक विकासक्रम देखि आजको अभ्यास सम्मको विस्तृत जानकारी दिई शिक्षण विधिलाई पनि विश्वसनीय बनाउने कला संग्रह गरी तयार गर्नुपर्दछ। विषयको पाठ्यक्रम प्रबोधीकरणका वेलामा नै शिक्षक निर्देशिका तयार गरी उपलब्ध गराउन सके पाठ्यपुस्तक नभए पनि विषयवस्तुका आधारमा पनि शिक्षण सम्भव हुन्छ। यस्ता निर्देशिकाले सूचनाको हकसम्बन्धी प्रशिक्षणलाई समेत धेरै फाइदा पुऱ्याउँछ।

निष्कर्ष

- हाललाई पाठ्यक्रम परिवर्तन वा संशोधन हुन लागेका अनिवार्य विषयहरूमध्ये भाषा, सामाजिक अध्ययन जस्ता विषयहरूमा यसलाई समायोजन गर्नुपर्दछ।
- आवश्यकता अनुसार पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले इच्छाधीन विषयमध्ये पत्रकारिता, साधारण कानून, सहकारी शिक्षा, लेखा तथा व्यवस्थापन, उद्घोषण, मानव मूल्य शिक्षा, समकालीन समाज, राजनीतिक शास्त्र तथा नागरिक शिक्षामा पनि यसलाई समावेश गर्न सक्नेछ।
- औपचारिक पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकहरूमा वाहेक अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा-प्रोजेक्ट वर्क, हाजिरी जबाफ, वक्तृत्व कला, कविता, निबन्ध लेखन, लघु कथा, आदिमा-सूचनाको हकलाई विस्तारित गर्न सकिन्छ। सार्वजनिक निकायको अनुगमन, अवस्थाको अनुसन्धान, सूचनाको माग अभियान, जनचेतना अभियान, सार्वजनिक सुनुवाइ, सामाजिक

जबाफदेहिताका अन्य गतिविधि जस्ता विशेष क्रियाकलाप सूचनाको हकको प्रयोगलाई जोडेर गराउन सकिन्छ । विद्यार्थीहरूले सूचनाको हकका लागि क्लब बनाई सुशासन र पारदर्शिता अभिवृद्धिका लागि विभिन्न रचनात्मक गतिविधि गर्न सक्नेछन् ।

- सूचनाको हकलाई पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तक, शिक्षक निर्देशिका, तालिम पाठ्यक्रम, सन्दर्भ तथा स्रोत सामग्री र सचेतना सामग्रीमा एकीकृत रूपमा लैजान पनि सकिन्छ ।
- पाठ्यक्रम परिमार्जन, पाठ्यपुस्तक परिमार्जन तथा नयाँ लेखाइका लागि समय कुर्नुपर्ने भएकाले शैक्षिक सामग्री र अतिरिक्त क्रियाकलापमा सूचनाको हकलाई अनिवार्यरूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
- उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले खास गरी स्वरोजगारी सिर्जना गर्न सहयोग पुग्ने जनशक्ति तयार गर्न इच्छाधीन विषयको रूपमा कक्षा ११ र १२ मा सूचनाको हक भन्ने विषय तयार गर्न सक्नेछ ।
- उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले अन्य इच्छाधीन विषय वा मूल विषयहरूमा यसलाई एकीकृत वा बेग्लै विषयको रूपमा विकसित गर्न सक्नेछ । यसो गर्दा अंकभार बढाउन सकिन्छ ।
- कक्षा ८ देखि १२ को अनिवार्य विषयहरूका विशिष्टीकरण तालिकाहरूमा अनिवार्य प्रश्नहरूमा कम्तीमा पनि १० पूर्णाङ्कको प्रश्न सूचनाको हकसम्बन्धीमा सोध्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
- नियमानुसार पाठ्यक्रम नयाँ तयारी, परिमार्जन हुन समय लाग्ने हुँदा सूचनाको हकलाई जनताको सँस्कृतिको रूपमा विकास गर्न चाहने सरकारी वा गैर सरकारी संस्थाहरूले राष्ट्रिय सूचना आयोग र नेपाल सरकारको शिक्षा मन्त्रालयसँगै समन्वय गरी सूचनाको हकलाई विशेष पाठ्यक्रम केन्द्रित कार्यक्रमहरू प्रवर्द्धन गर्नु आवश्यक भएको छ ।

पारदर्शिता, सूचनाको हक र सञ्चारमाध्यमको भूमिका

एकराज पाठक

पृष्ठभूमि

नेपालमा सूचनाको हक नै भनेर पहिलो पटक प्रयोग र व्यवस्था गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ ले हो । सो संविधानको मौलिक हक अन्तर्गत नै धारा १६ मा प्रत्येक नेपाली नागरिकले सार्वजनिक महत्वको कुनैपनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार हुनेछ भनेर व्यवस्था गरेको थियो । यस अघिका संविधानहरूले पनि नागरिकको सूचना प्राप्तिको अधिकारको व्यवस्था नगरेका होइनन् तर ती संविधानमा सूचनाको अधिकार भनेर नभई अभिव्यक्ति वा वाक स्वतन्त्रताका रूपमा राखिएको थियो । नेपालमा प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापनापछि जारी भएको विसं २०४७ को संविधान विश्वकै एक प्रजातान्त्रिक संविधानका रूपमा मानिएको हो । त्यसैले उक्त संविधानले आफ्नो मौलिक हकमा नै यो व्यवस्था गरिएबाट नेपालमा सूचना अधिकारको अभियानका लागि एक सशक्त सुरुवात भएको थियो । वास्तवमा संवैधानिक प्रावधानको त्यही पृष्ठभूमिमा टेकेर नै नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी अलग्गै कानूनको माग सुरु भएको हो । यसका लागि नेपाल पत्रकार महासंघ, पत्रकारितासँग सम्बन्धित विभिन्न संघ संस्था तथा नागरिक समाजले यो कानूनको माग गरे । यसका लागि नेपाली पत्रकारिताले कम्तीमा पनि डेढ दशक संघर्ष गरेको छ भने नेपालको नागरिक क्षेत्रको अभियानले पनि यो मागमा बल प्रदान गरेको छ । यही पृष्ठभूमिका कारण नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ को धारा २७ मा पनि मौलिक हक अन्तर्गत नै यो प्रावधान छ । वास्तवमा नेपालको यही बलियो संवैधानिक पृष्ठभूमिबाटै देशमा सूचनाको हकसम्बन्धी अलग्गै कानूनको निर्माण हुनसक्यो र वि.सं. २०६४ को साउनमा देशले सूचनाको हकसम्बन्धी अलग्गै कानून प्राप्त गर्न सफल भयो । यो ऐन कार्यान्वयनमा आएको पनि ६ वर्ष पुरा भइसकेको छ ।

सूचना जनताको नैसर्गिक अधिकारको विषय भइसकेको छ । मानव जीवनका लागि खाना वास, शिक्षा, स्वास्थ्य जस्ता आधारभूत आवश्यकताको सूचीमा सूचना पनि उत्तिकै

*वरिष्ठ पत्रकार

महत्वपूर्ण बस्तुको कोटिमा परिसकेको छ । त्यसैले अब सूचना कानुनी विषयमामात्र सीमित छैन । सूचना ज्ञान हो र ज्ञानबाट नै मानिसका लागि आफ्ना अवसर प्राप्त हुन्छन् । त्यसैले कुनै पनि सूचनाबाट नागरिक वञ्चित हुनु भनेको उसका सम्भाव्य सबै अवसरहरू नै खोसिदिनु सरह हो भन्दा केही फरक पर्दैन । यसरी हेर्दा सूचना नागरिकको मानवअधिकारको विषय मात्र होइन, दैनिक जीवनमा अत्यावश्यक आधारभूत वस्तु नै हो । विश्वव्यापी रूपमा नै सूचनालाई मानवअधिकार एवम् उसले आफ्नो जीवनमा पाउँनेपर्ने नैसर्गिक अधिकारका रूपमा स्वीकारिएको छ । संयुक्त राष्ट्रसङ्घको स्थापनापछि बसेको पहिलो साधारणसभाले नागरिकका सूचना प्राप्तिका दायरालाई सहज र सरल बनाउनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यतिमात्र नभई सो घोषणाले सूचनालाई मानवअधिकारको विषयका रूपमा स्विकार्दै आगामी दिनमा नागरिकको सूचना प्राप्तिका पक्षमा आफ्ना क्रियाकलापहरूलाई केन्द्रित गर्ने प्रतिबद्धता पनि व्यक्त गरेको छ । तत्पश्चात विश्वमा नै सूचना अधिकारलाई प्रजातन्त्रको प्राणवायुका रूपमा लिइएको छ । प्रजातन्त्रको आधारस्तम्भ भनेको नागरिकको विचार अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता हो र यो नै सूचना हकको जननी हो । प्रजातान्त्रिक मुलुकमा मात्र नागरिकको सूचनाको अधिकार सुनिश्चित हुन्छ । जसरी प्रजातन्त्र सञ्चार उभिने जननी हो, ठीक त्यसैगरी सूचना पनि सञ्चार र प्रजातन्त्र दुवै अडिने आधार हो । त्यसैले सूचना बिनाको राज्य व्यवस्था भनेको प्राणवायु (अक्सिजन) बिनाको मानव शरीर हो, जुन मृतप्राय नै हो ।

सूचनाको हक र मिडिया

सञ्चारमाध्यम नागरिकले सूचनाको हक प्राप्त गर्ने एक भरपर्दो र सजिलो माध्यम हो । नागरिकको विचार तथा अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको एक सबैभन्दा सहज माध्यम नै देशका सञ्चारमाध्यम हुन् । नागरिक र सरकारी निकाय बीचको यही पुलबाटै जनताको सूचना अधिकार विस्तारित र प्राप्त हुन्छ । त्यसैले मिडिया भनेको सूचनाग्राही (सूचना खोज्ने व्यक्ति वा संस्था) र सूचना प्रदायक (सूचना प्रदान गर्ने जिम्मेवारी प्राप्त सार्वजनिक निकाय) का बीचको सजिलो र वैधानिक माध्यम हो । जनताले पाउनुपर्ने सूचनाहरू सञ्चारमाध्यमहरूको बाटो हुँदै वितरित हुन्छन् र जनताको पहुँचसम्म पुग्ने गर्छन् । त्यसैले जुनसुकै देशका पनि सञ्चारमाध्यम भनेको जनताको सूचना बोक्ने संवाहक हुन् । यो मान्यताकै कारण पनि सूचनाको हकलाई मिडियासँग छुट्याएर हेर्ने अथवा निरपेक्ष ढङ्गले सूचनाको हकको मात्र व्याख्या गर्न मिल्दैन ।

आफ्नो सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार र सहज रूपमा सञ्चारमाध्यमसँगको पहुँचलाई जनताले आफ्नो नैसर्गिक हकका रूपमा लिने गर्छन् । त्यसैले नागरिकको सूचना हकको

सुनिश्चितताका लागि सञ्चारमाध्यमलाई पनि स्वतन्त्रताको आवश्यकता पहिलो शर्त हुनुपर्दछ । प्रेस स्वतन्त्रता नभएका देशमा नागरिकको सूचना अधिकारको सहजताको कल्पना पनि गर्न सकिँदैन । कुनै देशमा प्रजातान्त्रिक प्रणाली छैन भने नागरिकले पनि शासकहरूबाट छानिएका मात्र सूचना पाउँछन् । शासकले जनतालाई आफु अनुकुलका सूचना मात्र दिन्छन् । यस मान्यता अनुरूप हेर्दा नागरिकको सूचना अधिकारको प्रवर्द्धन र संरक्षण जुनसुकै देशमा पनि प्रजातान्त्रिक शासन व्यवस्थाको अभावमा असम्भव छ ।

कुनै सञ्चारमाध्यमको एकजना प्रतिनिधि कुनै सार्वजनिक व्यक्तित्वसँग अन्तर्वार्ता लिन जाँदा उसले ती व्यक्तिसँग आफ्ना निजी कुरा गर्दैन । उसका प्रश्नहरू सार्वजनिक सरोकारका विषय हुन्छन् र त्यस्ता सार्वजनिक व्यक्तित्वले दिने उत्तर पनि सार्वजनिक एवं जनसरोकारकै हुन्छ । अथवा पत्रकारका प्रश्नसँग लाखौं, करोडौं नागरिकका अपेक्षा र कौतुहल जोडिएको हुन्छ । त्यो अन्तर्वार्तामा ती व्यक्तिले बोल्ने कुराकानी नागरिकका सूचना हुन् । अन्तर्वार्ता लिइरहेको पत्रकारसँग नागरिकले यो विषयमा प्रश्न गरिदिए हुन्थ्यो भने अपेक्षा गरेका हुन्छन् । त्यस्तै समाचार सङ्कलनका लागि कार्यक्षेत्रमा जाने पत्रकारले पनि लाखौं करोडौं नागरिकको सूचना प्राप्तिको अधिकारको दायित्व लिएर त्यहाँ पुगेको हुन्छ । त्यस अवस्थामा पत्रकार सूचना लिन बञ्चित भयो भने नागरिक नै सूचनाबाट बन्चित हुनेछन् ।

यसको अर्थ के हो भने कुनै पनि पत्रकारले सरकार, सङ्गठित सङ्घसंस्था या सार्वजनिक निकायबाट लिने सूचना उसको आफ्नो निजी प्रयोगका लागि नभएर आम नागरिकका लागि हो । मिडियाले यस्ता निकायमा सूचना प्राप्तिको आफ्नै ढङ्गको सम्बन्ध एवम् पहुँच बनाएको हुन्छ । त्यो पहुँचका हकदारसमेत कालान्तरमा जनता नै हुन् । यिनै पहुँचहरूबाट मिडियाले सूचनाका वास्तविक स्रोतहरूको पहिचान गर्छ र सूचना लिन्छ । त्यसैले पनि सूचनाको हकको महत्व मिडियामार्फत जनतासमक्ष सूचना पुऱ्याउनेसम्म रहन्छ । नागरिकको ज्ञान पाउने अधिकारलाई स्थापित गर्दै जनताका सेवामा रहने भन्ने गरिएका सार्वजनिक निकायका पदाधिकारीलाई जनताप्रति उत्तरदायी हुन, आफ्नो क्रियाकलापलाई पारदर्शी बनाउन र तिनका सेवाप्रति जनताको चासो बढाई जनतालाई जागरुक गराउनेसम्मको काम मिडियाले गर्छ ।

सार्वजनिक महत्वका सबै सूचनाहरू प्राप्त गर्न पाउने अधिकार कानुनले नागरिकका पक्षमा रहेर तोकिदिएको छ । तर पनि यस्ता सूचनाहरू प्राप्त गर्न सबै नागरिक निवेदन नै लिएर सार्वजनिक निकायमा पुग्न सक्दैनन् । नत यस्ता निकायहरूले आफूले सार्वजनिक गर्नुपर्ने सूचना नागरिकका घर घरमै पुऱ्याइदिन सक्छन् । त्यसैले यो अवस्थाको बीचमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलिदिने भनेको सञ्चारमाध्यम नै हुन् । सञ्चारमाध्यमले यस्तो अवस्थाको बीचमा बसेर सार्वजनिक निकायका सूचना जनतालाई र जनताका प्रतिक्रिया एवं सूचनाहरू सञ्चारमाध्यम समक्ष पुऱ्याई दिने काम गर्छन् । यी दुई पक्षबीचको दूरीलाई हटाई आपसी निर्भरताको विकास सञ्चारमाध्यमले गर्न सक्छ । त्यसैले सूचनाको हकको

अर्थपूर्ण उपयोगिता सञ्चारमाध्यमबाट सबैभन्दा बढी मात्रामा जनताले गर्न पाउँछन् । यी दुई बीचको अन्योन्याश्रित सम्बन्धलाई अलग गराएर अध्ययन र अभ्यास गर्न कठिन छ ।

तर अहिले पनि जनताको बुझाइमा केही समस्या भने देखिन्छ । विश्वका अन्य मुलुक एवम् नेपालमा पनि सूचनाको हक सञ्चारमाध्यमलाई मात्र आवश्यक हो भनेर बुझिन्थ्यो । सूचना प्राप्तिका लागि जनता पनि सञ्चारमाध्यममा बढी निर्भर हुनुपर्ने हुँदा सञ्चारमाध्यमले यस्तो हक पाए भने हामी पनि सुसूचित भइहाल्छौं भन्ने जनताको सोचाई हुनु स्वभाविकै हो । नेपालमा पनि सुरु सुरुमा सूचनाको हकको कुरा गर्दा यो त सञ्चारमाध्यमको माग एवम् अधिकारभित्रको विषय हो भनेर बुझ्ने गरिन्थ्यो । यो जनअधिकारकै विषय हो भन्ने मानसिकताको विकास भएपछि जनता पनि विभिन्न सङ्घ संस्थाको स्थापना मार्फत सक्रिय बनेर जनताको सूचनाको हक प्रेस स्वतन्त्रतासँग अन्योन्याश्रित रूपले गाँसिएको हुन्छ भनेर बुझे । प्रेस तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता पूर्णरूपले प्राप्त नहुने हो भने जनता सुसूचित हुन नपाउने अवस्था विद्यमान नै रहन्छ । प्रेस स्वतन्त्रताका दायराहरू जति साँघुरा हुन्छन् त्यति नै वास्तविक सूचना पनि परिमार्जित र काँटछाँट भएर जनतासमक्ष पुग्छ ।

यो वास्तविकता विश्वव्यापी प्रचलनमा रहे तापनि नेपालमा भने यो कानुन लागु भएपछि पत्रकारहरूले यसको प्रयोग गरेर सूचना माग्ने काममा त्यति तदारुकता देखाउन सकेनन् । यो ऐनको प्राप्तिका लागि करिब डेढ दशक लडेका नेपालका पत्रकारहरूले ऐन आएपछि त्यसको प्रयोग गरेर सूचना नमाग्नु अर्को एक प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएको छ । यो कानुनको प्रयोग गरेर सूचना माग्नु उनीहरू किन पछि परिरहेका हुन भन्ने विषय पनि एउटा बहसको विषय हुनसक्छ । उनीहरूले यो कानुनको प्रयोग गरिदिए भने राज्य व्यवस्थाका कैयौं अनियमितताहरू जनतासामु छत्ताछुल्लै हुनेछन् र यसले जनतामा पनि ठूलो चेतना जाग्ने छ । उनीहरू पनि सूचना माग्नु उत्साहित हुनेछन् । सूचनामा पछि पर्नुले अहिलेको युग र नागरिकलाई कतिपछि धकेल्छ भन्ने वास्तविकतालाई अब मनन गर्नु जरुरी छ । हामीसँग धेरै बलियो कानुन छ । यसको सक्दो प्रयोग पहिला मुलुकका सञ्चारमाध्यमले गरिदिए भनेमात्र जनतामा जागरुकता र चेतना देखिने छ ।

देशका सञ्चारमाध्यम एवं सञ्चारकर्मीले नै देशका ठूलठूला भ्रष्टाचार, अनियमितता एवं अन्य विविध खालका संगठित अपराधहरूका घटनाहरूको पर्दाफास गर्ने काममा समेत यो कानुनलाई प्रयोगमा ल्याउन सकेनन् । राष्ट्रिय सूचना आयोगको पछिल्लो प्रतिवेदनमा सञ्चारकर्मीले सूचना मागेका घटनाको अत्यन्तै न्युनमात्र रेकर्ड छ । देशमा प्रशासनिक एवं आर्थिक क्षेत्रका कैयौं घोटाला र अनियमितताका समाचारहरू सतही रूपमा लगभग दिनहुँजसो नै छापिने गर्छन् । तर तिनै घटनाको एकपछि अर्कोगरी अनुसन्धानमूलक ढंगबाट ती अनियमिततालाई जनतासामु छलँग पार्ने काममा यो कानुनको प्रयोग गर्नभने नेपाली सञ्चारकर्मीले जाँगर चलाउनै सकेनन ।

एकातर्फ स्वयं सर्वसाधारणहरू नै यो कानुन पत्रकारहरूका लागि मात्र हो भनिरहेका छन् भने अर्कातर्फ पत्रकारहरू नै यो कानुनको प्रयोग गर्दैनन् भने मुलुकमा पारदर्शितालाई बढावा दिने कुनैपनि साधन हाम्रा सामु देखापर्दैन । जनताले सरकारका हरेक घटना एवं कार्यको सूचना माग्नुपर्छ र पाउनुपर्छ । त्यसमा देखापर्ने अनियमितताको पर्दाफास गर्नुपर्छ तबमात्र जनतामा सशक्तिकरण आउँछ र देशको विकासले गतिलिन सक्छ ।

सञ्चारको भूमिका

सूचनाको हक सम्बन्धी कानुनको कार्यान्वयनका लागि कुनैपनि देशमा मिडियाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । मिडियाले यो मात्र नभएर जुनसुकै कानुनको कार्यान्वयनका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । सूचनाको हक पनि नागरिक सरोकारको सबैभन्दा बलियो र आवश्यक कानुन भएकोले यसको कार्यान्वयनका लागि मिडियाको उत्तिकै महत्व रहन्छ । यो कानुनको कार्यान्वयनबाट सरकारलाई पक्कापनि बढीभन्दा बढी खुला एवम् जनउत्तरदायी बन्नुपर्दछ । सरकारले आफ्ना काम कारबाहीलाई जतिसक्थो बढी मात्रामा खुला र पारदर्शी बनाउनुपर्ने मान्यतालाई यो कानुनले जोड दिएको हुन्छ । नेपालजस्तो भ्रष्टाचार र अनियमितता बढी मात्रामा हुनेगरेको देशका लागि भन्नु यो कानुनको कार्यान्वयनबाट सरकारलाई अप्ठेरो पर्नु स्वभाविकै हो । त्यसैले पनि सरकार कमैमात्र पारदर्शी हुन खोज्दछ । यस्तो देशमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयनका लागि देशका मिडियाको भूमिका त्यसैले पनि बढी महत्वपूर्ण एवम् प्रभावकारी हुन्छ भनिएको हो । यो ऐनको कार्यान्वयनका लागि प्रेसले खेल्नुपर्ने भूमिकाहरूमध्येका प्रमुख दुई कार्य निम्न छन् :

पहिलो कुरा त मिडियाले सूचनाको हकको प्रयोगका लागि देशव्यापी रूपमा वकालत गर्नसक्छ । यस अन्तर्गत ऐनको कार्यान्वयनका लागि एक अभियान नै सञ्चालन गर्न सक्दछ । देशमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन आइसकेपछि बढी भन्दाबढी नागरिकलाई त्यसको प्रयोगका लागि प्रोत्साहित गर्न र बाटो देखाउन सक्छ । देशमा अनियमितता एवम् भ्रष्टाचारहरू रोकी सुशासन र पारदर्शीता कायम गर्नका लागि नागरिकलाई जगाउने काम गर्छ । देशमा विद्यमान कानुनको अवस्थालाई दर्साएर त्यो प्रावधानलाई प्रयोग गर्नकालागि उसले समाजका विभिन्न क्षेत्रका नागरिक विभिन्न सङ्घसंस्था एवम् समग्र नागरिक समाजलाई आवाज दिनसक्छ ।

सम्बन्धित क्षेत्रका विज्ञहरूको लेख, समाचार, अन्तर्वार्ता, सम्पादकीय मार्फत ऐनको प्रयोगका लागि सञ्चारमाध्यमले देशव्यापी वकालत गर्न सक्छन् । ऐनलाई मिडियाले प्रचारप्रसार गरी यसको महत्वका बारेमा नेपाली नागरिकमा चेतना जगाउन सक्छ ।

ऐन सञ्चारमाध्यमका लागि मात्र नभई हरेक नागरिकको आधारभूत मानव अधिकार हो भन्ने मान्यताको जानकारी मिडियाले दिन सक्छ । यसका लागि दैनिक एवम् अन्य पत्रपत्रिकाहरूले सूचनाको हकसम्बन्धी विषयको सामग्री दिन स्थान प्रदान गर्ने तथा रेडियो र टेलिभिजनहरूले पनि समय प्रदान गरी यस विषयमा जनतालाई सहभागी गराउन सक्छ ।

अर्कातर्फ सूचना हकको कार्यान्वयनका लागि सञ्चारमाध्यमको अर्को महत्वपूर्ण काम भनेको आफैँले यो ऐनको प्रयोग गरेर सूचना माग्नु हो । सो ऐनको प्रयोग आफैँले गरेर रिपोर्टिङ गर्ने र त्यसको समाचार मार्फत नागरिकलाई पनि सूचना माग्नुका लागि प्रेरित गर्नु हो । सरकार एवम् मुलुकका सार्वजनिक निकायहरूमा भइरहेको र हुनसक्ने कैयौँ अनियमितताहरूको सूचनाको ऐनको प्रयोग गरेर माग्ने र त्यसलाई सार्वजनिक गर्ने काम मिडियाले गर्नसक्छन् । ती निकायमा हुने भ्रष्टाचार, अनियमितता, चुहावट, असक्षमता, नातावाद, कृपावाद, अधिकार एवम् साधन स्रोतको दुरुपयोगजस्ता विषयलाई मिडियाले यो ऐन प्रयोग गरेर सार्वजनिक गर्नसक्छ । साथै देशका तुलुतुला भ्रष्टाचारका घटनाहरूको पर्दाफास गर्नकालागि अनुसन्धामूलक पत्रकारिता गर्ने काममा पनि मिडियाले यो ऐनको अधिक प्रयोग गर्न सक्दछ । यस्ता अनुसन्धानमूलक घटनाको सूचना प्राप्तिका लागि ऐनको प्रयोग गरेर रिपोर्टले जहाँनै सूचना रोकिन्छ त्यहाँ निवेदन दर्ता गरेरै सूचना माग्नु सक्छ ।

सीमित स्रोत र साधनहरूको प्रयोगमा राज्य संयन्त्रमा बसेका टाढाबाठाहरूले मात्र हालीमुहाली गर्ने गरेका, सरकारी सम्पत्तिको दुरुपयोग गर्ने गरेका तथा यस्ता सूचना लुकाउने गरेको जालोहरूलाई तोड्नका लागि मिडियाले अगुवाई गर्न सकेमा जनता पछाडि लाग्ने छैन । त्यसैले यो अभियानको अगुवाई र नै मिडियाले गर्नुपर्ने हुन्छ । जनताका गुनासा अगुवाई पनि पत्रकारले गर्नुपर्ने हुन्छ । मिडियाले समाजलाई नेतृत्व प्रदान गर्नसक्छ । त्यसैले कुनै सांसद आफ्नो निर्वाचन क्षेत्रको मात्र प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ तर पत्रकार भने देशभरिको प्रतिनिधि हो भनिएको हो । उसका लागि यो ऐन एक सशक्त औजार सावित हुनसक्नेमा कुनै संका छैन ।

नागरिकले सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रयोग गरेर सूचना मागेको घटनालाई प्राथमिकतामा राखेर प्रचारप्रसार गर्ने काम मिडियाले गर्नसक्छ । यसरी सूचना माग्दा उनीहरूले लामो सङ्घर्ष गरेर भए पनि सूचना प्राप्त गरेको छ भने त्यसलाई सफलताका कथाका रूपमा मिडियाले प्रचारप्रसार गर्नुपर्दछ । यसले गर्दा एकतर्फ के-कस्ता सूचनाहरू मागेर पाइदोरहेछ भन्ने तथ्य खुल्छ भने अर्कातर्फ यी सफलताका कथाले अरू नागरिकलाई पनि सफलताका लागि प्रेरित गर्दछ । यी विशेष कथाजन्य उपलब्धिहरूलाई सञ्चारमाध्यमले समाचार, अन्तर्वार्ता, लेखका रूपमा प्रस्तुत गर्नसक्छ ।

कार्यान्वयनका चुनौती

नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनलाई नेपाली सञ्चारमाध्यमसँग तुलना गर्दा सञ्चारकर्मीहरूले विशेष गरी ऐनको प्रावधानप्रति असन्तुष्टि पनि व्यक्त गर्ने गरेका छन् । ऐन अनुरूप सूचना माग्ने र प्राप्त गर्नसक्ने व्यवस्थाका लागि ऐनले दिएको समयावधिलाई उनीहरूले सञ्चारमाध्यम अनुकूल नरहेको बताउँछन् । ऐनले कुनै पनि नागरिकले सूचना मागेर निवेदन दिएपछि सो सूचना प्राप्त गर्नका लागि कम्तीमा पनि १५ दिनको समयसीमा कुनैपनि सार्वजनिक निकायको सूचना अधिकारीलाई दिएको छ । ऐनको दफा ८ मा सूचना प्राप्त गर्ने कार्यविधिको व्यवस्था गरेको छ । सो कार्यविधिमा सूचना अधिकारीसमक्ष निवेदन लेखेर सूचना मागिएपछि उसले तत्काल दिनमिल्ने प्रकृतिको सूचना भएमा तत्काल र तत्कालै दिन नमिल्ने प्रकृतिको सूचना भएमा निवेदन प्राप्त गरेको मितिले १५ दिनभित्रमा सूचना दिनुपर्ने प्रावधान छ ।

यसरी ऐनले तत्कालै दिन नमिल्ने प्रकृतिका सूचना के हुन् भन्ने विषयमा स्पष्ट व्यवस्था गरी त्यस्ता प्रकृतिका सूचनाका बारेमा नतोकेकोले सूचना प्राप्त गर्न १५ दिनसम्म लाग्नसक्ने देखिन्छ । तत्पश्चात् पनि त्यसरी सूचना नपाउँदा कार्यालय प्रमुख समक्ष उजुरी दिने र त्यसरी पनि सूचना प्राप्त गर्न नसक्नेले राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदनका लागि जानुपर्ने कानुनी प्रावधान तोकेको छ । यसरी तोकिएको प्रावधान अनुरूप पुनरावेदन परेको मितिले ६० दिनभित्रमा आयोगले सो विषयमा निर्णय दिईसक्नुपर्दछ । यसरी कुनै एउटा समाचारका लागि सूचना लिन गएको सञ्चारकर्मीले सो सूचना प्राप्त गर्नका लागि यति लामो समय लाग्ने र त्यतिन्जेलसम्ममा त्यो सूचना नै पुरानो भईसक्ने हुँदा सञ्चारकर्मीहरू सूचना माग्ने काममा त्यति जाँगर नदेखाएका हुन् भन्ने अनुभव केही सञ्चारकर्मीहरूको देखिन्छ । ऐनको बारेमा नेपाली प्रेस जगत नै अनभीज्ञ रह्यो भनेर भन्न त मिल्दैन । तर यो ऐन प्राप्तिका लागि नेपाली प्रेसले जतिलामो समय सङ्घर्ष गरेको छ त्यो रूपमा उसले प्रयोग भने गर्न सक्दैन ।

नेपाली मिडिया हाउसहरूमा अहिले पनि हरेक समाचारदाताले प्रतिदिन केही न केही समाचार फाइल गर्नुपर्ने अवस्था देखिन्छ । यो अवस्था वास्तवमा ती मिडिया हाउसहरूले गर्ने गरेका थोरैमात्र जनशक्तिको व्यवस्थापनका कारणले भएको हो । यसको मतलब के हो भने एउटा समाचारलाई केही हप्ता या आवश्यक परेमा महिना पनि लाग्न सक्ने गरी रिपोर्टिङको समय उसले पाएको हुँदैन । त्यसैले समाचारदाताले समाचारका लागि एउटै रिपोर्टिङमा निवेदन लेखेर सूचना माग्ने र कानुनबमोजिम सूचना नपाउँदासम्म कुरेरै लिनसक्ने अवस्था उसको रहँदैन । किन यस कानुनको प्रयोग नगरेको भनी गरिएका प्रश्नमा केही पत्रकारहरूका यस्ता अवधारणा पनि भेटिन्छन् ।

हाम्रो देशको पत्रकारितालाई हामीले अध्ययन गर्नुभन्दा भन्ने त्यति धेरै मेहनतका साथ खोजी र अनुसन्धान गरेर आवश्यक गहिराईसम्म नपुगेकोजस्तो देखिन्छ । त्यसैले पनि समय-समयमा नेपाली पत्रकारिताका सामग्रीमा समालोचना गर्नेहरूले यसलाई सतही भनेर टिप्पणी पनि गर्ने गरेको पाइन्छ । केही हदसम्म यसलाई स्वीकार गर्न सकिन्छ । त्यसैले यो आलोचनाबाट बच्न तथा नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रलाई पनि गहन एवम् खोजी पत्रकारिताको रूपमा विकास गर्न उनीहरूसँग निकै बलियो कानून छ भन्ने कुरा बुझ्नु जरुरी छ ।

त्यसैले सञ्चारकर्मीहरू यो लामो प्रक्रियाका कारण पनि सूचना माग्नका लागि अग्रसर नभएको हुन सक्छन् । तर यो प्रक्रियालाई लामो एवम् भन्नुभट्टिलो मानेर सूचना माग्ने कामबाटै तर्सिनुभन्दा पनि यसका सहज पाठ्यहरूलाई नै सञ्चारकर्मीले पढ्नुनु राम्रो हुनेछ । सम्बन्धित सार्वजनिक निकायले तत्कालै सूचना दिनुपर्ने प्रावधानलाई नै सञ्चारकर्मीले समात्दा यो प्रक्रिया लामो नहुन सक्छ । तत्कालै कुनै पनि सूचना दिन सम्भव नभएमा मात्र उसलाई ऐनले अर्को १५ दिनभित्रमा दिनसकिने भनेर सहूलियत दिएको हो । सबै सूचना १५ दिनमा दिने भनिएको होइन । सबै सञ्चारकर्मीहरूले तत्कालै सूचना दिन किन सम्भव छैन भन्ने विषयलाई समातेर सूचना अधिकारीलाई तत्कालै सूचना दिनका लागि बाध्य पार्न सकिन्छ । यसरी तत्कालै दिनमिल्ने सूचनाहरूलाई पनि सूचना अधिकारीले आफूले पाएको अधिकार भनी अर्को १५ दिनसम्म लम्ब्याउन खोज्छ भने उसको यो व्यवहारलाई सूचना मैत्री नरहेको भनी सञ्चारले पनि त्यसै अनुरूपको व्यवहार वा समाचारमा ल्याउन सक्छ । सूचना दिनै नचाहेको उसको प्रवृत्तिको पनि पर्दाफास गर्ने काम सञ्चारकर्मीले गर्न सक्छन् । यसले गर्दा सार्वजनिक निकायका सूचना अधिकारीहरूलाई ऐनमैत्री र सूचना मैत्री बनाउन सघाउने नै छ ।

सन्दर्भ सूची

- दाहाल तारानाथ र पाठक एकराज । (२०७०) । सूचना शक्ति । काठमाडौं : फ्रिडम फोरम ।
- पाठक एकराज । (२०६७) । सूचना संघर्ष । काठमाडौं : फ्रिडम फोरम ।
- पाठक एकराज । (२०७२) । सूचनाको हक प्राप्ति र प्रयोग । काठमाडौं : पैरवी प्रकाशन ।
- बाँस्कोटा कृष्णहरि । (२०७१, चैत्र २७) । “सूचना पाउन आफैँ जानुपर्छ” । राजन शर्मा (सं) । राजधानी दैनिक । वर्ष १४ अंक ३०१ । काठमाडौं । राजधानी न्युज पब्लिकेसन्स प्रालि । पृष्ठ ६ ।
- भा धर्मेन्द्र । (२०७२, वैशाख ४) । “अनियमिततामा ऐन सहयोगी” । युवराज घिमिरे (सं) । अन्नपूर्ण पोष्ट दैनिक । वर्ष १३ अंक ३४४ । काठमाडौं । नेपाल न्युज नेटवर्क इन्टरनेसनल प्रालि । पृष्ठ ७ ।

सूचनाको हक, संचारकर्मी र सरकारी सञ्चारमाध्यमको अवस्था

चूडामणि भट्टराई*

सूचनाको हक

नेपाली नागरिकको आफैले मागेर सूचना प्राप्त गर्ने अधिकार पहिलोपटक २०४७ सालको संविधानले व्यवस्था गरेको हो । सो संविधानले धारा १६ मा प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक महत्वको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार रहने छ भन्ने व्यवस्था मौलिक हकअन्तर्गत नै राखेर सूचनालाई नागरिकको अधिकारका रूपमा स्थापित गराएको हो । त्यसपछि देशमा संसद् एवं नागरिक समाजमार्फत छुट्टै सूचना कानूनको खोजी सुरु भएको हो । कानुनी र व्यवहारिक रूपमा समेत जनताका लागि सहज र पहुँचयोग्य बनाउन देशले सूचनाको हकसम्बन्धी अलगगै कानून मागेको थियो । अन्ततः डेढ दशक लामो संघर्षपछि देशले छुट्टै सूचना कानूनका रूपमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ प्राप्त गर्‍यो । सो ऐन त्यसै वर्षको साउनमा संसदले पारित गरेको थियो ।

सूचनाको हक नागरिक अधिकारको प्रमुख कानुनी दस्तावेजका रूपमा विश्वभर स्विकारिएको छ । सूचनाको कानून त भन्नु यस्तो हो जसले अन्य कानूनबाट पनि न्याय पाउन नसकेका नागरिकलाई समेत न्याय प्रदान गर्दछ । तर कानून लागु भएको यो अवधिमा जनता यसबाट लाभान्वित हुन सकेको देखिएको छैन । त्यस्तै देशका सबै सञ्चार माध्यमहरू जसले विगतमा जनताको सूचना प्राप्तिको अधिकारलाई सशक्त तुल्याउन र सूचनामा जनताको पहुँच विस्तार गर्न यो कानून प्राप्तिको अभियान नै चलाएका थिए, अहिले त्यसअनुरूप यो अधिकारको अधिकतम उपयोग गरेको पाइँदैन ।

सूचनाको हक नागरिकको मौलिक हक हो । नेपाली नागरिक नै यो कानूनका पहिलो हकदार हुन् । तर यो हक प्राप्त गर्न नेपाली नागरिकमा पनि त्यति धेरै इच्छा वा सचेतना देखा परेन । ऐन कार्यान्वयनमा ल्याउने दायित्व निश्चय नै सूचना उत्पादन र भण्डारण गर्ने सार्वजनिक निकायको हो । नेपालका सरकारी कार्यालयप्रति नागरिकको सकारात्मक

*सहायक सम्पादक, अन्नपूर्ण पोष्ट

बुभाई छैन । सेवाग्राहीले सरकारी निकायबाट सहजै र सजिलै सेवा पाएका धेरै कममात्र उदाहरण छन् जसले गर्दा नागरिक सूचना मागका लागि यस्ता सार्वजनिक निकायसम्म पनि पुगेनन् । हुन त सरकारी कार्यालयमात्र पनि सार्वजनिक निकाय होइनन् भन्ने प्रावधान ऐनमा स्पष्टै छ, तरपनि त्यस बारेमा उनीहरूलाई जानकारी दिने काम सरकारी तवरबाट हुन सकेन । सूचना माग गर्ने नागरिक र नागरिकलाई अगुवाइ गर्ने नागरिक सङ्घसंस्था तथा खोजीखोजी सही सूचना जनतालाई पुऱ्याउनुपर्ने दायित्व भएका समाचार माध्यम समेत अपेक्षित सक्रिय हुन सकेनन् । पर्याप्त दबाब सिर्जना गर्न सूचनाका खोजीकर्ता लाग्न नसक्दा सूचनामाथि एकाधिकार कायम गरेर बसेका सार्वजनिक निकायलाई त भन्नु बल नै पुगेको छ । ऐनले तोकेको दायित्वप्रति पनि उदासिन रहन पुगे उनीहरू । मागकर्ता र सूचनाका आपूर्तिकर्ता निस्क्रिय रहँदा ऐनको अधिकार देखाएर घच्चच्याउने कर्तव्य तोकिएको सूचना आयोगको विगत पनि यसमा धेरै सक्रिय देखा पर्न सकेन । धेरैमध्येको यो कारण पनि नेपालमा ऐनको सशक्त कार्यान्वयन कम हुनमा एक हो ।

कार्यान्वयनको अवस्था

नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन आएको ८ वर्ष पुगिसक्यो । वि सं २०६४ को साउन महिनामा नेपालले यो कानून पाएको थियो । नागरिक अधिकारको सबैभन्दा दरिलो साधनका रूपमा ठानिने महत्वपूर्ण कानूनको प्रयोग जुन आवश्यकता र रफ्तारले हुनुपर्ने थियो त्यसरूपमा हुन सकेको छैन । सामाजिक सङ्घ संस्थाहरू, जनअधिकार एवम् सशक्तीकरणमा काम गर्ने सङ्घ संस्था, भ्रष्टाचार विरोधी अभियानमा कार्यरत संस्था र नागरिकले सूचना माग्ने अभियान नै छेड्नुपर्दथ्यो । कानूनको प्राप्तिका लागि डेढ दशकभन्दा बढी समयसम्म लडेको नेपाली सञ्चार जगतले पनि यो ऐनको प्रयोग आफ्ना खोजी एवम् अनुसन्धानात्मक रिपोर्टिङ्मा गर्न सकेनन् । आफू प्रतिकूलका सूचना लुकाउने मौन संस्कृति प्याप्त रहेको हाम्रो देशको कर्मचारीतन्त्रलाई सूचना दिनका लागि बाध्य पार्ने ढङ्गले देशका आम सञ्चारकर्मीहरूले यो ऐनको प्रयोग गर्न सकेको भए देशमा सूचना संस्कृतिको स्थापनालाई ठूलै सहयोग मिल्न सक्थ्यो ।

तुलनात्मक रूपले हेर्ने हो भने विश्वका अन्य कानूनहरूको तुलनामा नेपालको सूचनाको हकसम्बन्धी कानून कम प्रजातान्त्रिक छैन । सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको दायरामा सरकारी निकायमात्र छैनन् । हाल गर्ने गरिएको विश्लेषणमा सूचना दिने निकाय सरकारी कार्यालयमात्र हुन् भन्ने छ । तर वास्तविकतामा त्यसो होइन । यो ऐनले गाउँदेखि केन्द्रसम्मका प्रत्येक सार्वजनिक निकाय कानूनको दायरामा पर्छन् । त्यतिमात्र होइन यस

ऐनले सूचना दिनुपर्ने दायित्वभित्र राजनीतिक दल, अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था, गैरसरकारी सङ्घसंस्था, सार्वजनिक सेवाका क्षेत्रमा काम गर्ने निजी प्रतिष्ठानहरूसमेत समेटेको छ । यसरी समाजका प्रत्येक निकायमा खुलापन, पारदर्शिता र उत्तरदायी कार्यपद्धतिको उद्देश्यअन्तर्गत हरेक सार्वजनिक सरोकारको मामिलामा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गराउने कानुनी प्रबन्ध गरिएको छ । कानुनअनुसार प्रत्येक निकायले सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्ने, अधिकतम सूचनाहरू आवधिकरूपमा प्रकाशनमा ल्याइरहने, नियमित सूचना पारदर्शितामा आधारित व्यवस्था पद्धति अपनाउने, निर्णय प्रक्रिया र कार्यान्वयन प्रक्रियामा व्यापक जनसहभागिता सुनिश्चित गर्ने तथा जनता सूचना माग्न आएमा सहज प्रक्रियाद्वारा उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था छ ।

जनता सूचना खोज्न जाँदा सूचना प्राप्त गर्न नसकेका घटना कैयौँ छन् । ऐन आएको छ वर्षमा नागरिकले पाउनेपर्ने खालका सूचना पनि पाएका छैनन् । सूचना प्राप्त नहुँदा सूचना आयोगसमक्ष अपिल गरेर प्राप्त गरेका आदेशहरू समेत कार्यान्वयनमा समस्या देखिएको अवस्था छ । राज्यका प्रत्येक संरचना खुलापनका लागि तत्पर हुन नसकेको पुरातन मानसिकताबाट समग्र सामाजिक व्यवस्था जकदिएको छ । यो परिवेशलाई बदल्न कानुन बनाएरमात्र नपुग्ने रहेछ । यो अवस्थामा अब परिवर्तन गर्नु जरुरी छ । संस्कार र मानसिकताको परिवर्तन सजिलो काम होइन, यसका लागि कानुनले मात्र काम गर्दैन । यो मानसिकताको परिवर्तनमा सञ्चारको पनि भूमिका बढी हुने छ । त्यसैले सञ्चारको सहयोगको अभावमा यो कानुनको सही र सशक्त कार्यान्वयन पनि सजिलो छैन ।

सार्वजनिक सञ्चार माध्यमको भूमिका

नेपाली सञ्चारकर्मीहरूलाई उनीहरू सधैं सतहीमात्र समाचार बनाउँछन् भन्ने आलोचना प्राय गर्ने गरिएको छ । पत्रकारहरूले कुनैपनि विषयमा गहनरूपमा खोजी गरी समाचार प्रवाह गर्दैनन् भन्ने धारणालाई बदल्न पनि संचार माध्यमहरूले गहन अध्ययन र खोजीका समाचार पस्कनु अनिवार्य छ । तर कतिपय अवस्थामा त सरकारी संचार माध्यमहरूले आफ्नो क्षमताले भ्याउने समाचार पस्कन पनि आँट गरेको देखिँदैन । हरेक विषयको समाचारलाई सञ्चारकर्मीले जतिसक्दो गहिरो रूपमा प्रस्तुत गर्नका लागि यो ऐनले निकै प्रभावकारी रूपमा सघाउन सक्छ । विशेषतः संचारकर्मीहरू स्वयंले यो तथ्यलाई मनन गरेर आफ्नो दायित्वअनुसारको काम गर्ने हिम्मत गर्नुपर्छ ।

सञ्चारकर्मीका धेरै समस्याहरूमध्येको एक प्रमुख कारण उसले लेख्छैपर्ने विषयको समाचारका लागि आवश्यक तथ्याङ्कको कमी र ती क्षेत्रमा सञ्चारकर्मीहरूले सरकारी

निकायबाटै सूचना पाउन नसक्नु हो । यो समस्याको निराकरण सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले नै दिन सक्ने छ । समाचारदाताले आफ्नो खोजी समाचारका लागि जहाँनै पुग्दा सूचना बन्द हुन्छ अथवा सूचना पाउन गाह्रो पर्छ, त्यहीँ पुगेर उसले यो ऐनको प्रयाग गर्न सक्छ । त्यसैले हरेक घटना या विषयको आवश्यक गहिराईसम्म पुगेर तथ्य तथ्याङ्क प्राप्त गर्नका लागि यो ऐन एउटा सशक्त माध्यम बन्न सक्छ । सञ्चारकर्मीले आफैले चाहेर कुनै पनि समाचारलाई सतही रूपमा प्रस्तुत गरेको हुँदैन । उसले आवश्यक तथ्यांक प्राप्त गर्न नसक्दा नै त्यसो हुने हो । विशेष गरी नेपाली कर्मचारीतन्त्र नै उसका लागि सबैभन्दा ठूलो बाधक हुने देखिन्छ । अर्कातर्फ आफूलाई फाइदा नहुने सूचना राजनीतिकर्मी पनि दिन चाहँदैनन् तर यसलाई चिर्नका लागि यो ऐनको प्रयोगलाई सञ्चारकर्मीले नै अधि बढाउन सक्छन् । मौखिक अनुरोधमा प्राप्त हुन नसकेका तथ्य तथ्याङ्कहरू यो ऐनको प्रयोग गरेर सार्वजनिक निकायसँग माग्न सकिन्छ भन्ने कुराको बोध हुनु नै अहिलेको प्रमुख आवश्यकता हो यो क्षेत्रमा काम गर्नेहरूका लागि । अहिलेसम्म पनि व्यक्तिगत सम्पर्क स्रोतका आधारमा नै सूचनाहरू लिने गरेको पाइन्छ ।

यो ऐनले सार्वजनिक निकायको दायरालाई निकै फराकिलो बनाएको छ । अर्थात् सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले सार्वजनिक निकायको परिभाषाभित्र सरकारी कार्यालयमात्र नभएर राजनीतिक दल, विद्यार्थी संघसंगठन, गैरसरकारी संघसंस्था एवम् प्रतिष्ठानहरूलाई पनि राखेको छ । यसरी कानूनबमोजिम हेर्दा ती सबै संघसंस्थाहरूले नागरिकले मागेको सूचना दिनैपर्ने हुन्छ । मागेरमात्र नभई यस्ता सार्वजनिक निकायले आफैँ पनि सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्दछ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले हरेक तीन महिनामा यस्ता सूचनाहरू सार्वजनिक गर्नुपर्ने हुन्छ । ती निकायले आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित अधिकांश जानकारीहरू सबैले देख्ने गरी प्रकाशन प्रसारण गर्नुपर्ने अनिवार्य प्रावधान ऐनमा छ । त्यसैले ती सबैखाले सूचनाहरू सार्वजनिक भए नभएको बारेमा सार्वजनिक सञ्चार माध्यमले निगरानी गर्न सक्छन् । एकातर्फ ती सार्वजनिक गरिएकै विषयबाट पनि उनीहरूले समाचार बनाउन सक्छन् भने अर्कातर्फ सार्वजनिक निकायले ऐनमा व्यवस्था भएबमोजिमका सूचना सार्वजनिक गरे वा गरेनन् भनेर पनि खोजीनीति गर्न सक्नेछन् । सार्वजनिक निकायले यसरी ऐनले तोकेका सूचना सार्वजनिक गरेनन् भने किन गरेनन् र के कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने बारेमा सार्वजनिक सञ्चार माध्यमले समाचार बनाउन सक्छन् । सरकारी सञ्चार माध्यमले सूचना प्राप्त गर्न नसक्दा 'उच्च स्रोत' 'विश्वसनीय स्रोत' 'नाम बताउन नचाहने स्रोत' इत्यादि प्रयोग गरेर यसले समाचार दिने काम गर्दैनन् । सरकारी सञ्चार माध्यमबाट यस्ता तथ्य तथ्याङ्कहरू गलत हुन पुग्दा सरकारकै बोली बन्न जाने छ । यसले गर्दा आफ्नो सञ्चारगृहका लागि अविश्वास उत्पन्न हुन पनि सक्छ । त्यसैले

समाचारलाई आफूले चाहेकै रूपमा तथ्य तथ्याङ्कद्वारा सजाउन र आफ्ना प्रस्तुतिहरूलाई थप विश्वसनीय बनाउने ढङ्गबाट यसले समाचारको गुणस्तरीयता, सञ्चारगृहको विश्वसनीयता एवम् सञ्चारकर्मीको खोजिनितिका लागि कुशलता अभिवृद्धि गर्न ठूलो टेवा पुग्दछ ।

यसरी समाजमा स्थापना भए गरेका सुशासन र पारदर्शिताका प्रयासहरू सञ्चार माध्यमका सफल एवम् सकारात्मक मुद्दा बन्न सक्छन् । सूचनाको हकको प्रयोग गरेर सार्वजनिक भएका कतिपय सफलताका कथाहरू सञ्चार माध्यमका राम्रा विषयवस्तु बन्ने मात्र नभई यसरी प्रकाशन/प्रसारण हुने घटनाले अन्य व्यक्तिलाई पनि उत्प्रेरणा मिल्ने र समुदायलाई नै यसतर्फ प्रेरित गर्न सक्छ । यो अभियानले पारदर्शिताका लागि समुदायलाई नै उत्प्रेरित गर्दछ । त्यस्तै सूचनाको हकको प्रयोग गरी सूचना लिएर प्रकाशन प्रसारण गरिएका समाचारलाई सफलताको कथाका रूपमा पनि प्रचार प्रसार गर्न सकिन्छ । यसले गर्दा पनि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको प्रयोग र प्रचारमा सघाउ पुग्ने छ । जसले अन्ततोगत्वा लोकतन्त्रलाई सुदृढ बनाउन र जनमुखी शासन पद्धति बसाउन मद्दत पुग्छ । आखिर हामीले सोचेको नयाँ नेपाल पनि त्यही हो ।

देशका सञ्चार माध्यम एवं सञ्चारकर्मीले नै देशका ठूलूला भ्रष्टाचार, अनियमितता एवं अन्य विविध खालका संगठित अपराधहरूका घटनाहरूको पर्दाफास गर्ने काममा समेत यो कानूनलाई प्रयोगमा ल्याउन सकेनन् । सञ्चारकर्मीले सूचना मागेर समाचार बनाउने गरेका घटनाको रेकर्ड निकै थोरै छ । देशमा प्रशासनिक एवं आर्थिक क्षेत्रका कैयौं घोटाला एवं अनियमितताका समाचारहरू त आएका छन् तर ती अधिकांश गहिराइमा पुग्न नसकेका देखिन्छन् । तिनै घटनाको एकपछि अर्को गरी अनुसन्धानमूलक ढंगबाट ती अनियमिततालाई जनतासामु सार्वजनिक गर्ने काममा यो कानूनको प्रयोग गर्न नेपाली सञ्चारकर्मीले सूचना माग्ने अभियान चलाउन सकेको देखिँदैन । त्यसैले सञ्चारकर्मी र जनतालाई यसबारे यथेष्ट जानकारी दिनु र प्रयोग गर्ने तरिका सिकाउनु अहिलेको प्रमुख दायित्व हो ।

सूचनाको हक: अर्न्तराष्ट्रिय मापदण्ड र नेपालको कानुनी व्यवस्थाको विश्लेषण

टंकराज अर्याल*

१. परिचय:

लोकतन्त्रमा नागरिकको सार्थक उपस्थिति र सहभागिता एक अनिवार्य सर्त हो । शासनव्यवस्थामा नागरिकको सक्रिय सहभागिताबाट मात्रै लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको सार्थकता सिद्ध हुन्छ । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा राज्यको कल्याणकारी गतिविधिहरूमा नागरिकको सकृय सहभागिता बेगर लोकतन्त्र जिवित रहन सक्दैन ।

यसैक्रममा, राज्यद्वारा भएका, हुँदै गरेका एवं सम्पन्न भइसकेका विभिन्न गतिविधिहरूका बारेमा जनता पूर्णरूपमा जानकार हुनुलाई लोकतन्त्रको पूर्वशर्तका रूपमा चित्रित गरिन्छ । सुसूचित हुनुलाई नागरिक सचेत हुनुसँग जोडेर हेरिन्छ जसबाट नागरिकले राज्यद्वारा भएका वा हुने गरेका गतिविधिबाट लाभान्वित हुनुका साथै राज्यलाई खबरदारी गर्ने अभ्यासको सूत्रपात हुन्छ । राज्यले आफूलाई प्रशासकीय कम र कल्याणकारी बढी हुनेतर्फ उन्मुख गराउने यस्तो व्यवस्थामा राज्य जवाफदेहि र पारदर्शी हुनुपर्ने कर्तव्य एवं नागरिकको सुसूचित हुन पाउने हकबीच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहन्छ । संक्षेपमा भन्नुपर्दा सुसूचित नभएसम्म नागरिक लोकतान्त्रिक अभ्यासमा सहभागी हुन सक्दैनन् ।

सूचनाको हक यसै परिप्रेक्ष्यमा आधारित एक आधारभूत अधिकार हो जसअर्न्तगत कुनै पनि नागरिकले सरकारी तथा सर्वजनिक निकायसँग प्रत्यक्ष रूपमा प्रश्न सोध्न तथा सूचना माग गर्नेतर्फ परिलक्षित छ । सूचनाको हकले नागरिकलाई राज्यका कुनै पनि निकायसँग सम्बन्धित सूचना माग गर्न र प्राप्त गर्न पाउने अधिकारलाई सुनिश्चित गरी जनतालाई राज्यद्वारा प्रदान गर्दछ । यसैगरी, नागरिकको त्यस्तो अधिकारको सुनिश्चितता हुने गरी राज्यअर्न्तगतका विभिन्न निकायहरूलाई यस हकको सम्मान र प्रचलन गर्न गराउन समेत यस हकले बाध्य गराउँदछ । तसर्थ, सूचनाको हकलाई लोकतन्त्रको लागि प्राणबायु पनि भन्ने पनि गरिन्छ । शासन प्रकृत्याका विभिन्न तहमा जनसहभागितालाई सुनिश्चित गराउनु यस हकको महत्वपूर्ण पक्ष हो ।

*कार्यकारी निर्देशक, सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान

यसर्थ, सूचनाको हकले नागरिकलाई शसक्तिकरण गर्दछ र आफू सार्वभौम भएको अनुभूति दिन्छ । यसबाहेक, सूचनाको हक अर्न्तगत सरकारी तथा सार्वजनिक निकायले आफ्नो कार्यालयसँग सम्बन्धित सूचनाहरू माग नभएको अवस्थामा पनि स्वतःस्फुर्त तरिकाले नियमित रूपमा प्रवाह गर्नुपर्दछ । यस्तो जिम्मेवारीले सार्वजनिक निकायलाई पारदर्शी र जवाफदेहि बनाउन योगदान गर्दछ । तसर्थ, सूचनाको हकलाई पारदर्शिताको औजार पनि भन्ने गरिन्छ । सार्वजनिक निकायले आफूसँग भएको सूचना जनतालाई पुऱ्याउने र नागरिकले कुनैपनि सार्वजनिक सरोकारको बिषयमा जानकारी लिने प्रकृयाले लोकतान्त्रिक तथा खुल्ला समाजको बिकासमा सहयोग गर्दछ । सरकारी कामकारबाहि तथा गतिबिधिमा जनताको निगरानी रहेको अवस्थामा गलत कार्यहरू कम हुन्छन् र साथसाथै भएका गलत कार्यहरूलाई उजागर गर्न पनि सहयोग पुग्दछ ।

हाल विश्वव्यापी रूपमा सूचनाको हक सबैको चासो र सरोकारको बिषय बनेको छ । यस हकलाई यो अवस्था सम्म आईपुग्न लामो समय लाग्यो । यस हकको बिकासमा बिभिन्न कालखण्डहरू बितेका छन् । बिभिन्न देशमा बिभिन्न अवस्था तथा स्वरूपमा यस हकको बिकास भएको छ । यस हकको उचित कार्यान्वयनको लागि बिभिन्न सिद्धान्तहरू समेत बिकास भएका छन् । नेपाल, भारत लगायतका देशहरूमा यस हकलाई सूचनाको हक (Right to Information) भनिन्छ भने धेरै जसो अन्य पश्चिमा राष्ट्रमा यस हकलाई सूचनाको स्वतन्त्रता (Freedom of Information) पनि भन्ने गरिन्छ ।

सिद्धान्ततः यो हक निरपेक्ष अधिकार होइन । अन्य व्यक्तिको अधिकार, सार्वजनिक हित तथा गोपनियता संरक्षण गर्न यो अधिकारमाथि मनासिव प्रतिबन्ध लगाउन सकिन्छ । प्रायसः अर्न्तराष्ट्रिय कानुनहरूले पनि यही सिद्धान्तलाई आत्मसात गरेका छन् ।

२. सूचनाको हकको बिकास

सूचनाको हकको बिकासक्रमलाई हेर्ने हो भने यस हकलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको आधारभूत अंशको रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ । कुनै तथ्य, तथ्याङ्क, जानकारी तथा सूचना बेगर कुनै पनि व्यक्तिले कुनै कुरा अभिव्यक्त गर्न कठिन हुने हुनाले नै यस्तो व्यवस्था गरिएको हो । कुनै कुरा अभिव्यक्त गर्न सूचना चाहिने हुँदा सूचना खोज्ने, प्राप्त गर्ने तथा प्रसार गर्ने हक अभिव्यक्ति स्वतन्त्रको एक अभिन्न अंगको रूपमा स्वीकार गरी कानुनी संरक्षण प्रदान गरिएको छ ।

मानवअधिकारको बिश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ र नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ ले सूचनाको हकलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रतासँगै राखेर व्यवस्था गरेका छन् । अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको एक अभिन्न पाटोको साथै यो हक सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको एक सशक्त औजारको रूपमा पनि यो परिचित हुँदै प्रयोगमा आएको छ

यसरी हेर्दा सूचनाको हक जनतालाई शक्तिशाली बनाउन, प्रजातन्त्रको संस्थागत विकास गर्न, खुल्लापन र पारदर्शिताको प्रवर्द्धन गर्ने एक शसक्त साधनको रूपमा स्विकार गरिएको छ । सूचनाको हकको बिकासक्रम र बिभिन्न देशमा यसको प्रयोगलाई हेर्दा सरकारी निकायलाई जनताप्रति जिम्मेवार बनाउन यो एक शसक्त औजार हो ।

सूचनाको हकको बिकासका बारे बुभून् इतिहास लगभग २५० बर्ष पछाडि जानु पर्ने हुन्छ । सर्वप्रथम सन् १७६६ मा स्विडेनमा सूचनाको हकको बारेमा व्यवस्था गरिएको थियो । विश्वभर सूचनाको हकको संरक्षण सम्बन्धित कानुनको बिकासक्रमलाई हेर्ने हो भने सूचनाको हकको प्रत्यभूति गरि संविधानमा व्यवस्था गर्ने तथा छुट्टै कानुन निर्माण गर्ने कार्य सन् १९९० पछि एकदमै बढेको पाइन्छ ।

अमेरिकामा सन् १९६६ मा सूचनाको हकको व्यवस्था गरिएको हो भने बेलायतमा २००२ मा सूचनाको स्वतन्त्रता सम्बन्धि कानुन लागु भएको हो । सन १९८२ मा अष्ट्रेलिया, क्यानाडा, र न्युजिल्याण्डले सूचनाको हक सम्बन्धि कानुन निर्माण गरेका थिए । त्यसपछि एशिया, अमेरिका, अफ्रिका, युरोप, मध्यपुर्वका सबैतिर यो कानुन निर्माणमा गति आएको थियो । सन् १९९० सम्ममा १४ वटा मात्र राष्ट्रमा सूचनाको हक सम्बन्धि कानुन थियो । हाल विश्वका १०५ वटा मुलुकमा सूचनाको हकसम्बन्धमा व्यवस्था गर्नका लागि छुट्टै कानुनको पनि निर्माण गरिएको छ र ६५ वटा भन्दा बढि मुलुकमा सूचनाको हकलाई संवैधानिक संरक्षण छ । धेरै देशहरू सूचनाको हकको कानुन निर्माण गर्ने प्रक्रियामा छन् । दक्षिण एसियाका ८ राष्ट्रहरू मध्ये ७ वटा देशमा मात्र सूचनाको हक सम्बन्धित कानुनी व्यवस्था छ । सर्बप्रथम पाकिस्तानमा सन् २००२ मा सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन पारित गरियो । तर यो कानुनमा सूचनाको हकको पूर्ण प्रत्याभूति दिन सक्ने किसिमका आवश्यक प्रावधानको कमी छ । त्यस पछि सन् २००५ मा भारतमा राष्ट्रियस्तरमा सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन पारित गरियो । नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन २००७ मा पारित गरियो भने बंगलादेशमा सन् २००९ मा यो कानुन पारित गरिएको हो । मालदिभ्समा सन् २०१४ मा यो कानुन पारित गरिएको छ भने अफगानिस्थान र भुटानमा यो कानुन निकट भविश्यमा प्रचलनमा आउँदै छ । सार्क क्षेत्रअर्न्तगत श्रीलंकामा यस हकको सम्बन्धमा कुनै कानुन छैन । तर, नवनियुक्त राष्ट्रपतिको मुख्य प्राथमिकताको क्षेत्रमा यो परेकोले छिट्टै कानुन आउने आशा गर्न सकिन्छ ।

भिन्न भिन्न देशमा भएका कानुनहरूमा केहि समानता छन् भने केहि भिन्नताहरू पनि छन् । कुनै कानुनमा निकै राम्रो व्यवस्था गरिएको छ भने कुनै कानुन निकै कमजोर छन् । सूचनाको हकको कानुनको मुल्याङ्कन गर्ने एक अन्तराष्ट्रिय संस्था सेन्टर फर ल एण्ड डेमोक्रेसीका अनुसार सर्वियाको कानुन सर्वश्रेष्ठ छ । १०१ ओटा देशको कानुनको मुल्याङ्कनमा नेपाल २२ औं स्थानमा छ ।

३. अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड

सूचनाको हकको अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको बारेमा कुरा गर्दा संयुक्त राष्ट्रसंघका विभिन्न घोषणापत्र, महासन्धी, अनुबन्ध तथा अन्य दस्तावेजलाई आधार लिनुपर्दछ । त्यसैगरी क्षेत्रीय स्तरमा भएका विभिन्न निकाय र ती निकायबाट जारी भएका विभिन्न दस्तावेजहरू यस सन्दर्भमा उपयोगी हुन आउँछन् । साथै सूचनाको हकको क्षेत्रमा कार्य गरिरहेका विज्ञसंस्थाहरूले पनि यसको मापदण्ड विकासमा योगदान दिएका छन् ।

अन्तर्राष्ट्रिय दस्तावेजहरू

(क) **संयुक्त राष्ट्र संघको प्रतिज्ञापत्र** : सन् १९४६ भएको सूचनाको स्वतन्त्र सञ्चार सम्बन्धी सम्मेलनमा संयुक्त राष्ट्र संघको प्रतिज्ञापत्र नं.५९ (i) मार्फत जारी गरिएको प्रतिज्ञा सूचनाको हकको पहिचानको दृष्टिले महत्वपूर्ण छ । जसमा “सूचनाको स्वतन्त्रता आधारभूत मानव अधिकार हो र अन्य सम्पूर्ण स्वतन्त्रताहरूको मुख्य कडी हो”, सूचनाको हकको महत्वलाई दर्शाइएको छ ।

(ख) **मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८** : संयुक्त राष्ट्रसंघद्वारा जारी गरिएको मानवअधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १९ ले सूचनाको हकको बारेमा व्यवस्था गरेको छ । जसमा भनिएको छ “प्रत्येक व्यक्तिलाई विचार तथा अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता छ । यस अधिकारमा विना कुनै हस्तक्षेप आफ्ना मत राख्ने र विना रोकतोक कुनै भौगोलिक सिमाको अधिनमा नरही जुनसुकै संचार माध्यम द्वारा सूचना तथा विचार प्राप्त गर्ने, खोजी गर्ने र प्रसार गर्ने अधिकार समेत समावेश छ ।”

त्यसैगरी नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार सम्बन्धी अनुबन्ध १९६६ धारा अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी महसन्धी २००६ धारा २१, बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धी १९८९ को धारा १७ र महिला बिरुद्धहुने सबैप्रकारका भेदभाव उन्मुलन सम्बन्धी महासन्धी १९७९ का धारा १० र १६ ले विषयगत रूपमा सूचनाको हकको संरक्षण प्रदान गरेका छन् ।

क्षेत्रिय स्तरका दस्तावेजहरूमा मानवअधिकार तथा मौलिक स्वतन्त्रताको संरक्षणसम्बन्धी युरोपेली महासन्धी १९५० को धारा १०, मानवअधिकार सम्बन्धी अर्न्तअमेरिकी महासन्धी १९६९ को धारा १३ र मानवअधिकार सम्बन्धी अफ्रिकी बडापत्र १९८१ को धारा ९ ले पनि सूचनाको हकलाई पहिचान गरि संरक्षणको लागि व्यवस्था गरेका छन् ।

विभिन्न क्षेत्रिय निकाय तथा ती निकायसँग सरोकार राख्ने विभिन्न संघ संस्थाहरूले पनि सूचनाको हकको सन्दर्भमा विभिन्न मापदण्डहरू तथा सिद्धान्तहरूको बारेमा व्यवस्था गरेका छन् । यस सन्दर्भमा निम्न दस्तावेजहरू महत्वपूर्ण छन् :

- सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनमा समावेश हुनपर्ने आधारभूत सिद्धान्तहरू - आर्टिकल १९
- राष्ट्रिय सुरक्षा, सूचनाको हक र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको सम्बन्धी जोहान्सबर्ग सिद्धान्त - बिज्ञसमुह
- सूचनाको हक, अभिव्यक्ति स्वतन्त्रता र नागरिकको शसक्तिकरण सम्बन्धी सिद्धान्त - युनेस्को
- थाहापाउने अधिकार सम्बन्धी १० सिद्धान्तहरू - ओपन सोसाइटी जस्टीस इनिशिएटिभ

सूचनाको हकको उचित कार्यान्वयनको दृष्टिले सूचनाको हकको लागि केहि सिद्धान्तहरू तय गरिएका छन् । तल उल्लेखित सिद्धान्तहरू कुनै एक देशका कानूनमा भएका व्यवस्था र प्रयोग भन्दा पनि बिभिन्न देशमा भएका व्यवस्था र प्रयोगको आधारमा तय गरिएका सर्व उत्कृष्ट व्यवस्थाहरू हुन् जुन यसप्रकार छन् ।

- (क) सूचनाको हक व्यक्तिको आधारभूत अधिकार हो तसर्थ यो अधिकारलाई नागरिकको अधिकारको रूपमा मात्र सिमित गरिनु हुदैन ।
- (ख) सूचनाको हक निरपेक्ष अधिकार होइन सर्वाजनिक हित र व्यक्तिको अधिकार रक्षाको लागि यस हकमाथि मनासिव प्रतिबन्ध लाग्न सक्दछ ।
- (ग) सूचनाको हक राज्यको कार्यपालिकिय अंग बिरुद्ध मात्र लागु हुने होइन । राज्यका न्यायपालिका तथा व्यवस्थापिका बिरुद्धमा यो हक लागु हुनु पर्दछ ।
- (घ) सार्वजनिक निकायहरूले आफ्नो कार्यालयसँग सरोकार राख्ने आधारभूत सूचना स्वतस्फूर्त रूपमा जनताको पहुँचमा पुग्ने गरी निरन्तर प्रकाशन गर्नु पर्दछ ।
- (ङ) सूचना मान्ने प्रक्रिया सरल हुनु पर्छ, जटिल र धेरै औपचारिक हुनु हुदैन ।
- (च) सूचना मागकर्तालाई सूचना माग गर्ने सबै बिधि र तौरतरिका बारे जानकारी नहुन सक्दछ तरर्थ सूचना मागकर्तालाई सहयोग गर्नु सार्वजनिक निकायको कर्तव्य हो ।
- (छ) सूचना नदिने निर्णयको बस्तुनिष्ठ आधार हुनु पर्दछ, बैध आधारमा मात्र सूचना रोक्न सकिन्छ ।
- (ज) कुनै पनि आधारमा कुनै बिषयमा सूचना नदिने गरी निर्णय गरिएको भएता पनि यदि त्यो बिषय सार्वजनिक हितको हो भने सूचना रोक्न पाइदैन ।
- (झ) कुनै निकायले सूचना नदिने गरी निर्णय गर्दछ भने त्यसको बिरुद्धमा पूनरावेदनको अवसर हुनु पर्दछ ।
- (ञ) सूचनाको हकको कार्यान्वयनका लागि एक स्वतन्त्र निकायको स्थापना हुनु पर्दछ । त्यो निकायले सार्वजनिक निकायबाट सूचना नदिने गरी निर्णयको बारेमा पुनरावलोकन सुन्न सक्दछन् ।

४. नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी कानुनी व्यवस्था

२०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछिको खुल्ला राजनीतिक अवस्थामा मात्र सूचनाको हकले मौलिक हकको रूपमा स्थान पाएको हो । नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७ को धारा १६ सूचनाको हकको लागि प्रथम संवैधानिक व्यवस्था हो ।

२०४७ सालको संविधानको धारा १६ मा सार्वजनिक सरोकारका विषयहरू बारे नागरिकले सूचना माग्नु र पाउने गरी संवैधानिक प्रत्याभूती गरिएको थियो । यसै धाराले सरकारलाई सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन बनाउने दायित्व दिएको थियो । तर, सरकारको उदासिनताको कारणले गर्दा सूचनाको हक सम्बन्धी तत्काल कुनै कानुन बन्न सकेन ।

सूचनाको हक सम्बन्धी कुनै छुट्टै कानुन बन्न नसके पनि संवैधानिक रूपमा प्रत्यभूत सूचनाको हकको सम्बन्धमा भने सर्वोच्च अदालतबाट वि.सं. २०५० सालमा गोपाल सिवाकोटि बिरुद्ध अर्थमन्त्रालय समेत भएको मुद्दामा (अरूण तेस्रो जलबिद्युत परियोजनासँग सम्बन्धित) सरकारको काम कारवाहीलाई पारदर्शी बनाउन; सार्वजनिक महत्वका र सरकारी काम कारवाहीका विषयमा नागरिकको पहुँचको लागि; देशको सुरक्षा, शासन व्यवस्था, शिक्षा, स्वास्थ्य आदि कुरामा जनताको पहुँच पुऱ्याउन सूचनाको हकको महत्व भएको कारणले गर्दा सूचनाको हकलाई संरक्षण गर्नु पर्दछ भनी निर्णय गरेको थियो ।

सरकारको तर्फबाट सूचनाको हक सम्बन्धी कुनै छुट्टै कानुन बन्ने कार्य नभएपछि जनस्तरको प्रयासमा पहिलो पटक २०५६ सालमा नेपाल पत्रकार महासंघ र नेपाल प्रेस इन्सटिच्यूटको सामूहिक प्रयासमा सूचनाको हक विधेयक तर्जुमा भए पनि त्यसले मुर्त रूप पाउन सकेन ।

२०६२/६३ सालको राजनैतिक परिवर्तन पछि बनेको नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले पनि सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकका रूपमा स्वीकारेको छ । संविधानको धारा २७ ले “प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ” भनी उल्लेख गरेको छ ।

नागरिक समाजबाट सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन बन्न पुन आवाज उठ्यो । जनस्तरको माग र दबाबपछि सरकारले सूचनाको विधेयक मस्यौदाका लागि कार्यदल गठन गर्‍यो र ऐनको मस्यौदा निर्माण कार्य अघि बढ्यो । यस प्रकृत्यामा नागरिक समाजको सक्रियता, सुभावा र परामर्श महत्वपूर्ण थियो । परिणाम स्वरूप साउन २, २०६४ मा व्यवस्थापिका संसदद्वारा सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक पारित भयो । ऐनको प्रवाधान अनुसार सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ भदौ ३, २०६४ सालमा लागू भयो । यस हकलाई प्रचलन गराउन सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली २०६५ जारी भई २ पटक संसोधन समेत भएको छ ।

२०६५ सालमा नेपालमा स्वतन्त्र निकायको रूपमा सूचना आयोगको स्थापन भई कार्य गर्दै आएको छ । बिगतमा केहि समय आयोगमा आयुक्त खालि भएकोमा केहि असहजता

भएकोमा नयाँ आयुक्तहरू नियुक्त भई आयोग सकृय रूपमा कार्य गरिरहेको छ । आयोगले गरेका बिभिन्न फैसलाहरूले जस्तै भ्याटमा भएको अनियमितता, उत्तरपुस्तिका जस्ता बिषयले, नेपालमा सूचनाको हकलाई स्थापित गराउन तथा जनमानसमा विश्वास दिलाउने कार्यमा ठूलो भूमिका खेलेका छन् ।

सरकारले सरकारी कार्यालयहरूमा सूचनाको हकको प्रयोग र प्रचलनका लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालयमा केन्द्रिय समन्वय निकायको समेत गठन गरेको छ ।

५. अबको बाटो

नेपालमा सूचनाको हकलाई संवैधानिक रूपमा व्यवस्था गरिएको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले सूचना लिने दिने प्रकृया तथा यस हकको कार्यान्वयनका लागि आधार तय गरेको छ । तथापी, यस हकको प्रभावकारी प्रचलन एवं कार्यान्वयन सुस्त गतिमा रहेको देखिन्छ । तसर्थ, नेपालमा सूचनाको हकको सफल कार्यान्वयनका लागि केहि सुधारका कार्य गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

सूचनाको हकलाई अन्तराष्ट्रिय मान्यताअनुरूपको सबल हक बनाउनुपर्ने एक महत्वपूर्ण कार्य हो । यसले सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि आधार तय गर्दछ । साथै, यससम्बन्धी कानुन तथा संरचनामा भएका व्यवस्थाको अधीनमा रही कार्य गर्दा देखापरेका कार्यविधिगत अप्ठ्याराहरूको अध्ययन गरी प्रचलित ऐन तथा नियमहरूमा आवश्यक संशोधन एवं परिमार्जन गरी यसलाई व्यवहारिक बनाउनुपर्दछ । चालु संरचनाहरूको उच्च सकृयता र तदारुकताको पनि यस सन्दर्भमा आवश्यकता छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी कानुनलाई बढि व्यावहारिक बनाउन तथा कार्यान्वयनमा आएका कठिनाइहरूलाई हटाउन तथा अन्तराष्ट्रिय मान्यता अनुकूल बनाउन कानुनमा केहि संशोधन आवश्यक छ । संशोधन तथा परिमार्जनका मुख्य व्यवस्था निम्न अनुसार हुन सक्दछन् ।

- क) निजी क्षेत्र जसले सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्दछ त्यसलाई सार्वजनिक निकायको परिभाषा भित्र समेट्ने गरी कानुनलाई स्पष्ट गर्नु पर्दछ ।
- ख) राष्ट्रियता, बसोवास वा अन्य कुनै हैसियतका आधारमा नबनाई सबै व्यक्तिलाई सूचनाको हकको प्रत्याभुति गर्नु पर्दछ । नागरिकता वाहकहरूलाई मात्र यस हकको उपभोक्ताभित्र सीमित गरिनु हुदैन ।
- ग) सूचना माग गर्दा सूचना मागनु पर्ने कारण उल्लेख गर्नुपर्ने व्यवस्थाको खारेजी गर्नु पर्दछ । सूचनाको दुरुपयोग सम्बन्धी व्यवस्थालाई पनि हटाउनु पर्दछ ।
- घ) सूचना लिने दिने सम्बन्धमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ लाई प्रधान मानी यो ऐनसँग बाभिने कानुन बाभिणको हदसम्म अमान्य घोषित गरी आवश्यक संशोधनका लागि पहल गर्नुपर्दछ ।

- ड) राष्ट्रिय सूचना आयोगले दिएका आदेश कार्यान्वयनको लागि एक सशक्त संरचनाको आवश्यकता पर्दछ जुन वर्तमान अवस्थामा सन्तोषजनक छैन । आयोगको आदेश पालना नगर्नुलाई अख्तियारको दुरुपयोगको रूपमा परिभाषित गरी जिम्मेवार अधिकारीलाई कारवाहीको व्यवस्था गरिनुपर्दछ ।
- च) सूचनाको 'डिजिटलाइज्ड' गर्ने सम्बन्धमा पनि कानुनी व्यवस्था गरिनु पर्दछ । सूचनाको व्यवस्थापन र भण्डारण सार्वजनिक निकायहरूको एक महत्वपूर्ण कार्यका रूपमा व्यवस्था गर्नु पर्दछ ।

संरचनागत व्यवस्थामा तथा सुधारमा सरकारले केहि भूमिकाहरू खेल्नु पर्ने आवश्यकता छ । पहिला, सरकारले सूचनाको हकलाई कार्यान्वयनको लागि आ-आफना कार्यालयहरूमा सूचना अधिकारी तोक्ने एवं उनीहरूको कार्यसम्पादनका लागि क्षमता अभिवृद्धिका लागि पहल गर्नुपर्दछ । नियमित तथा स्वतस्फुर्त सूचना सार्वजनिक गर्ने परिपाटीलाई थालनी गर्नुपर्दछ । स्थापना गरिएको सूचनाको हक कार्यान्वयन समन्वय इकाइको सकृयताको लागि आवश्यक कार्य गर्नु जरुरी छ । सूचनाको बैज्ञानिक वर्गीकरण गरी सूचनाको हकको कार्यान्वयनको लागि उचित भूमिका निर्वाह गर्नु पनि सरकारको मुख्य कार्यको रूपमा रहेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी कानुनको कार्यान्वयन भएको ७ वर्ष भैसक्दा पनि जनमानसमा यसको बारेमा पर्याप्त जानकारी पुगेको छैन । स्थानिय नागरिकहरू यस बारेमा बुझ्ने प्रयोग गर्ने अवस्थामा नभएकोले उनीहरूको क्षमता अभिवृद्धि तथा उचित जानकारीको लागि संचारमाध्यमको रणनीतिक प्रयोगको आवश्यकता छ । जनतालाई सूचनाको हकको बारेमा उचित जानकारी दिन तथा सहयोग गर्न गैरसरकारी संस्थाहरूको सकृयता तथा योगदान समेत अपरिहार्य रहन्छ । सरकार जिम्मेवार बनाउने तथा नागरिकलाई सूचनाको हकको प्रयोगको लागि अनुकूल वातावरण तयार गर्ने सन्दर्भमा सूचनाको हकको संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलनको जिम्मेवारी लिएको राष्ट्रिय सूचना आयोगले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नु पर्दछ । आयोगको सकृयताले नै अन्य निकायलाई अगाडि बढाउन प्रोत्साहन र दवाव सृजना गर्दछ । आयोगले कानुनमा रहेका अप्ठ्याराहरूलाई हटाउनको लागि तथा आवश्यक संरचना र व्यवस्थाको लागि सरकारलाई सुभाब दिन सक्दछ । गैर सरकारी संस्था तथा मिडियासँको सहकार्यमा यस हकको प्रचार तथा प्रसारमा आवश्यक भूमिका निर्वाह गर्नुपर्दछ । सबैको सहकार्य र सहयोगमा सूचनाको हक सम्बन्धी कानुनको परिमार्जन र सफल कार्यान्वयनको लागि पहल गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

लैंगिक समानता, सूचनाको हक र महिलाका साभा मागहरू

शरु जोशी श्रेष्ठ*

लैंगिक समानता नेपालको लागि मात्र होइन विश्व समुदायकै लागि एक चुनौतीको विषय हो । विकासका कुरा गर्दा लक्षित समुदाय नागरिक, मानिस, व्यक्ति, गरिब, प्रभावित, समुदाय जस्ता लैंगिक तटस्थ धारणाहरूमा आधारित वा अपूर्ण नीतिहरू बनाइन्छन् जसले महिलाका अवस्थामा रूपान्तरण ल्याउन सकिरहेको छैन । कहिले राम्रा नीतिको कार्यन्वयनको पक्ष बजेट, समयन्त्र छिचोलिएको हुँदैन । विकासलाई लक्षित गर्दा समुदाय नागरिक, ब्यक्ति, गरिब, प्रभावित, समुदाय जस्ता तटस्त शब्दको लैंगिक खण्डीकरण गर्न अपरिहार्य हुन्छ । किनभने यस्ता शब्द बुझाइले महिलालाई स्वतः प्रतिनिधित्व गरिहाल्छ भन्ने हाम्रो ठाडो र कच्चा बुझाइ छ, जब कि सबै नागरिक, मानिस वा व्यक्तिले आफू गर्भमा छँदा भ्रूणहत्या, बालिका छँदा विभेद, विबाह भएपछि जन्म घर छाडनुपर्ने बाध्यता, घरेलु हिंसा, गर्भधारण वा बच्चा भएकोमा 'करियर' डामाडोल हुनुपर्ने अवस्था, छोरा नजन्माउँदा भोग्नुपर्ने हिंसा, नागरिकता नहुदाको सास्ती, भोग्दैनन् । यस्ता नीतिगत अस्पष्टताले ५१ प्रतिशत महिलाले निभाउनुपरेको भूमिका, हिंसा र लैंगिक विभेदलाई स्पष्ट वा छलंग पार्न सक्तैन । फलस्वरूप, हाम्रा नीतिका लक्ष्यहरूले नै किटेर महिला भन्दैनन्, भने यसको प्राप्ति फितलो हुनु स्वभाविक छ ।

यो समस्या एक्लो नेपालको भने होइन, महिलाका बिषयमा अन्तर्राष्ट्रिय नारी दिवस मनाउन थालेको १०५ वर्ष पुगिसकेको छ । यसैबीच ४ वटा विश्व महिला सम्मेलनहरू भए । सन् १९९५ को चौथो विश्व सम्मेलन विशेषरूपले महत्वपूर्ण रह्यो । किनकि यसमा १८९ मुलुकका सरकार तथा नागरिक समाजले महिला सरोकारका स्पष्ट १२ विषयमा बेइजिङ कार्ययोजना बनाई काम गर्न थाले । यस वर्ष लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणको दृष्टिकोणले विशेष महत्व राख्दछ किनकि यो वर्ष बेइजिङमा भएको चौथो विश्व महिला सम्मेलनको २० औं वार्षिकोत्सव पनि विश्व समुदायले मनायो । यस वर्ष महिलाको विषय

* प्रमुख, आर्थिक सशक्तिकरण कार्यक्रम, युएन वुमन

हेर्ने आयोगले (कमिसन अन स्टेट्स अफ वुमन) ५९ औं बैठक बेइजिङ सम्मेलनपछिका २० वर्षको उपलब्धि तथा चुनौतीको समीक्षा गर्‍यो । नेपाल लगायत १६७ राष्ट्रका सरकार र नागरिक समाजले पनि यी उपलब्धि तथा चुनौतीको समीक्षा गर्दै कुनै पनि राष्ट्रले लैंगिक समानताको लक्ष्य प्राप्त गर्न नसकेकोमा चिन्ता प्रकट गरे ।

लैङ्गिक समानताका लागि विश्वमा भएका उपलब्धिको सांगोपांगो रूपमा सिंहावलोकन गर्दा शिक्षा, स्वास्थ्य लगायत नीति निर्माणका क्षेत्रमा राम्रा पहल भएका देखिन्छन् । महिलाका लागि काम गर्ने संयन्त्र, मन्त्रालयहरू नियोगहरू गठन गरिए । महिला सहभागिताका लागि विशेष व्यवस्थाहरू तथा लैंगिक बजेटका अवधारणाहरू अपनाइए । महिलामुखी नीति तथा कानूनका साथै सहस्राब्दी लक्ष्यहरू निर्धारण गरिए । तर यी सबै प्रयासको परिणाम मापन गर्दा महिलाका क्षेत्रमा भएका विकासको गति अत्यन्तै सुस्त देखिन्छ भने विकास असमान । विश्वका महिलाको स्थिति मापन गर्दा पुरुषभन्दा महिलाले ६० देखि ७० प्रतिशत कम ज्याला पाउँछन् । ७२ प्रतिशत पुरुषको अनुपातमा केवल ४७ प्रतिशत मात्र महिला औपचारिक श्रम बजारमा छन् । असुरक्षित रोजगारमा ४९.१ प्रतिशत महिला छन् जुन श्रम कानून द्वारा संरक्षित छैनन् । घरभित्र गरिने ज्याला नपाउने काममा महिलाको काँधमा अधिक जिम्मेवारी देखिन्छ । विश्वमा गरिएको एक सर्भे अनुसार ८५ देखि ९० प्रतिशत घर परिवारमा खाना पकाउने काम महिलाले गर्छन् । यसले महिलाको औपचारिक क्षेत्रको रोजगारमा प्रवेश गर्न बाटो प्रशस्त गर्न सकेको छैन, या भनाँ अझ नकारात्मक भूमिका खेलेको छ । दक्षिण एसियामा मात्रै ८० प्रतिशत महिला अनौपचारिक क्षेत्रमा काम गर्छन् । विश्वका १.२ अर्ब मानिस दैनिक १ अमेरिकी डलरभन्दा कम कमाउँछन् जसमा ७० प्रतिशत महिला छन् । मातृमृत्यु दरमा व्यापक गिरावट आएको भए तापनि स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा महिला र पुरुषमा विभेद देखिन्छ । नीति निर्माण तहमा महिलाको सहभागिता अझै पनि ज्यादै कम छ । १५२ राष्ट्रमध्ये १० वटा राष्ट्रका प्रमुख महिला छन् । त्यसैगरी १९३ सरकारमध्ये १४ सरकारका प्रमुख महिला छन् भने २७१ संसद्मध्ये ४० वटामा महिला सभामुख रहेका छन् । राजनीतिमा महिलाको सहभागिता वृद्धि भएको त देखिन्छ तथापि समानता भने अझै कायम हुन सकेको छैन । संसद्मा सन १९९५ मा ११.३ प्रतिशत महिलाको उपस्थिति थियो भने सन २०१५ मा आइपुग्दा महिलाको सहभागिता २२ प्रतिशत पुगेको छ । हालसम्म १९५ देशमध्ये १४३ राष्ट्रको संविधानमा नै महिला र पुरुष समान हुने व्यवस्था राखिएको छ ।

नेपालको सन्दर्भमा भन्नुपर्दा २०६८ सालको राष्ट्रिय जनगणनाबमोजिम नेपालमा ५१ प्रतिशत महिला छन् । यतिका ठूलो संख्यामा रहेका महिला जनसंख्याको मुलुकको

अर्थतन्त्र तथा विकास नीति बलियो वा कमजोर बनाउन प्रत्यक्ष भूमिका रहन्छ । यति जान्दा जान्दै पनि विकास र अर्थतन्त्रका ठुला प्राविधिक बहसहरूमा महिलाका सरोकार औभेल्मा पर्छन् । तर ५१ प्रतिशतभन्दा बढी महिलालाई केन्द्रमा नराखेको अर्थतन्त्र तथा विकास नीतिहरू आफैमा न पूर्ण हुनसक्छ न दिगो नै । नेपालमा फन्दै ८० प्रतिशत घर परिवारको महिलाको नाममा घर जग्गा छैन । पुरुषको वैदेशिक रोजगारीले गाउँमा काम गर्ने मानिस कम भई महिलाको कृषिमा सहभागिता बढेर ७७ प्रतिशत पुगेको छ । राष्ट्रिय जनगणनाबमोजिम नेपालमा आर्थिक रूपले सकृय महिलाको संख्या घटिरहेको देखिन्छ । उच्च शिक्षा, साधन स्रोत तथा सूचनामा, पहुँच नहुँदा महिलाको सहभागिता औपचारिक क्षेत्रमा न्युन छ र ठूलो संख्यामा महिला अनौपचारिक क्षेत्रमा रहन बाध्य छन् । राष्ट्रिय लेखा प्रणालीमा महिलाको घरभित्रको कामको गणना हुँदैन । सैद्धान्तिक रूपमा कामलाई प्रत्यक्ष नगदसँगको लेनदेन वा आयसँग मापन गरिन्छ । महिलाले घरभित्र निभाउने भूमिकाको अर्थतन्त्र सम्बन्धी नीतिहरूमा कतै सम्बोधन, मूल्याङ्कन नहुने हुनाले ठुलो संख्यामा महिला “ननएन्टीटी” हुन्छन् ।

नेपाल सरकार महिला सशक्तीकरणप्रति प्रतिबद्ध छ । महिला मन्त्रालय, महिला आयोग जस्ता संरचनाहरू खडा गरिएको छ । महिला सहभागिताको लागि विशेष ब्यवस्था, बजेट विनियोजन, साथै नीति तथा कार्ययोजनाहरू निमार्ण गरिएका छन् । राम्रा उपलब्धि त भएका छन तैपनि चुनौतीहरू बाँकी नै छन् । सरकार, नागरिक समाज, महिला समूह, संचार, दातृ निकाय सबैले काम गरे तापनि महिलाको जीवनमा परिणाममा समानता आउन नसकेको यथार्थ जगजाहेर छ । अभै ठुलो संख्यामा महिलाले हिंसा भोगिरहेका छन् । ठुलो संख्यामा महिला अदृश्य छन् । हाम्रा ठुला अर्थ, रोजगार, कृषि, उद्योग, पर्यटन, जस्ता नीति तथा कार्यक्रममा महिलाले घरभित्र निभाइरहेका भूमिका, बच्चा पाउने र हुर्काउनुपर्ने भूमिका, घरेलु कामको अदृश्यता, सामाजिक सुरक्षाका विकास सम्बोधन हुन सकेका छैनन् । यसैले महिलाको जीवनमा औपचारिक समानतामा ल्याउने पहल भए तापनि परिणाममा समानता ल्याउन धेरै चुनौती देखिन्छ । अनि मुलुकले जस्ता राम्रा नीति तथा कार्यक्रम ल्याए पनि त्यसले महिलाको जीवनमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारी आमूल परिवर्तन ल्याउन सकिरहेको छैन ।

महिलालाई सशक्त बनाउन आर्थिक, सामाजिक र राजनैतिक जीवनका सबै क्षेत्र तथा गतिविधिहरूमा पूर्ण सहभागी गराउन सके मुलुकको विकास तथा अर्थतन्त्र सुदृढ त हुन्छ नै यसले स्थायित्व भएको र न्यायपूर्ण समाजको स्थापना गर्न समेत मद्दत पुराउँछ । लैंगिक समानता र महिला सशक्तीकरणका क्षेत्रमा भएका प्रगति तथा यसमा आइपरेका चुनौतीका बारेमा विश्लेषण गर्दा सूचनाको हकलाई पनि महत्वपूर्ण

रूपमा लिइन्छ । सूचनाको हकको सन्दर्भमा उपलब्ध सेवा सुविधा तथा योगदानको पर्याप्त जानकारी दूरदराजमा बस्ने महिला र पुरुष दुवैलाई मात्र होइन सहरमा बस्न र सेवाग्राहीलाई पनि आवश्यक हुन्छ । तथापि यसको बुझाइ तथा प्रयोगमा धेरै काम आवश्यक छ ।

महिलाको समग्र विकास तथा उनीहरूको सहभागिता एवं सेवा सुविधामा पहुँच अभिवृद्धिका लागि सूचनाको अहं भूमिका रहन्छ । सूचनाको अधिकारका बारेमा सेवा प्रदायक र सेवाग्राही दुबैलाई जानकारी गराई महिलाको सूचनाको हकको सुनिश्चितता गराउन सकेमात्र समग्र विकासमा महिलाको पहुँच अभिवृद्धिका लागि सहयोग पुग्दछ । महिलाको सामाजिक, आर्थिक र राजनैतिक लगायतका क्षेत्रमा भएका बाधा, अडचन तथा सफलताहरूलाई व्यापक प्रचार प्रसार गरी उनीहरूको सशक्तीकरणमा सम्बद्ध सबै निकायलाई मार्गनिर्देश गर्न सूचनाको हकले विशेष भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

नेपालमा महिलाको सूचनाको हक प्रवर्द्धनका लागि युएन वुमनले राष्ट्रिय सूचना आयोगसंग सहकार्य गरिरहेको छ । महिलाका सूचनाको हकको पूर्ण प्रत्याभूति गराउन यस साभेदारी एक कोसे ढुंगा हुन सक्छ । गत वैशाख १२ र २९ गते गएका २ शक्तिशाली महाभूकम्पको प्रभावको लेखाजोखा गर्ने हो भने पनि विपदको अवस्थामा सूचनाको अहम् भूमिका देखिन्छ । १०९० सालको र यसपटकको महाभूकम्पबाट भएको क्षतिको विश्लेषण गर्ने हो भने महिलामा बढी प्रभाव भएको तथ्य हामी सामु छ । यसमा सूचनाको आवश्यकता, पहुँच, र प्रभावको अवस्थालाई विश्लेषण गर्न आवश्यक छ ।

नागरिकको सूचनाको हकको महत्वलाई मध्यनजर गर्दै युएन वुमनले आफ्नो समन्वयकारी म्यानडेटअनुसार विभिन्न महिला संघसंस्था विच छलफल को सहजीकरण गरेको थियो र उक्त छलफलले भूकम्पपश्चात् उद्धार, राहत तथा पुनःप्राप्तिका हरेक चरणमा प्राथमिकताका साथ सम्बोधन गरिनुपर्ने महिलाका विशेष आवश्यकतालाई साभ्ता मागपत्रका (Common Charter of Demands) रूपमा प्रस्तुत गरेको छ । राष्ट्रिय सूचना आयोग र युएन वुमनले भूकम्पमा भएका मानवीय सहयोगका बारेमा छलफल गराउन विभिन्न सरकारी निकायहरू, आयोगहरू, सरोकारवाला मन्त्रालयहरू र महिला समूह/संघ संस्थाबीच अन्तक्रिया कार्यक्रम संचालन गर्यो । उक्त कार्यक्रमले समेत महिलाको सूचनाको हकको महत्वलाई प्रस्ट्याउँदै भूकम्पको प्रभाव व्यवस्थापनका लागि गरिने उद्धार, राहत एव पुनर्स्थापना र पुननिर्माण सम्बन्धी निर्माण गरिने नीति कार्यक्रम सबैमा महिलाको समानुपातिक सहभागिता, भूमिका र छुट्टै कोषको माग गरिएको थियो ।

महिला संघ संस्थाद्वारा जारी गरिएका साम्ना मागहरू:

१. महिलाको सहभागिता तथा नेतृत्व

- मानवीय सहायताको समन्वयमा महिला समूह एवम् सञ्जालसँग औपचारिक र अर्थपूर्ण संवाद तथा छलफलबाट योजना बनाउन आवश्यक हुन्छ। यसले समन्वय, नीति-निर्माण एवम् कार्यक्रम तर्जुमा तथा कार्यान्वयनमा लैङ्गिक दृष्टिकोण सुनिश्चित गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ।
- पुनः प्राप्ति (Recovery) राहत तथा पुनर्स्थापन कार्यमा महिलाको आवाज प्रतिबिम्बित हुनुका साथै राहत तथा पुनर्निर्माण कार्यको प्राथमिकीकरणमा महिलाको नेतृत्व सुनिश्चित गरिनुपर्दछ।
- प्राविधिक कार्य एवम् नीति निर्माण प्रकृत्यामा महिलालाई संलग्न गराइनुको साथै उनिहरूको भूमिका लाई सुनिश्चित गराइनुपर्दछ। यसका लागि मानवीय सहायतामा संलग्न सबै निकायले (सरकार, दातृ निकाय तथा सङ्घसंस्था) नागरिक समाज/महिला समूहसँग परामर्श गरि पहिचान गरिएको विषयलाई सम्पुर्ण राहत र पुनः प्राप्ति प्रकृत्यामा समावेश गराउनु आवश्यक छ। महिला समूह एवम् नागरिक समाजसँग छलफल गर्दा सबै उमेरका, तहका, जोखिममा रहेका (अपाङ्गता भएका/वृद्धा) साथै पहुँचबाट बाहिरिएका (महिला घरमूली) महिलाहरूको सहभागिता एवम् प्रतिनिधित्वको सुनिश्चितता हुनु अनिवार्य हुन्छ।

२. खाद्य सुरक्षा, वासस्थान एवम् दिगो जीविकोपार्जन

- संरक्षण तथा सेवा प्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन सबै उमेरका महिला एवम् पुरुषसँग छलफल, आवश्यकता तथा क्षमता पहिचान गरी उमेर तथा लिङ्ग विभेदीकृत तथ्याङ्क उपलब्ध गराउन जरुरी हुन्छ। यस्ता आवश्यकता पहिचानको कार्यमा महिला पुरुष तथा बालबालिकाको विशेष आवश्यकता तथा क्षमतालाई सम्बोधन गरिनुपर्दछ।
- खाद्य सुरक्षा र वासस्थानमा महिलाको समान पहुँचको सुनिश्चितता गर्न महिला एवम् उनको परिवारलाई खाद्य, पानी एवम् सरसफाइ कार्यक्रम तर्जुमाको साथै वितरणजस्ता कार्यमा सहभागी बनाउनु जरुरी हुन्छ। यस्तो सहभागिता ग्रामीण परिवेशमा अभै अनिवार्य हुनुपर्दछ।
- सबै नीति निर्माण तथा छलफल कार्यमा महिलाको प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गर्दै जीविकोपार्जनको अवसर स्थानीय महिलाका आवश्यकता, परिवेश तथा क्षमताका आधारमा प्रदान गर्न जरुरी हुन्छ।
- स्थानीय महिला समूह तथा महिला नागरिक समाज जो प्रभावित क्षेत्रमा कार्यरत छन् तथा जोसँग स्थानीय अवस्थाबारे ज्ञान तथा स्रोत उपलब्ध छ र जसले तुरुन्तै समुदायको प्राथमिक आवश्यकता पहिचान गर्न सक्दछ, उनीहरूलाई तत्कालै आर्थिक सहयोग उपलब्ध गराउनुपर्दछ।

३. महिला तथा बालिकाविरुद्धको हिंसा रोकथाम

- सबै प्रकारका हिंसालगायत यौनिक हिंसालाई तत्काल रोकथामका निमित्त कार्य गर्ने, प्रायजसो यस्ता हिंसा कुनै पनि प्रकोप पश्चात् बढ्ने सम्भावना रहन्छ। किशोरी जो लैङ्गिक हिंसाको चरम जोखिममा रहन्छन्, उनीहरूका निमित्त विशेष पहल गर्न जरुरी हुन्छ।
- महिलाका आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्न संस्थागत, नीतिगत तथा कानुनी संरचनालाई पुनः अवलोकन गरी लैङ्गिक उत्तरदायी बनाउनुपर्दछ।
- स्थानीयस्तरमा महिलालाई प्रसूति तथा मातृ शिशु स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न स्वास्थ्य सेवा तथा स्वास्थ्य शिक्षासम्बन्धी पुनर्ताजगी एवम् नयाँ तालिम प्रदान गर्नुपर्दछ।

४. महिलाका लागि विशेष कार्यक्रम

- महिलासम्बन्धी कार्यक्रम (अपाङ्गता भएका महिलासमेत) सञ्चालन गर्न महिला कोष स्थापना गर्नुका साथै सोको व्यवस्थापन एवम् वितरणमा महिला समूह र संस्थाहरूको भूमिका सुनिश्चित गर्नु पर्दछ । यस्ता विषयमा महिला समूहसँग संस्थागत रूपमा समन्वय गर्न आवश्यक हुन्छ ।
- महिला तथा किशोरीको यौनिक तथा प्रजनन स्वास्थ्यसम्बन्धी विशेष आवश्यकतालाई (महिनावारीको समयमा चाहिने वस्तुहरू, प्रसूति र प्रसूति पछि चाहिने वस्तु, हिवलचेयर) तथा वृद्धा र अपाङ्गता भएका महिलाको विशेष आवश्यकतालाई सम्बोधन गर्नु पर्दछ ।
- राहत र पुनर्प्राप्तिका लागि लैङ्गिक संवेदनशील मार्गदर्शन तयार गर्नु पर्दछ ।
- सरकारले आन्तरिक विस्थापित हुनेहरूको लैङ्गिक विभेदी तथ्याङ्कको आधारमा आवश्यकता पहिचान गर्नुपर्दछ । जसबाट निर्णय प्रक्रिया तथा रणनीतिक पुनः वितरणका लागि आधार बन्न मद्दत पुग्नेछ ।
- महिला वर्गलाई कल्याणकारी तथा सामाजिक संरक्षणको कार्यमा समान रूपमा समायोजन गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी उनीहरूलाई सरकारी तथा विकासका साभेदार र नागरिक समाजजस्ता सङ्घसंस्थाबाट प्रदान गरिने सामग्री तथा सेवामा पनि संलग्न गराइनुपर्दछ ।
- राहत तथा पुनर्प्राप्ति जस्ता कार्यको अनुगमनमा महिला संस्थाहरूको भूमिकालाई सुनिश्चित गरिनुपर्दछ ।
- माहिलामा निरन्तर रूपले सूचना प्रवाह गरी स्वनिर्णय गर्न सक्ने अवस्था सुनिश्चित गरिनुपर्दछ ।

युएन वुमनले राष्ट्रिय योजना आयोगको संयोजकत्वमा गरिएको विपद्पश्चात्को आवश्यकताको विश्लेषणका (Post Disaster Needs Assessment- PDNA) लागि सहयोग गरेको छ । यसै गरी महिलाका विशेष आवश्यकताको सम्बोधन गर्न महिलाका सघसंस्था जिल्लामा बहुउद्देश्यीय महिला केन्द्रको स्थापना गर्न सहयोग गरी महिलाहरूलाई तत्काल चाहिएको सेवा तथा मनोसामाजिक परामर्श लिएको छ । त्यसै गरी सूचनाको हकको सुनिश्चितताका लागि ३ वटा जिल्लामा महिलालाई सूचना प्रवाह गर्ने तथा उनलाई सम्बन्धित निकायसँग समन्वय गराउनका लागि सूचना डेस्कको स्थापना गरी सेवा प्रदान गरिरहेको छ ।

भूकम्प पछिको विकास निर्माणका कार्यमा आधा भन्दा बढी जनसङ्ख्या महिला जनशक्तिलाई कल्याणकारी सौचका साथ केवल पीडित वा असहाय मात्र नसम्झी विकास निर्माणका “कर्ता” वा “सहयोगि”सम्भिए मुलुकले चाडै फडको पनि मार्न सक्छ । यसमा “सूचनाको हक” एक शक्तिशाली माध्यम हुनसक्छ ।

सूचनाको हक क्रियान्वयनमा देखा परेका व्यावहारिक समस्याहरू

धीरकुमार श्रेष्ठ

नेपाली नागरिकको सूचना पाउने हकलाई सर्वप्रथमतः नेपाली अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ ले व्यवस्थित गर्‍यो । उक्त संविधानमा 'प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक महत्त्वको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ' भनियो । तत्पश्चात् २०४७ सालको संविधानभन्दा नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ एक कदम अगाडि देखा पर्‍यो । २०४७ सालको संविधानले जहाँनिर प्रत्येक नागरिकले सार्वजनिक महत्त्वका विषयमा सूचना पाउने अधिकार राख्थे त्यहीँनिर २०६३ सालको संविधानमा प्रत्येक नागरिकले आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने वा पाउने हक राख्छन् भनियो । दुबै संविधानले सूचनाको हकलाई मौलिक हक अन्तर्गत राखे ।

नेपाली नागरिकको यही मौलिक हकलाई कानुनी स्वरूप प्रदान गर्न २०६४ सालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन र २०६५ सालमा नियमावली ल्याइयो । ऐन नियमले व्यवस्थित गरेका प्रावधान क्रियान्वयनका लागि स्पष्टतः तिन ओटा पक्षको सहभागिता देखा पर्छ । तीमध्ये पहिलो हो – सूचना मागकर्ता । यस भूमिकामा नेपाली नागरिक देखा पर्छन् । अर्थात् सूचना माग्ने र पाउने नेपाली नागरिक हुनैपर्छ । यो कानुनी बाध्यता हो । कतिपय अन्य देशमा सम्बन्धित देशको नागरिक नभए पनि सूचना पाइन्छ भने हाम्रा सन्दर्भमा नेपाली नागरिकले मात्र आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने र पाउने मौलिक हक प्रचलन गर्न पाउँछन् । यसर्थ सूचनाको मागकर्ताको भूमिकामा रहेको नेपाली नागरिक पहिलो पक्ष हो ।

दोस्रो पक्ष हो – सूचना आपूर्तिकर्ता । यस भूमिकामा सार्वजनिक निकायमा कार्यरत सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुख पर्छन् । सूचना मागकर्ता अर्थात् नेपाली नागरिकले विधिपूर्वक माग गरेको सूचना उपलब्ध गराउने दायित्व सार्वजनिक निकायमा कार्यरत यिनै पदाधिकारीहरूको हो । यहाँ स्मरणीय के छ भने सार्वजनिक निकायलाई परिभाषित

* उपसचिव, राष्ट्रिय सूचना आयोग

गर्ने सन्दर्भमा पनि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ अन्य देशको तुलनामा उदार देखा पर्छ । सन्दर्भतः यस लेखको आशय बरालिने सम्भावनाका कारण सार्वजनिक निकायको व्याख्यातिर लागि एन ।

तेस्रो पक्ष हो – यी दुबैका बिचमा समन्वयकारी र न्यायिक उपचारको भूमिका निर्वाह गर्नका लागि व्यवस्थित राष्ट्रिय सूचना आयोग । सूचना मागकर्ता र दाताका बिचमा देखा परेका विवादहरूको कानुनी समाधान प्रदान गरी न्याय कायम राख्न आयोगको व्यवस्था गरिएको हो । आयोगको भूमिका दुबैका बिचको पुलका रूपमा कायम रहेको देखिन्छ । सूचनाको हक क्रियान्वयनका सम्बन्धमा मागकर्ता र दाताका बिचमा देखा परेका समस्याहरूको कानुनी निराकरण दिने निकायका रूपमा आयोग क्रियाशील छ । यसका लागि आयोगले कानुनी अधिकार प्राप्त गरेको छ । यसरी सूचनाको हक क्रियान्वयनका सन्दर्भमा सूचना मागकर्ता, आपूर्तिकर्ता र आयोग त्रिपक्षीय भूमिकामा देखा पर्छन् । यिनैका बिचमा क्रियान्वयनका तहमा केही व्यावहारिक समस्याहरू देखा परेका छन् । तिनको अभिलेखाङ्कन प्रस्तुत आलेखमा गर्ने प्रयत्न गरिन्छ ।

(क) थोकमा सूचना माग्ने प्रवृत्ति : सूचनाको हकलाई क्रियान्वयन गर्न ऐन र नियमको व्यवस्था गरिएको ७/८ वर्ष मात्र हुँदै छ । यस अवधिमा सूचनाको हक कसलाई प्राप्त छ ? कुन विधिबाट प्राप्त गर्न सकिन्छ ? केका लागि माग्ने हो ? भन्ने विषयमा जानकारीको अभाव छ अथवा जानी जानी यस विषयमा अनजान हुँदै छ । फलतः आवश्यकताभन्दा पनि माग्नका लागि सूचना माग्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । यसरी सूचना माग गर्दा पनि आफूलाई चाहिने मात्र माग्नुको सट्टा एउटा तालुक निकाय अन्तर्गतका ७५ ओटै जिल्लास्थित कार्यालयहरूबाट त्यस कार्यालयसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण सूचना माग्ने प्रचलन बढ्दो छ । यसरी सूचना माग्नेमा एक वा निश्चित व्यक्तिको मात्र संलग्नता देखा पर्छ । यसले गर्दा सूचनाको हकको सही क्रियान्वयनभन्दा पनि कतै गलत अभ्यास त सुरु भएको होइन भनी शङ्का गर्ने वातावरण बन्दो छ । फलतः सूचना आपूर्तिकता हच्केको स्थिति देखा पर्छ । उनीहरूमा शङ्काको बादल मडारिइरहेको छ र सूचना आपूर्तिमा अनिच्छा बढ्दो छ ।

(ख) जथाभावी सूचना माग्ने प्रवृत्ति : सूचना कसले माग्ने पाउने हो भन्ने विषयमै सरोकारवालाका बिचमा दिग्भ्रम व्याप्त छ । सूचना माग्ने पाउने हक पत्रकारको हो र उसले जुन बेला पायो त्यही बेला, जहाँ पायो त्यहीं, जससँग पायो उसैसँग सूचना माग्ने प्रवृत्ति देखिन्छ । तर होइन, सूचनाको हकको यो सरासर गलत प्रयोग हो । सबभन्दा पहिला सरोकारवालाले के बुझ्नुपर्ने भने सूचनाको हक पत्रकारको होइन नेपाली नागरिकको हो । अवश्य पनि नेपाली नागरिकको यस कोटिभित्र पत्रकार पनि पर्न सक्छन् तर यहाँ के बुझ्नु जरुरी छ भने पत्रकार मात्र भएको आधारमा सूचनाको हकको अभ्यास गर्न

पाइँदैन । यो अन्य देशको सापेक्षमा हाम्रो संविधानले गरेको विशेष व्यवस्था हो । यसर्थ सूचना मागकर्ताले आफू नेपाली नागरिक भएको प्रमाण पेस गर्नुपर्छ । कानूनको यस प्रावधानलाई पालना नगर्दाका अवस्थामा एकले अर्कालाई धारे हात लगाउने र उस्तै परे मुक्कामुक्कीमा उत्रिनेसम्मको स्थिति देखिएको छ जुन समस्याको सही समाधान होइन ।

(ख) सूचनादाताको अनिच्छा : सूचना मागकर्ताले मागेको सूचना मागेकै स्वरूपमा उपलब्ध गराउने अभिभारा बोकेर बसेका सूचनादातामा सूचना मागकर्ताले मागेको सूचना मागेकै स्वरूपमा कानूनद्वारा निश्चित गरिएको समयमा उपलब्ध गराउने इच्छाशक्ति कमजोर रहेको देखिन्छ । गोप्य संस्कृतिले वैधता प्राप्त गरेको संस्कारमा हुर्किएको नेपाली प्रशासन (व्यवस्थापन ?) खुला हनुभन्दा बन्द रहन रुचाउँछ । पत्रपत्रिकामा सार्वजनिक भइसकेको सूचनालाई समेत गोप्य भनेर टेबुलको घर्मामुनि लुकाउने परम्पराका कारण खुला र पारदर्शी हनुपर्दाको अवस्थामा यसलाई थप अतिरिक्त भारका रूपमा ग्रहण गर्ने प्रवृत्ति हुर्कंदो छ । यसले गर्दा सूचना पाउने नागरिकको मौलिक हक कुण्ठित हुँदो छ । परिणामतः सूचना पाउने नागरिकको हकको सम्मान र संरक्षण हुन सकेको छैन । माग गरेको स्वरूपमा समयमै सूचना उपलब्ध गराउनेभन्दा पनि सकेसम्म यस जिम्मेवारीबाट पन्छिन पाए आफूलाई हलुको र सामान्य ठान्ने प्रवृत्ति बढ्दो छ । सूचना दिनुभन्दा पनि अनेक बहानामा दिन नपरे हुन्थ्यो भन्ने मनशाय सूचनादातामा स्पष्टतः देखिन्छ । दिनै परे पनि मागेको स्वरूपमा नभएर आफूले चाहेको स्वरूपमा दिएर सूचना दिए जस्तो गर्ने र भ्रारा टार्ने प्रवृत्ति देखा पर्दो छ । यसले गर्दा सूचना मागकर्ताको माग समुचित रूपमा सम्बोधन हुन सकेको देखिँदैन ।

सूचना मागकर्ता र सूचना दाताका बिचमा देखिएको यस प्रकारको प्रवृत्ति अति र उग्र हुन् । सूचना मागकर्तामा मैले मागे जति सबै सूचना कानूनको हदम्यादभित्र पाउनुपर्छ भन्ने चाहना देखा पर्छ जुन धेरै हदसम्म कानुनी दायराभित्रै पर्छ । तर अर्कोतिर अभिलेखाङ्कनको लथालिङ्गो व्यवस्थामा हुर्किएको नेपाली प्रशासन संस्थागत सूचना र जानकारी संरक्षण गरेर राख्ने मामलामा अत्यन्त कमजोर छ । अहिले पनि बस्ता कपडाले फायल लगायतका कागजात बेरेर राख्ने संस्कारमा हुर्किएको नेपाली प्रशासन व्यवस्थाले लोकतान्त्रिक मेरुदण्डका रूपमा अत्याधुनिक प्रणालीको उपजका रूपमा आएको सूचनाको हकले प्रत्याभूत गरेको सूचनाको मागलाई यथोचित रूपमा सम्बोधन गर्न सक्ने र श्रेण सक्ने अवस्थामा विकसित भएको देखिन्न । सूचना मागकर्ताले माग गरेको २०/२२ वर्षअगिदेखिको संस्थागत सम्पूर्ण सूचना उपलब्ध गराउने त के चालु वर्षकै कतिपय सूचना उपलब्ध गराउन पनि नसक्ने कमजोर अवस्थामा रहेको छ । यसले गर्दा एकातिर सूचना मागकर्ता मागेको सूचना नपाएको भन्दै कुर्लिरहेको छ भने अर्कातिर सूचना आपूर्तिकर्ता

मसँगै सूचना छैन भने मैले कहाँबाट ल्याएर दिने भन्दै उल्लिखित रहेको छ । एउटाले चाहिए जति सूचना माग्ने भन्दा पनि सार्वजनिक निकायको नाडी छाम्ने मनशायले भए जति सूचना माग्ने र अर्काले दुःख दिने नियतले मात्र सूचना मागियो भनेर एकअर्कालाई दोषारोपण गर्ने कार्य वर्तमानमा भइरहेको छ । दुबै प्रवृत्ति अति हुन् । अतिले खति गराउन सकछ ।

निश्चयतः यसो हुनुमा सचेतनाको अभाव पूर्णतः जिम्मेवार छ । यसैले नागरिकले माग्ने र पाउने हकलाई केही अभियन्ताहरूले मात्र प्रतिनिधित्व गरिरहेको देखिन्छ । अन्याय र पीडामा परेका अधिकांश नागरिकमा सूचनाको हक के हो ? यसको शक्ति कतिसम्म छ ? यसको कसले केका लागि उपयोग गर्न सकछ ? भन्ने विषयमा अनभिज्ञता देखा पर्छ । परिणामतः सूचनाको हकको सदुपयोग हुनेभन्दा पनि यसको सदुपयोगमा न्यून सहभागिता देखा पर्छ । सूचना मागकर्ता र आपूर्तिकर्तामा देखा परेका यस्ता समस्या सम्भवतः सचेतनाको अभावका कारण देखा परेका सङ्क्रमण कालीन परिस्थितिजन्य उपज मान्न सकिन्छ जसको समाधान समयक्रममा हुँदै जाने छ ।

स्थिति यस्तो हुँदाहुँदै पनि बिस्तारै चेतना स्तर उठ्दै गएर माग पक्ष सबल बन्दो छ भने आपूर्ति पक्ष पनि सूचना उपलब्ध गराउन तत्पर देखिँदो छ । सूचनाको हक क्रियान्वयनका सन्दर्भमा यो आशलागदो उज्यालो किरण हो । यसका लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगको भूमिका महत्त्वपूर्ण र उल्लेखनीय छ । दुबै पक्षलाई सन्तुलित रूपमा सूचनाको हक स्थापित गराउने सबालमा विभिन्न कार्यक्रम एवम् न्यायिक अख्तियारीको प्रयोग गरी आयोग क्रियाशील रहेको छ ।

(dhires@gmail.com)

महाभुकम्पमा सूचनाको हक

वेदनिधि अधिकारी*

सूचना शक्ति हो । सूचनालाई प्रजातन्त्रको मेरुदण्ड वा प्राणवायुको रूपमा लोकतान्त्रिक विश्वले स्वीकार गर्दछ । सूचना राज्यले आफैसँग राख्ने कि नागरिकलाई दिएर लोकतन्त्र बलियो बनाउने भन्ने विषय सूचनाको हकको मूल मर्म हो ।

सूचना भन्नाले सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम तत्सम्बन्धि कारवाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखत सामग्री वा जानकारी सम्भन्नुपर्दछ । सूचनाको हक भन्नाले सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार सम्भन्नुपर्दछ र सो शब्दले सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको काम कारवाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने, त्यस्तो लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने, सार्वजनिक महत्वको निर्माण कार्य भइरहेको स्थानको भ्रमण र अवलोकन गर्ने, कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमुना लिने, वा कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्रमार्फत प्राप्त गर्ने अधिकार समेतलाई जनाउँछ ।

सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकको रूपमा नेपाल अधिराज्यको संविधान २०७२ को धारा १६ मा प्रथम पटक व्यवस्था गरिएको थियो । सूचनाको प्रयोग प्रारम्भदेखि कसरी गरियो भन्ने सम्बन्धमा मानव सभ्यताको विकासभन्दा पनि मानव जीवनको सुरुवातसँगै भएको पाइन्छ । मानवको अस्तित्व सूचनामा रहेको छ । मानिसलाई कहाँ खाना छ ? कहाँ सुरक्षित बासस्थान छ ? शत्रुबाट कसरी बच्ने जस्ता जीवनका आधारभूत पक्ष सञ्चालन गर्न पनि सूचना आवश्यक थियो । यद्यपि यी विषय आधुनिक सूचनाको हक अर्न्तगत पर्दैनथे होला । राज्यको उत्पत्ति जे जस्तो अवस्थामा भए पनि त्यहाँ सूचनाले काम गरेको थियो । राज्य र सरकार गठन भएदेखि आफूले गरेका काम कारवाही नागरिकलाई जानकारी गराउनुपर्ने बाध्यता सरकारसँग रहन गयो । परम्परादेखि रहँदै आएको भौतिक

* उपसचिव, राष्ट्रिय सूचना आयोग

निर्माण जस्तो कुलो, नहर, बाँध, पैनी, पुल पुलेसा, मठ मन्दिर, सतल बाटोहरु कस्ले कहिले र कुन सोत प्रयोग गरी के उद्देश्यका साथ कति समय लगाएर स्थापना गरिएको थियो ? उत्सुकताको विषय रहन गयो ।

सन् १७६६ मा स्विडेनले विश्वमा सर्वप्रथम सूचनाको हकको कानुनी व्यवस्था गर्‍यो । सन् १७६६ को प्रेस स्वतन्त्रा सम्बन्धी कानुनलाई सूचनाको हक र स्वतन्त्रताको कोसे ढुंगाको रूपमा लिइन्छ । त्यही समयदेखि स्विडिस नागरिकलाई आफूले तिरेको कर कहाँ र कसरी खर्च भएको थाहा पाउने अधिकार सुनिश्चित थियो । सन् १९६६ मा गएर अमेरिकाले सूचनाको हक सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्‍यो भने सन् १९९० को दशकमा विश्वव्यापी रूपमा देखिएको लोकतान्त्रिक आन्दोलनको प्रवाह सँगसँगै लोकतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको सूचनाको हकले शासन सञ्चालनमा सुशासन, पारदर्शिता, जवाफदेहिता, जनसहभागिता जस्ता महत्वपूर्ण विषयलाई संवोधन गर्न खोजेको देखिन्छ । १९९० मा करिब १३ १४ वटा मूलुकले सूचनाको हकलाई कानुनी व्यवस्था गरेकोमा अहिले विश्वका करिब १०० मुलुकहरूले संवैधानिकता र कानुनी मान्यता प्रदान गरेका छन् ।

जब राज्यको उत्पत्ति भयो शासन संचालनमा साशक जो उदारवादी थिए तिनले जनतालाई आफूले गरेका काम कारवाही पारदर्शी रूपमा जानकारी गराउँदै आए भने निरंकुशले अपारदर्शी व्यवहार गर्दै सूचना लुकाउने र आफु बलियो बन्ने तर नागरिकको सूचनाको हकलाई कमजोर पार्ने र लोकतन्त्रको मूल्य र मान्यतामाथि नै हस्तक्षेप गर्न पुगे । नेपालको शासकहरूमा लिच्छिव काल, मल्ल काल, किराँत कालमा सूचना राज्यसँग वर्तमान समयमा जति नभए पनि थोरै सूचना थिए र धेरै सूचना नागरिकलाई दिइन्थ्यो । यी तीन वटै कालमा न्याय सम्बन्धी भएका व्यवस्थाका सूचना प्रत्येक नागरिक समक्ष पुर्‍याउने प्रयास गरिन्थ्यो । राजा महेन्द्र मल्लले नागरिकको चुलोमा धुवाँ नआएसम्म खाना खाँदैनथे र यो सूचना नागरिकलाई समेत थाहा थियो । शाह कालमा आएर राजा पृथ्वीनारायण शाह सूचनामा व्यापक चासो राख्दथे । उनले दिव्य उपदेशमार्फत राज्य र आफ्नो धारणा जनता सम्म पुराउन प्रयत्न गरेको सहजै अनुमान गर्न सकिन्छ ।

नेपालको सूचनाको हकको इतिहासमा राणा काल कालरात्री नै रह्यो । यो समयमा सूचना नागरिकलाई दिनुभन्दा आफैँसंग राख्ने र आफैँ बलियो बन्ने प्रयास गरियो । नागरिकको सूचनाको हकलाई कुण्ठित तुल्याइयो । विद्यालय, पाठशाला राणाहरूका भाइभारदारमा मात्र सीमित राखियो । नागरिकले कर तिर्ने तर कस्ले कति कर तिर्‍यो र राज्यकोषमा कति जम्मा भयो, त्यो कहाँ खर्च गरियो भन्ने जानकारी दिइँदैनथ्यो । कर उठाउँदा जम्मा जोड्नु कच्चा नछोड्नु भनेर कति कर उठ्यो सोको सूचना कसैलाई नदिनु र कर उठ्ने विषयमा बाँकी नछोड्नु भनिन्थ्यो । जुन व्यवहारले नागरिकले सूचनाको हक जानी वा नजानी कुण्ठित

थियो । २००७ सालमा प्रजातन्त्र आएपछि पंचायती संविधानसम्म आउँदा केही मौलिक हकहरूको व्यवस्था गरिए पनि सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्था गरिएन ।

नेपालको सन्दर्भमा नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ मा प्रत्येक नेपाली नागरिकले सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने व्यवस्था भएकोमा त्यसलाई अभिपरिष्कृत गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा प्रत्येक व्यक्तिले आफ्नो र सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने र पाउने व्यवस्था गरियो । यसरी सार्वजनिक महत्वसहित आफ्नो विषयमा सूचना माग्ने र पाउने व्यवस्थाले नागरिकले प्रचुर मात्रामा यसको प्रयोग गरेका छन् । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को प्रस्तावनाअनुसार ऐनको उद्देश्य यसप्रकार स्पष्ट पारिएको छ :

- सरकारको काम खुल्ला र पारदर्शी बनाउनु,
- सरकारी तथा सार्वजनिक निकायलाई नागरिकलाई जवाफदेही बनाउनु,
- सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका सूचनामा आम नागरिकको पहुँच सजिलो संग पुऱ्याउनु,
- नागरिकको सुसूचित हुने हक लागु र संरक्षण गर्नु,
- राज्य र नागरिकाको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने सूचनाको संरक्षण गर्नु ।

सुशासनमा सूचनाको हक आधुनिक राज्यको अँध्यारोबाट उज्यालो तर्फको सुखद यात्रा तथा उत्कृष्ट गन्तव्य हो । हरेक सरकार शासन प्रणालीका विविध पक्षहरूको कुशल र प्रभावकारी व्यवस्थापन तथा कार्यान्वयनमार्फत कायम गर्न प्रयत्न गरेका हुन्छन् । अब्राहम लिंकनले प्रजातन्त्रलाई जनताद्वारा जनताको निमित्त, जनताको सरकार हो भनी व्याख्या गरेका छन् । जनता तथा नागरिक को हुन् त ? जनसहभागिताका लागि कस्तो वातावरण अनुकूल हुन्छ? कस्तो खालको जनसहभागिताले प्रजातन्त्र दिगो हुन्छ ? राजनीतिक वा सार्वजनिक चासोको विषयहरू जस्तो आफूले तिरेको कर कसरी खर्च भएको छ ? त्यसको सही सदुपयोग भएको छ कि छैन यी विषयमा सहभागी हुँदा र नहुँदाका फाइदा र बेफाइदा के हुन् ? नागरिकले आफ्ने कर्तव्य र अधिकारको प्रयोग सही रूपमा गरेको छ कि छैन जस्ता विषय उनीहरूले आफैँ बनाएको कानुन वा संविधानभित्र रही सहमति वा विरोध गर्ने समस्याको समाधान गर्ने, समाज र अर्थतन्त्रको सञ्चालन गर्ने, असल शासन स्थापनाका लागि आधारभूत संयन्त्रको स्थापनाका लागि विभिन्न गतिविधि गर्ने, त्यसबारे नीति र निरूपण जनताले आफैँ गर्न पाउने परिपाटी लोकतन्त्रमा रहन्छ । यो राज्यको काम कारवाहीमा पारदर्शिता, जवाफदेहिता, जनसहभागिता र उत्तरदायी शासन प्रणाली भए मात्र सम्भव हुन्छ ।

अतः मुलुकमा जब संकट देखा पर्दछ जनताले समस्याको समाधान गर्न आफैँ तत्पर रहन्छन् । अर्थिक, भौतिक, मानवीय स्रोत साधनको परिचालन गर्न जनता आफैँ आतुर रहन्छन । जुन समयसम्म सरकारले आफूले गरेका गतिविधि जनतासँग यथार्थ रूपमा राख्ने गर्दछ । २०७२ वैशाख १२ गते महाभूकम्पबाट व्यापकरूपमा धनजनको क्षति हुन गयो जसमा सरकार र सार्वजनिक निकायबाट जसरी भुकम्पपछि नागरिकको सूचनाको हकलाई सम्बोधन गर्नु पर्दथ्यो त्यसो गर्न नसक्दा नागरिकले राज्यमाथि गरेको विश्वासमा कमी हुन गयो । जसका बाबजुत नागरिकको भुकम्पपछाडि तत्काल उद्धार तथा राहत वितरणमा सहभागिता कम देखियो भने सरकारले पनि आफूले भुकम्पपछि प्रभावकारी रूपमा राहत तथा उद्धार कार्य सञ्चालन गर्न सकेन भन्ने आरोप खेपे पुग्यो । अल्पविकसित मुलुकहरुको एउटा विशेषता नै थियो यो । सिमीत स्रोत साधन सम्बन्धित निकायका पदाधिकारीहरुमा तालिमको अभावमा दक्ष जनशक्ति नहुनु, यसरी भूकम्प आउन सक्छ भनी पूर्व तयारी नहुनु जस्ता विषयले गर्दा सरकारी क्रियाकलापमा प्रभावकारिता नदेखिएको होकि भन्न सकिन्छ । सरकार आफूले गरेका राहत तथा उद्धारमा सूचनाको हकमार्फत जनतालाई सूचित गर्न सकेन । ऐनमा भएको स्वतःप्रकाशको मर्मअनुसार सरकार र सार्वजनिक निकायले आफूले गरेका काम कारवाही जे जति जस्तो अवस्थामा भए पनि दैनिक, साप्ताहिक वा मासिक रूपमा नागरिक समक्ष लैजान सकेको भए महाभूकम्पपछिको राहत तथा उद्धारमा सुरक्षाकर्मी, निजामति कर्मचारी लगायत सम्पूर्ण राष्ट्रसेवक सहित नागरिकहरु पनि भूकम्प पछिको व्यवस्थापनमा लाग्न सक्ने अवस्था थियो । प्रभावकारी सूचनाको अभावमा व्यापक धनजनको स्थान पहिचान गरी राज्यका सम्पूर्ण संयन्त्रसहित नागरिकहरु जसरी सक्रिय हुनु पर्दथ्यो, त्यसमा कति घाइते कति स्थानमा छन्? कसलाई खाने वस्तुको व्यवस्था गर्ने, कसलाई त्रिपालको व्यवस्था गर्ने, घाइतेको कसरी उपचार गर्ने, उपचार केन्द्र कसरी व्यवस्थापन गर्ने, कुन कुन स्वास्थ्य केन्द्रमा कहाँका कति घाइते लैजाने, स्थास्थ्यकर्मीको कसरी व्यवस्थापन गर्ने, महाभुकम्पपछि आउन सक्ने महामारीलाई मध्यनजर गरेर सरसफाइमा कसलाई खटाउने जस्ता विषय सरकारका प्राथमिकतामा पर्न सक्नु पर्दथ्यो र त्यसको सही सूचना प्रकाशन गरी समस्या समधानमा अगाडि बढ्नु पर्दथ्यो । यसरी सूचनाको सही सदुपयोग गर्न ढिलाइ हुँदा र यथार्थ तथ्यांकको अभावमा खाने पानी, खाने वस्तु, बासस्थान, सरसफाइ, स्थास्थ्य उपचारको व्यवस्था गर्न नसक्दा स्वदेश तथा विदेशबाट आएका उद्धारकर्मीले समेत भूकम्पपछिको अवस्थालाई उचित व्यवस्थापन र सहयोगमा प्रभावकारिता कम रहेको महसुस भयो । यसको प्रत्यक्ष नकारात्मक प्रभाव पीडितलाई पर्न गयो । महुकम्पपछि सूचनाको हक सम्बन्धमा देखिएको समस्या बुँदागत रूपमा निम्न थिए :

- क भुकम्प पछि भएको धनजनको क्षति तत्काल गर्ने संयन्त्र नहुनु,
- ख उपलब्ध भएको खाद्य सामग्री र त्रिपालको वितरणमा कमी कमजोरी रहनु,
- ग सरकारले तत्काल सार्वजनिक निकायका पदाधिकारी, पत्रकार, नागरिक समाज लगायत सम्पूर्ण वर्गलाई समन्यात्मक ढंगले अगाडि बढाउन नसक्नु
- घ पीडितको समस्या बुझ्न नसक्नु जस्तो कसैलाई खाद्य सामग्री आवश्यकता थियो भने कसैलाई वासस्थान जस्तो कि ग्रामीण क्षेत्रमा पाल वितरण गर्न जाँदा खाद्यन्नलाई पहिलो प्राथमिकता दिइएको थियो भने सहरी क्षेत्रमा खाद्यन्नको सट्टा त्रिपालको माग बढी रहेको थियो ।
- ङ सरकारले अथक प्रयासको बाबजुत विभिन्न राहत सामग्री उपलब्ध गराउँदा गराउँदै पनि समाजमा अफवाह फैलाउने व्यक्तिलाई नियन्त्रण गर्न सकिएको थिएन । यसमा मिडियाको जुन भूमिका हुन पर्दथ्यो त्यस्तो भूमिका प्रभावकारी भएको पाइएन ।
- च महाभूकम्पपछिको व्यवस्थापनमा सूचना दिने र पाउने पक्षविच समन्वयको अभाव रह्यो र तथ्यपूर्ण सूचनाको महत्वलाई आत्मसात गर्न सकिएन ।

जनताको शासन सञ्चालनमा पहुँच पुऱ्याउने सेतुको रूपमा रहेको सूचनाको हकले ऐन कार्यान्वयनमा आएदेखि र आयोगको स्थापना भएदेखि विभिन्न आरोह अवरोह बेहोर्दै धेरै विषयमा नागरिकको सूचनाको हकलाई स्थापित गराएको छ । जसमा भुटा एवं नक्कली मूल्य अभिवृद्धि कर विजकबाट भएको कर छली सम्बन्धमा, एसएलसी र त्रिवि परीक्षाको उत्तरपुस्तिका हेर्ने सम्बन्धमा, आयल निगमको केन्द्रीय कार्यालयले तेलको कुपन निशुल्क वितरण गरेको, मेलम्ची खानेपानी आयोजनाले पाइपविछाउन सडक खनेर सही रूपमा सडक खन्ने जानकारीलाई सार्वजनिक गरेको निर्णय, अन्तर्वार्तामा उपस्थित सम्पूर्ण उमेदवारको जम्मा प्राप्तांकका सूचनाका सम्बन्धमा, सूचनाको हक सम्बन्धी २०६४ को दफा २९ बमोजिम सूचनादाताको संरक्षण गरी रोकिएको तलबभत्ता भराउने सम्बन्धमा, कपिलबस्तु घटनाको सम्बन्धमा जाँचबुझ आयोगको प्रतिवेदन एव बर्गीकरण जस्ता आयोगले गरेका आदेशहरूले सार्वजनिक निकायमा हुने गरेको अनियमितता, अपारदर्शिता तथा लापरवाही जस्ता कार्यहरू रोकिन पुगेका छन् । सार्वजनिक निकायहरूमा खर्च गरिने बजेट, लागत, निर्माणका बारेमा सूचना माग गर्ने र जानकारी राख्ने विषयमा बढोत्तरी भएको छ ।

सात बर्षको अवधिमा सूचनाको हक सम्बन्धमा आयोगले थुप्रै उपलब्धि हासिल गरे पनि विभिन्न समस्या देखा परेका छन् । सूचना अधिकारी सबै निकायमा तोकिन नसक्नु,

सूचना शाखाको व्यवस्था गर्न नसक्नु, सूचनाको हक नागरिकको मौलिक हकको रूपमा रहेको कुरा नागरिक समक्ष पुराउन नसक्नु, सूचना आयोगलाई सक्षम बनाउन जनशक्ति लगायत भौतिक साधन स्रोतको अभाव, कर्णाली अञ्चल लगायतका दुर्गम जिल्लामा आयोगले कार्यक्रम लिएर जान नसक्नु, सार्वजनिक निकायका प्रमुख तथा पदाधिकारीहरूले ऐनको मर्मलाई आत्मसात गर्न नसक्नु, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ सँग बाभिएका कानूनको संसोधन गर्न नसक्नु, सूचना माग गर्दा टिकट नलाग्ने र निवेदन सूचना अधिकारीलाई सम्बोधन गरे पुग्छ भन्ने जानकारी नहुनु, सूचना अधिकारीलाई सबै शाखाबाट प्रभावकारी रूपमा सूचना उपलब्ध नहुनु र मनसाय पनि गलत हुनु, सार्वजनिक खरिद बिल भर्पाइका सूचना दिन ठाउँ इन्कार गर्नु, प्रायः सार्वजनिक निकायका प्रमुखहरू गोप्य संस्कृतिमा रहनु, प्रोएक्टिभ डिस्कलोजर नगर्नेमाथि कारवाही नहुनु, प्रभावकारी अनुगमन तथा निरीक्षण हुन नसक्नु, राम्रो गर्नेलाई पुरस्कार र खराब कार्य गर्नेलाई उचित दण्ड गर्न नसक्नु, कार्यालयमा अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नहुनु, सूचना मागकर्तामा कानूनको जानकारीको अभाव, सूचना नदिने विरुद्ध नागरिक समाजको खरो खबरदारी नहुनु जस्ता समस्या देखिएका छन् । माथि उल्लेखित समस्याहरू सूचनाको हकका प्रमुख बाधकको रूपमा रहिरहेका छन् । यी समस्याहरूलाई नीतिगत, संस्थागत र व्यवहारगत रूपमा समयमै प्रभावकारी तवरले संवोधन गर्नुपर्ने देखिन्छ, अन्यथा सूचनाको हक सम्बन्धी जे जति कानूनहरू बने पनि लोकतन्त्रको प्राणबायुको रूपमा रहेको सूचनाको हक एउटा हकको रूपमा मात्र सीमित रहन पुग्दछ ।

सूचनाको हकको प्रभावकारिताका लागि केन्द्रित हुनुपर्ने मुख्य विषयवस्तु : तत्कालिक सुधारको प्रश्न

दिनेश सागर भुसाल*

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ ले प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ भनी सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरेको छ । संविधानको धारा २८ ले व्यक्तिको जिउ, आवास, सम्पत्ति, लिखत, तथ्यांक पत्राचार, चरित्र आदि सम्बन्धी विषयको गोपनीयता कानुनद्वारा तोकिएको अवस्था बाहेक अनतिक्रम्य हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरी सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा नागरिक अधिकारको संरक्षण र प्रत्याभुति समेत गरेको छ । यसै गरी सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३ ले प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई यस ऐनको अधीनमा रही सूचनाको हक हुनेछ र प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । यसरी लोकतन्त्रको मेरुदण्डको रूपमा रहेको सूचनाको हकले सरकारको काम कारबाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला पारदर्शी बनाउने, सरकारी तथा सार्वजनिक निकायहरूलाई नागरिकप्रति जवाफदेही बनाउने, सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका सूचनामा आमनागरिकको पहुँच सजिलोसंग पुऱ्याउने, नागरिकको सुसूचित हुने हक लागु र संरक्षण गर्ने तथा राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने सूचनाको संरक्षण गर्ने उद्देश्य सहित खासगरी २०६३ सालको परिवर्तन पश्चात् बनेको व्यवस्थापिका संसदले २०६४ साउन २ गते सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ पारित गरेर लोकतन्त्रको स्थायित्वका लागि एउटा ऐतिहासिक काम गरेको छ । यही बृहद् उद्देश्य रहेको सूचनाको हक संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गर्न एउटा स्वतन्त्र निकाय गठन हुनुपर्ने सिद्धान्तलाई आत्मसात गर्दै व्यवस्थापिका संसदका सम्माननीय सभामुखको अध्यक्षतामा माननीय सूचना तथा सञ्चार मन्त्री र नेपाल पत्रकार महासंघका अध्यक्ष सदस्य रहेको समितिको सिफारिसमा नेपाल सरकारले प्रमुख सूचना आयुक्त र आयुक्तहरूको नियुक्ति गर्ने व्यवस्था भएबमोजिम २०६५ सालमा गठन भएको पहिलो आयोगको कार्यकाल समाप्त भएपश्चात्

* उपसचिव, राष्ट्रिय सूचना आयोग

हाल दोस्रो कार्यकालका रूपमा प्रमुख सूचना आयुक्त र अन्य २ जना आयुक्तहरु नियुक्त भई कार्यरत हुनुहुन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ अनुसार आयोगले प्रत्येक वर्ष आफूले गरेका कामकारवाही सम्बन्धी वार्षिक प्रतिवेदन सम्माननीय प्रधानमन्त्री मार्फत व्यवस्थापिका संसदमा प्रस्तुत गर्ने र उक्त प्रतिवेदन सर्वसाधारणको जानकारीको लागि सार्वजनिक रूपमा प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था छ ।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ कार्यान्वयनमा आएको ८ वर्ष व्यतित भैसकेको छ । पहिलो पटक गठित आयोगको पाँच वर्षे कार्यकाल समाप्त भै दोस्रो कार्यकालका रूपमा आयोगको नियुक्ति, गठन र कार्य प्रारम्भ भैसकेको अवस्थामा सूचनाको हकको संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रचलनका लागि आयोगले मुख्यरूपमा देहायका विषयमा केन्द्रित हुनुपर्ने देखिन्छ ।

१. अनुसन्धानमा आधारित अध्ययन सम्पन्न गरी नतिजाको आधारभूमि खडा गर्ने:-
माथि उल्लेखित भएको पृष्ठभूमिमा सूचनाको हक र पारदर्शिता प्रवर्द्धन गर्ने कार्यमा समर्पित आयोग, सार्वजनिक निकायहरु, यसका अभियन्ताहरु र यिनका हालसम्मका क्रियाकलाप तथा त्यसले पारेको प्रभाव समेतको समीक्षा गरी आवश्यकता पहिचान गर्न र भावी योजना निर्माणका सम्बन्धमा अध्ययन गरी अब आयोग र सरोकारवाला निकायहरुले सूचनाको हकको निर्धारित नतिजा प्राप्तिका लागि हालसम्मको उपलब्धि के कति हो ? अवका दिनमा के कस्ता क्रियाकलाप, कहाँबाट, कसरी सुरु गर्ने हो सोको आधारभूमि तयार गर्न स्वतन्त्र अध्ययन अनुसन्धान हुन जरुरी छ । यस किसिमको अध्ययन अनुसन्धानलाई आयोगको अभिन्न अंगका रूपमा स्थापित गर्नुपर्छ ।
२. प्रभावकारी रणनीतिक कार्ययोजनाको निर्माण : आयोग दोस्रो कार्यकालका लागि सक्रिय छ, यस अवस्थामा माथि उल्लेख गरिएअनुसार अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त सुभाव समेतको आधारमा यसको अल्पकालीन र दीर्घकालीन रणनीतिक योजना र कार्यान्वयनको प्रभावकारी कार्ययोजना निर्माण गर्न अत्यावश्यक भैसकेको देखिन्छ । रणनीतिक योजनाले खासगरी सूचनाको मागपक्ष, आपूर्तिपक्ष, सरोकारवाला समन्वयको पक्ष र क्षमता विकासको पक्ष गरी चारवटा क्षेत्रलाई समेटेर जानुपर्छ । मागपक्षको सशक्तीकरण गर्ने, आपूर्तिपक्षको सवलीकरण गर्ने, सरोकारवाला निकाय/संस्था बीच समन्वयात्मक संयन्त्रलाई स्वचालित बनाउने र क्षमता विकासको पक्षलाई आयोगको रक्तसंचारको रूपमा ग्रहण गर्ने गरी रणनीतिक योजना निर्माण गर्नुपर्छ । यस किसिमको योजना खासगरी परम्परागत योजनाभन्दा माथि उठेर राष्ट्रिय योजना आयोगसँगको समन्वयमा सहश्राद्धी

विकास लक्ष्यपश्चात् (Post MDGs) तयार पादैँ गरिएको दिगो विकासको लक्ष्य (Sustainable Development Goal) सँग Tie up गरेर नतिजामूलक खाका निर्माण गरी कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ । Open Government Data, Open Government Partnership लगायतका नवीन अवधारणा आत्मसात गरी Crisis Information Management समेतलाई कार्ययोजनाले समेटेर कार्यान्वयनमा अगाडि बढ्नु आवश्यक छ ।

३. संस्थागत क्षमता विकास र समन्वयको संयन्त्र निर्माण : आयोग केन्द्रमा मात्र सिमित छ । आयोगको उद्देश्य पूर्ति गर्ने गरी आयोगको आफ्ना क्षेत्रीय, जिल्लास्तरीय कार्यालयहरू छैनन्, भौतिक पूर्वाधार र जनशक्तिका हिसाबले कमजोर छ आयोग । जनताको सूचनाको हक संरक्षण, संवर्द्धन र प्रचलन गर्ने कार्य लोकतन्त्रको केन्द्रीय विषयवस्तु हो । यसका लागि आयोगको क्षमता विकास अनिवार्य सर्त हो । केन्द्रमा मात्र सीमित आयोगलाई सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने छुट्टै प्रभावकारी नियामक निकाय (आयोग) को सवै क्षेत्रका जनताको बीचमा उपस्थित गराइनु सान्दर्भिक समेत भएको छ । जति मात्रामा सूचना माग गर्नुपर्ने हो सो नभई सूचना मागको प्रवृत्ति कम भएको, सूचना लिने दिने संस्कृतिको अभाव रहेको, सूचना मागे पनि तुरुन्त कार्यान्वयन गर्न तत्परता नहुने गरेको, नियमित प्रकाशन गर्नु पर्ने सूचना प्रकाशन हुने नगरेको र केन्द्रबाट सधैँ अनुगमन गर्न पनि कठिन हुने हुँदा जिल्ला तथा क्षेत्रगत रूपमा कार्यालय संरचना र सो अनुसारको तालिम प्राप्त कर्मचारीको पनि व्यवस्था गरिन आवश्यक देखिएको छ । यस सन्दर्भमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको भौतिकरूपमा विस्तार र जनशक्तिमा आवश्यकतानुसारको बढोत्तरी सहित क्षमता विकास गरिनु पर्दछ । प्रचलित नियमानुसार O&M सर्भे गरी सो सर्भेक्षणको प्रतिवेदनअनुसार कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ । यसका साथै यस विषयसँग सम्बन्धित सरोकारवाला निकायसँगको स्वचालित समन्वयको प्रभावकारी संयन्त्र निर्माण पनि अति आवश्यक देखिएको छ । यसका लागि चार तहमा समन्वयको प्रभावकारी संयन्त्र आवश्यक छ । पहिलो आयोग र आफ्नै कार्यालय तथा विभिन्न सार्वजनिक निकायहरू बीचको तथा सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुख बीचको समन्वय जसका लागि परम्परागत तरिका अनुसार तालिम, गोष्ठीका अलवा सूचना प्रविधिको प्रयोग उपयोगी हुनसक्दछ । दोस्रोमा राजनैतिक दल, व्यवस्थापिका संसद्का विभिन्न समितिहरू र सूचनाको हकका साथै अन्य हकको प्रवर्द्धनमा सक्रिय अभियन्ताहरूसँगको समन्वय र तेश्रोमा

न्यायिक निकायहरूसंगको समन्वय पर्दछ । यी निकायहरूसंगको नियमित र उच्चस्तरीय अन्तक्रियाहरु प्रभावकारी हुन सक्दछ । चौथोमा सार्क मूलुक र अन्य मूलुकहरूसंगको समन्वय जसका लागि विभिन्न यँचग मा सहभागिता प्रभावकारी हुन सक्दछ । साथै सार्क स्तरीय राष्ट्रहरु बीचको यँचग को अगुवाइ भूमिकामा आयोग रहने तयारी गर्नुपर्दछ ।

४. सूचना अधिकारीको नियुक्तिको व्यवस्थाको स्वचालित प्रणाली तय गर्नुपर्ने :- सूचनाको हकको प्रचलन, प्रवर्द्धन गर्ने प्रयोजनका लागि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को दफा ६ अनुसार तथा सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली २०६५ को नियम २४क. अनुसार सबै सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारीको नियुक्त गर्ने व्यवस्था छ । वास्तवमा जनताको सूचनाको हक प्रचलन गर्ने मुख्य हतियार पनि हो यो । सूचना अधिकारी नियुक्त गर्ने तर आवश्यक सूचना नदिने कारण तर कतिपय निकायहरुले यसलाई औपचारिकता मात्र दिने प्रयोजन गरेको पाइएको छ । सूचना अधिकारी मात्र नियुक्त भएर सूचना प्रवाह सरल र सहज नहुने हुँदा सूचना अधिकारीको पहुँचमा सूचना पुग्ने कार्यविधि पनि तर्जुमा गरी लागु गर्ने तथा सूचना अधिकारीलाई आफ्नो जिम्मेवारी पुरा गर्न काम कर्तव्य अधिकारको स्पष्ट व्यवस्था, न्यूनतम भौतिक पूर्वाधार, प्रोत्साहन भत्ता, तालिम र सूचना प्रविधिको उपयोगको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसका अतिरिक्त कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा तोकिएको सूचना अधिकारी कुनै पनि कारणले रिक्त भएमा स्वतः अर्को व्यक्ति तोकिने स्वचालित प्रणाली कायम गरिनु पर्दछ । यस किसिमको व्यवस्था भएमा मात्र पनि सूचनाको हक कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता आउन सक्छ ।
५. स्वःस्फूर्त सूचना प्रवाह (Pro-active Disclosure) लाई सार्वजनिक निकायको कार्यसंस्कृतिको रुपमा विकास गर्ने :- सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ को दफा५(३) तथा सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५ को नियम ३ बमोजिम प्रत्येक सार्वजनिक निकायले सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि प्रत्येक ३।३ महिनामा स्वःस्फूर्त प्रकाशन (Pro-active Disclosure) गर्नुपर्ने विवरण तोकेको छ जसलाई उपयुक्त निर्देशिका बनाई लागु गर्नुपर्ने देखिन्छ ता कि जनताले यस्ता निकायका यस्तो कार्यबाट सुशासनको आधार पनि मजबुत हुने हुँदा सार्वजनिक निकायले नियमित स्वःस्फूर्त सूचना प्रवाहलाई कार्य सम्पादनको अनिवार्य र नियमित कार्य प्रणालीभित्र समेट्ने कार्यसंस्कृतिको विकास गर्नु अनिवार्य भैसकेको छ । संक्षेपमा भन्दा को विषयलाई उक्त निकाय र निकायका प्रमुखको कार्यसम्पादन मूल्यांकनसँग Tieup गरिनुपर्दछ ।

सूचनाको हकको बहुआयामिक क्षेत्र भएतापनि मुख्यतया दुईवटा विषयसँग टड्कारो सम्बन्ध राख्दछ । पहिलो विषय हेर्ने हो भने नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा १२ को उपधारा ३(क) मा विचार र अभिव्यक्तिको स्वतन्त्रता उल्लेख छ । सार्वजनिक निकायका सूचना प्राप्तिले मात्र नागरिकलाई विचार निर्माण गर्नमा सघाउछ जसले गर्दा लोकतन्त्रको सार्थक अभ्यासमा टेवा पुग्दछ । दोस्रो विषय आम नागरिकसँग सरोकार राख्ने सूचनाहरू नियमित रूपमा सार्वजनिक नहुँदा अनियमितता, ढिलासुस्ती र भ्रष्टाचार हुने सम्भावना रहन्छ तर त्यस प्रकारका सूचना सार्वजनिक भएमा खुला र पारदर्शिता वृद्धि हुन गई यस्तो अवस्थाको गुन्जायस रहँदैन । सार्वजनिक निकाय उपर नागरिक सर्वोच्चता स्थापित हुन्छ र राज्यले गरेका वा गर्न लागेका क्रियाकलाप माथि जनताको खबरदारी रहन्छ । यसबाट सार्वजनिक निकाय र पदाधिकारी पनि संसद् र जनताप्रति उत्तरदायी र जवाफदेही हुन जानुका साथै निर्णय प्रक्रियामा जनताको स्वामित्व, सहभागिता र नियन्त्रण रहन जान्छ । अतः सूचनाको हकको संरक्षण, प्रवर्द्धन र प्रचलनका लागि सुधारको लामो सूची (Agenda) तयार हुन सक्दछ । माथि उल्लेख भएका पाचवटा विषयवस्तुलाई तत्काल सुधारको सूचीमा समावेश गरी अगाडि बढ्न सकिएमा मात्र पनि सूचनाको हक प्रचलनमा प्रमुख बाधक रहेको गोप्य संस्कृति विरुद्ध अभियान सञ्चालन हुनगई सूचनाको हक प्रभावकारीरूपमा कार्यन्वयनमा जान सक्ने देखिन्छ । यी विषयको सुधारले सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रचलनलाई आधार तयार गर्न सक्ने र आगामी वर्षहरूको सुधारलाई निरन्तरता दिन सकिने हुदा यसप्रति सरोकारवालाको ध्यान केन्द्रित हुन आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

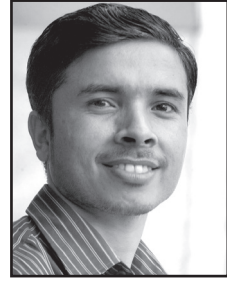
सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४, नियमावली २०६५, कानून किताव व्यवस्था समिति, ववरमहल ।

वार्षिक प्रतिवेदन २०७१/०७२, राष्ट्रिय सूचना आयोग ।

प्रशासन पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, सामान्य प्रशासन मन्त्रालय ।

निजामती पत्रिकाका विभिन्न अंकहरू, लोकसेवा आयोग ।

सूचनाको हक : बिटको आवश्यकता, सठभावना र औचित्य

सुशील पन्त

अन्तरिम व्यवस्थापिका संसद्को वतावरण सञ्चार तथा प्रविधि समितिमा ०६४ सालमा सूचनाको हक सम्बन्धी विधेयकमाथि छलफल हुँदादेखि नै सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन केवल पत्रकारहरूका लागि भन्ने भ्रम थियो । संसदीय समितिका दफावार छलफलको रिपोर्टिङ गर्दा कतिपय पत्रकारहरूबीच चर्चा चल्ने गर्थ्यो- माओवादी सरकारले पत्रकारको लागि नयाँ कानून बनाइदियो । स्व. गिरिजाप्रसाद कोइराला प्रधानमन्त्री रहेको सरकारमा माओवादी नेता कृष्णबहादुर महारा सञ्चार मन्त्री थिए, सोही समयमा पत्रकारसँग सरोकार राख्ने अर्को कानून सोही समितिबाट पारित भएको थियो । कुनै पनि विधेयक पारित हुनुमा सरोकारवाला मन्त्रीको भूमिका पनि महत्वपूर्ण हुन्छ । सूचनाको हक सम्बन्धी विधेयक पारित गर्ने क्रममा सञ्चारमन्त्री महाराको भूमिकाप्रति अन्य दलका विधायक (सांसदलाई त्यतिबेला विधायक भनिन्थ्यो)ले प्रशंसा गर्ने गरेका थिए । समितिकै कतिपय विधायकहरूलाई सूचनाको हक सम्बन्धी कानून केवल पत्रकारका लागि नै हो भन्ने भ्रम थियो । आजपर्यन्त सूचनाको हक सम्बन्धी कानून केवल पत्रकारको लागि हो भन्ने भ्रम कायम छ । सूचनाको हक सम्बन्धी कानून पत्रकारका लागि भन्ने आम मानिसमा भ्रम रहे पनि पत्रकारहरूले भने त्यसको अभै पनि पूर्ण प्रयोग गर्न सकिरहेका छैनन् ।

आधुनिक समाजमा सूचना/समाचार आम मानवका लागि हावा र पानी जस्तै महत्वपूर्ण भइसकेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनले सार्वजनिक निकायमा रहेको व्यक्ति वा सार्वजनिक महत्वको सूचना माग्ने अधिकारको सुनिश्चितता गरेको छ । प्रत्येक व्यक्तिलाई आफूसँग सरोकार राख्ने कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने र जान्न पाउने व्यवस्थाको सुनिश्चितता गरेको छ । आम जनतामा यस सम्बन्धी ज्ञानको अभावका कारण उनीहरूले सूचना माग्न जाने प्रचलन छैन । सरकारी कार्यालयमा पञ्चायकालीन मानसिकता कायम रहेका कारण जनताले चाहेका सूचना सजिलै पाउने अवस्था अभै बनिसकेको छैन ।

* पत्रकार, रेडियो अन्नपूर्ण

सरकारले दिएका कतिपय सेवासुविधाबारे जनता आफैले सोधीखोजी गर्नुपर्ने विषय सञ्चार माध्यममा आएपछि मात्र पाउँछन् । ग्रामीण क्षेत्रमा बस्ने कृषकदेखि सहरमा बस्ने शिक्षित सम्म आफूसँग सरोकार राख्ने विषयको सूचनाबाट बेखबर रहन्छ । कृषि कार्यालयबाट किसानलाई के सुविधा छ ? स्वास्थ्य चौकीमा कुन कुन औषधी निशुल्क पाइन्छ ? गाविसबाट पाइने वृद्धभत्ता लगायत सामाजिक सुरक्षाको रकम सदुपयोग भएको छ/छैन ? भन्ने कुरा सर्वसाधारण आफैले सोधीखोजी गर्नुपर्ने हो । तर यस्ता जानकारी पनि सञ्चार माध्यमले खोजिदिनु परेको छ । अहिले पनि गाविस सचिवले मरिसकेका व्यक्तिको नाममा वृद्धभत्ता हिनामिना गरेका समाचार महत्वका साथ प्रकाशित हुने गरेका छन् । यस्ता कुरामा सर्वसाधारण जनता अभै जागरुक बन्न सकेका छैनन् । भए पनि त्यो संख्या निकै सानो छ ।

लोकतान्त्रिक व्यवस्था भएका मुलुकमा सञ्चार माध्यमको भूमिका जनताको तेश्रो आँखाको रूपमा रहेको हुन्छ । हाम्रो समाजमा अहिले पनि रेडियोले भनेका कुरा ध्रुवसत्य नै हुन्छन् भन्ने छाप कायमै छ । यो मिडियाप्रति जनताको विश्वसनीयताको सूचक पनि हो । लोकतान्त्रिक व्यवस्थामा सञ्चार माध्यम जनता र सरकारबीचको पुलको भूमिकामा रहन्छन्, रहनुपर्छ । कानुनमा व्यवस्था नभए पनि सञ्चार माध्यमलाई राज्यको चौथो अंग भन्ने परम्परा छ । पूर्व प्रधानन्यायाधीश दामोदरप्रसाद शर्माले ०६९ सालमा पोखरामा सम्पन्न पत्रकार महासंघको साधारण सभामा पत्रकारिता राज्यको पहिलो अंग भएको बताउनुभएको थियो । अहिलेको सञ्चार/प्रविधिको युगमा सञ्चार माध्यमले जानकारी गराएपछि मात्र राज्याका निकाय सक्रिय हुने भएकोले मिडियालाई राज्यको पहिलो अंगभन्दा फरक नपर्ने उहाँको तर्क थियो । संविधान/कानुनमा उल्लेख नभए पनि सञ्चार माध्यमले राज्यको चौथो अंगको रूपमा जनतालाई सुसूचित गराउने काम गरिरहेको छ । सूचनाको हक आम नागरिकका लागि हो । पत्रकारिता एउटा पेसा हो, पत्रकारिता गर्ने व्यक्ति पनि पहिला नागरिक हो, अनि मात्र पत्रकार । जनतालाई जानकारी गराउने भएकोले पत्रकार हाम्रो समाजको बढी जिम्मेवार नागरिक हो ।

नेपालमा सरकारी सञ्चार माध्यमका रूपमा गोर्खापत्र १ सय १० वर्ष अघिदेखि प्रकाशित भइरहेको छ । २००७ सालमा रेडियो नेपालको स्थापना भएपछि दूरदराजका सर्वसाधारण जनतालाई सूचना/समाचार थाहा पाउने भरपर्दो माध्यम बन्यो । ०४१ सालमा नेपाल टेलिभिजनको स्थापनापछि सहरी क्षेत्रका जनताका लागि सूचनाको अर्को माध्यम थपियो । नेपालमा २०४६ सालमा प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनापछि सञ्चार माध्यमको व्यवसायिक विकास सुरु भयो । प्रजातन्त्र पुनर्स्थापनासँगै विसं ०५० को दशकमा व्यवसायिक दैनिक पत्रिका, टेलिभिजन र एफएम रेडियो खुल्ने क्रमले तीब्रता पायो । ०६२/६३ सालको वसन्त क्रान्तिपछि गाउँ गाउँमा एफएम रेडियोको क्रान्ति नै भयो । एफएम रेडियो ग्रामीण क्षेत्रका

जनताको लागि सूचना पाउने सबैभन्दा सहज माध्यम बनेका छन् । एफएम रेडियोहरू अर्भै व्यवसायिक भइनसकेका कारण काठमाडौँबाट उत्पादित कार्यक्रममा उनीहरूको निर्भरता रहेको छ । तरपनि उनीहरूले ग्रामीण क्षेत्रका जनतालाई सूचना/समाचारको प्यास मेटाइदिएका छन् । यदि उनीहरूले सूचनाको हकको प्रयोग गरेर जनतालाई आवश्यक सूचना दिए भने स्थानीय रेडियोले आफ्नो बेग्लै पहिचान बनाउन सफल हुने देखिन्छ ।

आवश्यकता

नेपालका मूलधारका मिडिया राजनीतिक समाचारवाट 'डोमिनेटेड' भएका छन । प्रायः सञ्चार माध्यमका समाचार राजनीतिक दलका नेताले बोलेका कुराले भरिएका छन् । अमुक दलका नेताले यस्तो बताउनुभयो, भन्नुभयो, दाबी गर्नुभयो, जिकिर गर्नुभयो, खुलासा गर्नुभयो, चेतावनी दिनुभयो जस्ता शिर्षकले भरिएका छन् । समाजको सकारात्मक रूपान्तरण मिडियाको दायित्व हो । नेताले बोलेका कुरा मात्र समाचार हुन भन्ने परम्परागत सोचबाट पत्रकारहरू माथि उठे भने समाजमा रहेका समस्या नीति निर्माता र सरकारसम्म आइपुग्ने छ । नेताले बोलेका कुरा जनतालाई सुनाउने मात्र नभई, जनताका आवाज केन्द्रसम्म ल्याउनु पत्रकारिताको धर्म हो । सञ्चार माध्यममा आएका कुराले नीति निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने भएकोले ग्रामीण क्षेत्रका समस्या, भ्रष्टाचार मिडियाका मुख्य विषयवस्तुका रूपमा आउन जरुरी छ ।

सूचनाको हक कुनै पनि बिटमा कामगर्ने पत्रकारका लागि महत्वपूर्ण औजारको रूपमा प्रयोग हुन सक्छ । सूचनाको हक सम्बन्धी अधिकार प्रयोग गरेर नक्कली भ्याट बिल प्रकरण सम्बन्धी ठूलो आर्थिक घोटालाको पर्दाफास भयो । फ्रिडम फोरमका तर्फबाट वरिष्ठ पत्रकार तारानाथ दाहालले सूचनाको प्रयोग गरी माग्नुभएको एउटा सूचनाका कारण नक्कली भ्याटबिल बनाई राजस्व छल्ने ठूला कम्पनीको पर्दाफास भयो । सञ्चार माध्यमका लागि ठूलो समाचार बन्यो त्यो प्रमाण । त्यही सूचना संसदको सार्वजनिक लेखा समितिले पटक पटक माग्दा समेत अर्थ मन्त्रालयले सार्वजनिक गरेको थिएन । सूचना आयोगको निर्देशनपछि अर्थ मन्त्रालयले भ्याटबिलसँग सम्बन्धित सूचना दिन बाध्य भयो । यस्ता अन्य कैयौँ सूचना लिन सकिने सम्भावना छ, सूचनाको हक प्रयोग गरेर । अंग्रेजी दैनिक रिपब्लिकामा कार्यरत पत्रकार थिरलाल भुषाल भविष्यमा सूचनाको हक व्यापक र सशक्त बिटको रूपमा स्थापित हुने सम्भावना रहेको बताउँछन् । 'पछिल्ला केही वर्षमा सूचनाको हक धेरैको रुचि र चासोको विषय बनेको छ, यसको प्रयोगकर्ताको संख्या बढ्दै जादा सूचनाको हक एउटा महत्वपूर्ण बिटको रूपमा स्थापित हुन सक्छ' उनी भन्छन् ।

स्वास्थ्य मन्त्रालयले ६९ किसिमका औषधी स्वास्थ्य चौकीबाट निःशुल्क पाइने व्यवस्था गरेको छ । सरकारले निःशुल्क वितरणका लागि दिएका औषधीको सदुपयोग भन्दा पनि व्यापक दुरूपयोग भइरहेको छ । सर्वसाधारण जनताले स्वास्थ्य चौकीबाट पाइने निःशुल्क औषधीको बारेमा सोधीखोजी नगर्दा ती औषधी पैसा हालेर किनिरहेका छन् । सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी स्कुलमा छात्रवृत्ति दिएको हुन्छ, तर त्यो अर्कै शीर्षकमा खर्च हुन्छ । त्यस्ता कैयौं उदाहरण छन्, नीतिगत भ्रष्टाचारका । स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधि नभएको समयमा, स्थानीय पत्रपत्रिका र सामुदायिक रेडियोले जनतालाई सूसुचित गराउने र दुरूपयोग भएका घटनाको समाचार बनाउन सक्छन् । पत्रकार/सञ्चारकर्मीहरू सरकारी कर्मचारीलाई उत्तरदायी बनाउन सहयोगी बन्न सक्छन्, सूचनाको हकको औजारको सशक्त प्रयोग गरेर । सूचनाको हकको दायरा अथाह र व्यापक छ ।

सम्भावना र औचित्य

२५ फागुन २०७१ मा व्यवस्थापिका संसद्को विकास समितिले माध्यमिक तहको पाठ्यक्रममा सूचनाको हक बारे जानकारी राख्न सरकारलाई निर्देशन दियो । दशक अधिसम्म नेपालमा सूचनाको हकको विषयमा खासै चर्चा समेत हुने गरेको थिएन । सूचनाको हकबारे पाठ्यक्रममा राख्ने समय आयो । भोलिको दिनमा क्याम्पस र विश्वविद्यालयमा समेत यसको पढाइ हुने सम्भावना छ । पाठ्यक्रममा समेत सूचनाको हकको पढाइ हुन थालिसकेको अवस्थामा सञ्चार माध्यममा सूचनाको हक नयाँ बिटको रूपमा स्थापित गर्न सम्भव छ । कुनै पनि पत्रकारलाई सूचनाको हक सबैभन्दा सशक्त र प्रभावकारी औजार हो । अन्य बिटमा काम गर्ने पत्रकारका लागि पनि सूचनाको हक समाचार स्रोतको साँचो बन्न सक्छ ।

देशको कमजोर अर्थतन्त्रका कारण नेपालका मिडिया अभै पनि व्यवसायिक बन्न सकिरहेका छैनन्, फलस्वरूप सीमित संवाददाताले धेरै विषय कभरेज गर्नुपर्ने अवस्था छ । अर्थात् विषयगत विशेषज्ञताको आधारमा भन्दा पनि कामचलाउ ढंगले बिट रिपोर्टिङ भइरहेको छ । भोलिको दिनमा मिडिया व्यवसायिक बन्दै जाँदा सूचनाको हकलाई बिट बनाएर काम गर्ने सम्भावना र आवश्यकता दुबै छ । सानो सरकारी अड्डादेखि ठूलो कार्यालयका सूचना प्राप्त गर्ने माध्यम सूचनाको हक नै हुने देखिन्छ । कतिपय मिडियामा सूचनाको हकबारे छुट्टै स्तम्भ राख्ने अभ्यास सुरु भइसकेको छ । संक्रमणकाल र संविधान निर्माणको लामो प्रक्रियाका कारण यतिबेला सबै मिडियामा राजनीतिक समाचार हाबी भएको छ । संक्रमणकाल टुंगिएपछि राजनीतिक समाचारको ठाउँ सुशासन, पारदर्शिता

जस्ता विषयले लिनेछन् । त्यो बेला बिट रिपोर्टिङ निखारिने छ । मदन भण्डारी कलेजमा पत्रकारिता र आमसञ्चार विषय अध्यापनरत कान्तिपुर टेलिभिजनका पत्रकार भुवन केसी सञ्चार माध्यममा सूचनाको हक नयाँ बिटको रूपमा स्थापित हुन सक्ने बताउँछन् । 'मुख्य कुरा मिडिया कस्तो छ भन्नेमा भर पर्छ' पत्रकार केसी भन्छन् 'ठूला मिडियाले यसलाई छुट्टै बिट बनाएर राख्न सक्छन्, साना मिडियालाई कठिन हुन्छ ।' अहिले अभ्यास गरिएका बिट कामचलाउ मात्र रहेको स्मरण गर्दै उनी भन्छन्, 'विशेषज्ञता हासिल गर्ने किसिमले नयाँ बिटको अभ्यास गर्न सकिन्छ ।'

सूचनाको हकलाई पत्रकारहरूले दुई प्रकारले प्रयोग गर्न सक्छन् । एउटा सूचनाको हक सम्बन्धी छुट्टै बिटको रूपमा र अर्को कुनै पनि बिटमा लेखिरहेका पत्रकारले सूचना प्राप्तिको सशक्त औजारको रूपमा । सूचनाको हक प्रयोग गरेर नागरिकले लिएका सुविधा र सफलताको कथा एउटा पार्टी हुन सक्छ । दैनिक एउटा राजनीतिक समाचार लेख्ने अभ्यास भएको हुँदा यो विषय अव्यावहारिक जस्तो देखिए पनि खोजमूलक समाचार लेख्ने सम्भावना नकार्न सकिँदैन । दैनिक राजनीतिक घटनाक्रम वा राजनीतिक भन्दा खोज पत्रकारिता गरेर समाजका विकृति उत्खनन गर्न चाहने पत्रकारका लागि सूचनाको हक प्रभावकारी माध्यम हुने छ । राजनीति, आर्थिक, शिक्षा स्वास्थ्य वा अन्य कुनै पनि बिटमा काम गर्ने पत्रकारले सूचनाको हकलाई सशक्त औजारको रूपमा प्रयोग गर्न सक्छन् । सरकारबाट स्वास्थ्य उपचार खर्च लिनेको विवरण जस्ता कुरा सूचनाको हकको साचोले खोल्ने छ ।

राजनीतिक समाचारप्रति आम पाठकको घट्टो मोह र नयाँ स्वादको खोजीका कारण समाचारका विषयवस्तुको दायरा फराकिलो बनाउनुपर्ने भएको छ । सञ्चार माध्यममा नयाँ बिटको बहस चलिरहदा सूचनाको हक सम्बन्धी बिट नेपाली सञ्चार माध्यमका लागि उपयुक्त हुन सक्छ । सूचनाको हकको बारेमा धेरै पत्रकारले लेख्न रुचि राखेका कारण पनि भोलिको दिनमा सञ्चार माध्यममा महत्त्वपूर्ण बिटको रूपमा स्थापित हुने सम्भावना ज्यादा छ । सञ्चार माध्यममा स्वास्थ्य, शिक्षा, कृषि केही वर्षअघिसम्म नयाँ बिट थिए, अहिले ती स्थापित भइसकेका छन् । राजनीतिक स्थायित्व र स्थिरता कायम भइसकेपछि देशको मुख्य एजेन्डा आर्थिक विकास र सुशासन हुनेछन् । त्यो बेला सुशासनका लागि सूचनाको हक अभिन्न अंगको रूपमा जोडिने छ । सूचनाको हकबारे जनतामा चेतना बढ्यो र उनिहरूले सूचना खोज्न थाले भने आम सञ्चार माध्यमका लागि सूचनाको हक एउटा महत्त्वपूर्ण बिटको रूपमा स्थापित हुने छ । यसबारे बहस गर्ने समय आएको छ ।

आर्थिक अनुशासन पालनामा सूचनाको हक

अनिरुद्र न्योपाने

सामान्य अर्थमा आर्थिक अनुशासन भनेको पैसाको सदुपयोग गर्नु अर्थात् दुरुपयोग नगर्नु हो। अर्थतन्त्रमा वित्तीय अनुशासनका विभिन्न आयाम छन्। सरकारले आन्तरिक स्रोतबाटै खर्च थगनुपर्ने, धेरै ऋण लिनुपर्ने गरी ठुलो आकारको घाटा बजेट बनाउन नहुने र कम्तीमा पनि चालु खर्च आन्तरिक राजश्वबाटै बेहोर्नुपर्ने जस्ता विषयलाई अर्थशास्त्रीहरूले वित्तीय अनुशासनका आधारका रूपमा परिभाषित गरेको पाईन्छ। त्यसैगरी, आर्थिक वा वित्तीय अनुशासन भनेको जुन प्रयोजनका लागि संसदले बजेटको स्वीकृति वा खर्चको अख्तियारी दिएको हो, सरकारले सोही प्रयोजनका लागि मात्र करको रकम खर्च गर्नु हो। संसदले बजेटमा स्वीकृति प्रदान गर्दा राज्यका प्राथमिकता र जनताको आवश्यकतालाई ध्यान दिनुपर्ने विषय पनि वित्तीय अनुशासनको अर्को महत्वपूर्ण पक्ष हो। राज्यकोषलाई जनताको अधिकतम हितमा उपयोग गर्न तथा सीमित व्यक्ति वा समुहको स्वार्थ पूर्तिमा प्रयोग हुन नदिनका लागि निर्धारित मूल्य मान्यता, नीति, नियम तथा मापदण्डको पालना नै आर्थिक अनुशासन हो।

पहुँचका भरमा करको रकम बाँडफाँड हुने, स्रोत र साधनको असमान वा अन्यायपूर्ण वितरण हुने, बजेट कार्यान्वयनको प्रक्रिया ढिला सुरु हुने, सार्वजनिक खरिद प्रक्रिया अपारदर्शि हुँदा विकासका संरचनाहरू निर्माणमा गुणस्तर कायम नहुने, आर्थिक वर्षको अन्तमा परिमाण र गुणस्तर मापन नगरी विना मापदण्ड हचुवाका भरमा रकम निकास र भुक्तानी हुने वा खर्च नभई विकास बजेट फ्रिज हुने, आर्थिक वर्ष चलि रहँदा संसदको स्वीकृति नलिई रकमान्तर गर्ने तथा अनुगमन मूल्यांकन, लेखापरीक्षण र निगरानीको प्रक्रिया औपचारिकतामा सीमित गर्ने प्रवृत्तिबाट नेपालजस्ता विकासोन्मुख देशहरू ग्रसित छन्। यी आर्थिक अनुशासनहिनताका संकेत हुन्। केन्द्रीय बजेटको निर्माण, अनुमोदन, कार्यान्वयन र निगरानीको स्थापित पद्धति र प्रक्रियामा नागरिकको चासो र सहभागिता नभएसम्म यस्ता समस्या समाधान भई करको रकमबाट मौद्रिक मूल्य सार्थकता हाँसिल गर्न संभव हुँदैन।

* सूचनाको हकका अभियन्ता

अहिले पनि नेपाल लगायत कतिपय विकासोन्मुख मुलुकहरूमा अर्थशास्त्रीहरू, योजनाविद्हरू, बर्तमान र पूर्व अर्थमन्त्री तथा प्राविधिक कर्मचारीहरू बाहेकले बजेटको बहस र निर्णयमा अर्थपूर्ण सहभागिता जनाउन सक्ने अवस्था छैन । बजेट र अर्थतन्त्रको विषयलाई राजनीतिक र सामाजिक विषयका रूपमा नभई अत्यन्त प्राविधिक विषयका रूपमा प्रस्तुत गर्दा आर्थिक सवालमा छलफल गर्ने, राज्यका आर्थिक नीतिमाथि टिप्पणी गर्ने, सल्लाह र सुझाव दिने तथा बजेट कार्यान्वयन र निगरानीमा सहभागि हुने अवसरबाट सर्वसाधारण नागरिक बञ्चित रहने गरेका छन् । सरकारले आम नागरिकको हितमा गर्ने आर्थिक निर्णयहरूमा उनीहरूको सहभागिता नहुने हो भने विकासका कार्यक्रमप्रति अपनत्व पनि हुँदैन । यसबाट एकातिर विकासका प्रयासलाई जनताको दैनिक जनजीवन र दिर्घकालीन हितसँग जोड्न सकिदैन भने आर्कोतिर योजना निर्माणदेखि समग्र बजेट प्रक्रिया नै अपारदर्शि र भ्रष्टाचारयुक्त बन्छ । अर्थात् आर्थिक अनुशासन कायम हुन सक्दैन ।

सूचनामा पहुँच र आर्थिक अनुशासन

बजेट निर्माणको सुरुवाती चरणमा नै नागरिक सहभागिता सुनिश्चित गर्न सकेमात्र बजेट कार्यान्वयनमा पनि उनीहरूको चासो र सहभागिता रहन्छ । बजेट कार्यान्वयन अर्थात् सार्वजनिक खरिदको प्रक्रियामा जनचासो र जनसहभागिताले बजेटको दुरुपयोग र भ्रष्टाचार रोक्न सहयोग गर्छ । तर, बजेट चक्रको कुनैपनि चरणमा नागरिकको सहभागिता बजेट सूचनामा सरल र सहज पहुँच विना संभव हुँदैन । बजेट निर्माणका आधार र सिद्धान्त तथा कार्यक्रमका लागि उपलब्ध हुनसक्ने सम्भावित आर्थिक स्रोतबारे बजेट निर्माणसम्बन्धी छलफल सुरु हुनु अगावै नागरिकलाई पर्याप्त जानकारी भएमात्र उनीहरूले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा बजेट निर्माणमा सचेत सहभागिता जनाउन र प्रभाव पार्न सक्छन् । बजेट प्रक्रियामा सहभागि भएर आफ्नो मत जाहेर गरेका नागरिकले आफूले प्रस्तुत गरेको धारणा वा मतमाथि भएको सुनुवाईको अवस्थाका बारेमा पनि जानकारी प्राप्त गर्नुपर्छ । यसबाट जनताको आवश्यकता र राज्यको प्राथमिकतामा आधारित बजेट निर्माण गर्न तथा त्यसलाई अनुमोदन गर्न नागरिकले सरकार र संसदमाथि आवश्यक दबाब सिर्जना गर्न सक्छन् । यसबाट बजेट निर्माणका क्रममा वित्तीय अनुशासन कायम हुनसक्छ ।

संसदले बजेट स्वीकृत गरेपछि स्वीकृत बजेटलाई सोही स्वरूपमा कार्यान्वयन गर्ने दायित्व सरकारको हो । बजेट कार्यान्वयन अन्तर्गत सडक, खानेपानी, विद्युत्, सिंचाई लगायतका ठूला परियोजना निर्माणदेखि सवारी साधनको मर्मत, इन्धन खरिद, यातायात सेवा र मसलन्द सामान खरिद जस्ता स-साना खर्चका कार्य पनि पर्छन् । राजस्व संकलन र व्यवस्थापन पनि बजेट कार्यान्वयनको अर्को अभिन्न अंग हो । बजेट कार्यान्वयन सुरु गर्नुअघि नै यस समग्र विधि र प्रक्रिया तथा समयविधिको बारेमा नागरिकलाई

अग्रिम जानकारी भएमा बजेट उनीहरूको सहभागिताको वातावरण तयार हुन्छ । यसबाट वस्तु तथा सेवा खरीदको संभौता प्रक्रियामा नागरिकको सोभो निगरानी मार्फत बजेट कार्यान्वयनका क्रममा हुने अनुशासनहीनता न्यूनीकरण हुन्छ ।

सवै जनतालाई देशको समग्र आर्थिक विषयमा चासो हुँदैन । मुलुकको समग्र बजेट प्रक्रिया प्रति उनीहरूको चासो बढाउनका लागि महत्वपूर्ण बजेटका सूचनाहरू नागरिकले बुझ्ने भाषामा तयार गरी प्रकाशन गर्नुपर्छ । जनतालाई आफ्नो गाउँ, टोल वा समाजसँग जोडिएका स्थानीय तहका कार्यक्रमहरूमा बढी चासो हुने हुनाले सरकारले स्थानीय तहका कार्यक्रमहरूको वारेमा आधारभूत जानकारी हुने गरी विस्तृत विवरणहरू सहितको बजेट सूचना निर्माण र प्रकाशन गर्नुपर्छ । यसबाट हरेक परियोजना तथा कार्यक्रमका लागि नागरिक निगरानी सचेत समूहको निर्माण हुन्छ र सम्बन्धित परियोजनाको कार्यकुशलता र प्रभावकारीता कायम गर्नमा उनीहरू स्वतःस्फूर्त रूपमा लागि पर्छन् । बजेट सूचनाहरूको निर्माण, त्यसमा जनताको पहुँच, त्यस्ता सूचनाको गहिराइ र समयबद्ध प्रकाशनले आर्थिक पारदर्शिता, नागरिक सहभागिता र निगरानीको माध्यमबाट स्रोत र साधनको दुरुपयोग वा निर्धारित भन्दा फरक उद्देश्यमा प्रयोग हुनबाट रोक्न र वित्तीय अनुशासन कायम गर्नमा सहयोग पुग्छ ।

सर्वोच्च लेखापरीक्षण निकाय अर्थात् महालेखा परीक्षकको कार्यालयले सरकारी निकायहरू तथा परियोजनाहरूको आर्थिक र नियमितता लेखापरीक्षण तथा कार्यसम्पादन लेखापरीक्षणका बारेमा आधारभूत जानकारी अग्रिम रूपमा नागरिकलाई उपलब्ध गराएमा राज्यको निकायबाट हुने बजेट निगरानीको कार्यलाई गुणस्तरीय बनाउन नागरिकले सहयोग गर्न सक्छन् । लेखापरीक्षण प्रतिवेदनलाई ज्ञानमुलक र गुणस्तरीय बनाउन तथा त्यसमार्फत बजेट कार्यान्वयनमा भएका कमी कमजोरी पहिल्याएर सुधार गर्ने आधार निर्माणका लागि लेखापरीक्षणमा कायम गर्नुपर्ने गोपनीयताका केही विषय बाहेक प्रक्रियागत सूचना नागरिकलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने हुन्छ । यसबाट लेखापरीक्षकले गर्नसक्ने अनियमितता समेत नियन्त्रण हुनसक्छ । लेखापरीक्षण भईसकेपछि निकायगत र क्षेत्रगत प्रतिवेदनहरू निर्माण गरी त्यसमाथि नागरिकको पहुँच स्थापना गरेमा सवैखाले वेरुजु नियन्त्रण गर्न र दोषीमाथि कारवाही गर्न नागरिकले आवश्यक दबाब दिन सक्छन् ।

नेपालमा सूचनाको हक र आर्थिक अनुशासन

सूचनाको हकले बजेट प्रक्रियाका सवै सूचनामा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित गर्दछ । सार्वजनिक निकायले करको रकम उपयोग गर्दा वित्तीय अनुशासन कायम गर्न बाध्य पार्नका लागि सूचनाको हकले हरेक नागरिकलाई सशक्त र जिम्मेवार भूमिका खेल्न सक्षम बनाउँछ । नेपालमा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले नागरिकलाई कुनैपनि

सार्वजनिक निकायबाट आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार दिएको छ । ऐनको दफा ३(३) ले प्रवाह गर्न रोकेका बाहेक सबै सूचनामा नागरिकको पहुँच हुने व्यवस्था गरेको छ । यसबाट केन्द्रीय सरकार र स्थानीय निकायका बजेट, आम्दानी र खर्च, ठेक्का सम्झौता, उपभोक्ता समितिका निर्णय तथा क्रियाकलापहरू, खर्चका विल र भर्पाई, अनुगमन र मूल्यांकन प्रतिवेदनहरू, प्राविधिक मूल्यांकन प्रतिवेदन, खर्चको अख्तियारी र रकम निकासको विवरण, लेखापरीक्षणको समग्र र निकायगत प्रतिवेदन जस्ता महत्वपूर्ण सूचनामा नागरिकको पहुँच सुनिश्चित भएको छ । ऐनको दफा ५ र नियमावलीले सार्वजनिक निकायलाई नागरिकले नमाणे पनि हरेक तीन महिनामा महत्वपूर्ण सूचना अद्यावधिक गरि स्वयं सक्रिय भएर प्रकाशन गर्नुपर्ने दायित्व तोकेको छ ।

सार्वजनिक निकायले गर्ने धेरैजसो निर्णयमा आर्थिक पक्ष जोडिएको हुन्छ । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनले त्यस्ता निर्णयहरू र सार्वजनिक निकायले सञ्चालन गरेका र गरिरहेका कार्यक्रम र परियोजनाहरू, राजश्व तथा बैदेशिक सहायता, प्रगति प्रतिवेदन लगाएतका महत्वपूर्ण आर्थिकसूचना स्वतः सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको हुनाले ऐनको स्वतः खुलासा सम्बन्धी सो प्रावधानको प्रभावकारी कार्यान्वयन भएमा पारदर्शिता र आर्थिक अनुशासनका लागि महत्वपूर्ण आधार निर्माण हुनसक्छ । यसरी सूचना सार्वजनिक गर्दा जनताको आर्थिक स्तर, शैक्षिक योग्यता तथा स्थानीय तहमा जनताको पुग्ने प्रभावकारी माध्यमको प्रयोग गर्नुपर्छ ।

सार्वजनिक निकायले स्वतः सार्वजनिक नगरेका तथा प्राविधिक जटिलताका कारणले स्वतः सार्वजनिक हुन नसकेका सूचना नागरिकले ऐनको दफा (३) बमोजिम सूचना माग गरी प्राप्त गर्न सक्छन् । यसरी सूचना प्राप्त गर्ने, त्यसलाई आफैं वा अन्य व्यक्तिको सहयोगमा विश्लेषण गर्ने तथा कमी कमजारी देखिएमा त्यस्ता तथ्य परम्परागत सञ्चार माध्यम तथा सामाजिक सञ्जाल लगायत आधुनिक सञ्चार माध्यमबाट प्रचार प्रसार गरी आर्थिक अनुशासनका पक्षमा दरिलो जनमत निर्माण गर्ने स्वतन्त्रता नागरिकलाई छ । यसबाट अनुशासनहीनता न्यूनीकरण हुनसक्छ । त्यसका लागि नागरिक सचेतना र सशक्तिकरण आवश्यक हुन्छ ।

नेपालमा नक्कली बिल बिजकको प्रयोग गरी सर्वसाधारणबाट कर उठाउने र राज्यकोषमा दाखिला नगरी कर छली गर्ने अपराधमा संलग्न व्यावसायिक फर्महरूको नाम समेटिएको प्रतिवेदन सार्वजनिक गरी मूल्य अभिवृद्धि कर प्रणालीलाई ध्वस्त हुनबाट जोगाउनमा सूचनाको हक सहयोगी बनेको उदाहरण छ । सूचनाको हकको माध्यमबाट नै सार्वजनिक खरिद ऐनका प्रावधानको दुरुपयोग गरी कसरी विभिन्न व्यापारिक फर्महरूले प्रतिस्पर्धाका नाममा नियमित प्रयोग नहुने सामानको अत्यन्त न्यून वा नाम मात्रको मूल्य र बढी प्रयोग हुने सामानको धेरै अधिक प्रस्ताव गरी मन्त्रालय, विभाग, आयोगहरू तथा विभिन्न सरकारी कार्यालयहरूबाट समान आपूर्तिको ठेक्का हात पार्दा रहेछन् भन्ने तथ्य बाहिर आएको छ । यसबाट सार्वजनिक खरिद ऐनमा परिमार्जन गर्न दबाव पुगेको छ । सूचनाको हकको

प्रयोगबाट विकास आयोजनाका ठेकेदारहरूलाई संभ्रौता बमोजिमको दायित्व पुरा गर्न दबाब दिन, लक्षित बर्गको बजेट सोही वर्गको हितमा प्रयोग गर्न, छात्रवृत्ति र सामाजिक सुरक्षा भत्ता जस्ता कार्यक्रममा हुने गरेको अनियमितता रोक्न तथा काम नगरी खर्च देखाउने प्रवृत्ति न्यूनीकरण गर्नमा सूचनाको हक सहयोगी बनेका प्रशस्त उदाहरण नेपालमा छन् । त्यसैले नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको सहायताले आर्थिक अनुशासनको माध्यमबाट मितव्ययिता, कार्यकुशलता र प्रभावकारीता हासिल गर्न सहयोग पुग्ने अवस्था छ ।

स्थानीय सरकारमा आर्थिक अनुशासन र सूचनाको हक

करीव १३ वर्षदेखि जनप्रतिनिधि विहीन भएका स्थानीय निकायहरू आर्थिक अनियमितताका लागि बर्दान्त छन् । राजनीतिक दलको अदृश्य संयन्त्र र स्थानीय कर्मचारी बीचमा मिलेमतो र प्रतिपक्ष विहीनले गर्दा विकास प्रक्रियामा राजनीतिक निगरानीको अभाव भई नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान तथा स्थानीय राजस्वबाट निर्मित कोषको दुरुपयोग हुने गरेका प्रशस्त उदाहरण छन् । सहभागितामूलक योजना प्रक्रियाको औपचारिकताका लागि टोल भेलाहरू गर्ने गरेपनि एकातिर टोल भेलाहरूमा टाढाबाटै भएको प्रभाव तथा बजेटलाई अन्तिम रूप दिने समयमा टोलबाट आएका योजना भन्दा पहुँचवालाहरूको प्रभावले बढि महत्व राख्ने हुनाले स्थानीय निकायमा आर्थिक अनुशासनहीनता विद्यमान छ । टोल भेला हुनुअघि नै बजेटका सिद्धान्त र प्राथमिकता तथा बडागत बजेटको सिमा सम्बन्धी सूचना नागरिकलाई उपलब्ध नगराउने तथा बजेट विनियोजनको मापदण्डका बारेमा जनता सुसूचित नहुने कारणले सहभागितामूलक योजना प्रक्रियाले सार्थकता पाउन सहेको छैन । पूर्व बजेट सूचनाको स्वतः खुलासाले यसमा सुधार ल्याउन सक्छ ।

निर्वाचित जनप्रतिनिधीको अभावमा पनि स्थानीय सरकारलाई चुस्त बनाउनका लागि प्रयोगमा ल्याईएका सार्वजनिक सुनुवाई, सार्वजनिक परीक्षण, सामाजिक परीक्षण लगायत सामाजिक जवाफदेहिताका उपकरणहरू कार्यान्वयन गर्नुपूर्व विकास निर्माण तथा सेवा प्रवाहको प्रगति तथा त्यसको आर्थिक पक्षबारे तथ्यपरक जानकारीको अभावमा यस्ता विधिहरू न्यूनतम सर्त तथा कार्यसम्पादन मापनका लागि कागजपत्र तयार गर्ने माध्यममा सीमित बन्दै गएको अवस्था छ । एउटै व्यक्ति उपभोक्ता समितिमा रहने, स्थानीय निकायको बोर्डमा रहने तथा सामाजिक जवाफदेहिताका उपकरणका कार्यान्वयनका क्रममा पनि सहभागी हुने हुनाले धेरैजसो स्थानीय निकायको आर्थिक निर्णय तथा गतिविधिमा नियन्त्रण र सन्तुलनको अभाव रहेको छ ।

स्थानीय शासनमा प्रभाव पार्ने पक्षहरूका विचमा कार्यात्मक द्वन्द्व सिर्जना गर्न तथा सवैमाथि निगरानी गर्न सूचनाको हकले सहयोग गर्छ । वडा स्तरीय योजना निर्माणसम्बन्धी

भेलाहरूलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि महिला तथा सिमान्तकृत समुदायमा लक्षित कार्यक्रमका बारेमा उनीहरूलाई पूर्व जनाकारी दिने, आवधिक आर्थिक र भौतिक प्रगति र प्रक्रियासम्बन्धी सूचनाहरू जनताले बुझ्ने गरी उपयुक्त माध्यमबाट स्वतः खुलासा गर्ने तथा स्वतः खुलासा नभएका सूचना माग्ने र दिने संस्कृतिले स्वनियन्त्रण र नागरिक निगरानी बढाउन तथा आर्थिक अनुशासन पालना गराउन सहयोग पुग्छ ।

निष्कर्ष र सुभावा

सूचनाको हकले आर्थिक अनुशासनको पालना गराउन तथा सीमित स्रोत साधनको प्रभावकारी उपयोगको माध्यमबाट विकासका प्रयासहरूलाई जनताको प्रत्यक्ष हितसँग आवद्ध गर्न तथा आर्थिक बृद्धि, स्रोत साधनको न्यायपूर्ण वितरण तथा बृहत् अर्थशास्त्रीय स्थिरता कायम गर्नमा अनुभूत गर्न सकिने किसिमको परिवर्तन गर्नमा सूचनाको हक महत्वपूर्ण बन्न सक्ने अवस्था छ । सूचनाको हकको संवैधानिक र कानुनी आधार बलियो रहेको नेपालको सन्दर्भमा भ्रष्टाचार र अनियमितता न्यूनीकरणमा यो हकको प्रयोग महत्वपूर्ण हुन्छ । सरकार, संसद, संवैधानिक निकाय, सरकारी कार्यालयहरू र परियोजनाहरू तथा गैरसरकारी संस्था लगायत सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले सार्वजनिक निकाय अन्तर्गत समेटेका सबै निकायले सूचनाको स्वतः खुलासा बढाउने तथा सूचना माग र आपूर्ति दुवैलाई सुदृढ बनाउने हो भने नेपालबाट आर्थिक अनुशासनको उदाहरण बाह्य विश्वलाई समेत दिन सक्ने अवसर हाम्रा सामु छ ।

विकासका प्रयासमा जनताको सार्थक सहभागिताको माध्यमबाट आर्थिक अनुशासन कायम गर्नका लागि निम्न कार्यहरू गर्नु आवश्यक छ :

- केन्द्रीय बजेट निर्माणको प्रक्रियामा जनसहभागिता बढाउने किसिमका सूचनाहरूको सरल भाषामा समयमा नै सार्वजनिकीकरण र प्रभावकारी पूर्व बजेट अभ्यास,
- बजेट निर्माणका क्रममा तल्ला तहबाट छनोट भई आएका योजना केन्द्रीय बजेटको अंग बनेको वा नबनेको बारेमा केन्द्रीय सरकारका स्थानीय एकाईहरूमाफत नागरिकलाई समयमा नै जानकारी गराउने अभ्यास,
- जिल्लाबाट प्रस्तावित भएको योजना मन्त्रालयले जस्ताको तस्तै अर्थ मन्त्रालयमा पठाएको छ वा त्यसमा परिवर्तन गरेको छ भन्ने सम्बन्धमा सम्बन्धित कार्यालय तथा मन्त्रालयको बजेट प्रस्ताव सम्बन्धी दस्तावेजहरूको सार्वजनिकीकरण,
- सम्बन्धित मन्त्रालयले प्राप्त बजेटको सीमाभित्र रहेर बजेट प्रस्ताव तयार गरे वा नगरेको, प्रस्ताव गरेका योजना अर्थ मन्त्रालय तथा योजना आयोगले हटाए/नहटाएको, रकम परिवर्तन गरे वा नगरेको वा त्यस्तो परिवर्तन गरेको भए सोको कारण खुल्ने विवरणको निर्माण र प्रकाशन,

- अर्थ मन्त्रालय तथा राष्ट्रिय योजना आयोगबाट खर्चको अख्तियारी लिने प्रक्रिया सुरु गर्न सम्बन्धित मन्त्रालयहरू, विभाग जिल्लास्थित कार्यालय तथा परियोजनाहरूले लगाएको समय तथा अख्तियारी प्राप्त गर्न लागेको समय सम्बन्धी विषयका सूचनाको स्वतः खुलासा,
- बोलपत्र आव्हानको प्रक्रिया र मापदण्ड, त्यस्तो प्रक्रिया र मापदण्डको पालनाको अवस्था ठेकेदारसँग सार्वजनिक खरिदको संभौता गर्दा कायम गरिएका सर्तहरू (सार संक्षेप सहित) को सम्बन्धित सरोकारवालाहरूलाई जानकारी,
- रकम निकासका लागि पुरा गर्नुपर्ने र गरिएका मापदण्ड र समयसम्बन्धी जानकारी,
- आन्तरिक अनुगमन, विशेष अनुगमन तथा मूल्यांकनको समय र विधिबारे रणनीतिक सूचनाको खुलासा र प्रतिवेदनहरूको प्रकाशन,
- सबै निकायका निकायगत लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको सार्वजनिकीकरण,
- कर तथा राजश्वको प्रगति विवरण, समस्या र चुनौती सम्बन्धी सूचनाको सरल प्रस्तुति
- स्थानीय निकायमा योजना संकलन मात्र नभई लागत निर्धारण समेतमा जनसहभागिता वृद्धि गर्ने गरी पूर्व बजेट अभ्यास,
- सबै किसिमका सामाजिक जवाफदेहिताका उपकरण कार्यान्वयन गर्नुपूर्व महत्वपूर्ण सूचनाको प्रकाशन ।
- सूचनाको हकलाई विकासका समग्र प्रक्रियाको अभिन्न भागका रूपमा स्वीकार्ने संस्कृतिको निर्माण र
- सूचनाको माग र आपूर्तिको अभ्यासको बढावा ।

सन्दर्भ समग्री

ओपन बजेट सर्वेक्षण प्रतिवेदन, २०१२, ईन्टरनेशनल बजेट पार्टनरसीप

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन २०६४ र नियमावली २०६५

स्थानीय निकाय स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०६९

www.mof.gov.np

R.K. Bibek. 2008. Our Money Our Responsibility. International Budget Partnership

B.H. Potter and J. Diamond-1999. Guidelines for Public Expenditure Management.

IMF

अनिरुद्र न्यौपाने र सोमनाथ लामिछाने-२०७०, खुला बजेट, फ्रिडम फोरम

सूचना अधिकार केन्द्र : भूमिका, अनुभव र भावी कार्यदिशा

सरोज विष्ट*

१. पृष्ठभूमि

सूचनाको हकले प्रत्येक नागरिकलाई राज्यस्थित सम्पूर्ण सार्वजनिक निकायसँग सम्बन्धित नीति, काम कारवाही, निर्णयलगायत अन्य विषयहरूका बारेमा सुसूचित हुने अवसर प्रदान गर्दछ । यसले राज्यद्वारा सम्पादन हुने क्रियाकलापमा प्रत्येक नागरिक जानकार हुने र सोबाट लाभान्वित हुने अवसरको मात्र सिर्जना गर्दैन यसले सार्वजनिक निकायहरूको काम कारवाहीको पारदर्शितालाई समेत प्रवृद्धन गरी सुशासन हासिल गर्नका लागि महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँदछ । अतः यस हकको प्रभावकारी प्रचलनका लागि ऐन, नियम, निर्देशिका कार्यान्वयन गर्ने/गराउने निकायहरू सक्षम हुनुपर्दछ भने अभै महत्वपूर्ण रूपमा नागरिकहरू यस हकका बारेमा सुसूचित एवं प्रयोग गर्न सक्षम हुनुपर्दछ ।

नेपालको सन्दर्भमा सूचनाको हकसम्बन्धी संवैधानिक व्यवस्था नेपाल अधिराज्यको संविधान २०६३ मा भएको भएतापनि सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४, नियमावली, २०६५ र राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापनापश्चात् मात्रै यस हकको व्यवहारिक प्रयोग सम्भव भयो । सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रवृद्धन गर्ने प्रमुख जिम्मेवारी राष्ट्रिय सूचना आयोगको रहने भन्ने व्यवस्थासमेत ऐनमा रहेको छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगको कार्यालय काठमाडौँमा मात्र रहनुले ऐनको सुरुवाती चरणमा यस सम्बन्धी संवैधानिक, कानुनी एवं संरचनागत व्यवस्था रहेको सम्बन्धमा निकै कम नागरिकहरू मात्र जानकार रहेका थिए । तथापि, छोटो अवधिमा नै नेपालमा सूचनाको हकको प्रचलनका सम्बन्धमा राष्ट्रिय सूचना आयोग, नागरिक समाज, संस्थाहरूको क्रियाशीलताका कारण केही उल्लेखनीय उपलब्धिहरू हासिल भएका छन् ।

*सूचनाको हकका अभियन्ता

२. सूचना अधिकार केन्द्र: आवश्यकता र औचित्यता

सूचनाको हकको औचित्यता पूर्णरूपमा जनताको चेतनाको स्तरसँग सम्बन्धित छ भन्ने कुराको महसुस गरी यस हकको प्रवर्द्धनका लागि सूचनाको हकको प्रवर्द्धनमा समर्पित संस्था सूचनाको हकका लागि नागरिक अभियान एवं राष्ट्रिय सूचना आयोगको नौलो अभ्यासका रूपमा सूचना अधिकार केन्द्रलाई लिन सकिन्छ । सूचना अधिकार केन्द्र सूचनाको हकसम्बन्धी जनचेतना अभिवृद्धि गर्न एवं यस हकको प्रयोगका सिलसिलामा आइपने सम्पूर्ण सहायता प्रदान गर्ने उद्देश्यले वि.सं. २०६९ साल भाद्र ५ गते स्थापित निकाय हो ।

सूचना अधिकार केन्द्रले नागरिकलाई निम्नानुसारका सेवाहरू उपलब्ध गराउँदछः

- क) सूचनाको हकबारे आधारभूत जानकारी उपलब्ध गराउने,
- ख) सूचनाको हकको प्रयोग गर्दा अवलम्बन गर्नुपर्ने विधि (जस्तै सूचना अधिकारीसमक्ष दिइने निवेदन, कार्यालय प्रमुखसमक्ष दिइने उजुरीको कार्यविधि) का सम्बन्धमा जानकारी सम्प्रेषण गर्ने,
- ग) सूचना माग गर्दा दिइने निवेदनको मस्यौदामा सहायता गर्ने,
- घ) राष्ट्रिय सूचना आयोगमा दिइने पुनरावेदन/उजुरीको मस्यौदामा सहायता गर्ने,
- ङ) सूचना मागकर्तालाई कानुनी परामर्श दिने, एवं
- च) सूचनाको हकको प्रयोग गरी प्राप्त गरेका सूचनाको प्रयोगका सम्बन्धमा आवश्यक परामर्श प्रदान गर्ने ।

सूचना अधिकार केन्द्रमा नागरिकको पहुँच सहज बनाउन अत्याधुनिक सूचना प्रविधिको प्रयोग गरिएको छ । उदाहरणका लागि केन्द्रमा टोल-फ्रि नम्बरको व्यवस्था गरिएको छ, जसमा नेपालका जुनसुकै ठाउँबाट जनताहरूले निःशुल्क रूपमा सम्पर्क गरी आवश्यक सेवा लिन सक्दछन् । यसबाहेक एस.एम.एस.(SMS), इमेल, फ्याक्समार्फत समेत त्यस्ता सेवाहरू लिन सकिन्छ । केन्द्रमा दक्ष कानुन व्यवसायीहरूमार्फत प्रत्यक्ष कानुनी एवं प्रकृयागत सहायता उपलब्ध गराउने समेत व्यवस्था गरिएको छ । यसका अतिरिक्त नागरिकलाई सूचना अधिकार केन्द्रमार्फत सेवा लिनका लागि प्रोत्साहन गर्न देशका मुख्यमुख्य सार्वजनिक निकाय (जिल्ला प्रशासन कार्यालयहरू, जिल्ला विकास समितिको कार्यालयहरू, नगरपालिका कार्यालयहरू) हरूमा सचेतनामूलक होर्डिङ बोर्डहरूको स्थापना गरिएका छन् भने विभिन्न सञ्चारमाध्यम (टेलिभिजन, रेडियो, पत्रपत्रिका) मार्फत यसको प्रचारप्रसार गर्ने कार्य गरिएका छन् ।

३. सूचनाको हकको प्रभावकारितामा सूचना अधिकार केन्द्रको भूमिका

सूचना अधिकार केन्द्रले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै अनवरत रूपमा सूचनाको हकको प्रभावकारिता अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले आफ्नो कार्य गर्दै आइरहेको छ । केन्द्रले हालसम्म देशका विभिन्न क्षेत्रका करिब ३,००० नागरिकहरूलाई सूचना माग गरी दिइने निवेदनहरूको मस्यौदामा सहायता गरिसकेको छ । यसैगरी, केन्द्रको टोल-फ्रि नम्बरमा सम्पर्क गरी करिब १८,००० सेवाग्राहीहरूले सेवा लिइसकेका छन् । सूचना अधिकार दिवस तथा अन्तर्राष्ट्रिय थाहा पाउने दिवसका अवसर पारेर तथा विद्यार्थीहरूलाई लक्षित गरी करिब दुई लाखजना व्यक्तिहरूलाई एस.एम.एस.(SMS) मार्फत सूचनाको हकको प्रयोग गर्नका लागि प्रोत्साहन गर्ने काम भएको छ । यसैगरी, राष्ट्रिय सूचना आयोगमा दिइने पुनरावेदन/उजुरीको मस्यौदामा करिब १००० जना नागरिकहरूलाई समेत प्रत्यक्ष रूपमा सहायता प्रदान गरेको छ ।

यसबाहेक, सूचना अधिकार केन्द्रको कार्यालय राष्ट्रिय सूचना आयोगको परिसरमा नै भएका कारण आयोगमा पुनरावेदन/उजुरी दिएका नागरिकको त्यस्ता पुनरावेदन/उजुरीउपर आयोगबाट भएका आदेश वा ताकेताका सम्बन्धमा जानकारी दिने कार्य समेत गर्दै आएको छ । थप, राष्ट्रिय सूचना आयोगमा दिइने पुनरावेदन/उजुरीको निर्दिष्ट ढाँचाबमोजिम त्यस्ता पुनरावेदन/उजुरी मस्यौदा गरी आयोगलाई सहायता समेत गरिरहेको छ ।

४. सूचना अधिकार केन्द्रका उपलब्धिहरू

सूचना अधिकार केन्द्र आफ्ना सेवाहरूका कारण छोटो समयमा नै वृहत्तर नागरिकहरूका बीच लोकप्रिय भएको छ । यस क्रममा केन्द्रले सूचनाको हकको प्रयोग तथा प्रकृत्यासम्बन्धी सहयोग गर्ने क्रममा केही उपलब्धिहरू समेत हासिल गरेको छ । केन्द्रले आफ्नो स्थापनाकाल अर्थात अगस्त सन् २०१३ देखि डिसेम्बर सन् २०१३ सम्म देशका विभिन्न क्षेत्रमा रहेका विभिन्न व्यक्तिहरूलाई विभिन्न विषयमा सूचनाको हकको रणनीतिक प्रयोग गर्नका लागि सहायता प्रदान गरेका र त्यसबाट हासिल भएको उदाहरणयोग्य २८ वटा घटनाहरूलाई संकलन गरी सर्वसाधारण र सम्बन्धित सरोकारवालाको जानकारीका लागि प्रकाशन गरेको छ । त्यसरी हासिल भएका केही मुख्यमुख्य उपलब्धिहरू निम्नलिखित रहेका छन् :

- क) केन्द्रले पर्सा जिल्लाको मसिहानी र अमरपट्टी गाउँ विकास समितिहरूका कुल ३०५ महिलाहरूले पाठेघरको शल्यक्रिया गरी पाठेघर निकालेको तथ्य बाहिर आएपश्चात् त्यस्ता १७१ महिलामध्ये कतिले जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, पर्सा मार्फत पाठेघरको शल्यक्रिया गरेका छन् भन्ने सम्बन्धमा सूचना माग गर्न

सहायता प्रदान गरेको थियो । जिल्ला स्वास्थ्य कार्यालय, पर्साले उपलब्ध गराएको सूचनामा निकै कम संख्यामा मात्र महिलाहरूले त्यस्तो सेवा लिएको थाहा हुन आयो जसमार्फत ४० वर्षमुनीका अधिकांश महिलाहरूले नेपाल र भारतस्थित क्लिनिकहरूबाट असुरक्षित रूपमा पाठेघर फिक्ने गरेको तथ्य बाहिर आयो । उक्त तथ्यलाई स्वास्थ्य विभागसमक्ष प्रस्तुत गरी यस विषयमा कडाइका साथ प्रस्तुत हुने र महिलाहरूलाई जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरूमार्फत सजग बनाउनका लागि पहल सुरु भएको छ ।

ख) जाजरकोटमा खाद्यान्नको ढुवानीवापत नेपाल सरकारले वर्षेनी उपलब्ध गराउँदै आएको अनुदानस्वरूप सहूलियत दरमा विक्री हुने चामल वास्तविक जनतालाई विक्री नगरी सदरमुकामस्थित निजी व्यापारीहरूलाई विक्री गर्ने गरेको समस्या लिएर केन्द्रसमक्ष पुगेका युवाहरूलाई सूचना अधिकार केन्द्रले खाद्य संस्थानसँग चालु आ.व. मा त्यसरी अनुदानवापत आएको चामलको विवरण माग गर्नका लागि सहायता गऱ्यो । सूचना प्राप्त भएपश्चात् त्यस्तो सूचनालाई खाद्यान्न आपूर्ति हुनुअघि नै जिल्लामा सार्वजनिक गर्नका लागि समेत केन्द्रले परामर्श दिएपश्चात् स्थानीय युवाहरूले त्यस्तो सूचना सार्वजनिक स्थलमा टाँस गरे ।

परिणामस्वरूप मनोमानी ढंगबाट वितरण हुँदै आएको अनुदानको खाद्यान्न व्यवस्थित गर्नका लागि सघाउ पुग्यो ।

ग) काठमाडौँ, कपनस्थित स्थानीय सडकको ग्राभेलिङ र कालोपत्रे गर्ने कार्य बीचैमा रोकिएपश्चात् त्यसबाट प्रभावित स्थानीय वासिन्दाहरूले सूचना अधिकार केन्द्रसमक्ष सर्म्पक गरे । केन्द्रले उनीहरूलाई उक्त सडक ग्राभेलिङ र कालोपत्रे गर्नका लागि जिल्ला विकास समितिले कुन ठेकेदारलाई जिम्मा दिएको हो र के कस्तो व्यहोराको करार भएको छ र सोसम्बन्धमा के कस्तो प्रगति रिपोर्टिङ्ग भएको छ सोसम्बन्धी सूचना माग गर्न परामर्श प्रदान गरी सोका लागि सहायता गऱ्यो । जिल्ला विकास समिति, काठमाडौँबाट सूचना प्राप्त भएपश्चात् उक्त सूचनाको अध्ययन गरी हेर्दा ठेकेदारले सम्भ्रौताअनुरूप ३० प्रतिशत पनि कार्य सम्पन्न नगरे तापनि ५० प्रतिशत पेशकी रकम लिएको देखियो । त्यसपछि स्थानीय बासिन्दाहरूको एक टोली तत्काल जिल्ला विकास समितिको कार्यालयमा गई स्थानीय विकास अधिकारीसमक्ष यस विषयमा छलफल गऱ्यो । परिणामस्वरूप, स्थानीय विकास अधिकारीले त्यस्तो ठेकेदारलाई नसिहत दिई तत्काल सडक सम्भार कार्य सुचारु गर्नका लागि ताकेता गरे ।

यसबाहेक, राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचना अधिकार केन्द्रलाई आफ्नो अभिन्न अंगका रूपमा अंगीकार गरेको छ जुन अत्यन्तै उल्लेखनीय पक्ष हो । साथै, अधिकांश सार्वजनिक निकायहरूले पनि सूचना अधिकार केन्द्रलाई राष्ट्रिय सूचना आयोगकै अंगका रूपमा बुझ्ने परिपाटीको विकास भइरहेको छ । यसले गर्दा सूचना अधिकार केन्द्रलाई आफ्नो कार्य सञ्चालन गर्न सहज भएका अनुभवहरू छन् भने केन्द्र आफै पनि विभिन्न विषयहरूमा रणनीतिक रूपमा सूचना माग गर्ने कार्यमा सरिक रही केही उपलब्धीहरू समेत हासिल गरेको छ ।

प्रारम्भमा सूचना अधिकार केन्द्रको कार्यालय राष्ट्रिय सूचना आयोगको काठमाडौँस्थित कार्यालयको परिसरमा रही सेवा प्रदान गर्दै आएकोमा यसको कार्यक्षेत्रमा बृद्धि गर्नका लागि बाँके जिल्लामा सूचना अधिकार केन्द्रको कार्यालयलाई विस्तार गरिएको छ । सूचना अधिकार केन्द्र बाँकेले मुख्यतः नेपालको मध्य पश्चिममाञ्चल विकास क्षेत्र तथा सुदूर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सूचनाको हकको प्रयोगका सिलसिलामा आवश्यक कानुनी एवं प्रक्यागत सहायता उपलब्ध गराउने, यस हकको प्रवर्द्धनका लागि गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने र सूचना अधिकार केन्द्र काठमाडौँसँग आवश्यक समन्वय एवं सहकार्य गर्ने गर्दछ ।

५. निष्कर्ष र भावी कार्यदिशा

सूचना अधिकार केन्द्र नेपालमा सूचनाको हकको प्रवर्द्धन र प्रभावकारी कार्यान्वयनका क्रममा सरकारी निकाय र गैर सरकारी निकायको सहकार्यको उत्कृष्ट नमुनाका रूपमा स्थापित भएको छ । नेपालमा सूचनाको हक प्रचलित छ भन्ने बारेमा सचेत तर यसको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने बारेमा अन्वोल रहेका नागरिकका लागि सूचना अधिकार केन्द्र एवं यसले प्रदान गर्ने सेवाहरूलाई राहतका रूपमा अर्थ्याइएको छ । यसअर्थमा सूचना अधिकार केन्द्रको अवधारणा छिमेकी मुलुकहरू (जस्तै: भारत, पाकिस्तान, बंगलादेश) का लागि उदाहरण नै बनेको छ । त्यस्ता देशहरूका सूचना आयोगका पदाधिकारीहरू एवं नागरिक समाज संस्थाका प्रतिनिधिहरूले केन्द्रको स्थलगत भ्रमण गरी यसबारे विस्तृत जानकारी समेत लिने गरेका छन् ।

मुख्यरूपमा भन्नुपर्दा राष्ट्रिय सूचना आयोग केन्द्रीकृत भई आफ्नो कार्यसम्पादन गरिरहेको अवस्थामा सूचना अधिकार केन्द्रले स्थानीय स्तरसम्म राष्ट्रिय सूचना आयोगको उपस्थितिलाई सुनिश्चित गरेको छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगको सूचनाको हकको प्रवर्द्धन, संरक्षण र सम्वर्द्धन गर्ने कार्यलाई सूचना अधिकार केन्द्रमार्फत अधिकतम रूपमा लागु

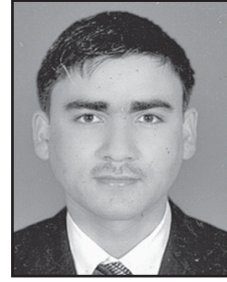
गरिएको छ । जनतालाई सूचनाको हकको अवधारणा, महत्व र प्रयोगका सम्बन्धमा जागरुक गराई यस हकको प्रयोगमार्फत लाभान्वित हुन र सार्वजनिक निकायको पारदर्शिता एवं जवाफदेहिता अभिवृद्धि गर्नका लागि प्रेरित गराउने कार्यमा सूचना अधिकार केन्द्रले उल्लेखनीय भूमिका खेलेको छ । साथै, राष्ट्रिय सूचना आयोगका पुनरावेदन/उजुरीसम्बन्धी कार्यवाहीका लागि सहजता निर्माण गर्ने कार्यमा पनि यसले सघाउ पुऱ्याएको छ ।

थप, सूचना अधिकार केन्द्रका बारेमा जानकारी पाएर सम्पर्क गर्ने व्यक्तिहरूले यस हकको प्रयोग गरी विभिन्न सकारात्मक परिवर्तनहरू समेत हासिल गर्न सफल भएको दृष्टान्तहरूबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने सूचनाको हकको रणनीतिक एवं व्यवहारिक प्रयोगतर्फ नागरिकहरूलाई उन्मुख गराउनका लागि सूचना अधिकार केन्द्रजस्ता सहायता केन्द्रहरूले एक प्रभावकारी पुलको रूपमा भूमिका खेल्न सक्दछन् ।

अतः आगामी दिनहरूमा सूचना अधिकार केन्द्रजस्ता सहायता केन्द्रहरूको विस्तार राष्ट्रिय सूचना आयोग एवं सम्बन्धित सरोकारवाला निकायहरूको प्राथमिकतामा रहनुपर्दछ । वर्तमान अवस्थामा नागरिक समाज संस्थाले सञ्चालन गर्दै आएको यस्ता किसिमका सहायता केन्द्रलाई नेपाल सरकारका तर्फबाट समेत व्यवस्थित र नियमित गर्नेतर्फ विचार गरिनुपर्दछ किनभने राष्ट्रिय सूचना आयोग अथवा अन्य सरोकारवाला सरकारी निकायको पहलमार्फत यस्तो सेवा सञ्चालन भएमा यसले गर्ने कार्यले औपचारिकता प्राप्त गर्दछ । यसको संरचना र सेवालालाई अभै परिष्कृत गरी देशका विभिन्न क्षेत्रहरूमा विस्तार गर्नाले यस हकका बारेमा सचेत नागरिकहरूमा उल्लेखनीय वृद्धि हुने मात्र नभई यस हकको व्यावहारिक प्रयोगका लागि नागरिकहरूलाई उन्मुख गराउन सहायता पुग्दछ । यस कार्यका लागि यस हकको प्रवर्द्धनका लागि कार्य गरिरहेका नागरिक समाज संस्थाहरूसँग आवश्यक सहकार्यका लागि पहल समेत गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा सूचनाको हकको स्थिति र आवश्यकता

रमेश अर्याल*

सूचना लोकतन्त्रको जीवन हो, शक्ति र ज्ञानको भण्डार हो। मानव अधिकारको अभिन्न अङ्ग र नागरिकको मौलिक अधिकार हो। नागरिकको विचार र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको विस्तारित रूप हो। सूचना विना जीवनको कल्पना गर्न सकिदैन। सामान्यतया सूचना भन्नाले मौखिक, लिखित वा साङ्केतिक रूपको खबर वा जानकारीलाई बुझिन्छ। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ अनुसार सार्वजनिक निकायबाट सम्पादन हुने वा भएको सार्वजनिक महत्वको काम, तत्सम्बन्धी कारवाही वा निर्णयसँग सम्बन्धित कुनै लिखित, सामग्री वा जानकारीलाई सूचना भनिन्छ। त्यस्तै सूचनाको हकलाई सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको विषयबारे सूचना माग्ने र पाउने अधिकारको रूपमा परिभाषित गरिएको छ। सूचनाको हक लोकतन्त्र, सुशासन र विकासको आधार हो।

नेपालमा पहिलो पटक नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ मा सूचनाको हकको व्यवस्था थियो। तर, कानूनको अभावले गर्दा त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेन। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयमा सूचना माग्ने वा पाउने हक हुनेछ भन्ने उल्लेख भई सूचनाको हकलाई संवैधानिक प्रत्याभूति दिएको पाईन्छ।

शासन प्रणालीलाई पारदर्शी, जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउने उद्देश्यले २०६४ भदौ ३ गते देखि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागू भएको छ। सो ऐन अनुसार प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई सार्वजनिक निकायको सूचना माग्ने र पाउने अधिकार छ। सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ (दोस्रो संशोधन २०७०) कार्यान्वयनमा आएको छ। सूचनाको हकलाई कार्यान्वयन गर्न गराउन तथा सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन बमोजिम सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन

*सूचना अधिकारी / प्रमुख कर अधिकृत, आन्तरिक राजस्व कार्यालय, काठमाण्डौ क्षेत्र नं. १, बबरमहल

र प्रचलन गर्नको लागि स्वतन्त्र आयोगको रूपमा २०६५ जेठ २२ गते राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भएको छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगको सक्रियताले गर्दा सूचनाको हकको प्रयोग गर्ने विषयमा जागरुकता पैदा भएको छ । आयोगले सूचनाको हक सम्बन्धी जनचेतना जगाउन प्रवर्द्धनात्मक कार्यहरू गर्दै आएको छ । सूचना दिन इन्कार भै निवेदन, उजुरी तथा पुनरावेदन परेको अवस्थामा सूचनाको हकको प्रचलन गरी गराई उजुरीको फछ्यौट गर्ने गरेको छ । सूचना अधिकारीको नियुक्ति गराउन अभियानकै रूपमा काम भएको छ । प्रशिक्षण प्रतिष्ठानहरूको पाठ्यक्रममा सूचनाको हक सम्बन्धी छुट्टै सत्र समावेश गर्न र विद्यालयको पाठ्यक्रममा सूचनाको हकलाई समावेश गराउन पहल भएको छ । विभिन्न सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था भए नभएको, ३ महिनामा प्रकाशन गर्नुपर्ने विवरण प्रकाशन गरे नगरेको, सूचना व्यवस्थित गरी राखे नराखेको, नागरिकले माग गरेको सूचनाको जवाफ दिए नदिएको, आयोगको आदेश पालना गरे नगरेको लगायतका विषयमा अनुगमन गरेको पाइन्छ । फलस्वरूप सार्वजनिक निकायले सूचना अधिकारी नियुक्ति गर्न थालेका छन् । मन्त्रालय र विभागहरूले स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने सूचना अद्यावधिक गरी प्रत्येक तीन महिनामा प्रकाशन गर्न शुरु गरेका छन् ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगले मूल्य अभिवृद्धि कर छली सम्बन्धी प्रतिवेदन, त्रिवि परीक्षाको उत्तरपुस्तिका, आयल निगमले निशुल्क वितरण गरेको तेलको विवरण सार्वजनिक गर्न, पेट्रोलियम पदार्थको मूल्य घटाएपछि नेपालभरि एकै पटक सूचित गर्न, मेलम्ची खानेपानी आयोजनाले पाईप विछ्याउन सडक खन्ने र यथास्थितिमा सडक निर्माण गर्ने जानकारीलाई सार्वजनिक गर्न गरेको निर्णयबाट अनियमितता तथा लापरवाही जस्ता कार्यहरू रोकिन पुगेका छन् । सूचनाप्रवाह गरेका कारण पदबाट हटाइएका अधिकारीको पुनर्वहाली तथा क्षतिपूर्ति भराउने व्यवस्थाले सूचनादाताको संरक्षण गरेको अवस्था छ । विभिन्न निकायले सम्पादन गरेका कामको बजेट, खर्च, प्रगति लगायतका विषयमा सूचना माग गर्ने प्रवृत्तिमा बढोत्तरी भएको छ । आयोगले प्रत्येक वर्ष प्रधानमन्त्री मार्फत व्यवस्थापिका संसदमा बार्षिक प्रतिवेदन बुझाउने व्यवस्थाले जनताका प्रतिनिधिहरूले सूचनाको हकको कार्यान्वयनका बारेमा जानकारी राख्न पाएका छन् ।

सूचनाको हक कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन र समन्वय गर्न विशिष्ट श्रेणी (सचिव) को संयोजकत्वमा केन्द्रीय समन्वय इकाइ र कार्यान्वयन अनुगमन इकाइको गठन भएको छ । प्रत्येक वर्ष भाद्र ३ गतेलाई राष्ट्रिय सूचना दिवसको रूपमा मनाउन थालिएको छ । विभिन्न गैरसरकारी संस्थाले सूचनाको हक कार्यान्वयनमा सहयोग गरेका छन् । जिल्ला जिल्लामा सूचना अभियन्ताहरू छन् । क्षतिपूर्ति सहितको नागरिक बडापत्रले सेवाप्रवाह

र सूचनाप्रवाहमा सरलता ल्याएको छ । प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयमा हेलो सरकार, फेसबुक पेज तथा राष्ट्रिय सूचना आयोगको हेलो राष्ट्रिय सूचना आयोग फेसबुक पेज मार्फत जनताले माग गरेको सूचनाको तुरुन्त सम्बोधन गर्ने व्यवस्था छ । जे होस नागरिकले कुनै सार्वजनिक निकायमा सूचना माग गरेमा सूचना इन्कार गर्न सक्ने अवस्था छैन ।

नेपाल अबै पनि अल्पविकसित राष्ट्रको कोटीमा रहेको छ । एक चौथाई जनता गरिबीको रेखामुनि जीउन बाध्य छन् । मानव विकास प्रतिवेदन, २०१४ अनुसार १८७ राष्ट्रमा नेपाल मानव विकासमा १४५ औं स्थानमा रहेको छ । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलका अनुसार सन् २०१४ मा नेपाल भ्रष्टाचार व्याप्त मुलुकको सूचीमा १२६ औं स्थानमा रहेको छ । यस्तो अवस्थामा उच्च दरको आर्थिक बृद्धि गर्न, जनताको आय आर्जन र रोजगारीका अवसरमा बृद्धि गर्न, गरिबी घटाउन, सार्वजनिक सेवाप्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन, सिण्डीकेट तथा कार्टेलिङ अन्त्य गर्न, विभिन्न पूर्वाधार निर्माण एवं मर्मत सम्भार लगायतमा सूचनाको प्रवाह गरेर अनियमितता, भ्रष्टाचार हुन नदिई देशमा सुशासन कायम गर्न सूचनाको हकको आवश्यकता रहेको छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगले हालै गएको विनाशकारी भूकम्पबाट नेपाली जनतामा पुगेको अपूरणीय क्षतिका सम्बन्धमा भैरहेको उद्धार र राहत वितरणका कार्यमा पारदर्शिता अपनाउन र नागरिकलाई यथार्थ सूचना दिई सूचनाप्रवाहलाई प्रभावकारी बनाउन नेपाल सरकारलाई विभिन्न सुझाव दिएको र सञ्चार माध्यमलाई सत्यतथ्य समाचार सम्प्रेषण गर्न अनुरोध गरेको सन्दर्भमा विपदको बेलामा समेत सूचनाको हकको अबै बढि आवश्यक पर्ने देखिन्छ ।

जनताले तिरेको करबाट सरकारले प्रशासनिक, विकास निर्माण र सामाजिक सुरक्षाका काम गर्दछ । सूचनाको हकबाट आफूले तिरेको कर तथा जनताको नाममा आएको रकम के काममा कसरी कहाँ खर्च भएको छ ? भन्ने जानकारी हासिल गर्न सकिन्छ । सार्वजनिक निकायका काम तोकिएको समय र बजेटमा गुणस्तरयुक्त ढंगबाट सम्पादन गरिएको छ छैन भन्ने जानकारी प्राप्त गर्न सकिन्छ । यसले सार्वजनिक निकायका कामकारवाहीलाई लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउँछ ।

सूचनाको हकले लोकतन्त्रको जग मजबुत पारी लोकतान्त्रिक व्यवस्थालाई चीरस्थायी बनाउँछ । शासन माथि नागरिकको पहुँच पुर्‍याउन र नागरिक सर्वोच्चता स्थापित गर्न सहयोग गर्दछ । सार्वजनिक निकायले प्रदान गर्ने सेवाप्रवाहमा प्रभावकारिता ल्याउँछ । भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती र अनियमितता माथि प्रहार गर्दछ । संचालित कार्यक्रमहरूबाट

अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त गर्न मद्दत गर्दछ । कालोबजारी, मूल्यबृद्धि, सिन्डिकेट प्रणाली र अनियमित आपूर्ति जस्ता समस्या समाधान गर्न सहयोग पुर्याउछ । जिम्मेवारी पन्छाउने प्रवृत्तिमा कमी ल्याई प्रशासनमा कार्यक्षमता अभिवृद्धि गर्दछ ।

सूचनाको हकले जनता र सरकार बीचको सम्बन्धमा विश्वासको वातावरण सुदृढ गराउँछ । समाजमा खुला संस्कृतिको विकास गर्दछ । पत्रकारलाई आधिकारिक सूचना पाउने अवसर दिन्छ । अफवाह र हल्लालाई निरुत्साहित गर्दछ । शासन प्रणालीमा जनताको सहभागितालाई सुनिश्चित गर्दछ । विधिको शासन र मानव अधिकारको संरक्षण गर्दछ । सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल सहज बनाउँछ । राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्दछ । भविष्यविद् एडवार्ड कोर्निसको भनाइमा संसारको बहुमूल्य सम्पत्ति सूचना हो, यसको निर्वाध प्रवाह रोक्न खोज्ने देशले आफैँलाई अविकसितता र अन्धकारतिर धकेल्नेछन् ।

सूचनाको हक कार्यान्वयनमा समस्याहरू पनि देखिएका छन् । सूचनाको हकसँग बाभिएका कानूनको संशोधन नहुनु, सबै निकायले सूचना अधिकारीको नियुक्ति नगर्नु, सूचना शाखाको व्यवस्था नगर्नु, सूचना अधिकारीलाई सूचना प्रवाह गर्न सूचनाको पहुँच नहुनु, सूचना माग गर्न निवेदन दर्ता गर्न ल्याएमा कार्यालय प्रमुखको तोक आदेश पर्खनपर्नु, कार्यालय प्रमुखको मनसाय बुझेर मात्र सूचना दिने नदिने निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था हुनु, सूचना अधिकारीको सरुवा बढुवा भएमा तुरुन्त अर्को सूचना अधिकारी नतोकिनु, उचित तालिम र प्रशिक्षणको कमी हुनु, आवश्यक स्रोत साधन पर्याप्त नहुनु, सूचनाको वर्गीकरण अस्पष्ट रहनु समस्याको रूपमा रहेका छन् ।

सरोकारवालाहरूलाई सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको जानकारी नहुनु, सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन प्रयोग गरी सूचना माग नहुनु, सार्वजनिक पद धारणा गर्ने व्यक्तिले गोपनीयताको शपथ खानुपर्ने प्रावधानले बढि गोप्य हुनु, कार्यालयमा अभिलेख प्रणाली व्यवस्थित नहुनु, सूचना अद्यावधिक, प्रकाशन र प्रसारण नगर्नु, नागरिक समाजले सूचना नदिने बिरुद्ध खबरदारिता नगर्नु, कतिपय अवस्थामा व्यक्तिगत रिसिड्वीका कारण सूचना अधिकारीहरूलाई अनावश्यक सूचना दिन लगाउने प्रवृत्ति हुनु जस्ता समस्या देखिएका छन् । केही निकायबाट आयोगले दिएका आदेशलाई पालना नगर्ने, सूचना दिन इन्कार गर्ने, सूचना प्राप्त गर्न लाग्ने लागत अत्याधिक निर्धारण गरी सूचना माग गर्नेलाई हतोत्साहित गराउने कार्यहरू पनि भईरहेको पाइन्छ ।

सूचनाको हकलाई प्रभावकारी बनाउन सबै सार्वजनिक निकायमा अनिवार्य रूपमा सूचना अधिकारीको नियुक्ति गरी सूचनामा उनीहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्छ, सूचना

अधिकारीलाई समयसापेक्ष तालिम दिनुपर्दछ, सरुवा बढुवा भै रिक्त भएमा तुरुन्त अर्को सूचना अधिकारी तोक्नुपर्छ । गोपनियताको शपथ सम्बन्धी विद्यमान व्यवस्थामा पुनरावलोकन गरी खुलापनको शपथ लिने व्यवस्था गर्नुपर्छ । गैरसरकारी, निजी र राजनीतिक क्षेत्रलाई समेत सूचनाको हक कार्यान्वयन गर्न अभिप्रेरित गर्नुपर्छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगलाई स्रोत साधनले सुदृढ र सवल बनाउनुपर्छ । आयोगले दिएका सुभावको कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनसँग बाभिएका सबै ऐननियमहरूको संशोधन गर्नुपर्छ । सूचना प्राप्त गर्ने प्रकृया र प्रावधानका बारे जनचेतना फैलाउन विभिन्न प्रवृद्धनात्मक कार्यक्रमहरू गर्नुपर्छ । सूचना नदिने प्रवृत्तिमा कमी ल्याउन सम्बन्धित कानून पालना गराउने निकायबाट समेत अनुगमन र कार्यान्वयन गर्नुपर्छ । सम्वेदनशील सूचनाको यथाशीघ्र वर्गीकरण गर्नुपर्छ ।

सूचनादाता संरक्षण कानून ल्याउनुपर्छ । सूचनाको हक परीक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्छ । सूचनालाई अद्यावधिक गरी नियमित रूपमा सार्वजनिक गर्नुपर्छ, वेवसाइटमा धेरै सूचनाहरू राख्नुपर्छ । नागरिक समाजले सूचना नदिने बिरुद्ध खबरदारिता गर्नुपर्छ । सूचनाको हक सम्बन्धी कानून अनुसार काम गर्ने उत्कृष्ट कार्यालय र सूचना अधिकारीलाई पुरस्कृत गर्नुपर्छ । नयाँ बन्ने संविधानमा सूचनाको हक सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

सारमा भन्नुपर्दा लोकतान्त्रिक व्यवस्थाको पहरेदारको रूपमा सूचनाको हक रहेको छ । यसको कार्यान्वयनबाट सार्वजनिक निकायका कामकारवाहीलाई निष्पक्ष, मितव्ययी, छरितो, जनमुखी, जवाफदेही, उत्तरदायी, प्रतिष्पर्धी, पारदर्शी र परिणाममुखी बनाउदै सुशासन प्रबर्द्धन गरेर देशलाई विकसित र समृद्ध बनाउन सकिन्छ । नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन आएको ८ वर्ष हुन लागेको छ । यस अवधिमा नागरिकमा सूचनाको हक प्रतिको चासो, चेतना र सरोकार बढ्दो रूपमा छ । सूचनाको हकको प्रयोग बढ्दै गई आमजनताले पहिलेको भन्दा बढी सूचना पाएको महसुस गरेका छन् । सूचनाको हक कार्यान्वयनमा सरकारी तथा गैरसरकारी क्षेत्रको सक्रियता र साभेदारी बढेको छ । सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा केही समस्याहरू देखापरेकोले समस्याहरूको समाधान गरी सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न सरकार, सार्वजनिक निकाय, राष्ट्रिय सूचना आयोग, नागरिक समाज, सञ्चारमाध्यम, अभियन्ता, राजनैतिक दल, गैरसरकारी संस्था लगायत जिम्मेवार पक्ष सक्रिय, प्रतिबद्ध र कटिबद्ध भएर लाग्नुपर्दछ ।

नागरिक जीवनसँग सूचनाको अधिकारको सम्बन्ध

लालबहादुर बस्नेत*

सूचनाको अधिकार

सूचना शक्ति हो र लोकतन्त्रको आत्मा पनि हो । सूचनाको अधिकारलाई आधारभूत मानवअधिकारको रूपमा पनि लिइन्छ । सूचनाको अधिकारलाई सूचनाको स्वतन्त्रताको रूपमा पनि लिइने गरिन्छ तथा थाह पाउने अधिकारको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । आजको आधुनिक लोकतन्त्रको संस्थागत विकास तथा मुलुकको समृद्धिको लागि सुशासन पूर्वसर्त हो । सुशासनका चार पिलरहरू मध्येका दुई पिलरहरू पारदर्शिता र उत्तरदायित्व सूचनाको अधिकार विना अस्थित्वमा रहन सक्दैनन् । सूचनाको अधिकारको पूर्ण उपयोग विना पारदर्शिता र उत्तरदायित्व कायम हुन सक्दैन भने सुशासनको त कल्पना पनि गर्न सकिदैन । सार्वजनिक निकायहरूले सम्पादन गर्ने कार्यहरू, अवलम्बन गर्ने कार्यप्रक्रिया र विविध गतिविधिहरूको बारेमा निगरानी र खबरदारी गर्न सूचनाको अधिकारले निरन्तर नागरिकलाई सशक्तीकरण गर्न मद्दत गर्दछ । नागरिकले सूचनाको अधिकार प्रयोग गरी सार्वजनिक निकायको कार्य, प्रक्रिया र आर्थिक क्रियाकलापको पारदर्शिताको बारेमा निगरानी गरी सरकार तथा सार्वजनिक निकायको निर्णय निर्माण प्रक्रिया र शासन पद्धतिमा मार्ग निर्देशन गर्न सक्छन् ।

सन् १९४६ मा संयुक्त राष्ट्र संघीय महासभाले सूचनाको अधिकारलाई मान्यता दिई मानव अधिकारको रूपमा सूचनाको अधिकार अत्यन्त महत्वपूर्ण रहेको कुरा स्पष्ट गर्‍यो । महासभाले यसमा भनेको छ- "Freedom of Information is a fundamental human right the touchstone of all the freedoms to which the United Nations is Consecrated". त्यस्तै United Nation Declaration of Human Right (UDHR) ले Article 19 मा भनेको छ- "Right to seek, receive and impart information without interference and regardless of frontiers is protected". International Convention

* शाखा अधिकृत, राष्ट्रिय सूचना आयोग

Civil and Political Right (ICCPR) को Article 19 मा सूचनाको अधिकारको ग्यारेन्टी गर्दै उल्लेख गरिएको छ- Everyone shall have the right to freedom of expression: this right shall include freedom to seek, receive and impart information and ideas of all kinds, regardless of frontiers, either orally, in writing or in print, in the form of art or through any other media of his choice".

सर्वप्रथम स्विडेनले सन् १८६६ मा सूचनाको अधिकारको अभ्यास गर्न सुरु गरेको हो । अमेरिकाले एक सय वर्षपछि सन् १९६६ मा आएर अभ्यास गर्न सुरु गर्‍यो । नेपालले वि.स.२०४७ को संविधानमा सूचनाको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गर्‍यो । संवैधानिक व्यवस्था भए पनि सूचनाको अधिकारले व्यवहारिक रूप भन्ने प्राप्त गर्न सकेन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनैपनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरिएको छ । त्यस्तै सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ ले नेपाली नागरिकलाई यस ऐनको अधीनमा रही सूचनाको हक हुने र सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचनामा पहुँच हुनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ अनुसार सूचनाको हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउने कार्यको लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना गरिएको छ ।

नागरिक जीवनसँग सूचनाको अधिकारको सम्बन्ध

सूचना नै शक्तिको स्रोत हो । सूचना र शक्तिबीच गहिरो सम्बन्ध रहेको छ । विना सूचना सार्वजनिक इच्छा निर्माणमा जनताको पहुँच सुनिश्चित हुन सक्दैन । सरकार तथा सार्वजनिक निकायको निर्णय निर्माण प्रक्रियामा जनताको अर्थपूर्ण सहभागिता हुन सक्दैन । सरकारलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउन सकिँदैन । भ्रष्टाचार र अनियमिततामा वृद्धि, गरिबीको दरमा वृद्धि भई अन्ततः लोकतन्त्रको अस्थित्व नै संकटमा पर्न जाने हुन्छ ।

लोकतन्त्र र सहभागिता

लोकतन्त्रमा नागरिकको स्वःस्फूर्त सहभागिता गराउन र अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको माध्यमबाट सरकारलाई प्रभावित पार्न सक्ने क्षमता सूचनाको अधिकारमा निहित हुन्छ । यदि सूचनामा नागरिकको पहुँच भएन भने सरकारको नीति निर्धारण तथा स्रोत परिचालन लगायतका आमसरोकारको सवालहरूमा कुनै संवाद र सहभागिता

हुन सक्दैन । राज्य संयन्त्र तथा राज्यका नीतिहरूमा नागरिकको आवश्यकता, रूचि र धारणाहरू प्रतिविम्बित हुन सक्दैन ।

उत्तरदायित्व

सूचनामा पहुँचको अभावले सार्वजनिक निकाय तथा सरकारलाई उत्तरदायी बनाउन सकिँदैन । नागरिकको सूचनामा हुने पहुँचले सरकारको नीतिगत, प्रक्रियागत तथा कार्यगत क्रियाकलापहरूको अनुगमन गरी सरकारलाई खबरदारी गरिरहन Watch Dog को भूमिका निर्वाह गर्न र सरकारको गतिविधिहरूलाई सुधार गर्न पृष्ठपोषण प्रदान गर्न मद्दत पुग्छ । नागरिकको सूचनामा हुने पहुँचबाट नागरिकको सरकारसँग विश्वास बढ्न जाने, नागरिक र सरकारबीचमा सुमधुर सम्बन्ध स्थापित हुन गई उत्तरदायी सरकारको अवधारणामा बल पुग्छ ।

भ्रष्टाचार नियन्त्रण र आर्थिक प्रभाव

यदि नागरिकको सूचनामा पहुँच भएन भने सरकारको क्रियाकलापमा पारदर्शिताको अभाव हुन जाने, नागरिक गोप्य संस्कृतिमा बस्न बाध्य हुने, सामाजिक कुरीति/कुसंस्कार दण्डहीनता, भ्रष्टाचार मौलाउदै जान सक्छ । अन्ततः भ्रष्टाचारले मुलुकको आर्थिक गतिविधिमा एकदमै नराम्रो असर पुऱ्याउछ । प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी र औद्योगिक लगानीमा नराम्रो असर पुऱ्याई मुलुक नै टाट पल्टन जाने र देशमा गरिबी, बेरोजगारीको दरमा वृद्धि भई मुलुक आन्तरिक द्वन्द्वमा फस्न जाने हुन्छ । भ्रष्टाचारले समाजको नैतिक मूल्य-मान्यता र सदाचारमै प्रहार गर्दछ । विश्व बैंकका अनुसार भ्रष्टाचारले गरिबलाई नै सबैभन्दा बढी प्रहार गर्ने भएकोले यस तर्फ राज्य सतर्क र गम्भीर हुन जरूरी छ ।

विकास

सूचनाको अधिकार एउटा यस्तो प्रभावकारी औजार हो जसले राज्यद्वारा वञ्चितमा पारिएका समुदायलाई विकासको मूलप्रवाहमा समाहित गरी उनीहरूको जीवनस्तरमा सकारात्मक प्रभाव पार्न सक्छ । यदि पिछडिएको समुदायलाई सूचनाको अधिकारबाट वञ्चित गरियो भने उनीहरूको अवस्था अझै दयनीय हुन जाने तथा सार्वजनिक नीति निर्माणमा उनीहरूको नियन्त्रण गुम्न जाने हुन सक्छ । सूचनामा अधिकारको व्यवस्था नगर्ने कुनै पनि मुलुक वास्तविक रूपमा विकसित भएको इतिहास नभएको र हुन पनि नसक्ने कुरा विभिन्न तथ्यहरूबाट प्रमाणित भइसकेको छ ।

उपसंहार

सूचनाको अधिकार सबै अधिकारको आधार हो । सूचनाको अधिकार निमुखाको हतियार पनि हो । मानिसको दैनिक जीवनमा सूचनाको उत्तिकै महत्व छ । चाहे त्यो खेतमा काम गर्ने किसान होस् चाहे नासामा काम गर्ने वैज्ञानिक नै किन नहोस् । आज विश्वमा देखिएको चमत्कारिक विकास र विज्ञानमा भएको तरक्कीहरू सबै सूचनाका उपलब्धिहरू हुन । जुन राज्यले सूचनाको अधिकारको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुने वातावरणको निर्माण गर्छ त्यो देशमा सरकार र नागरिकबीच सुमधुर सम्बन्ध कायम हुन्छ । सूचनाको अधिकारले लोकतन्त्रको संस्थागत विकासमा बल पुऱ्याउछ । लोकतन्त्रलाई जनतासम्म पुऱ्याउनको लागि पनि सूचनाको अधिकार महत्वपूर्ण छ । यसले नागरिकका हक अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गर्न सहयोग पुऱ्याउछ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

Meera Lamichhane, LLB 3rd Year Proposal

P. Kharel, The Rising Nepal, 2001

Sen, Amartya, Developments as Freedom, New York Knofit 1999.

Calland, Richard and Allison Tilley, ed, The right to know, The Right to leave
Access to Information and socio-economic Justice Open Democracy
Advice center, 2002.

Camerer, Lala, Information and the Quest for Global Accountability

Ebidem

भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनका लागि सूचनाको हक

राजु सत्याल*

सूचनाको हक नागरीकको अधिकारको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने प्रमुख औजार हो । सूचना माथिको सर्वसाधारण नागरीकको पहुँचले पारदर्शिता, उत्तरदायित्वका साथ नागरीकप्रति जवाफदेहितालाई सुनिश्चित गर्दछ, जसले भ्रष्टाचार जस्ता विषयलाई सूक्ष्म विश्लेषण गरी यसको नियन्त्रण गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ, फलस्वरूप सुशासनका लक्ष्य प्राप्तिलाई सम्भव बनाउँछ । आधुनिक सरकारहरूको प्रमुख लक्ष्य नै सुशासनयुक्त समाजको निर्माण गर्नु रहेको सन्दर्भमा नागरीकको सूचनामाथिको पहुँचले सार्वजनिक पदाधिकारीलाई नागरीकप्रति जवाफदेहि हुन प्रेरित गर्दछ । राज्य सञ्चालन खुला र पारदर्शि भएमा नै स्वस्थ जनमत निर्माण हुन्छ । नागरीकको अधिकारको संरक्षण तथा सरकारका कामकारबाहीप्रति प्रत्यक्ष रूपमा दृष्टिगत गर्ने कार्यमा सूचनाको हकले सघाउ पुऱ्याउँछ । यसबाट पारदर्शिता कायम हुन्छ, भ्रष्टाचार नियन्त्रणका लागि आधार तय हुन्छ र फलस्वरूप सुशासन कायम गर्ने राज्यको लक्ष्य प्राप्ति हुन्छ ।

सूचनाको हकको विकास क्रम :

सूचनाको हकको विकास सन् १७६६ मा स्विडेनबाट प्रारम्भ भएको ऐतिहासिक तथ्य पाइन्छ । स्विडेनले अभिव्यक्ति र प्रेस स्वतन्त्रता सम्बन्धी कानून बनाई नागरीकले राज्यलाई तिरेको करको सार्वजनिक प्रयोग वा खर्च कहाँ र कसरी भइरहेको छ भन्ने थाहा पाउने अधिकार प्रदान गरी सूचनाको हकसम्बन्धी कानूनको सुरुवात गरेको देखिन्छ । त्यस्तै संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् १९४६ मा गरेको संकल्प प्रस्ताव नं.५९(१) अनुसार सूचनाको हकलाई आधारभूत मानवअधिकार तथा सबै प्रकारका आधार स्तम्भको रूपमा प्रस्ताव पारित गरेको छ । त्यस्तै मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र, १९४८ ले सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरीएको छ । संयुक्त राज्य अमेरिकामा सन् १९६६ देखि छुट्टै सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागु भएको पाइन्छ, त्यसपछि अन्य युरोपियन मुलुक हुँदै दक्षिण एसियाली मुलुकमा सूचनाको हकलाई

*शाखा अधिकृत, राष्ट्रिय सूचना आयोग

लागु गर्ने पहिलो राष्ट्र नेपाल भएको पाइन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ मा पहिलो पटक सूचनाको हकलाई स्वीकार गरी प्रत्येक नागरीकलाई सार्वजनिक महत्वको सूचना माने र पाउने हक हुने व्यवस्था गरीएको थियो । पाकिस्तानले सन् २००२ मा, भारतले सन् २००५ मा छुट्टै सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागु गरेको पाइन्छ । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ ले प्रत्येक नागरीकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने र पाउने हक हुने छ तर कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाको जानकारी दिन कसैलाई कर लगाएको मानिने छैन भन्ने व्यवस्था गरी सूचनाको हकलाई अझ बलियो बनाएको छ । संविधानको यस प्रावधानलाई कार्यान्वयन गर्नका लागि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ र नियमावली, २०६५ जारी भएको छ । सन् १९९० सम्ममा जम्मा १३ देशमा मात्र सूचनाको हक सम्बन्धी कानून लागु भएकोमा त्यस यता लोकतान्त्रिक आन्दोलनको लहरले गर्दा हालसम्म १०० भन्दा बढी देशमा यस सम्बन्धी कानून लागु भइसकेको छ । सूचनाको हकसम्बन्धी व्यवस्थालाई कानुनी रूप दिन आजका आधुनिक सरकारहरू लागि परिरेका छन् । त्यस्तै, सुशासनको विभिन्न आधारमध्ये एउटा आधारस्तम्भको रूपमा सूचनाको हकको प्रयोगको अवस्थालाई पनि लिन थालिएको छ । दक्षिण एसियाली मुलुकमा नेपाल, पाकिस्तान, माल्दिभ्स लगायतका मुलुकले संवैधानिक एवम् कानुनी व्यवस्था गरी सूचनाको हकलाई लागू गर्ने दिशामा उलेखनीय प्रगति हाँसिल गरिसकेका छन् । यसले सूचनाको हकको कार्यान्वयनमा यस क्षेत्रको सार्थक सहभागितालाई प्रष्ट्याएको छ ।

सूचनाको हक सम्बन्धी प्रमुख सिद्धान्तहरू :-

मानव अधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र सूचनाको हकसम्बन्धी लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाले निर्धारण गरेका मूल्य मान्यतालाई टेकेर देहायका सिद्धान्तको आधारमा सूचनाको हक अन्तर्निहित रहेको पाइन्छ ।

१. **अधिकतम सार्वजनिकीकरण** : यस सिद्धान्त अनुसार राज्यनै सूचना प्रवाहमा अधिकतम खुला एवम् सक्रिय हुनुपर्दछ । नेपालमा पनि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ ले प्रत्येक सार्वजनिक निकायले आफूले गरेका कामका विषयमा सर्वसाधारणलाई जानकारी गराउनुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । सार्वजनिक निकाय अन्तर्गत संविधानअन्तर्गतका निकाय, ऐनद्वारा स्थापित निकाय, नेपाल सरकारद्वारा गठित निकाय, कानूनद्वारा स्थापित सार्वजनिक सेवा प्रदायक संगठित संस्था वा प्रतिष्ठान लगायतका निकायहरू पर्दछन् जसले जनतासँग सरोकार राख्ने काम गर्दछन्, त्यस्ता निकायसँग रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा नागरीकको पहुँलाई सुनिश्चित गर्दछ । यस्ता निकायहरूले आफूले गर्ने कामका सम्बन्धमा

अधिकतम रूपमा स्वःस्फूर्त रूपमा नागरीक सामु सार्वजनिक गर्नु पर्दछ भन्ने मान्यता यसले लिएको छ ।

२. **सूचना अद्यावधिक गरी राख्नु पर्ने** : सार्वजनिक निकायले मुख्य-मुख्य सूचनाहरू नियमित रूपमा अद्यावधिक गरी समय समयमा प्रकाशित गरी नागरीक समक्ष प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । नागरीकले मागेको बखतमा मात्र सूचना प्रदान गर्ने नभई नियमित रूपमा सार्वजनिक निकायहरू स्वयंले स्वतः स्फूर्त रूपमा सूचनाहरू सञ्चारका विभिन्न माध्यम तथा भाषाहरूमा प्रकाशन गर्नु पर्दछ । यही सिद्धान्तलाई अंगीकार गरी सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ ले पनि विभिन्न किसिमका सूचनाहरू नियमित रूपमा अद्यावधिक र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ५(३) ले गरेको छ । ऐनले सूचना गर्दा प्रत्येक सार्वजनिक निकायले तीन/तीन महिनामा अद्यावधिक र प्रकाशन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । उक्त ऐनले निकायको स्वरूप र प्रकृति, काम, कर्तव्य र अधिकार, कर्मचारी संख्या र कार्यविवरण, प्रदान गरीने सेवा, सेवा प्रदान गर्ने निकायको शाखा र जिम्मेवार अधिकारी, सेवा प्राप्त गर्न लाग्ने दस्तुर र अवधि, निर्णय प्रक्रिया र अधिकारी, निर्णय उपर उजुरी सुन्ने अधिकारी, सम्पादन गरेको कामको विवरण, सूचना अधिकारी र प्रमुखको नाम र पद, ऐन नियम विनियम वा निर्देशिकाको सूची, आम्दानी, खर्च तथा आर्थिक कारोबार सम्बन्धी अद्यावधिक विवरण सार्वजनिक गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ ।
३. **संवेदनशील सूचनाहरू सार्वजनिक गर्न कर नलाग्ने** : दीर्घकालीन महत्वका केही सूचनाहरू जसले राष्ट्रिय संवेदनशीलता तथा सामाजिक सद्भावमा खलल पर्दछ त्यस्ता सूचना सार्वजनिक गर्न कर लाग्दैन । सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले दफा ३(३) ले पनि नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने, अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने, आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैकिङ्ग वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने, विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने, व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिका जीउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने जस्ता विषयका सूचनाहरूलाई सार्वजनिक गर्न बाध्य पारिएको छैन ।
४. **खुला सरकारको प्रवर्द्धन** : सार्वजनिक निकायले आफ्नो कामकारबाहीलाई सकेसम्म खुला तथा पारदर्शिक बनाउनु पर्ने मान्यता यस सिद्धान्तले लिएको छ । खुला सरकारको प्रवर्द्धनका लागि सार्वजनिक महत्वका सूचना अभिलेखहरूको उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने, सूचना अधिकारीलाई आवश्यक प्रशिक्षण तालिमको व्यवस्था, सूचनाको अधिकार पालना गराउने स्वतन्त्र निकाय, सूचना लुकाउने,

नदिनेलाई दण्ड सजायको व्यवस्था तथा सूचना नपाएको कारण हुने क्षतिपूर्ति समेत उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरी खुला सरकारको प्रवर्द्धन गर्ने मान्यता यस सिद्धान्तले लिएको छ ।

५. **सूचना पाउने प्रकृत्यामा सरलता र स्पष्टता :** सूचना माग्ने तथा सूचना उपलब्ध गराउने प्रक्रिया अत्यन्त सरल र स्पष्ट हुनु पर्दछ । तोकिएको समयमा सूचना उपलब्ध गराउनु पर्दछ । सूचना दिन इन्कार गर्दा पुनरावलोकन गर्न उपचारको उचित व्यवस्था सुनिश्चित गर्नुपर्दछ । सूचना शाखा र सूचना अधिकारी सबैले थाहा पाउने गरी नागरीक बडापत्रमा नै उल्लेख गरीनु पर्दछ । साथै सूचना अधिकारीले सूचनामाथि पहुँच प्राप्त गर्नु पर्दछ ।
 ६. **न्यूनतम शुल्कमा सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने :** सार्वजनिक निकायले सूचना प्रवाह गर्दा सकेसम्म निःशुल्क सूचना उपलब्ध गराउनु पर्दछ । सूचना प्राप्त गर्ने सन्दर्भमा राज्यले महङ्गो शुल्क निर्धारण गरी सूचना माग्ने कार्यलाई हतोत्साहित बनाउनु हुँदैन । नेपालमा सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ ले पनि दस पृष्ठ सम्मको सूचनालाई निःशुल्क उपलब्ध गराउनु पर्ने व्यवस्था गरेको छ, दस पृष्ठ भन्दा बढी भएमा अतिरिक्त पृष्ठको लागि प्रति पाना रु.५ दस्तूर बुझाउनु पर्ने व्यवस्था रहको छ ।
 ७. **सूचनाको वर्गीकरण गर्नुपर्ने :** कतिपय सूचनाहरू राज्यद्वारा संरक्षित रहनु पर्दछ, सूचनाको प्रकृतिलाई विश्लेषण गरेर कस्तो सूचना प्रवाह गर्ने र कस्तो सूचनालाई प्रवाह नगर्ने अथवा कति समयमा गर्ने भन्ने जस्ता विषयलाई सूचनाको वर्गीकरणका माध्यमबाट राज्यले छुट्याउनु पर्दछ । नेपालमा पनि हाल सूचनाको वर्गीकरणको काम भइरहेको छ ।
 ८. **दण्ड सजाय सम्बन्धी व्यवस्था :** समयमा सूचना उपलब्ध नगराउने सार्वजनिक निकायका प्रमुख वा सूचना अधिकारीलाई समयमा नै दिनुपर्ने सूचना विना कारण निर्धारित समयमा उपलब्ध नगराई ढिलाई गरेमा जरिवाना गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । नेपालमा पनि यसरी सूचना उपलब्ध नगराएमा क्षतिपूर्ति दिन सकिने व्यवस्था छ साथै सूचना प्राप्त कर्ताले पनि सूचनाको दुरुपयोग गरेको अवस्थामा जरिवानाको व्यवस्था रहेको देखिन्छ ।
- नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ मा भएको मौलिक हक अन्तर्गतको सूचनाको हकको कार्यान्वयनका लागि तयार भएको सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ र सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५ ले पनि यिनै सिद्धान्तलाई नै आत्मसात गरेको पाइन्छ ।

सूचना प्रवाहमा सार्वजनिक निकायको दायित्व

सूचना प्रवाह गर्ने मूल दायित्व सार्वजनिक निकायको हो । नागरीकले मागेका बखतमा सही सूचना उपयुक्त समयमा उपलब्ध गराउनु नै पारदर्शिताको पहिचान हो । पारदर्शिताले

नै भ्रष्टाचारमा कमी आउँछ र सुशासन कायम गर्न सघाउ पुग्दछ । सार्वजनिक निकायले सूचनाको हकको संरक्षणका लागि निम्न कार्य गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

१. सूचनाको हकको सम्मान गर्ने र यसको संरक्षण गर्ने,
२. प्रत्येक सार्वजनिक निकायले सूचना शाखा तथा सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्ने,
३. प्रत्येक तीन, तीन महिनामा स्वतःस्फूर्त रूपमा आफ्ना गतिविधिहरू सार्वजनिक गर्ने,
४. नागरीकले सूचना माग गरेमा छिटो भन्दा छिटो सूचना प्रवाह गर्ने,
५. नागरीक बडापत्रमा सूचना शाखा र सूचना अधिकारीको नाम स्पष्ट उल्लेख गर्ने,
६. आफ्ना काम कारबाहीलाई खुला र पारदर्शि बनाउने,
७. सूचना अधिकारीलाई नियमित तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने,
८. सूचनाको वर्गीकरण, अद्यावधिक गरी समय समयमा सार्वजनिक, प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने,
९. सूचना अधिकारीलाई कार्यालयको सूचनामाथिको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्ने ।

सुशासन र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा सूचनाको हक

सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट भ्रष्टाचार नियन्त्रणलाई महत्वपूर्ण आधार निर्माण हुन्छ । यसबाट सुशासन, विकास र समृद्धि हाँसिल गर्न सकिन्छ । सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रयोगबाट राज्यका काम कारबाही खुला, पारदर्शि तथा उत्तरदायी बनाउन सकिन्छ । यसबाट भ्रष्टाचारमुक्त समाज निर्माण गर्ने राज्यको लक्ष्य समेत प्राप्त हुन्छ । सूचनाको हकको प्रयोगबाट सुशासन स्थापना र भ्रष्टाचार निर्माणमा निम्न योगदान पुग्न सक्छ ।

१. सूचनाको हकले सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा खुलापन र पारदर्शिता कायम हुने हुँदा सार्वजनिक सेवा प्रदान गर्ने पदाधिकारीहरू सेवाग्राहीप्रति जिम्मेवार, जवाफदेहि तथा उत्तरदायी भई कार्ययोजना तथा कार्यतालिका अनुरूप कार्य सम्पन्न हुन्छ ।
२. सेवाग्राहीले सरल र सहज रूपमा सूचना प्राप्त गर्दा सार्वजनिक निकाय प्रति जनविश्वासमा वृद्धि आउँछ, सेवाको स्तरमा वृद्धि हुन्छ ।
३. प्रत्यक्ष सार्वजनिक सेवा प्रदायक निकायका कामकारबाहीमा नागरीकको निगरानीमा वृद्धि भै ढिलासुस्ती, अनियमितता घट्न जाने तथा भ्रष्टाचार नियन्त्रण भई सुशासन कायम गर्न मद्दत मिल्दछ ।
४. कालोबजारी, मुल्यवृद्धि लगायतका अनियमितता जस्ता विषयमा नागरीकलाई उत्तर दिनु पर्ने हुँदा सार्वजनिक सेवा प्रवाहमा सुधार आउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।
५. सूचनाको सरल र सहज प्रवाहीकरणले अनियमिततामा कमी आउने, विकास निर्माणको काममा तीव्रता आउने, विकास बजेटको दुरुपयोग रोकिने जस्ता सम्भावना प्रबल रहन्छन् ।

६. सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रयोगले भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्ने अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगको लक्ष्यलाई थप सघाउ पुऱ्याउँछ ।
७. सूचनाको हकको प्रभावकारी प्रयोगले भ्रष्टाचार हुने सम्भावनालाई सुरु तहमा नै समाप्त पारि दिन सक्दछ ।
८. सूचनाको हकले निर्णय प्रक्रियामा पारदर्शिता कायम हुन्छ, सहभागिता, स्वामित्वभाव, उत्तरदायित्व बहन गर्ने कार्यमा सक्षम हुन्छ ।
९. सूचनाको हकको प्रयोगले सुशासन कायम गर्न जोड दिन्छ । विधिको शासन, मानव अधिकारको संरक्षण, प्रशासन संयन्त्रप्रति नागरीकको विश्वासमा वृद्धि हुन्छ ।
१०. नागरीकहरू सार्वजनिक सेवा प्रवाहका विषयमा भएका कार्यको निरन्तर निगरानी राख्न सक्षम हुन्छन्
११. सूचना माग्ने बानीको विकासले नागरीकमा सशक्तीकरणको विकास हुन्छ, नागरीक सशक्तीकरणले भ्रष्टाचार नियन्त्रण र सुशासनमा सघाउ पुग्दछ ।
१२. सूचना माग्ने बानीको विकासले भ्रष्टाचार विरुद्ध शुन्य सहनशिलताको (Zero Tolerance) विकास हुन्छ, यसले अन्तत्वगत्वा सुशासन स्थापना गर्ने राज्यको लक्ष्यलाई नै सघाउ पुऱ्याउँछ ।

सूचनाको हकको प्रभावकारी कार्यान्वयनले राज्यका कामकारबाहीहरूमा नागरीकको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्दछ । यसले खुला र पारदर्शि समाजको निर्माण र प्रवर्द्धन गर्ने, शासन व्यवस्थामा जनताको सार्थक सहभागीता सुनिश्चित गर्ने, सरकारलाई अफ बढी जवाफदेहि र पारदर्शि बनाउने, निर्णय प्रक्रिया खुला र पारदर्शि हुने, समयमै निर्णय हुने, ढिलासुस्ती हट्ने, गलत कार्यका विरुद्ध नागरीकको खबरदारी हुने, पारदर्शि संस्कृतिको निर्माणबाट लोकतन्त्रको संस्थागत विकास एवम् सुदृढीकरण हुने हुन्छ । त्यस्तै भ्रष्टाचार मुक्त समाजको निर्माण गरी सुशासन कायम गर्ने राज्यको प्रयत्नमा सूचनाको हक भ्रष्टाचार विरुद्धको एउटा प्रमुख हतियार (Anti-Corruption Tool) हुने विषयमा दुई मत हुन सक्दैन ।

सन्दर्भसामग्री :-

सूचनाको हक कार्यान्वयन निर्देशिका, राष्ट्रिय सूचना आयोग, काठमाडौँ (२०७० पौष)
 “सूचनाको अधिकार: सुशासन र विकासको आधार” विषयक लेख, श्री श्रीराम पन्त
 “सुशासन, पारदर्शिता र जवाफदेहिताको लागि सूचनाको हक”, काशीराज दाहाल, (राष्ट्रिय सूचना आयोगद्वारा आयोजित प्रशिक्षक प्रशिक्षण कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, २०७१/२/२९-३०)

RTI International Principles, Development and Practice, Tanka Aryal, CCRI, Nepal.

2071

सूचनाको हक सम्बन्धी समसामयिक सवालहरू

खड्ग राज राई*

१. पृष्ठभूमि:

आजको युग सूचनाको युग हो । ज्ञान नै शक्ति हो भन्ने भनाइ सूचना नै शक्ति हो भन्नेमा परिवर्तित भइसकेको छ किनभने विश्वले सूचनालाई नै ज्ञानको रूपमा आत्मसात गरेको छ । धेरै राष्ट्रहरूले सूचनाको हकलाई अभिव्यक्ति स्वतन्त्रताको हकसँगै अगाडि बढाएको पाइन्छ । मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणाले समेत सूचनाको हकलाई नैसर्गिक मानव अधिकारको रूपमा परिभाषित गरेको छ । विश्वमा सर्वप्रथम सन् १७६६ मा नर्वेले सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागु गर्‍यो । दक्षिण एसियाली राष्ट्रहरूमध्ये सन् २००२ मा पाकिस्तानले सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन लागु गरी यस क्षेत्रको प्रथम मुलुक बन्न पुग्यो । सन् २०११ मा इजिप्टबाट सुरु भएको अरब आन्दोलन सूचनाको हकविहीनताको अवस्थाले उत्पन्न गरेको मानव अधिकार र पारदर्शिताको खराब स्थितिका कारण सिर्जिएको मानिन्छ । नेपालले पनि वि.सं. २०४६ को जनआन्दोलन पश्चात् जारी गरेको नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ मा सूचनाको हकलाई मौलिक हकको रूपमा व्यवस्था गरे पनि सो कार्यान्वयनको लागि कानुनी तथा संस्थागत व्यवस्था गर्न सकेको थिएन । नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ द्वारा प्रदत्त सूचनाको हकलाई कार्यान्वयनका निम्ति सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ तर्जुमा गरिएको हो । जनसरोकारको सवालहरूमा सार्वजनिक निकायको प्रतिक्रिया कति सम्म सकारात्मक छ ? सूचना सम्बन्धी कानूनद्वारा सार्वजनिक सवालहरूलाई कसरी सम्बोधन गर्न सकिन्छ ? यसैको उत्तर स्वरूप, सामान्य मानिसहरूलाई पनि सार्वजनिक महत्वको सूचना सम्म पहुँच पुऱ्याउन सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, नियमावली कानुनी दस्तावेजका रूपमा तर्जुमा गरिएका हुन् । लोकतान्त्रिक राज्य व्यवस्थाको विशेषता भन्नु नै नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार हुनु हो । जवाफदेही र जिम्मेवार सरकार हुन सरकारका काम

* शाखा अधिकृत, राष्ट्रिय योजना आयोग

कारबाहीमा जनताको पहुँच हुनुपर्दछ । सरकारको काम कारबाहीलाई जनताले मूल्याङ्कन गर्न पाउनुपर्दछ । लोकतान्त्रिक सरकारले मुलुकमा असल शासन वा सुशासन कायम गर्न कतिको सफल छ भन्ने कुराको आवधिक जाँच र परीक्षण गर्ने अधिकार जनतामा हुन्छ । यसैले खुला र पारदर्शी संस्कृतिको मान्यता अनुरूप सार्वजनिक निकायलाई जिम्मेवार र उत्तरदायी बनाउन त्यस्ता निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा जनताको सहज पहुँच पुऱ्याउन सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको आवश्यकता परेको हो ।

कागजी कानुन आफैँ कार्यान्वयन हुन सक्दैन तसर्थ कानुन कार्यान्वयनको अवस्थालाई द्रुततर अगाडि बढाउन राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरी वि.सं. २०६५ वैशाख २२ गते राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना भएको हो । राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना, सूचनाको हक सम्बन्धी कानुन कार्यान्वयनको निमित्त गरिए पनि सूचनाको हकलाई प्रत्येक नेपाली जन जनमा र मन मनमा पुऱ्याउन 'फलामको चिउरा' चपाउनु सरह चुनौतीपूर्ण छ । एकातिर, आयोग स्थापनाको प्रारम्भिक चरण र स्रोत साधनको न्यूनता, अर्कोतिर मूल सरोकारवाला नागरिकहरूको चेतनाको कमजोर स्तर आदिले अपेक्षित सफलता पाउन सकिएको छैन । यसका निमित्त, आयोगको स्रोत, साधन खास गरी भौतिक साधन र प्रोत्साहनको वृद्धि एवं चेतना जागरुक गर्ने किसिमका प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू धेरै स्थानहरूमा पुऱ्याउन सके मात्र सकारात्मक प्रभाव पर्दछ ।

२. समसामयिक सन्दर्भः

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, सार्वजनिक निकायमा भएका कार्य सम्पादनका सिलसिलामा गरिने लिखत, सामग्री र विकास निर्माण स्थलसम्म अवलोकन गर्न दिने र कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमुना लिनेसम्मलाई सारभूत रूपमा बुझाउँदछ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले निर्दिष्ट गरेको व्यवस्था तीनतीन महिनामा प्रवाह गर्नुपर्ने सूचना (Pro- Active Disclosure) को सम्बन्धमा धेरै सार्वजनिक निकायको उदासिनता त छँदैछ सोसँगै सूचना अधिकारीको व्यवस्था गर्नुपर्ने प्रावधानका बारेमा सार्वजनिक निकाय गम्भीर नभएको पुष्टि केही घटनाहरूले गर्दछन् । केही कार्यालयमा सूचना अधिकारीको नाममा पत्र प्रेषित गर्दा सूचना अधिकारी नाम भएको व्यक्ति यस कार्यालयमा नभएकोले प्रेषकलाई फिर्ता र केही महिनाअघि पर्सा जिल्लामा सूचना माग्न जाँदा कार्यालय प्रमुखले सूचना मागकर्तालाई नै प्रहरी बोलाइ थुनामा राखेको घटना मुख्य हुन् । त्यसैले, सूचना पाउने हकको संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलनका निमित्त जारी भएको सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा संशोधन गर्नु आजको आवश्यकता हो । किनकि, पहिलो संविधानसभाको निर्वाचनअघि नै जारी भएको ऐनमा रहेका व्यवस्थाहरू समसामयिक नभएकाले त्यसमा सुधार गर्नु जरुरी छ । निर्वाचित व्यवस्थापिका संसद, निर्वाचित सरकार

नभएको अवस्थामा जारी गरिएको ऐनको संशोधन, स्वामित्व र समसामयिकता दुबै दृष्टिकोणले सान्दर्भिक छ ।

उपरोक्त परिप्रेक्ष्यमा, विद्यमान सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको संशोधन गर्नुपर्ने आवश्यकतालाई दृष्टिगत गर्दा निम्न विषयहरू समेट्न उपयुक्त हुने देखिन्छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा संशोधन गरी प्रमुख सूचना आयुक्त, सूचना आयुक्तहरूको सिफारिस समितिको अध्यक्षता प्रधानमन्त्रीले गर्ने सो सिफारिस अनुरूप राष्ट्रपतिबाट नियुक्त गर्ने व्यवस्था हुनुपर्दछ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा सूचना अधिकारीको व्यवस्था नगर्ने कार्यालयलाई सजायको व्यवस्था हुनुपर्दछ । सूचनाको हकलाई बेवास्ता गर्ने पदाधिकारीलाई जरिवाना र विभागीय सजायको अलावा कैदको समेत प्रावधान राख्नुपर्दछ । तत्पश्चात् मात्र सार्वजनिक निकायले सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्थालाई गम्भीरतापूर्वक लिने छन् । किनकि हाम्रो जस्तो विधि र पद्धतिले काम नगरेको मुलुकमा कडा कानून र सोको कार्यान्वयनले मात्र प्रभावकारी भूमिका खेल्न सक्छ ।

साथै, ऐनको संशोधनसँगै आयोगको संस्थागत क्षमतामा अभिवृद्धि गर्नु आजको टड्कारो आवश्यकता हो जो कर्मचारीहरूको भाषामा 'लो प्रोफाइल' कार्यालयको रूपमा परिभाषित छ । तसर्थ, राष्ट्रिय सूचना आयोगको पुरानो परिचय बदल्ने हो भने कार्य सम्पादनमा आधारित प्रोत्साहन, वैदेशिक अध्ययन तथा तालिमको अवसर अन्य सेवा, सुविधाको बढोत्तरी गर्नु आवश्यक छ ।

त्यसै गरी, काठमाडौँमा अवस्थित राष्ट्रिय सूचना आयोगको कार्यक्षेत्र नेपाल भर छ जुन आफैमा चुनौतीपूर्ण छ । एउटा कार्यालयले प्रमुख सूचना आयुक्त र आयुक्तहरूको सचिवालयको काम गर्ने वा पचहतर जिल्लाभरि सूचनाको हक सम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने, आफैमा बोझपूर्ण अस्तित्वमा राष्ट्रिय सूचना आयोग रहेको छ । राष्ट्रिय सूचना आयोगबाट सूचना दिन निर्देशन भइसकेपछि पनि कतिपय सार्वजनिक निकायबाट सक्भर सूचना दिन नपर्ने अवस्था सिर्जना गर्ने तथा सूचना नभएको भन्ने प्रचलन रहेको छ । सूचना माग नगरे पनि नियमित रूपमा प्रवाह गर्ने कार्यलाई हाम्रो प्रशासनमा अनिवार्य गनुपर्ने कार्यसूची भित्र (Agenda) पार्न सकिएको छैन । यसबाट सूचना प्रवाह गर्ने कार्य अतिरिक्त तथा थप कार्यबोझका रूपमा लिने परिपाटी रहेको छ । साथै, सूचना अधिकारी नतोकेको हकमा के सजाय गर्ने, स्वतः प्रकाशनको प्रकाशन नगरे कारबाहीको व्यवस्था नहुँदा त्यसतर्फ सार्वजनिक निकाय उदासिन रहेको पाइएको छ । सूचना प्रवाहको संस्कृति विकास हुन नसकिरहेको अवस्थामा राष्ट्रिय सूचना आयोगको अहम् भूमिका आवश्यक छ । सूचना लुकाउने प्रवृत्ति अझ पनि विद्यमान छ । लोकतान्त्रिक संस्कार नहुँदा खुला सरकारको अवधारणाले सार्थकता प्राप्त गर्न सकेको छैन । कसैले नमागिकन निर्वाध सूचना प्रकाशित गर्ने शैलीलाई सक्रिय प्रकाशन भनिन्छ भने मागेपछि मात्र सूचना दिने शैलीलाई निष्क्रिय प्रकाशन भनिन्छ । कुनै मुलुकले एउटालाई त कसैले अर्कोलाई विशेष महत्त्व दिएका

छन् । तर अहिलेको युगमा सक्रिय प्रकाशनलाई जोड दिनुपर्ने मान्यता स्थापित छ । प्रेस वा अमुक नागरिकले दुःख दिने नियतले सूचना पटक पटक मागी सताइरहने जस्ता कार्यहरू एक अर्काले गर्नुहुन्छ । सदासयपूर्वक असल नियतले काम गर्ने संस्कारको विकास गर्नुपर्दछ ।

अतः सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनको उद्देश्य साकार बनाउन राज्य संवेदनशील हुनै पर्दछ । यसो भएमा नै लोकतन्त्रको सुदृढीकरण र जिम्मेवार राज्यव्यवस्थाको निर्माण हुन्छ । सूचना माग्नु र पाउनु व्यक्तिको हक हो भने सूचनाको व्यवस्थापन गर्दै सो कुराको जानकारी सर्वसाधारणमा प्रवाह गर्नु सार्वजनिक निकायको दायित्व र कर्तव्य हो । तसर्थ, सूचनाको हक सम्बन्धी व्यवस्थालाई पुर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्न सके सार्वजनिक निकायको पारदर्शिता र उत्तरदायित्व संस्थागत भइ सुशासन प्रवर्द्धनमा सहयोग पुग्नेछ ।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यासलाई मध्य नजर गर्ने हो भने सूचनाको हक र गोपनीयताको हक एउटै सिक्काका दुईवटा पाटा जो एक अर्काका लागि अपरिहार्य मानिन्छन् । नेपालमा पनि सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले पाँच किसिमका सूचनाहरूलाई तीस वर्षसम्म गोप्य राख्न सकिनेछ भन्ने व्यवस्था गरेको छ । साथै नेपाल सरकारका मुख्य सचिवको संयोजकत्वमा सूचनाको वर्गीकरण गर्ने प्रयोजनका लागि समेत तोकेको छ । तर, सूचना वर्गीकरण हालसम्म हुन नसक्दा सूचना प्रवाहको सिलसिलामा सार्वजनिक निकाय कस्तो सूचना दिने, कस्तो नदिने अन्यायलमा रहेको प्रतीत हुन्छ ।

३. समस्या तथा चुनौतीहरू

सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनको कार्यान्वयनमा देहाय बमोजिमका समस्याहरूलाई बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- सूचनाको वर्गीकरण हाल सम्म हुन नसक्नु
- सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनमा लेखिए जति कुरामा यसै ऐनबमोजिम र अन्यमा प्रचलित कानून बमोजिम हुनेछ भन्ने व्यवस्था रहनु । कतिपय कानून सूचनाको हक सम्बन्धी कानूनसँग बाधिन जस्तै, निजामती सेवा ऐन
- राष्ट्रिय सूचना आयोग काठमाडौँमा सीमित रहनु
- सार्वजनिक निकायले तीन-तीन महिनामा गनुपर्ने स्वतः प्रकाशन (Pro-Active Disclosure) अद्यावधिक गरेको नपाइनु
- सूचनाको हकलाई संस्थागत गर्न स्रोत, साधन र जनशक्ति पर्याप्त नहुनु
- सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारीको जिम्मेवारी लिन कम उत्साहित हुनु
- सूचना अधिकारीलाई नै सूचनाको पहुँच नहुनु

- सूचना प्रवाह कर्मचारीको दैनन्दिन कार्य सम्पादनसँग नजोडिनु
- सूचना मागकर्ताले एक पटकमा कति वटा सूचना माग्न सक्ने सो कुरा उल्लेख नहुनु
- सूचनाको हकको क्षेत्रमा क्रियाशील गैरसरकारी संस्था र सूचना आयोगबीच कमजोर समन्वय हुनु
- सबै सार्वजनिक निकायमा हालसम्म सूचना अधिकारीको व्यवस्था हुन नसक्नु, सूचना अधिकारीको सरुवापश्चात् अर्को सूचना अधिकारी तोक्न ढिलाइ हुनु

४. आगामी दिनमा चाल्नुपर्ने सुधारहरू :

कुनै पनि संगठनको सफलताको चाबीका रूपमा त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीलाई लिइन्छ । उत्साहित जनशक्तिले मात्र उत्साहप्रद नतिजा हासिल गराउन सक्छ । त्यसैगरी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमले सूचनाको हकलाई लक्षित समूहसम्म पुऱ्याउन महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । तसर्थ सूचनाको हक कार्यान्वयनमा गर्नुपर्ने सुधारमा जनशक्ति सम्बन्धमा गर्नुपर्ने सुधार र प्रवर्द्धनात्मक सुधारलाई निम्न बमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

जनशक्ति सम्बन्धमा गर्नुपर्ने सुधार :

- राष्ट्रिय सूचना आयोगमा कार्य सम्पादनमा आधारित प्रोत्साहनको व्यवस्था हुनुपर्दछ ।
- सूचना अधिकारी भई कार्य सम्पादन गरिसकेको व्यक्तिलाई प्रमुख जिल्ला अधिकारी, स्थानीय विकास अधिकारी, कार्यकारी अधिकृत जस्ता कार्यालय प्रमुख बनाउन प्राथमिकता दिने
- प्रत्येक कर्मचारीको सूचना प्रवाहमा खेलेको भूमिकामा आधारित (RTI Friendly) कार्य सम्पादन मूल्यांकनको व्यवस्था गर्ने
- सूचना अधिकारीलाई मासिक रु.३००० देखि रु.५००० सम्म प्रोत्साहन भत्ताको व्यवस्था गर्ने
- सूचना अधिकारीलाई प्रत्येक वर्ष सूचनाको हक सम्बन्धी प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रमको लागि रु. २ लाख विनियोजन गर्ने
- सूचना अधिकारीहरूलाई सूचनाको हक सम्बन्धी स्वदेशी तथा विदेशी तालिम, गोष्ठी, अभिमुखीकरणको अवसर दिने
- सूचनाको हकको क्षेत्रमा क्रियाशील गैरसरकारी संस्था र सूचना आयोगबीच भएको कमजोर समन्वयलाई हटाउने

प्रवर्द्धनात्मक कार्यका लागि सुधार:

- प्रत्येक जिल्लामा पत्रकार महासंघका अध्यक्षलाई सूचना राजदूत नियुक्त गर्ने
- स्थानीय सरकारका रूपमा रहेका जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका र गाउँ विकास समितिसँगको सहकार्यमा घुम्ती इजलास चलाउने
- सडक नाटकको माध्यमद्वारा सूचनाको हक सम्बन्धी जनचेतना बस्ती बस्तीमा पुऱ्याउने
- विद्यालय तहदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म प्रत्येक तहमा पाठयसामग्रीको रूपमा संलग्न गर्ने
- स्थानीय निकायले बजेट विनियोजन गर्दा RTI को क्षेत्रमा बजेट विनियोजन गर्ने व्यवस्था मिलाउने
- RTI Campaign चलाउन प्रत्येक जिल्लालाई बजेट विनियोजन गर्ने

५. निष्कर्ष:

सूचनाको हक औँसीमा बलेको दियो हो जस्तै भ्रष्टाचार, अपारदर्शिता र अनियमितता रूपी अन्धकारलाई नाश गर्दछ । लोकतन्त्रको पर्यायको रूपमा रहेको सूचनाको हकलाई हाम्रो दैनन्दिन जीवनयापनसँग जोडेर जानु आजको आवश्यकता हो । नागरिकका निम्ति सूचना पाउनु विद्यमान अवस्थामा प्राथमिक कार्य नहोला तर सूचनाको हकको अधिकार प्रयोग गरेर न्याय पाउनु सबैको लागि अपरिहार्य कार्य हो । उदाहरणका लागि : उत्तर पुस्तिका हेर्न पाउने व्यवस्थाबाट न्यूनतम अङ्क प्राप्त गरेका परीक्षार्थीले उच्चतम अङ्क प्राप्त गर्नु । यसर्थ सूचनाको हकले जनसरोकारका सवालमा नागरिकको पक्षमा न्यायलाई सुनिश्चित गर्ने काम गर्दछ ।

सन्दर्भ सामग्री :

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली, २०६५, कानून किताब व्यवस्था समिति, काठमाडौं ।
दाहाल काशीराज, आचार्य सुरेशप्रसाद (२०६८), सूचनाको हक अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता र नेपालको अभ्यास, ललितपुर: मिरेष्ट नेपाल ।
कोइराला लक्ष्मीविलास, पारदर्शिता र सूचनाको हक (२०७१), सोपान मासिक, काठमाडौं ।

सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा सुधारका अपेक्षा

नोदनाथ त्रिताल*

पृष्ठभूमि

व्यक्तिगत र सार्वजनिक सरोकारका सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने अधिकार नेपालको अन्तरिम संविधान अनुसार नेपाली जनताको मौलिक अधिकार हो । प्रत्येक नागरिकलाई आफ्नो वा सार्वजनिक सरोकारको कुनै पनि विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुने छ भनी अन्तरिम संविधानमा उल्लेख गरिएको छ ।

राज्यका काम कारबाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्त्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउन, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न र नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था गर्न सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ बनेको हो । यस ऐनमा सूचनाको हक र सूचना प्रवाहसम्बन्धी व्यवस्था परिच्छेद २ को दफा ३ मा उल्लेख छ जसमा प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई ऐनको अधीनमा रही सार्वजनिक निकायमा रहेका सूचनामा पहुँच एवं हक हुने उल्लेख गरिएको छ । यस लेखमा सूचनाको हकको ऐन प्रयोगमा माग पक्ष र आपूर्ति पक्ष दुवैले सशक्त भई गर्नु पर्ने कर्तव्य र जिम्मेवारीका लागि कानुनी व्यवस्थाबारे चर्चा गरिएको छ । साथै ऐनप्रदत्त कानुनी अधिकारसम्बन्धी प्रावधानका साथै सूचना अभियन्ताहरूको दृष्टिकोणबाट सूचना माग गर्ने र प्राप्त गर्ने सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था र गरिनुपर्ने ठोस सुधारका अपेक्षाहरू समेतलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

सूचना माग र प्राप्ति सम्बन्धी व्यवस्था

नेपाली नागरिकले कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा रहेका र रहनुपर्ने सूचना प्राप्त गर्न चाहेमा कारण खुलाई निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था ऐनले गरेको छ । कुनै सूचना प्राप्त गर्न चाहने नेपाली नागरिकले त्यस्तो सूचना प्राप्त गर्नु पर्ने कारण खुलाई सम्बन्धित सूचना

* सूचनाको हकका अभियन्ता

अधिकारी समक्ष निवेदन दिनुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ७ (१) मा रहेको छ । नागरिकले सूचना माग गरेको खण्डमा सूचना अधिकारीले तत्काल सूचना उपलब्ध गराउनुपर्दछ । तत्काल सूचना उपलब्ध गराउन नसकिने भएमा सूचना अधिकारीले सोको कारण सहितको जानकारी तुरुन्त निवेदकलाई गराउनु पर्ने व्यवस्था पनि रहेको छ । सूचना अधिकारीसमक्ष कुनै नागरिकले कुनै व्यक्तिको जिउज्यानको सुरक्षासँग सम्बन्धित सूचना माग गरेको रहेछ भने सूचना अधिकारीले त्यस्तो सूचना माग गरेको चौबीस घण्टाभित्र निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने समेत ऐनले व्यवस्था गरेको छ । यसरी सार्वजनिक निकायमा सूचना अधिकारी तोकिएको अवस्थामा नेपाली नागरिकले सूचना माग गर्न जाँदा लिखित निवेदन गरेको खण्डमा बढीमा दुई साताभित्र माग बमोजिमको सूचना प्राप्त गर्न सक्ने प्रावधान ऐनमा राखिएको छ ।

सूचना प्रवाहसम्बन्धी व्यवस्था

यसरी सूचना माग भएको अवस्थामा सम्बन्धित सार्वजनिक निकायका सूचना अधिकारीले तत्काल उपलब्ध गराउन सकिने प्रकृतिको सूचना भए तत्काल र तत्काल उपलब्ध गराउन नसकिने प्रकृतिको सूचना भए निवेदन प्राप्त भएको मितिले पन्ध्र दिनभित्र निवेदकलाई सूचना उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था ऐनको दफा ७ (२) मा रहेको छ । सार्वजनिक निकायहरूले ऐनको दफा ६ मा सूचना प्रवाह गर्ने प्रयोजनको लागि सूचना अधिकारी तोक्ने, कार्यालय प्रमुखले नियमित रूपमा सूचनाहरू सूचना अधिकारीलाई उपलब्ध गराउने र आवश्यकताअनुसार सूचना शाखाको पनि व्यवस्था गर्न सक्ने प्रावधानहरू उल्लेखित रहेका छन् । यसरी प्रत्येक सार्वजनिक निकायहरूले ऐनबमोजिम सूचना अधिकारी तोक्नुपर्ने र आवश्यकताअनुसार तीन/तीन महिनामा आफ्नो निकायसँग सम्बन्धित सूचनाहरू अद्यावधिक गरिरहनुपर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ । सार्वजनिक निकायहरूले आम नागरिकहरूलाई सुसूचित गराउन स्वतः प्रकाशन गर्नुपर्ने बीस प्रकारका सूचनाहरू समेत ऐन तथा नियममा तोकिएको छ ।

सूचना प्रवाह गर्न नमिल्ने विषय

ऐनको दफा ३(३) मा पाँच वटा विषयमा सूचना प्रवाह गर्न नमिल्ने व्यवस्था पनि गरेको छ । जसमा नेपालको सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्तिसुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने, अपराधको अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनामा प्रत्यक्ष असर पार्ने, आर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा वौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैकिङ्ग वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात

पार्ने, विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबीचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने र व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जिउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य, वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने जस्ता विषयहरू गोप्य राख्नुपर्ने प्रावधान रहेको छ । त्यस्तै ऐनको दफा ३(४) मा सार्वजनिक निकायको अभिलेखमा यस ऐन बमोजिम प्रवाह गर्न मिल्ने र नमिल्ने सूचना भए सूचना अधिकारीले प्रवाह गर्न मिल्ने सूचना छुट्याएर निवेदकलाई उपलब्ध गराउनुपर्ने व्यवस्था उल्लेख छ ।

सूचना नपाएमा उजुरी एवं पुनरावेदनको व्यवस्था

ऐनले नागरिकहरूलाई दुई किसिमको उजुरी गर्न सक्ने व्यवस्था दिएको छ । पहिलो, सार्वजनिक निकायका सूचना अधिकारीले ऐनले तोकेको म्यादभित्र कुनै पनि सूचना उपलब्ध नगराएमा, आंशिक मात्र उपलब्ध गराएमा वा सूचना उपलब्ध गराउन बेवास्ता गरेमा सोही सार्वजनिक निकायको कार्यालय प्रमुखसमक्ष उजुरी निवेदन गर्न सक्ने व्यवस्था छ । दोस्रो, सूचना अधिकारीलाई पेस गरेको निवेदन र कार्यालय प्रमुखलाई पेस गरेको उजुरी निवेदनउपर पनि कुनै प्रकारले सुनुवाइ नभएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगमा उजुरी निवेदन गर्ने व्यवस्था रहेको छ । त्यस्तै कार्यालयका सूचना अधिकारी एवं कार्यालय प्रमुखले दिएको सूचना आंशिक मात्र भएमा वा गलत सूचना प्राप्त भएमा कार्यालयले सूचना उपलब्ध गराएको मितिले ३५ दिनभित्र राष्ट्रिय सूचना आयोगमा पुनरावेदन गर्न सकिन्छ ।

सूचना प्राप्तिमा शुल्कसम्बन्धी व्यवस्था

सूचना प्राप्त गर्दा लाग्ने दस्तुरको सम्बन्धमा ऐनको दफा ८ ले व्यवस्था गरेको छ । सूचना मागकर्तालाई सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली २०६५ को नियम ४ बमोजिम दस पेज सम्मको सूचना निःशुल्क उपलब्ध गराउनु पर्दछ । त्यो भन्दा बढी पेजको सूचना भएमा सामान्य साइजको प्रति पृष्ठ पाँच रुपियाँको दरले राजश्व तिर्नुपर्ने हुन्छ । सामान्य आकारभन्दा ठुलो साइजको पाना भएमा प्रति पृष्ठ दस रूपैया लाग्ने व्यवस्था नियमावलीमा छ । त्यस्तै तोकिएभन्दा बढी मूल्य पर्ने भएमा लागत मूल्यको आधारमा कार्यालयले शुल्क निर्धारण गरी लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको काम कारबाहीको अध्ययन वा अवलोकन वा सार्वजनिक महत्त्वको निर्माण कार्य भइरहेको स्थलको भ्रमण वा अवलोकन आधा घण्टाभन्दा बढी समय गर्ने भएमा प्रतिघण्टा प्रतिव्यक्ति पचास रूपैयाँ लाग्ने व्यवस्था पनि नियमावलीमा रहेको छ ।

सूचना प्राप्तमा देखिएका समस्या र चुनौती

देशब्यापी रूपमा सूचनाको हकको प्रयोगमा नागरिकहरू जागरुक भएर लागि रहेको अवस्था छ । यसरी नागरिकहरूले संविधान प्रदत्त मौलिक हक र कानूनद्वारा संरक्षित हक प्रचलनको लागि सूचना प्राप्त गर्ने सिलसिलामा थुप्रै समस्या र चुनौती देखिएका छन् । सूचनाको हक प्रयोग गर्ने अभियानमा संलग्न अभियन्ताहरूले देखेभोगेका समस्या तथा चुनौतीहरूलाई बुँदागत रूपमा यसरी प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- ऐनको मूल मर्मबमोजिम ऐन कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख सम्पर्क व्यक्तिको रूपमा सार्वजनिक निकायले सूचना अधिकारी तोक्ने कार्य नगर्दा कतिपय सार्वजनिक निकायहरूले ऐनको अभ्यासमा चासो देखाएका छैनन् । सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना अधिकारीहरू तोक्ने कार्य सबैभन्दा ठुलो समस्या र चुनौती बनेको छ ।
- सूचना अधिकारी र कार्यालय प्रमुखहरूलाई ऐनको व्यवस्थाबारे पर्याप्त अभिमुखीकरण नहुनु अर्को चुनौती हो ।
- सूचना अधिकारीहरूलाई सम्बन्धित सार्वजनिक निकायभित्र रहेका सूचनामा नै पहुँच नहुनु थप चुनौती रहेको छ ।
- सूचनाको हकका लागि निवेदन लिएर नागरिक कार्यालयमा जाँदा निवेदन दर्ता गर्न नमान्नु अर्को चुनौती रहेको छ ।
- निवेदन दर्ता गर्न कार्यालय प्रमुखको तोक आदेश अनिवार्य चाहिनु अर्को चुनौती हो ।
- सूचना उपलब्ध गराउनुपूर्व कार्यालय प्रमुखको स्वीकृति चाहिनु पनि अर्को चुनौती हो ।
- सूचना उपलब्ध गराउनुपूर्व सूचना अधिकारीले टिप्पणी उठाएर स्वीकृति लिनुपर्ने बाध्यता पनि चुनौतीको रूपमा रहेको छ ।
- सूचनाको हकको निवेदन पेस गरेपछि तत्काल उपलब्ध गराउन सकिने सूचना तत्काल र तत्काल गर्न नसकिने भए पन्ध्र दिनभित्र सूचना उपलब्ध गराइसक्नुपर्ने व्यवस्थाको समयसीमा कार्यान्वयन नहुनु पनि समस्याको रूपमा रहेको छ ।
- सूचना उपलब्ध गराउँदा लाग्ने दस्तुर लिनेदिने प्रक्रियामा राजश्व तिर्न हुने ढिलाइ पनि अर्को समस्या रहेको छ ।
- सूचना माग गरेर निवेदन दर्ता गरेपछि पन्ध्र दिनसम्म पर्खनुपर्ने समस्या पनि नागरिकहरूले महसुस गरेका छन् ।
- आयोगले गरेका निर्णय र आदेशहरू सार्वजनिक निकायले कार्यान्वयन नगर्दा अर्को चुनौती थपिएको छ ।

- नियमित रूपमा सूचनाको वर्गीकरण नहुनु र सार्वजनिक निकायहरूमा अन्याल देखिनु पनि सार्वजनिक निकायहरूबाट सूचना पाउन चुनौती बनेको छ ।
- राजनीतिक इच्छा शक्ति कम हुँदा समयमा आयोगमा आयुक्तहरूको नियुक्ति नभई ऐन कार्यान्वयन र आयोगको क्रियाशीलताका लागि लामो समय नागरिकहरूले पर्खनुपरेको थियो ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगको भूमिका

सूचनाको हकको प्रचलनका लागि ०६४ मा बनेको ऐन बमोजिम २०६५ सालमा स्वतन्त्र एवं सर्वोच्च निकायको रूपमा राष्ट्रिय सूचना आयोगको गठन भएको छ जसले नागरिकहरूले सूचनाको हक प्रयोग गर्दा सूचना पाउन नसकेमा सार्वजनिक निकायबाट सूचना उपलब्ध गराउन आदेश गरी न्याय निरूपण गर्ने कार्य गर्दछ । ऐनको परिच्छेद ३ को दफा ११ मा सूचनाको हकको संरक्षण, सम्वर्द्धन र प्रचलन गर्ने कामका लागि एक स्वतन्त्र राष्ट्रिय सूचना आयोग रहने छ भनी उल्लेख गरिएको छ । दफा १९ मा आयोगको काम, कर्तव्य र अधिकारसम्बन्धी व्यवस्था रहेको छ, जहाँ सूचनाको हकको संरक्षण, सम्वर्द्धन र प्रचलन गर्नको लागि आवश्यकता पर्ने अन्य उपयुक्त आदेश दिने अधिकार आयोगलाई दिइएको छ । आयोगले सूचनाको हक प्राप्तिका लागि नागरिकहरूले सार्वजनिक निकायहरूमा गरेको निवेदन र उजुरीउपर सुनुवाइ नभएको अवस्थामा उजुरी र कार्यालयले दिएको सूचनामा चित्त नबुझेका नागरिकहरूको पुनरावदेनको सुनुवाइ गर्ने गर्दछ । सूचना प्राप्तिका लागि अधिकार खोजी गर्न जाने ठाउँ पनि हो राष्ट्रिय सूचना आयोग । आयोगले गर्ने निर्णय र फैसलालाई सार्वजनिक निकायहरूले कार्यान्वयन गर्न अनिवार्य छ किनकि ऐनको दफा २४ मा सार्वजनिक निकायहरूले आयोगको काम कारवाहीलाई अनिवार्य सहयोग गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

यसै गरी सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन कार्यान्वयनको लागि राष्ट्रिय सूचना आयोगले सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमार्फत नेपाल सरकारसँग सम्पर्क गर्न सक्ने व्यवस्था छ । त्यस्तै ऐनको प्रभावकारी कार्यान्वयनको लागि प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रि परिषद् कार्यालयमा सूचनाको हकको कार्यान्वयन समन्वय एकाइ स्थापना भएको छ । सूचना तथा सञ्चार मन्त्रालयमा सूचनाको हकको कार्यान्वयन अनुगमन एकाइ समेत स्थापना भई क्रियाशील रहेको अवस्था छ । यसै गरी मुख्य सचिवको अध्यक्षतामा सूचना वर्गीकरण समिति रहने व्यवस्था पनि ऐनमा स्पष्ट उल्लेख गरिएको छ । यी सबै एकाइहरू समेतको समन्वयमा आयोगले प्रभावकारी रूपमा यसको व्यावहारिक प्रयोगमा योगदान पुऱ्याउन सक्दछ ।

कार्यान्वयनमा सुधारको लागि गर्न सकिने प्रयासहरू

राज्यले सधैं असल शासनको प्रत्याभूति दिएको बताउँछ तर जनताले कहिल्यै त्यसको अनुभूति गर्न पाएका छैनन् । सधैं देशमा राजनीतिक अस्थिरता, प्रशासनिक अस्तव्यस्तता, भ्रष्टाचार, ढिलासुस्ती जस्ता कुराहरूले जनतामा सास्ती छ । यो के कारणले भइरहेको छ भन्ने पनि जनताले थाहा पाएका छैनन् । त्यसैले दोस्रो जनआन्दोलन २०६२-६३ को परिणामस्वरूप देशमा आएको लोकतन्त्र, लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको घोषणासँगै संविधान सभाको पहिलो निर्वाचनपछि बनेको सरकारले ल्याएको सूचनाको हकसम्बन्धी ऐनको कार्यान्वयन प्रभावकारी रूपमा गर्न सके मात्र पनि लोकतन्त्रको अनुभूति जनताले गर्न पाउने थिए । ऐनमा भएका व्यवस्थाहरूलाई आत्मसात गर्दै सबैले मिलेर निम्न कुराहरूमा सुधारका लागि प्रयत्न गर्न सकिन्छ :

- ऐनले व्यवस्था गरेबमोजिम सबै सार्वजनिक निकायहरूमा सूचना अधिकारी तोक्ने र उनीहरूलाई कानुनी प्रावधानबारे अभिमुखीकरण गर्ने कार्य सबै मन्त्रालयहरू र मातहतका निकायहरूमा स्थानीय तहसम्म अनिवार्य रूपमा गरिनुपर्दछ ।
- सूचना अधिकारीको विवरणबारे सूचना बोर्ड नै बनाई प्रत्येक कार्यालयले अनिवार्य रूपमा आफ्नो नागरिक बडापत्रसँगै राख्ने व्यवस्था हुनु जरुरी छ ।
- सूचनाको हकबमोजिम प्रवाह गरेका सूचनाको विवरण अद्यावधिक र अभिलेखिकृत गर्न सार्वजनिक निकायलाई जिम्मेवार बनाउनु आवश्यक छ ।
- सूचनाको हक मौलिक हक भएकोले सूचना माग गर्दा कुनै पनि शुल्क नलाग्ने र सूचना उत्पादन गर्दा लाने शुल्क बराबर मात्र राजश्व दस्तुर लिने कानुनी व्यवस्थाको पालनाका लागि सबै सार्वजनिक निकायहरूलाई निर्देशन हुनु जरुरी छ ।
- सूचना माग गर्ने नागरिकहरूलाई पनि आधारभूत रूपमा सार्वजनिक निकायहरू र उनीहरूले प्रवाह गर्ने सेवा सुविधाबारे जानकारी गराउन सक्नुपर्दछ ।
- सूचना मागलाई अफ सहज बनाउन अनलाइन र इमेलबाट समेत सूचना माग गर्न सक्ने, सूचना उपलब्ध गराउने र उजुरी तथा पुनरावेदन गर्न सक्ने व्यवस्थालाई कानुनले समेट्न जरुरी छ ।
- सूचना प्राप्त गर्दा लाग्ने दस्तुर देशको भौगोलिक अवस्थाका आधारमा सरकारी मापदण्डमा परेका सुगम र दुर्गम जिल्लाहरूमा फरक फरक हुने गरी पुनरावलोकन गर्न जरुरी छ ।
- आयोगका आदेश र फैसला कार्यान्वयन नगर्ने सार्वजनिक निकायहरूलाई ऐनबमोजिमको दण्ड जरिवाना र विभागीय कारवाहीका लागि सिफारिस जस्ता सजायहरू अनिवार्य रूपमा गरिनुपर्दछ ।

- कुनै पनि सार्वजनिक निकायमा सूचना माग गर्न जाने नागरिकहरूप्रति सूचना अधिकारीहरूबाट सम्मानजनक व्यवहार हुनु जरुरी छ ।
- देशैभर सूचनाको हकको प्रयोग गर्न सूचनाको हकका निवेदनहरू सार्वजनिक निकायमा दर्ता गर्ने र सूचना माग गर्ने अभियानलाई बढाउनुपर्दछ । नागरिकले सूचना माग गर्नु यो ऐन प्रयोगको पहिलो सर्त हो ।
- व्यक्तिगत एवं सार्वजनिक महत्त्वको जुनसुकै सूचनामा नागरिकले चासो राख्न र जान्न पाउने भएकोले ऐनमा भएको सूचना माग गर्दा प्रयोजन खोल्नुपर्ने व्यवस्था हटाइनुपर्दछ जसले गर्दा सूचना मागकर्ताहरूको संख्या बढेर जान्छ र ऐनको प्रयोग पनि बढ्दछ ।
- सूचना माग गर्ने विभिन्न माध्यमहरूको प्रयोगलाई व्यापक बनाउन ऐनमा भएको उजुरी र पुनरावेदनको समय सीमा हटाइनुपर्दछ । सूचना मागकर्ताले व्यवहारिक रूपमा सार्वजनिक निकायबाट सूचना पाउन पर्खन पाउने र पटक पटकको प्रयासमा पनि सूचना नपाएमा राष्ट्रिय सूचना आयोगमा जुनसुकै समयमा पनि उजुरी एवं पुनरावेदन गर्न सक्ने व्यवस्था राखिनुपर्दछ । पुनरावेदन र उजुरीको लागि हदम्याद हटाइनुपर्दछ ।
- सूचनाको हकको निवेदन दर्ता गर्न नमान्ने, सूचना माग्न जाने नागरिकप्रति आग्रहपूर्वाग्रह राख्ने नियत भएका सार्वजनिक निकायहरूलाई आयोगले तत्काल सचेत गराउने र कारवाही गर्ने गर्न सक्नुपर्दछ ।

भनाइ नै छ :- संसारलाई बदल्ने हो भने सुरुवात आफैँबाट गर्नुपर्छ । यो ऐनको कार्यान्वयनको लागि जो हामी लागि परेका छौं, हामी सबैले नै यसलाई पहिले आत्मसात गरी उदाहरण प्रस्तुत गर्नुपर्दछ किनकि यो अत्यन्त व्यावहारिक र शक्तिशाली कानून हो । यसको प्रयोगले नागरिकमा सूचना शक्ति हो भन्ने अनुभूति हुन्छ र लोकतन्त्रमा जनताको सहभागितामा शासन व्यवस्थालाई जवाफदेही, पारदर्शी र उत्तरदायी बनाउन जनतालाई सुसूचित गर्न यसले सहयोग गर्दछ । यसको प्रयोगले गाउँघरमा हुने सार्वजनिक बजेट परिचालन र विकास निर्माणको गुणस्तरीयताको लागि नागरिक अनुगमन सम्भव हुन्छ । सार्वजनिक महत्त्वको सूचना पारदर्शी भई आम नागरिकसम्म पुग्ने सुनिश्चितता नै सूचनाको हकको सच्चा प्रयोग हुने छ र हुनुपर्दछ ।

सूचनाको हक: बहिस्करणमा परेका मान्छेहरूको विकास गर्ने आधार

कर्ण ब. नेपाली*

देशका हरेक नीति तथा कार्यक्रहरूले समग्रमा देश विकास, सुशासन जनताको अधिकार र अमनचयन, नागरिक समानता, स्वतन्त्रता जस्ता पक्षलाई नै प्राथमिकतामा राखेको पाइन्छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन २०६४ कार्यान्वयनमा आउनु र राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना पनि उल्लेखित तथ्य भन्दा फरक छैन । यद्यपि, यो अवधारणा यद्य अवधारणाको रूपमा नेपालको कार्यान्वयन भइरहेको छ ।

नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ ले सूचनाको हकलाई नागरिकको मौलिक हकमध्येको एक महत्त्वपूर्ण हकको रूपमा स्थापित गर्‍यो । नेपालको अन्तरिम संविधानले स्थापित गरेको नेपाली जनताको यो अधिकारलाई प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न सरकारले सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ जारी गर्‍यो भने, यस ऐनले सूचनाको हक सम्बन्धमा व्यवस्था गरेका प्रावधानहरूको संरक्षण, सम्वर्द्धन र प्रचलनका लागि २०६५ जेठ २२ मा राष्ट्रिय सूचना आयोग स्थापना गर्‍यो ।

सरकारका काम खुल्ला र पारदर्शी बनाउनु, सरकारी तथा सार्वजनिक निकायहरूलाई नागरिकप्रति जिम्मेवार बनाउनु, सार्वजनिक निकायमा रहेका सार्वजनिक महत्वका सूचना आम नागरिकको पहुँच सजिलोसँग पुऱ्याउनु, नागरिक सुसूचित हुने हक प्रचलन र संरक्षण गर्नु, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने सूचनाहरूको संरक्षण गर्नु प्रमुख उद्देश्य रहेको यस ऐनले प्रत्येक नागरिकलाई सार्वजनिक निकायमा सार्वजनिक महत्वका सूचना र व्यक्तिगत सरोकारका सूचना माग्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूत गरेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन आएको पनि लगभग एक दशक हुन लागिसकेको छ । यद्यपि, नेपाली जनतामा सूचनाको हक सम्बन्धी बुझाइ जति विकास हुनुपर्ने थियो, अनि नेपाली जनताले यो अधिकार जति दाबी गर्नुपर्थ्यो, त्यति हुन सकेको पाइँदैन । अभै पनि सूचनाको हकका लागि प्रमुख पात्र भनेका पत्रकारहरू नै हुन् या त सूचना आयोग नै हो

*अध्यक्ष, आर.टि.आई.एड् ईन्टरनेसनल नेपाल प्रा.लि. । (सूचनाको हकका अभियन्ता)

भने बुझाइ सर्वसाधारणमा रहेको पाइन्छ जुन आंशिक सत्य मात्र हो । पुरा सत्य भनेको त सम्पूर्ण नेपाली जनताको अधिकारसँग जोडिएको सवल हो । त्यसै गरी सूचनाको हक भनेको न त कुनै परियोजनाले तय गरेका लक्ष्य, उद्देश्य र उपलब्धिका सूचकसँग निहित विषय न त सूचनाको हकका क्षेत्रमा कार्यरत केही विज्ञहरूले गर्न सक्ने परिभाषा नै हो । यो त इन्ट्रेस गुपको इन्ट्रेसले, चासो राख्ने व्यक्तिको नीतिसंगतरूपमा यस सूचनाको हकको दायर बढाउँदै जाने नजिर बनाउँदै जाने विषय हो । उद्धाहरणका लागि भनौं सकौंले कोरा रुपियाँ पैसाको सूचना माग्न सक्छ भने कसैले स्रोत वितरणमा न्याय र सामाजिक समावेशिताको अवस्था पनि माग गर्न सक्छ ।

जबसम्म सामाजिक सवालहरूले राजनीतिक मान्यता वा स्थान पाउँदैनन् अझ भनौं राजनीतिक दलका प्राथमिकताका मुद्दा बन्दैनन् तबसम्म ती आवाजहरू प्रताडित नै बन्छन् । सूचनाको हक मानव अधिकार, सुदृढ प्रजातान्त्रिक अभ्यास र सुशासनसँग सम्बन्धित अवधारणा हुनुले नै यसका बहुआयामिक आयाम र यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनले दिने राष्ट्रिय समृद्धिलाई सोभै अनुमान गर्न सकिन्छ । स्विडेनमा सन् १७६६ मा Freedom of Press Act को रूपमा उदाएको सूचनाको हक सम्बन्धी अवधारणाले हाम्रो छिमेकी मुलुक भारतको समग्र राजनीतिक परिदृश्यमा समेत सकारात्मक सन्देशसहितको प्रभाव छोड्न सफल भएको छ । तर, हाम्रो देशका राजनैतिक दलहरूलाई यस ऐनबारे अतोपत्तो छैन या ज्ञान राख्ने नेतृत्व पंक्तिका लागि एक हाउँगुजी बन्दै आएको छ । कमबेसी रूपमा सोही रोग नेपालमा कार्यरत राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थामा पनि परेको देखिन्छ । नेपालमा कार्यरत गैरसरकारी संस्थाहरू सिमान्तकृत समुदायको संगठित गर्न, सशक्त गर्न, अनि उनीहरूको अधिकारका लागि वकालत गर्न निकै सफल देखिन्छन् । सुशासनका अमूर्त कुरा गरेर नथाक्ने तिनै गैरसरकारी संस्थाहरू निर्दिष्ट सूचनाको हकको उद्देश्य अनुरूपको अभियान संचालन गर्न निकै पछि परेका छन् । यसको प्रमुख कारणहरू भनेको गैरसरकारी संस्थाहरूमा हुने विविध प्रकारका भ्रष्टाचारहरू हुनुपर्छ । जुन संस्थाहरूको स्रोत वितरण प्रकृया, परिवारवाद हावी भएको आन्तरिक संरचना, र त्यसभित्र भएका नातावाद कृपावादका लाजमर्दा सत्यहरू सदासर्वदा अरूको चासोको विषय नबनोस्, सार्वजनिक गर्न नपरोस् भन्ने चाहन्छन् । तर यसका विपरीत सूचनाको हक सम्बन्धी ऐनले नेपालको संविधान, ऐन, कानून र त्यस मातहत बनेका सबै सार्वजनिक निकायहरू सूचनाको हकको दायराभित्र पर्ने र सबैले जनताप्रति उत्तरदायी हुनुपर्ने, जवाफदेही हुनुपर्ने र सूचना सार्वजनिक गर्नुपर्ने प्रावधानलाई स्पष्टरूपमा व्यवस्था गरेपछि आज गैरसरकारी संस्थाहरू या जनताको महत्वपूर्ण हकको बसमा रहेको सूचनाको हकप्रति खुसी व्यक्त गर्न सकिरहेका छैनन् । व्यवसायिकताभन्दा माथि उठेर काम गर्न सकिरहेका छैनन् । यसो

हुनुको अर्को कारण भनेको नेपाली गैरसरकारी संस्थाहरू आफ्नो जिउको भैंसी नदेखी अर्काको जिउको जुम्रो पनि हात्ती देख्ने संस्कृतिबाट हुकँदै आउनुले हुन सक्छ ।

सूचनाको हक निरपेक्ष नभई सापेक्ष विषय हो । यो अधिकारको प्रयोग आर्थिक या भ्रष्टाचार न्यूनीकरण वा यसको अन्त्यसँग मात्र सम्बन्धीत नभई नीतिगत रूपमा हुने भ्रष्टाचार र त्यसको विरुद्धको पहरेदारी र वकालतसँग पनि त्यति नै सम्बन्धित छ । जब सार्वजनिक पद धारण गरेको व्यक्ति वा सार्वजनिक निकायमा नीति र नियतबिच टकराव चल्छ त्यहाँ हरेक प्रकारका भ्रष्टाचारहरू हुने गर्दछन् । जसको फलस्वरूप लक्षित स्रोत साधन र लक्षित वर्गमै पुग्दैनन् र पुगेका छैनन् । विकास साभेदारको रूपमा दातृ समुदायमा निर्भर गैरसरकारी संस्थाहरूको सकृयता बढेसँगै विदेशी पैसाविना केही गर्न सकिँदैन भन्ने मानसिकता पनि बढ्दै गएको देखिन्छ । फलस्वरूप हाम्रा बलबुता र पहलले गर्न सक्ने कार्यहरूमा समेत हाम्रो सकृयता नभएको महसुस गर्न सकिन्छ । परिणामस्वरूप पहुँचवाला मान्छे माभमा भ्रष्टाचारको विकेन्द्रीकरण मात्र भएको छ न कि सुशासन र आर्थिक न्यायको । महालेखा परीक्षकको आर्थिक प्रगतिलाई हर्ने हो भने पनि आठ महिनाको विकास खर्चमा मात्र २० प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ जुन अत्यन्त लाजमर्दो अवस्था हो । जुन मुलुक पर क्याप्टाका हिसाबले १६६ औँ स्थानको मुलुकमा पर्दछ । लक्षित बजेट तथा कार्यक्रमहरू सम्पन्न हुन नसक्नुको प्रमुख कारण भनेको समान्य जनताले सरकारका नीति तथा कार्यक्रमका बारेमा जनकारी हासिल गर्न नसक्नु नै हो । तसर्थ, हरेक नेपाली नागरिक सूचनाको हकलाई अस्त्रको रूपमा लिएर बहिस्करणमा परेका समुदायलाई विकासको मूलप्रवाहमा ल्याउने आधार मान्दै वकालतको अभियानमा सहभागी हुन जरुरी भइसकेको छ ।

सूचनाको हक : एक विश्लेषण

विष्णुप्रसाद अर्याल*

१. अवधारणा/पृष्ठभूमि :

राज्य सञ्चालन गर्ने क्रममा अधिकार प्राप्त निकायका काम कारवाहीलाई अधिकतम खुल्ला र पारदर्शी बनाई विधिको शासन स्थापित गर्ने अस्त्रको रूपमा विकसित मुलुकहरूले सूचनाको हकलाई कानूनतः बीजारोपण गराएको पाइन्छ । सन् १७६६ मा नै स्विडेनले सूचनाको हकलाई प्रयोगमा ल्याइसकेको देखिन्छ भने हालसम्म विश्वका सयभन्दा बढी मुलुकहरूले यसलाई प्रजातन्त्रको प्राणवायुको रूपमा प्रयोग गर्दै आइरहेका छन् । सूचनाको आदानप्रदानबाट सुसासन कायम गर्न सहजता आएको कारण सूचनाको हक र सुसासन पर्यायबाची शब्द जस्तै बनेका छन् ।

२. नेपालमा सूचनाको हक :

नेपालमा सूचनाको हकलाई स्थापित गर्ने प्रयास मुलुकी ऐनको प्रारम्भसँगै भए पनि औपचारिक रूपमा भने नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को व्यवस्था भएपछि यसले सार्थकता पाएको देखिन्छ । नेपाल अधिराज्यको संविधान, २०४७ को धारा १६ मा मौलिक हकअर्न्तगत सूचनाको हकलाई पनि समावेश गरिएको थियो । त्यसै गरी नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ को धारा २७ मा कानूनद्वारा गोप्य राख्नुपर्ने सूचनाबाहेकका आफ्नो र सार्वजनिक सरोकारका कुनै विषयको सूचना माग्ने वा पाउने हक हुने छ भनी स्पष्ट व्यवस्था गरेको छ । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ३(२)ले अझ यसलाई थप व्याख्या गरी प्रत्येक नेपाली नागरिकलाई यस ऐनको अधीनमा रही सूचनाको हक हुने छ भनी उल्लेख गरेको छ । नेपाली नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई प्रभावकारी बनाउन सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४, सूचनाको हकसम्बन्धी नियमावली, २०६५, राष्ट्रिय सूचना आयोगको पुनरावेदनको कारबाही र किनारा गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०६७, राष्ट्रिय सूचना आयोगको

*नायव सुब्बा, राष्ट्रिय सूचना आयोग

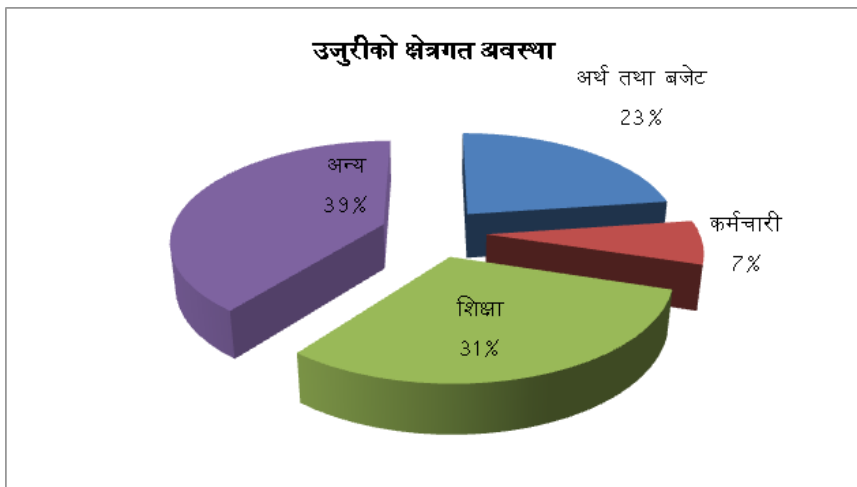
निवेदनको कारबाही र किनारा गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०६७, राष्ट्रिय सूचना आयोगको उजुरीको कारबाही र किनारा गर्ने सम्बन्धी कार्यविधि, २०६७, सूचनको हक सम्बन्धी ऐन कार्यान्वयन र अनुगमन सम्बन्धी कार्यविधि, २०७१ जारी भई हाल कार्यान्वयनमा आइरहेका छन् । मुलुकी ऐनको २११ नम्बरको कागजातको नक्कल लिने महल, थाहा आन्दोलनको प्रभावकारिता, मौलिक हकको रूपमा सूचनाको हकलाई समावेश, सबै स्तरका पाठ्यक्रममा सूचनाको हकलाई समावेश गर्ने प्रक्रिया, बाभिएका कानुनको संशोधनको प्रक्रिया, उत्तरपुस्तिकाको प्रतिलिपि हेर्न र लिन पाउने मिति २०६८ साल जेष्ठ ४ गतेको सम्मानित सर्वोच्च अदालतको परमादेश, राजनीतिक दललाई समेत सार्वजनिक निकायमा समावेश गरी स्वतः आफूले गरेका काम कारवाहीका विवरण तिन/तिन महिनामा सार्वजनिक गर्नुपर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था गरिनुले नेपाल सूचनाको हकको माध्यमबाट देशमा सुशासन कायम गरी भ्रष्टाचारमुक्त मुलुकको गन्तव्यमा हिँडिरहेको छ ।

३. नेपालमा सूचनाको हक प्रयोगको क्षेत्रगत अवस्था :

राज्यका काम कारवाही लोकतान्त्रिक पद्धतिअनुरूप खुला र पारदर्शी बनाउने, सार्वजनिक निकायलाई नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउने, सार्वजनिक निकायमा रहेको सार्वजनिक महत्वको सूचनामा आम नागरिकको पहुँचलाई सरल र सहज बनाउने, राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल असर पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्ने, नागरिकको सुसूचित हुने हकलाई संरक्षण र प्रचलन गराउने मुख्य उद्देश्यका साथ जारी भएको सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ ले सार्वजनिक निकायमा रहेको कुनै लिखत, सामग्री वा सो निकायको काम कारवाहीको अध्ययन वा अवलोकन गर्ने, त्यस्तो लिखतको प्रमाणित प्रतिलिपि प्राप्त गर्ने, सार्वजनिक महत्वको निर्माण कार्य भैरहेको स्थलको भ्रमण र अवलोकन गर्ने, कुनै सामग्रीको प्रमाणित नमुना लिने वा कुनै पनि किसिमको यन्त्रमा राखिएको सूचना त्यस्तो यन्त्रमार्फत प्राप्त गर्ने अधिकारलाई बढावा दिने कार्यमा सहजता प्रदान गरेको छ ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगमा अघिल्ला आर्थिक वर्षबाट सरिआएका मुद्दा र आ.व. ०७१/७२ मा परेका मुद्दाको विश्लेषण गरी सूचनाको हकको प्रयोगको क्षेत्रगत अवस्था हेर्ने हो भने राज्यद्वारा सञ्चालित योजना, कार्यक्रम तथा त्यसमा छुट्ट्याइको बजेट र खर्चको हिसाब खोज्ने सूचना मागकर्ताको बाहुल्यता बढी देखिन्छ । आम नागरिकले स्वतःस्फुर्त सूचना माग्ने प्रवृत्तिमा कमी भए पनि सूचनाको हकका अभियन्ताहरू, आम पत्रकारिताका क्षेत्रमा कार्यरत पत्रकारहरूको बाहुल्यता सँगसँगै कर्मचारी वर्गहरूले यसको व्यापक प्रयोग गर्दै आइरहेका छन् । आर्थिक वर्ष ०७१/७२ को कुल बजेटको करिब १४ प्रतिशत ओगटेको शिक्षा क्षेत्रमा उजुरीको दर ३१ प्रतिशत देखिन्छ भने सरुवा, बढुवा र कर्मचारी नियुक्ति लगायतका विषयलाई प्रमुख मुद्दा बनाई आफ्नो वृत्ति विकासको खोजीमा ७ प्रतिशत मुद्दा

परेको देखिन्छ । यस्तै स्थानीय निकाय, स्वास्थ्य, शान्ति, सुरक्षा, न्याय, राजनीति, सञ्चार र गैरसरकारी निकाय लगायतका क्षेत्रमा बाँकी ३९ प्रतिशत उजुरीहरू परेको पाइयो । उजुरीको क्षेत्रगत अवस्थाको विवरण तलको पाइचार्टबाट स्पष्ट हुन्छ ।

४. सार्वजनिक निकायको दायित्व र उपलब्धि

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा ४ अनुसार प्रत्येक सार्वजनिक निकायले नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्नु गराउनु पर्ने छ । नागरिकको सूचनाको हकको सम्मान र संरक्षण गर्न गराउन, सूचना वर्गीकरण र अद्यावधिक गरी समय समयमा सार्वजनिक, प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गराउन, सूचनामा नागरिकको पहुँच सरल र सहज बनाउने, आफ्नो काम कारवाही खुला र पारदर्शी रूपमा गर्ने, आफ्ना कर्मचारीको लागि उपयुक्त तालिम र प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्ने दायित्व कितान गरिएको छ । त्यस्तै गरी नेपाली नागरिकको सूचनाको पहुँचको विषयमा ऐनको दफा ३ को उपदफा ३ मा पाँच वटा बुँदामा बन्देज लगाएको छ । सार्वभौमसत्ता, अखण्डता, राष्ट्रिय सुरक्षा, सार्वजनिक शान्ति सुव्यवस्था वा अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्धमा गम्भीर खलल पार्ने, अपराध अनुसन्धान, तहकिकात तथा अभियोजनमा प्रत्यक्ष असर पार्ने, अर्थिक, व्यापारिक तथा मौद्रिक हित वा बौद्धिक सम्पत्तिको संरक्षण वा बैंकिंग वा व्यापारिक गोपनीयतामा गम्भीर आघात पार्ने, विभिन्न जातजाति वा सम्प्रदायबिचको सुसम्बन्धमा प्रत्यक्ष रूपमा खलल पार्ने, व्यक्तिगत गोपनीयता र व्यक्तिको जिउ, ज्यान, सम्पत्ति, स्वास्थ्य वा सुरक्षामा खतरा पुऱ्याउने विषयमा सूचना दिन नमिल्ने उचित र पर्याप्त कारण भएमा यस्ता विषयमा सूचना माग्न नपाउने व्यवस्था रहेको छ । नेपालमा सूचनाको हकको प्रयोग मार्फत हालसम्म विभिन्न क्षेत्रमा सुधारका संकेतहरू देखिएका छन् । सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४, सूचनाको हक सम्बन्धी नियमावली,

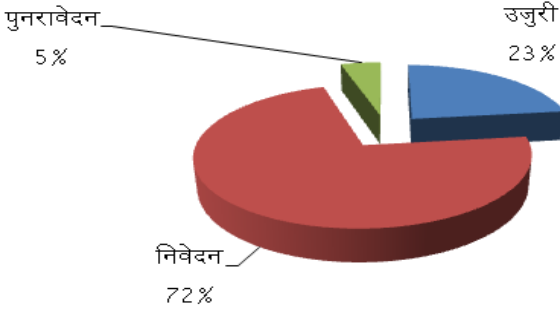
२०६५ र यस सँग सम्बद्ध अन्य कार्यविधिहरूकै अधीनमा रही विभिन्न समयमा राष्ट्रिय सूचना आयोगबाट भएका आदेशबमोजिम यी सुधार सम्भव भएको देखिन्छ । नवप्रभात उच्च माध्यामिक विद्यालय, ललितपुर र बाल जागृति स्कुल मकवानपुरमा अध्ययनरत रोजी लामा र संगम विश्वकर्मा जस्ता विद्यार्थीको एस.एल.सी.मा गणितमा दिइएको अंक र सूचनाको हकको उपयोग गरी पाएको फरक अंकबाट प्राप्त उपलब्धि, जिल्ला अदालत लमजुङमा कार्यरत न्यायाधीश चित्रदेव जोशीको बर्खास्ती र पुर्नबहाली, राजस्व छली प्रकरणको पर्दाफास, कैलालीका पत्रकार जेपी जोशीको हत्या र क्षतिपूर्तिको विषय, नेपाल आयल निगमबाट सितैमा इन्धन बाँड्ने प्रवृत्ति र यसको रोकावट, विभिन्न विश्वविद्यालयमा उत्तरपुस्तिका हेर्न र प्रतिलिपि लिन लाग्ने शुल्कमा भएको विविधता र एकरूपता कायम गर्न चालेको कदम सूचनाको हकको प्रयोगबाट भएका उपलब्धिको रूपमा मान्नु पर्ने हुन्छ ।

५. उजुरी, निवेदन र पुनरावेदनको अवस्था

सूचनाको हकलाई आम जनतामाझ सूसुचित, संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रचलन गराउने अभिप्रायले राष्ट्रिय सूचना आयोगको स्थापना भएपश्चात् सूचना माग्ने, सूचना दिने, सूचना दिन इन्कार गर्ने र सूचना दिन इन्कार गर्ने विरुद्ध उजुरी, निवेदन र पुनरावेदन गर्ने क्रम हालसम्म जारी रहिरहेको छ । सुरुका वर्षहरूमा यो क्रम न्युन भए पनि स्थापनाको आठौँ वर्षसम्म आइपुग्दा यसको दर क्रमशः बढ्दो क्रममा देखिन्छ । आर्थिक वर्ष ०६५/६६ मा आठ ओटा उजुरी परेकोमा आर्थिक वर्ष ०७१/७२ को जेष्ठ महिनाको सुरु सम्म आइपुग्दा ४४१ वटा उजुरी, निवेदन र पुनरावेदन दर्ता भइसकेका छन् । उजुरी, निवेदन र पुनरावेदनको संख्या बढ्दै जानुमा एकातिर सूचना माग्ने प्रवृत्तिमा वृद्धि हुनु हो भने अर्कोतिर सूचना उपलब्ध नगराउने प्रवृत्ति बढ्दै जानु हो । यसले अभैसम्म पनि नेपालका सार्वजनिक निकायहरू स्वतः सूचनाको प्रकाशन र मागबमोजिमका पूर्ण सूचना दिन हिचकिचाइरहेको पुष्टी हुन्छ । सार्वजनिक निकायमा रहेको यस्तो प्रकारको रोगको निदान गर्न आम नागरिकलाई सूचनाको हकको विषयमा सचेतनासँगसँगै सार्वजनिक निकायलाई प्रचलित कानूनबमोजिम सूचना प्रदान गर्न बाध्यकारी बनाई सूचना दिन इन्कार गर्ने पदाधिकारीलाई कानूनबमोजिम कारबाहीको विकल्प देखिँदैन ।

राष्ट्रिय सूचना आयोगमा अघिल्ला आर्थिक वर्षबाट सरिआएका मुद्दा र आ.व. ०७१/७२ मा परेका मुद्दा मध्ये उजुरी, निवेदन र पुनरावेदनको अवस्थाको विश्लेषण गर्दा सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४ को दफा १० बमोजिम सार्वजनिक निकायमा उजुरीकर्ताले दिएको उजुरीको केही हद सम्म सुनुवाई भएकामा सो निर्णय चित्त नबुभेरे आयोगमा आउनेको संख्या प्रतिशत देखिनुलाई सार्वजनिक निकायबाट सूचना प्रवाहमा भएको सुधारको संकेत हो ।

उजुरी, निवेदन र पुनरावेदनको अवस्था

६. सूचनाको हक कार्यान्वयनका समस्या तथा चुनौतीहरू :

- गोपनीयताको शपथ ग्रहण गरेर नियुक्ति लिएका कर्मचारी वर्गबाट खुल्ला र पारदर्शिताको अपेक्षा गरिनु,
- आमसञ्चार र पत्रकारिता सँग सम्बन्धित व्यक्तिलाई सूचना अधिकारीको रूपमा लोकसेवा आयोगबाट पदपूर्ति नगरी सोलोडोलो व्यवस्थापन,
- विषय विशेषज्ञ सम्बद्ध जनशक्ति, भौतिक, आर्थिक साधन र स्रोतको अभाव एवं यसको स्थायी समाधान,
- कानुनी प्रक्रिया पुरा गर्नुपर्ने भएकाले वास्तविक पीडित भए पनि सहज रूपमा कार्य गर्न अप्ठ्यारो स्थिति,
- कर्मचारीमा उत्प्रेरणा वृद्धिगर्ने वातावरण न्यून भएकाले कमाइहुने अड्डामा हामफाल्ने प्रवृत्ति,
- आवश्यक र उचित भन्दा दुःख दिने नियतले सूचना माग्ने प्रवृत्तिमा बढेत्तरी,
- अधिकांश कार्यालयहरूमा सूचना व्यवस्थापन प्रणाली परम्परागत शैलीको हुनाले सूचना आफैँ नष्ट हुने र हराउने समस्या,
- भाद्र ३ र सेप्टेम्बर २८ मात्र होइन सबै दिनलाई सूचनामय बनाई आम जनतामाभ व्यापक प्रचार प्रसार गर्ने शैलीको अभाव,
- सूचनाको हक आफैँमा पारदर्शिताको माध्यम भएकाले सरकारी निकायका बिचमा आयोगलाई कुहिरोको कागको अवस्थाबाट मुक्ति दिलाउनुपर्ने ।

७. समाधानका उपाय तथा सुझावहरू :

- अधिकतम खुल्लापनको अवधारणालाई अनुसरण गर्ने,
- सूचना आयोगलाई संवैधानिक आयोग बनाई यसको केन्द्रीकृत ढाँचामा परिवर्तन गर्दै क्षेत्रीय स्तरसम्म कार्यालय खोली सरल र सहज रूपमा सेवा प्रवाह गर्नुपर्ने,

- आयोगमा कार्यरत कर्मचारीलाई तालिम प्राप्त र दक्ष बनाई थप प्रोत्सहान भत्ताको व्यवस्था गरी उपर्युक्त कार्यवातावरण तयार पार्ने,
- अनलाइन मार्फत सूचनाआदान प्रदान गर्ने पद्धतिलाई विस्तार गरी शुल्कको अभावमा सूचना लिन नपाउने अवस्थाको अन्त्य गर्ने,
- सबै तहका पाठ्यक्रमहरूमा सूचनाको हकलाई अनिवार्य रूपमा समावेश गर्ने,
- विभिन्न गैरसरकारी र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारीद्वारा सहकार्य गरी कार्यक्षेत्र विस्तार गर्नुपर्ने,
- आयुक्त विहीनको समस्यालाई मध्यनजर राखी आयुक्त नियुक्ति नभएसम्म पुरानै आयुक्तबाट आदेश गर्ने व्यवस्था मिलाउने,
- आयोगलाई स्रोत र साधन सम्पन्न बनाइनु पर्ने,
- सूचनाको हकसँग बाभिएका कानुनहरूको स्वतः खारेज गरी चालु ऐन नियमावलीलाई समयानुकूल संशोधन गर्ने,
- स्वतः सूचना सार्वजनिक गरी उजुरीको दरलाई निरुत्साहित गर्ने,
- सूचनाको हक सम्बन्धी लेख, रचना सार्वजनिक गर्ने, वृत्तचित्र तयार गरी प्रदर्शनी गर्ने जस्ता रचनात्मक कार्यहरू सञ्चालन गर्ने ।

ट. निष्कर्ष :

राज्यका काम कारबाहीलाई अधिकतम खुल्ला र पारदर्शी बनाई आम नागरिकप्रति जवाफदेही र जिम्मेवार बनाउन, राज्यका काम कारवाहीप्रति जनताको पहुँचलाई सहज र सरल गराई राज्य र नागरिकको हितमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने संवेदनशील सूचनाको संरक्षण गर्न सूचनाको हकले सहयोग पुऱ्याउनुपर्दछ । नेपालमा सुशासन, पारदर्शिता, भ्रष्टाचार न्यूनीकरण, कानुनी शासनको प्रत्याभुती, दण्डहीनताको अन्त्य, जनताप्रति उत्तरदायी सरकार, सुसूचित जनता बनाउने क्रमको थालनी गर्न सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, नियमावली आउनु अत्यन्त सकारात्मक पक्ष हो । सूचनाको हक सम्बन्धी वर्तमान ऐन, नियमावली र कार्यविधिहरू सूचना लुकाउने रोगका रामवाण अर्थात् अचुक औषधी होइनन् । 'नेपाली हामी रहाँला कहाँ नेपालै नरहे' भन्ने स्वदेश गानको मर्मलाई आधार मान्दा चालु ऐन, नियमावली र कार्यविधिहरू वर्तमान समयमा उभिने आधारशिला चाहिँ पक्कै हुन् । अन्ततः सूचना लुकाउने र अपारदर्शी ढंगबाट भ्रष्टाचारजन्य कार्य गर्ने विविध कोणका गतिविधिलाई निरुत्साहित गरी सहज रूपमा सूचना लिने र दिने दृष्टिकोणमा परिवर्तन गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

SOME FUNDAMENTAL ISSUES ON RIGHT TO INFORMATION AND PRIVACY

Dr. Ram Krishna Timalsena*

Introduction

Right to information (RTI) is a vital component of democratic regime where people control the government. It is also a foundation of good governance. Similarly right to privacy (RTP) is one of the basic human rights of individual without which individual dignity and honour of the person could not be maintained. Likewise, state secret (SS) are the compulsion of the state for the effective functioning of the state especially on the security sensitive matters. These three concepts are different but they are closely connected each other. An intelligent balance or management of these three components are required to make liberal democratic system trustworthy, reliable, effective and functional. This paper attempts to highlight on some fundamental issues regarding RTI, RTP and SS. However, it does not analyse every aspect of these concepts.

The right to information

The right to information is a vital element in the system of open and transparent governance. It is considered to be the rhythm of democracy, a scale of measuring the extent of democracy, freedom and openness in a country. Its growing importance is being noticed equally in the developed and the developing world. Therefore 59 state constitutions and 104 country legislation provide RTI as one of the basic rights of people.

Information is the vital source of power. It is also fuel for the human mind without which people cannot successfully exercise their rights and responsibilities as citizens or make informed choices. It is also tonic for human mind that empowers people. It is the currency that we all need to share in

* Ex-registar, Supreme Court

the life and governance of our society. Accountability of government cannot be enhanced without it. It is also an important protection against corruption. Therefore, the right to freedom of information is but one important missile in revealing potentially corrupt activity that shifts the balance of power in a subtle but profound way from the state to the individual¹.

RTI is intended to cultivate public knowledge and awareness so as to encourage involvement and public debate. In view of its creation and use information that the government holds is property owned by people. Neither the government nor the public officials collect or generate information for their own benefit. They collect information for public purpose. Government and its officials are, in real sense, trustees of that information for the public. The information acquired or generated by the public officials in office, both elected and appointed, should not be used for their own benefit, but for purposes connected to the legitimate fulfilment of their duties of office. If the government controls information and uses the weapon of secrecy the government becomes the opponent of democracy and of the people. Culture of secrecy is antithetic to democratic system.

The government has no proprietary right in information. However, RTI is not unqualified right. But denial of information having public importance to the public should be only in exceptional cases that are narrowly and clearly defined.

In a democratic set up, not only the governmental activities but also other activities which directly or indirectly affect life, liberty and property of the citizens, should be performed carefully so that people's right to know could not be minimised. By making mandatory system of disclosure the private sector information having public element can be made available through separate legal framework.

RTI does not only provide access to public information, it also provide security of the private information by providing right to have access to one's own personal information which promotes government accountability and enables individuals to protect their privacy. Such access is important in the light of developments in information technology that have significantly increased the size of information that government can gather and the ease with which it can be transferred and manipulated.

1 John M. Reid, The Information Commissioner of Canada, Paper presented in a seminar on Freedom of Information in Oxford, England February 7 (2000).

RTI includes the right to seek, receive and impart information without any barriers subject to justified exceptions in a democratic polity. It includes the right to get certified copy of public document, the right to inspect the quality and standard of public service and the right to participate in broader public policy making.

Other ways of getting information

Although, RTI Act is the main source of access to public information, there are other ways by which public information is available to members of the public. The parliamentary system, including the expanding parliamentary committee system, promotes the transfer of information from the government to Parliament, and then to the people. Annual reporting requirements for constitutional organs, community consultation in preparing certain laws and policies, publication of administrative policies as administrative law requirements increase the flow of information from the government. The government also disseminates information through various means of communication. The media is the main source of information in a democratic polity. In addition to the right to information legislation, other statutes may also provide for disclosure of information or to access to information. Of late, open data legislation is considered as a tool to enhance RTI in many countries.

Principles of Freedom of Information legislation²

- Principle 1** : *Maximum Disclosure*- Freedom of information legislation should be guided by the principle of maximum disclosure.
- Principle 2** : *Obligation to publish*- Public bodies should be under an obligation to publish key information.
- Principle 3** : *Promotion of open government*- Public bodies must actively promote open government.
- Principle 4** : *Limited scope of exceptions*-Exceptions should be clearly and narrowly drawn and subject to strict “harm” and “public interest” tests.
- Principle 5** : *Processes to facilitate access*- Request for information should be processed rapidly and fairly and an independent review of any refusals should be available.

2 These principles were drafted by Toby Mendel, Head of Article 19's Program.

Principle 6 : *Costs*-Individuals should not be deterred from making requests for information by excessive costs.

Principle 7 : *Open meetings*- Meetings of public bodies should be open to the public.

Principle 8 : *Disclosure takes precedence*- Laws which are inconsistent with the principle of maximum disclosure should be amended or repealed.

Principle 9 : *Protection for whistleblowers*- Individuals who release information on wrong doing must be protected.

RTI is based upon the premise that official documents are in the public sphere unless they are specifically otherwise provided by any specific legislation. The Right to Information Act should make provisions for the right of access to official documents in the public domain. However, some information should be protected from such a disclosure. Restriction to access is necessary for the protection of public or private interests as well as on the duties of the authorities. Restrictions should be narrowly drafted.

When documents come to public domain?

In Nepal there is no specific legislation that prescribes time frame to become documents public. There are generally agreed principles regarding it. Generally a document prepared by a public authority becomes public when it is made. However, information of a suspect in the diary of a prosecutor enters the public sphere only after the application for a summons or the summons has been signed or verified in a similar manner or after the public prosecutor has decided to waive prosecution or the matter has lapsed. Similarly, an invitation to tender, a proposal, a proposition, a motion, a notification and a petition, including any appendices, enters the public domain when it has been signed or confirmed in another comparable manner. In cases relating to a service or procurement contract or any other contract based on tenders, a request for information supplementary to the tender and any other accounts and documents prepared for the consideration of such tenders enter the public domain when the contract has been awarded. Likewise, the budget proposal enters the public domain when the budget proposal has been submitted to Parliament. Question papers come into public domain after the exam or test is over.

In the same manner minutes enter the public domain when they have been scrutinised and signed or confirmed, unless they have been kept for the preparation of a matter or for the internal use of the authority. Similarly, a court order or judgement enters the public sphere from the moment it is handed down. Likewise, Commission reports, discussion papers and other similar papers intended for general distribution enter the public area when they are in the possession of a public authority for dissemination.

Generally a document delivered to an authority for the consideration of a matter or otherwise in connection with a matter within its jurisdiction or duties enter the public sphere when the authority receives it. Expert opinions and other such papers that are to be opened at a given time or after the lapse of a given period enter the public domain after the moment they have been opened. Similarly, procurement, service and other tenders that have been delivered to an authority on the basis of an invitation to tender and that result in a contract enter the public sphere when the contract is awarded.

Unless otherwise provided in the specific law of secrecy a document enters the public domain at the earliest when it is available to a public authority or a person acting on behalf of the authority.

Access to a document

Every citizen must give the right of access to an official document in the public sphere. However no access to a secret document or its contents should be granted. When only a part of a document is secret, access should be granted to the public part of the document if this is possible without disclosing the secret part. Doctrine of severability is applicable in such a situation.

The following documents need to be exempt from access.

- A document, access to which would be contrary to important public interest, the interest of a minor or some other very important private interest.
- A document produced or prepared in the course of a criminal investigation or police inquiry before the completion of the investigation or inquiry, if access would impede the clearing up of the case.
- A presentation memorandum, a draft decision or a comparable document prepared by an authority for the preparation of a matter, before the consideration of the matter by that authority has been

concluded. However, access to a paper written in an examination and to the identity of the moderator designated by the Examinations Board to mark the paper should not be granted until the Board has finalised the marks given for the papers.

- A document prepared or procured by an authority acting as a litigant in a trial, if access would be contrary to the interests of the public corporation or the corporation, foundation, institution or person in the trial should not be disclosed.
- Information compiled in connection with an official invitation to tender and relating to the business or professional secret of another tender, with the exception of the tender price.
- The address, telephone number or other similar contact information of a witness, an injured party, another party to the matter or a person who has reported an offence, or another report giving rise to official action, if access would compromise the safety, interest or right of the witness, injured party, other party or the person making the report.

Information management

In order to enhance transparency every public authority should do the followings for information management purposes:

- Maintain an index of any matters submitted and taken up for consideration and any matters considered and decided or otherwise make sure that their public documents can be easily located;
- Draw up and make available specifications on their information management systems and the public information contained therein, unless granting access to such information would be contrary to the specific provisions mentioned in the act.
- When the introduction of information management systems or administrative or legislative reforms are being prepared, analyse the effect of the proposed reform on the publicity, secrecy and protection of documents and on the quality of the information contained therein, as well as undertake the necessary measures for the safeguarding of the rights pertaining to the information and its quality, and for the arrangement of the protection of the documents, the information management systems and the information contained therein;

- The concerned officials should be adequately informed of the right of access to the documents they deal with and the procedures, data security arrangements and division of tasks relating to the provision of access and the management of information as well as to the safeguarding of information, documents and information management systems.

Nepalese Context

The Interim Constitution of Nepal includes the right to information among the fundamental rights. Article 27 of the Constitution reads as follows:

Right to Information: Every citizen shall have the right to demand and receive information on any matter of public importance and of himself:

Provided that nothing in this Article shall compel any person to provide information on any matter about which secrecy is to be maintained by law.

Before this 1990 constitution under article 16 provided the right to information. The 1990 constitution, first time, included the right in a constitutional document in Nepal which has been retained by the subsequent constitution of 2063. The proposed constitution of 2072 also included the right under article 32. Nepal has enacted RTI Act 2064 in line with constitutional philosophy.

The Constitution confers the right to demand and receive information on any matter of public and private importance in Article 27. But it nowhere defines or explains meaning of the matter of “public importance”. This work attempts to explain what constitutes a matter of “public importance”.

Further, the Constitution simply guarantees the right to demand and receive information. It does not provide how to demand and receive information. Method and process for such demanding and receiving information is provided by the RTI Act. It involves a number of issues such as the form of demand made to the public authorities, the method of getting requested information, the time required for the demanded information, costs of the information, the location of the required information, the kind of information which the authorities could legitimately withhold, the amount of information they could withhold, deciding authority for withholding the information, possibility of disclosure of exempted information, remedy if the information is denied, recording of reasons for denial. These issues constitute only the tip of the iceberg. There are

many other issues involved in the right to information. Only the incorporation of a right is not enough. A healthy environment to implement a right is also needed. In a poverty-ridden country, where almost 40 per cent of the population is illiterate³ and where people have generally lived in a secrecy regime, the right to information needs to be explained and concretised so that it may achieve its goals. The supply side, demand side and enforcement side of RTI should be sensitized in order to implement it effectively.

Article 27 of Constitution and Section 3 of RTI Act imposes special duties and responsibilities in the part of the public bodies as defined under the Act. It is noted that the emphasis on special duties and responsibilities in Article 27 establishes rights of the citizens and duties of the state and other agencies performing public functions. The special duty and responsibility referred to here can therefore be said to be part of the general principle embodied in the fundamental rights.

From the experience of Nepal we see that there is a vast gap between our constitutional promise and the practice of the public bodies. The new open and the old closed tradition have not been reconciled. A major hindrance to achieving the open government envisaged by the Constitution is the continuation of the secrecy regime. A culture of secrecy also undermines privacy protection. It prevents people getting access to their own personal information and amending inaccurate records. It permits poor record keeping. It protects government officials from being accountable for interfering on an individual's privacy.

There has been a limited recognition in the laws relating to the disclosure of government information of the movement towards greater responsibility for individual officers. For example, the Civil Service Act 1992, Section 46 provides that except in the course of official duty, no employee shall disclose information concerning public business or any matter of which he or she has knowledge officially without the express authority of the head of the department. It does not identify the types of information, which could, on public interest grounds, be said to warrant secrecy protection, but casts a blanket prohibition over all disclosures. It does not matter, for example, that the information is already available to the public or would be required under the constitutional provisions to be made available. To make matters worse, officers are liable to departmental actions for breaching this requirement. There are also numerous specific secrecy provisions throughout national legislation. There is no protection for officers who release the information having public importance.

3 HDR 76(1998)

Official secrets

Like any right, RTI is also a qualified right. It does not require that the citizen be familiar with all the bits and pieces of information. Also that open government does not mean to provide whole administrative business being carried in the market place, nor does it mean exposed government. It is rather accepted that private and relatively inaccessible information is out of the purview of the right to information. Under certain situations secrecy in public business is fundamental.

It is public interest that justifies secrecy and allows the government to keep something beyond the reach of the general public. Generally speaking, those matters are exempt from disclosure which will cause significant damage to defence, international relations, the lawful work of the security services, law enforcement, the economy, individual privacy and lawful commercial interests of an authority.

In Nepal, although the culture of secrecy prevails there is no specific legislation regarding official secrets as it is found elsewhere around the globe. The secrecy of Document Act, 1982 has not been enforced so far. There is no legislation on right to privacy, national defense, public record management, whistleblower protection etc. which require for the effective functioning of RTI law.

Non-disclosure and prohibition of use of certain document or information

By the oath of secrecy, a person in the service of an authority and an elected official should not disclose the secret content of a document. Similarly information contained in the secret document should not be disclosed. Any information obtained in the service of the authority should not be disclosed which is covered by a duty of non-disclosure provided by any statute. The provision on non-disclosure also applies after the service or the performance of the task on behalf of the authority has elapsed.

The provision also applies where trainees or other temporary personnel, persons commissioned by the authority or persons in the service of such persons have acquired secret information by virtue of any legislation or permission based on any enactment, unless otherwise provided in any statute or laid down in the permission. A party, his/her representative or counsel should not disclose to third parties secret information obtained by virtue of party status and concerning other persons than the party himself.

No one is permitted to use secret information for personal benefit or the benefit of another or for the detriment of another. However, a party, representative and counsel may use information concerning a person other than the party itself, where the matter concerns the right, interest or obligation on which the access of the party to the information is based.

Secret official documents

As we stated earlier, there is no official secrets law in force in Nepal, there exists practice of official secrecy carried over by bureaucratic tradition of Nepal. Also some information protected under Section 3.3 (a) to (e) of the RTI Act 2064. The following official documents are treated as secret:

- (1) The documents of the Government Foreign Affairs matters, as well as the political assessments of the Ministry of Foreign Affairs and the Nepalese missions abroad, the documents concerning political or economic negotiations with a foreign state and the coded messages in the field of foreign affairs administration, unless otherwise decided by the Foreign Ministry;
- (2) The documents, concerning the relationship of Nepal with a foreign state or an international organisation; the documents concerning a matter pending before an international court of law, an international investigative body or some other international institution as well as the documents concerning the relationship of Nepal, Nepalese citizens, Nepalese residents or corporations operating in Nepal with the authorities, persons or corporations in a foreign state, if access to such documents could damage or compromise Nepal's international relations or its ability to participate in international co-operation;
- (3) The reports of offences made to the police and any other authorities carrying out criminal investigations, as well as to the public prosecutor and the authorities charged with responsibility for inspection and supervision; the documents obtained or prepared for purposes of criminal investigations or a decision on whether to bring charges, as well as the application for a summons, the summons and the defendant response in a criminal case, until a decision has been made for a hearing in the case, the public prosecutor has decided to waive prosecution, or when the case has been abandoned, unless it is obvious that access to the documents will not compromise the clearing up of the offence, the achievement of the objectives of the investigation, or without a pressing

reason cause injury or suffering to a party, or compromise the right of the court to order that the documents are to be kept secret on the basis of the Act on the openness of court proceedings ;

- (4) The registers maintained by the police and any other authorities carrying out criminal investigations for purposes of crime prevention and clearing up of the particulars of offences. The reports prepared for the prevention of crime as well as the photographs and other identifying information taken or obtained in administrative proceedings for the determination or verification of identity and the right to travel, and the special identification codes issued to a person or entered into his/her identity card or travel documents;
- (5) The documents containing information on the tactical and technical plans and methods of the police, the frontier guard, the customs authorities and the prison authorities, if access would compromise the prevention of crime, the clearing up of offences or the maintenance of public order or the order of penal institutions;
- (6) Documents relating to a complaint before a decision have been made on the matter of the complaint, if access would compromise the resolution of the matter or without a pressing reason cause injury or suffering to a party;
- (7) Documents relating to or affecting the realisation of the security arrangements of persons, buildings, installations, constructions, and data and communications systems, unless it is obvious that access will not compromise the achievement of the objective of the security arrangements;
- (8) Documents concerning preparations for accidents and emergency conditions, civil defence and the investigation of accidents, if access would breach or compromise safety, the realisation of civil defence or the preparation for emergency conditions, compromise the investigation of accidents or violate the rights of the victims or the memory of the victims or cause distress to persons closely involved with them, unless the granting of access is necessary for the purpose of carrying out an official task;
- (9) The documents of the security police and the other authorities concerning the maintenance of state security, unless it is obvious that access will not compromise state security;
- (10) Documents concerning military intelligence, the supply, formations, locations or operations of the armed forces, the inventions, facilities,

installations and systems used in the armed defence of the country or other defence, the other matters significant to the defence of the country, as well as defensive preparations, unless it is obvious that access will not violate or compromise the interests of defence;

- (11) Documents containing information on decisions, measures or preparations in monetary policy or foreign exchange policy, as well as on the preparation of financial or income policy or research into the need for decisions or measures in the fields of financial policy, income policy, monetary policy or foreign exchange policy, if access would be contrary to the interests of the state as a social partner or otherwise significantly compromise the achievement of the purpose of the decision or measure or hamper the proper conduct of financial, monetary or foreign exchange policy;
- (12) Statistics on the national economy, a financial policy initiative and operational plan, and other such documents containing information which obviously may influence the capital and financial markets, before they have been publicly circulated.
- (13) Documents containing information on endangered animal or plant species or the protection of important natural habitats, if access would compromise the protection of the species or the habitat;
- (14) Documents containing information on any business or professional secret of the state, a municipality, some other public corporation or a corporation, institution or foundation as well as documents containing other similar business information, if access would cause economic loss to the corporations, institutions or foundations referred to above or improve the competitive position of another public corporation or private person pursuing the same or a competing activity, or reduce the opportunities of the public corporation or a corporation, institution or foundation for procurement, investment, financing or debt service on favourable terms;
- (15) Documents containing information on a private business or professional secret, as well as documents containing other similar private business information, if access would cause economic loss to the private business, provided that the information is not relevant to the safeguarding of the health of consumers or the conservation of the environment or for the promotion of the interests of those suffering from the pursuit of the business, and that it is not relevant to the duties of the business and the performance of those duties;

- (16) Documents containing sensitive information on the private life of the suspect of an offence, an injured party or another person involved in a criminal matter, as well as documents containing information on the victim of an offence, if access would violate the rights or the memory of the victim or cause distress to those close to him/her, unless the granting of access is necessary for the performance of an official task;
- (20) Administrative documents and registers containing information on convicts, prisoners or other persons deprived of their liberty, unless it is obvious that access will not compromise the future livelihood of the person, his/her rehabilitation into society or his/her safety and if there is a justifiable reason for providing access to the information;
- (21) Documents containing information on a secret telephone number given by a person or information on his/her domicile, place of residence or temporary place of residence, telephone number or other contact information, if the person has asked for the information to be kept secret and he/she has a justified reason to believe that his/her own health or safety or that of his/her family are in jeopardy;

General principles for granting access to secret information

Under certain conditions access to a secret official document is justified. These are as follows: If

- There is a specific provision on such access or on the right of such access in an Act; or
- The person whose interests are protected by the secrecy provision consents to the access.
- Notwithstanding the secrecy provisions, the authority may grant access to information on the economic status or business or professional secret of some other person or information on a recipient of health care or welfare if access is necessary for the protection of the public interest.
- Any authority requesting executive assistance or the performance of a task on commission by it or otherwise on its behalf may grant access to a secret document, if such access is indispensable for the assistance or the performance of the task.

Official permission to gain access to a secret document

Unless otherwise provided in an Act of Parliament, an authority may, on a case-to-case basis, grant permission to provide access to a secret document for purposes of scientific research, statistical compilations or the preparation of official plans or studies, if it is obvious that access will not violate the interests protected by the secrecy provision. If the information in the document has been handed over to the authority on the consent of the person whose interests are protected by the secrecy provision, the permission may be granted only subject to the conditions for use and access laid down in the consent.

Granting access to secret information

An authority may grant access to a secret document to some other authority, if the document is necessary for the consideration of a matter pertaining to an advance tax assessment, a preliminary ruling, an appeal or a complaint against, or a submission of, a decision by an authority, or a complaint made to an international body for the administration of justice or investigation.

What kind of information can be disclosed in the public interest? It may be important to know. Generally, it would be in the public interest if disclosure were made to show:

- (a) An abuse of power by a governmental body or an official of the body;
- (b) An improper or unauthorised use of the funds or other assets of the state or a public authority; and
- (c) Negligent administration resulting or likely to result in a substantial waste of public resources or danger to the health or safety of an individual or the public or an offence under the Prevention of Corruption Act 1960.

Right to information and privacy

The purpose of the right to information is not only to disseminate public information but also to protect personal information from being misused. Protection of private information is one of the underlying objectives of the right to information act. Likewise, the right to privacy act is not completely against the disclosure of information. It provides right of access to personal information related to oneself.⁴ Both these acts go hand in hand. One cannot

⁴ Privacy Act 1982, Section 12(2) (Canada).

be meaningfully implemented without taking into consideration the other. Some people may argue that these two are quite opposite to each other. This is not so. In reality, these rights are complementary to each other.

The right to information grants a general right to have access to information having public importance. At the same time it protects privacy of individual and confidentiality of the administration. It does not allow every bit of information to be disclosed to the public. Similarly, the right of privacy grants an individual a right to have access to his personal information and confers a right to make correction, if any error seems therein.⁵ Its primary function is to prevent private information from being abused. However, under certain circumstances private information can be disclosed for the sake of public interest. Privacy law does not prevent from being disclosed information of public importance.⁶

Some consider privacy as a part of the general right of access to government information. Their view is that a person about whom personal information is held has been involved voluntarily or otherwise into the processes of government. The existence of such information, its nature, the context in which it was created, its accuracy and the use of which are the issues of democratic accountability as are other kinds of information covered by the freedom of information legislation. Others consider access to personal information is a separate right that protects an individual's privacy. The right of Access to personal information allows individuals to safeguard their personal interests including their right to privacy because it relates to their autonomy and desire to control others' perceptions about them.

If one can have access to information about him he can check it, remove it in some cases and correct it when it is wrong. He has a most powerful weapon to protect his privacy. In this aspect privacy is used as a shield to protect individuals from the curiosity of the other regarding government-held information. It may also be used as a sword by which one may seek to protect and assert his personal interests from the curiosity of government and others alike. Access to one's personal files is the specific concerns of an individual to control the perception others have of him. It is therefore a privacy right.

5 *ibid.*

6 Canadian Access to Information Act allows the agency to disclose personal information as follows:

Para 8(2): For any purpose where, in the opinion of the head of the institution,

(i) The public interest in disclosure clearly outweighs any invasion of privacy that could result from the disclosure, or (ii) disclosure would clearly benefit the individual to whom the information relates (para 8(2)(m). See also chapter 5.1.3.

The linkages and interrelationship between the freedom of information law and the privacy law are significant. The most obvious is that disclosing an individual's personal information to another person has the potential to invade the former's privacy. The exemption of the freedom of information legislation has to be designed to avoid unreasonable invasions of privacy. The other significant connection between the two laws is access to and amendment of one's own personal information.

Both the freedom of information legislation and the privacy legislation give individuals a right of access to their own personal information and a right to amend or correct that information if it is incorrect, incomplete, out of date or misleading. The rights provided by the privacy legislation provide that an individual is entitled to have access to a record that contains his or her personal information. It requires record-keepers to ensure that records that contain personal information are accurate and, having regard to the purpose for which the information was collected, relevant, up to date, complete and not misleading. Where the freedom of information law provides an effective mechanism for obtaining access to and amendment of personal information.

Whether the duplication between the two enactments should be removed? A number of submissions favour this approach. They regard access to and amendment of one's own personal information as primarily privacy issues that were only provided for in the freedom of information legislation. They consider that these matters should be dealt with solely under the privacy law. Other submissions consider that access to and amendment of personal information are as much matters of government accountability and openness as of privacy and should, therefore, remain within the freedom of information legislation. They point out that many requests for the applicant's own personal information also seek other information. To have 'mixed' requests dealt with under two laws, or for agencies to have to classify those requests according to specified criteria in order to determine under which law they should be processed, would be unnecessarily complicated and confusing. Additional practical disadvantages of this approach are that the procedural and exemption provisions of the freedom of information legislation would have to be reproduced in the privacy legislation.

The Privacy Protection Study Commission in the United States has pointed out some principles regarding the privacy legislation which could guide us while developing the concept. These are summarised as follows:⁷

7 O'Brien, *Privacy Law and Public Policy* 208 (1979).

Openness principle. It requires that no personal data record keeping system be secret, and more generally, that agencies establish a policy of openness about their record keeping policies, practices and systems.

Individual access principle. It permits an individual about whom information is maintained in individually identifiable form to see and copy that information.

Individual participation principle. It grants individual the right to correct and amend the substance of privileged information maintained.

Collection limitation principle. It prescribes limit on the type of and manner by which information may be collected from an individual.

Use limitation principle. It places limit on the internal uses of personal information within a record keeping organisation.

Information management principle. It answers that agencies' collection, maintenance and dissemination of information about individuals is necessary and lawful which should be current and accurate.

Accountability principle. It emphasises on accountability on the part of agencies who keep personal data and records.

Although these two rights are supplementary of each other, sometimes this conflict with each other. Undoubtedly, society's interest in an open government can conflict with its interests in protecting personal privacy rights or with the overriding public need for preserving the confidentiality of criminal investigation matters. In spite of these tensions, among those competing interests in a democratic polity, wise resolution is required to balance them.

The right to information provides generally access to public facilities and materials. It does not entitle public access to private homes or personal effects. The right to information about the intimate details of an individual's life is untenable and indefensible on the ground of political and moral basis. Likewise, constitutional guarantee against unwarranted governmental intrusions and abuses of governmental powers would be shield for the protection of the individual's right of privacy. It can be further stated that unreasonable searches and seizures are prohibited by the Constitution itself. It applies to those searches and seizures that are made by the government and not to those made by private individuals.⁸

The legislative approach to balance the conflicting interests, however, is not an unproblematic one. There are certain situations where individual's right of personal privacy and the right to information of others conflict and become

8 R. F. Hixon, *Privacy in a Public Society* 265- 275 (1987)

very difficult to decide which should be given primacy. In the modern time government collects a wide range of information from the individuals and controls it. The information so collected and controlled is related to individual's personal privacy. In some circumstances, if someone asks for such information, the custodian department should notify the concerned individual before making disclosure of such private information. If the individual rejects the disclosure on the basis of his right to privacy, a balancing approach should be developed.

Scope of the right to privacy

There are four areas of the human beings namely, the 'free area', 'blind area', 'hidden area' and 'unknown area'. The right to privacy basically concerns a person's "**hidden area**".⁹ It is essential to a human being in order to maintain human dignity and enjoy full personal freedom. Everybody needs privacy of personal home, family and individual. Nobody likes intervention in family life, sexual life and social life. It is because everybody has his private personality having separate body, mind and domain of individual self.¹⁰

Privacy has three broad dimensions: physical privacy, psychological privacy and information privacy.¹¹ Physical privacy separates a person from others. Physical privacy is similar to that of "a right to be let alone" as argued by Charles Warren and Louis D. Brandeis in their famous law review article "The right to privacy".¹² Similarly, it can be compared with the state of solitude described by Alan F. Westin.¹³ In this state the individual is separated from the group and freed from observation of other persons. Solitude is the place where the individual communes with himself and with some supernatural force. It is the ultimate state of personal privacy.

William Prosser, a noted legal scholar, after reviewing a number of cases found 4 different torts in right to privacy that are¹⁴:

9 Joseph and Harrington Ingram have used this term while they devised a model called "**Johari Window**". In this model they have divided a person's area as the '**free area**', which represents the public self-information about you that is known to you and to other such as your gender or race. There is free and open exchange of information in this area. Similarly, the '**blind area**', which contains information about yourself, which is not known to you but which is known to others such as any irritating mannerism you, might have. Further, the third area is '**hidden area**' which people like to keep things known to them secretly. The fourth area is '**unknown area**' which contains information that neither you nor others are fully conscious of but which might still be influencing your behaviour. See J. Watson and A. Hill. *A Dictionary of Communication and Media Studies* 92-93 (1993).

10 R.K. Timalson, "Right of Privacy" 16 *Essays on Constitutional Law* 1 (1993).

11 *ibid.*

12 *HARV. L. REV.*, 193 (1890).

13 A.F. Westin, *Privacy and Freedom* (1970).

14 W. Prosser, "Privacy" 48 *CAL. L. REV.* 389 (1960).

- Intrusion upon the plaintiff's seclusion or solitude or into his private affairs.
- Public disclosure of embarrassing private facts about the plaintiff.
- Publicity that placed the plaintiff in a false light in the public eyes.
- Appropriation for the defendant's advantage of the plaintiff's name or likeness.

Arthur Miller perceives privacy as "a control over information."¹⁵ For him, privacy is the individual's ability to control the circulation of information relating to him.¹⁶ The *Younger Committee*¹⁷ conceived of the right of privacy as having two main aspects. The first is freedom from intrusion upon oneself, one's home, family and relationships. The second is privacy of information, that is the right to determine of oneself how and to what extent information about oneself is communicated to others.

The Nordic Conference of Jurists recognised following actions as violation of individual privacy:¹⁸

- (a) Interference with his private, family and home life.
- (b) Interference with his physical or mental integrity or his moral or intellectual freedom.
- (c) Attacks on his honour or reputation.
- (d) The disclosure of irrelevant, embarrassing facts relating to his private life.
- (e) The use of his name, identity or likeness.
- (f) Spying, prying, watching and besetting.
- (g) Interference with his correspondence.
- (h) Misuse of his private communications written or oral.
- (i) Disclosure of information given or received by him in circumstances of professional confidence.

In short, right of privacy is the right to be free from the unwarranted appropriation or exploitation of one's personality, the publicising of one's private affairs with which public has no legitimate concern or the wrongful intrusion into one's private activities in such a manner as to outrage or cause mental suffering, shame or humiliation to a person of ordinary sensibilities. Of late informational privacy has drawing attention of the general public. Therefore we need to enact RTP legislation for the effective implementation of RTI regime.

15 A. Millar, *The Assault on privacy* 25 (1971).

16 *ibid.*

17 *The Younger Committee Report (Report of the Committee on Privacy)* Cmnd 5012, 10 (1972)(UK).

18 *The Nordic Conference of Jurists* (May 1967). <http://aspe.hhs.gov/datacncl/1973privacy/appenb.htm>.

GENDER DIMENSIONS OF NEPAL EARTHQUAKE

Bandana Rana*

The devastating earthquake of April 25 and May 12 in Nepal changed the lives of many women and girls many of whom are left in critical conditions affected by sense of loss, loneliness, trauma and insecurity. According to UNFPA, more than two million women and girls of reproductive age have been affected by the disaster. The Nepal Police has reported that fifty five percent of the casualties were females. Compared to the male population, more females died and were affected by this natural disaster. The reasons for the higher number of female deaths can be attributed to many women being inside the houses when the earthquake struck, women's restrictive clothes, and their conventional roles as mothers and care-givers, all of which inhibited their ability to escape quickly when the earthquake struck.

The earthquake forced thousands of women and girls outside their houses in crowded relief camps and tents without any proper provision for hygiene, sanitation or security. Toilets and water were very much in short supply in these camps and women were particularly found to be disadvantaged due to this paucity. Many of these women were pregnant and lactating mothers requiring urgent maternal health care which was very difficult or almost impossible to receive exposing them to the risks of miscarriage and premature labor. Due to lack of privacy in these camps many women waited for darkness to relieve themselves and suffered from urinary tract infections. Many were in constant fear of sexual violence.

Widespread violence had been reported after the devastating earthquake that struck Haiti, Gujarat and Pakistan. Though authentic data in regard to Post Earthquake Sexual and Gender Based Violence (SGBV) in Nepal has not yet surfaced there is urgent need to recognize the fact that in the present chaos and loss of social cohesion, women and girls face an increased risk of violence, including domestic violence. Special measures need to be immediately put in place for the protection of women and girls from SGBV, sex slavery, and

*Senior Journalist President, SAATHI

human trafficking. In fact recent reports have pointed out the need for high alert for preventing trafficking in women and children from affected districts like Sindhupalchowk, Dhading, Nuwakot, Dolakha and Rasuwa.

Post Earthquake, it was heartening to see the efforts of individuals, youth groups, women's groups' to fundraise, organize and mobilize whatever aid or help they could possibly generate to help the most needy in the affected districts. From the Government to INGOs and local NGOs, all strived to provide post-disaster relief to women and girls in the affected districts. In addition to distribution of immediate relief (food and basic amenities) Female and Child Friendly Spaces were set up in different relief camps and communities offering range of services such as individual/group counseling, awareness raising, skills building, recreational activities and information on critical issues. These spaces have been promoting women's protection and empowerment and therefore help mitigate risk of GBV. The Department of Women and Children has requested that ten such Female Friendly Space in each of the affected districts be established. This is in process in partnership with Women's Groups, INGOs and UN Agencies such as UN Women, UNFPA and UNICEF.

In many districts local people have praised the work of the Army, Police, health workers, WCDOs who have tirelessly provided rescue and relief services in spite of the limited skill and resources. A community worker in Chautara says "The army came out of their camps within ten minutes of the earthquake and responded tirelessly to the desperate need of saving lives. At this critical time, they have become our best friends."

Access and Right to Information

One of the key aspect of an emergency management is to have an effective information management system that will improve the capacity of decision makers to take needed action. Emergency information management is defined as the collection, consolidation, analysis and dissemination of the information particularly to those for whom the services are being rendered. As the majority of the affected women are from rural areas with little or no literacy, specific attention needs to be paid to ensure that such women receive the information in the manner that they can comprehend and act upon. Particularly, information should reach the pregnant women and lactating mothers who face increased hardships, as do women with disabilities and elderly women, due to constrained mobility and greater need for health services, food, and water. UNFPA estimates that, among the women in the most-affected districts, some 28,000 could be at risk of sexual violence. It is essential to ensure effective disseminating of information, education and protection mechanisms to effectively address such various risks that women

and girls face. Information on where women can seek psychosocial assistance, medical care, and information on their rights should be made easily available.

There is a tendency not to view women as economically active and productive citizens and hence not include them in designing, planning and dissemination of information at different levels . It was evident from many of the post earthquake relief and aid distribution programs that information either did not reach women or they lacked the capacity to organize themselves in securing a lead role in determining the modality of the distribution. Women were generally left out of major distribution of relief aid and materials. Such activities directed by the CDOs were predominantly governed by the all party mechanism which in most cases comprised of all men. Many women's organizations made it mandatory for the recipients of relief materials to be women or to be distributed through community women to the affected communities. However, much of the humanitarian aid that reached the affected areas were reported to be usually surrounded or controlled by groups of men which made it difficult for women to approach and inform about their needs and concerns.

Now with the planning for recovery, relocation and reconstruction underway it is very important to ensure that women are a vital part of all these processes. They should be well informed of what is being planned and how they can participate in the planning at different levels. The problems faced by female survivors – who traditionally form a major section of the informal or unorganized sector of labor and who rarely own property – need to be made visible, with their economic activities, losses, and needs accounted for through a gender friendly and effective information management system.

Way Ahead - Gender Friendly Recovery

In order to ensure a post-earthquake recovery that is not only efficient and effective but, above all, gender-friendly, there are a number of key steps that need to be taken in an effort to ensure a fair recovery for all genders.

In spite of the trauma and pain that the women had to go through in many instances the resilience of Nepali women have been remarkable. Many have survived the challenges and have emerged as leaders in their communities and households. Women have taught, helped and worked with each other to carve a positive path for themselves giving birth to many women-led programs and women leaders specifically in rural areas. These women have a lot to contribute and should be given the opportunity to lead the path to relief, reconstruction, and recovery of their communities. Clearly, women's experiences need to be taken into account as part of the necessary effort to reflect and respond to the experiences, concerns and opinions of diverse sections of the population.

Rebuilding homes is particularly essential to increase females' physical security because women and girls who live in tents and other kinds of temporary housing are at a higher risk of physical and sexual abuse. Regarding the reconstruction process, women, especially those of female-headed households, should be consulted regarding the rebuilding of their homes to ensure that the buildings fulfill diverse family needs.

For females who have no choice but to stay in temporary housing for a longer period of time, it is necessary to ensure the accessibility of toilets which is vital for sanitation and hygiene as well as to decrease the danger of sexual and other assault. Since many health infrastructure has been severely damaged by the earthquake, the government must raise awareness of intact health clinics and temporary health facilities that offer services such as delivery service, contraception and abortion that are very important for the security of women in the aftermath of disasters.

Given the fact that many people have lost not only their homes but also their livelihoods, it is necessary to restore these. One way is to spread awareness of the option of micro-loans which could enable survivors to establish small businesses. This could prove of great help particularly for women whose financial stability and independence could be furthered by having a small business.

It is also important to recognize that earthquake -affected women are not merely victims. In fact, many have played active roles in rescue and are engaged in relief, rehabilitation and reconstruction. Women possess the skill and are better positioned to take up the challenging task of restoring normalcy to life – looking after the family, the sick, the injured and the children, cooking, cleaning, restoring and collecting belongings, helping to repair and construct homes and trying to make ends meet under extremely difficult circumstances.

A Common Charter of Demands by women's groups in Nepal for gender equality and the empowerment of women in the humanitarian response states "Humanitarian assistance should be gender sensitive and address women's specific practical and strategic needs. Understanding gender differences, inequalities and capacities will improve the effectiveness of our humanitarian response and we must work together to promote and achieve gender equality — this is a shared responsibility of all humanitarian actors." This Charter of Demands must be seriously taken into account by all Post Disaster Needs Assessment Exercises and formal and informal mechanisms that will be planning and implementing the Relief, Rehabilitation and Reconstruction.

CHALLENGES IN IMPLEMENTING THE RIGHT TO INFORMATION ACT IN NEPAL

Santosh Sigdel*

Introduction

The right of access to information is one of the very important human rights. The right of access to information or the right to information (RTI) law protects fundamental right of any person to access information held by the government bodies. Nepal has guaranteed the RTI as a fundamental right of the citizens in the constitution and has provided guarantee of remedies in case of violation of this right in the Right to Information Act.

It has been about 25 years since the right to information was first guaranteed as a fundamental right of every citizen in Nepal. However, for many years this important right remained only in the constitution, and no implementing law was promulgated. In 2007, Nepal enacted the Right to Information Act, and in 2008, Right to Information Regulation came into existence for the effective implementation of the Act.

However, the implementation of right to information in Nepal is still in its early stage and has been facing a number of challenges. This article analyses the various types of challenges in effectively implementing the right to information in Nepal. Such challenges include legal challenges, administrative challenges and challenges relating to implementation.

1. Legal Challenges

a. Right to Information in Nepal: a limited right

Right to information is a fundamental right, guaranteed by the Constitution of Nepal. However, this right is very narrow in scope and ensures right to information only for Nepalese citizens, as opposed to everyone. Right to Information is part of the right to freedom of expression under international human rights law, where the latter encompasses right to seek, receive and impart

* General Secretary, Citizens' Campaign for Right to Information (CCRI)

information. Similarly, it is recognized that the right to access information held by public authorities is a fundamental human right which should be given effect through comprehensive legislation based on the principle of maximum disclosure, establishing a presumption that all information is accessible, subject only to a narrow system of exceptions. Nepal is a party to many international human rights instruments, and international treaties; and conventions ratified and accessed by Nepal is part of the Nepalese legal system, requiring Nepal to ensure that national legal provisions are in line with those instruments.

The right to information is limited again by the Constitution by narrowing the kind of information that can be sought from the public agencies. According to the Article 27 of the Interim Constitution, citizens can demand information on any matters that concern to himself or herself or to the public. This provision has limited the right of the citizens to access information held by public authorities as guaranteed by international human rights law. It has also created an onus for the citizens to prove that either the information is of concern to him or her or of public importance. In practice, many public agencies have declined to provide information to the applicants claiming that they do not have any objective relation with the information they are seeking to obtain.

Another legal requirement that limits the right to information in Nepal is requirement to disclose the motive for asking the information. Section 7 of the RTI Act requires an applicant to disclose the purpose and interest to obtain information from any public agencies. In this regard, Indian Right to Information Act provides a good example where it explicitly states that "an applicant making request for information shall not be required to give any reason for requesting the information." The requirement under Nepali law is not in line with the internationally recognized principles and standards of right to information that there exists the right to information regardless of applicant's interest and has created burden of proof for applicants in practice.

No harmony between RTI Act and other statutes

Nepali legal system has not gone through a process of revision to make the RTI law compatible with other existing statutes. For example, a number of laws still require state officials to protect information and provides for punishment in case they reveal certain information. A study carried out by the National Information commission in November 2013 has revealed that many statutes are not in consistent with the provisions of the RTI Act. This inconsistency among existing laws has created problems for requestors who are denied information by public officials citing provisions that help them not to impart information.

Lack of overriding principle

The right to information in Nepal is subject to many legal loopholes and one of the major challenges in the implementation is the question whether the right to information overrides other legal provision in the matter of providing information to citizens. Despite the guarantee that the citizens have access to the information held by public agencies, there are many laws which provide for protecting information held in those agencies. The prevailing provision is not clear enough to guide information officers in deciding which provisions of law takes precedence. Section 37 of the Right to Information Act provides that all these matters referred to in the RTI Act will be carried out in accordance with the provisions mentioned in that Act, whereas matters not mentioned will be dealt with in accordance with the prevalent laws. This provision fails to clearly mention what will be the case if certain information that could be released as per the Right to Information Act is protected under other Acts. This failure to include overriding effect of RTI Act in the matters of providing information to the public has supported public agencies not preferring to disclose information.

Exception Regime

Right to information is not an absolute right. International human rights laws allow for legitimate restriction on this right for the protection of information. The Nepali Right to Information Act has provisions relating to exemption to disclosure. Sub-Section 3 of Section 3 of the Act provides a list of circumstances when information may be exempted from disclosure. According to this provision, public agencies may not issue information if disclosure of the information results in the following circumstances: seriously jeopardizes the sovereignty, integrity, national security, public peace, stability or international relations of the country; directly affects the investigation, inquiry and prosecution of crimes; has a serious impact on the protection of economic, trade or monetary interest or intellectual property or banking and trade privacy; jeopardizes the harmonious relationship between various castes and communities in Nepal; and interferes with the individual privacy, health, security or body.

The circumstances mentioned here are vague and broader; and may open door for discretionary interpretation by the public officials. Similarly, it does not include a public interest override. In the absence of public interest safeguard public agencies can withhold information simply on the basis that the information has been classified.

e. Classification of Information

"Classification of information" under a legislation regulating the right to information denotes categorization of information into groups of information that is to be imparted by the public agencies and information that may not be imparted by the public agencies. The idea behind classification is that the right to information is not an absolute right, and there can be legitimate restriction on right to information when it is important to protect certain information in public interest.

Another provision relating to classification is Section 27 of the Right to Information Act, which provides for a Committee to classify the information relating to Sub-Section 3 of the Section 3 of the RTI Act. This provision provides for a three-member committee set up under the chairpersonship of the Chief Secretary to identify records falling within the categories of information mentioned in the Act and classify them indicating the techniques for protecting their confidentiality and the duration for which they will be withheld from public scrutiny.

In December 2011, the government of Nepal published a directive listing 24 categories of secrets, along with 116 types of information that are declared to be secret for a period of 30 years. Civil society organizations were not consulted in that process and the classification included a number of vague and unclear provisions. The classification provided unchecked discretionary power to the public agencies to withhold information; information relating to public interest such as political party financing or parliamentary decisions were classified; and was guided to promote secrecy rather than to protect information. A writ petition was filed in the Supreme Court challenging the classification and the court issued an interim order **not** to implement the classification on January 31, 2012. The case is still subjudice at the time of writing this article.

Statutory duty to hide information

A number of prevailing laws in Nepal undermine the proper implementation of RTI laws. The Civil Service Act, 1993 is among such laws that statutorily forbids public officials to disclose information. According to the provision of this Act, a public official entering the government service is required to take an oath of office that requires him not to disclose information of the official matters to anybody. During interviews, for this study, the public officials referred to the provision of the Civil Service Act and the possible departmental action against them in case of disclosing information pursuant to the Right to Information Act.

No obligation to accept information request

The RTI Act provides that every citizen desirous to obtain information from public agencies shall have to register a request with a concerned public agency. However, there is no explicit provision which obliges a public agency or information officer to register the request made by an applicant. Due to lack of clear obligation on the part of the public agency or the information officer therein, information request made by applicants are denied official registration. Further, absence of any sanction for the public agency or the information officers who deny registration of request has encouraged this culture. A large number of complaints at the NIC, stating refusal to register information requests by public agencies around the country, indicate the severity of this problem.

No obligation to provide reason for not providing information

Theoretically, public agencies should provide a notice with reason for not imparting information. However, provisions relating to providing reasons for not imparting information are very limited in the RTI Act in Nepal. According to the RTI Act, Information officer has to provide information immediately upon submission of request. If the information by nature itself could not be provided immediately, a notice has to be provided to the requester citing reason for that. However, if the information officer decides not to provide that information by the end of that period, there is no legal obligation to provide reason for not providing information. This loophole has barred citizens to receive a justified response from the information officers till 15 days in case the request is denied, and has thus compelled the requesters to complain to the chief of that public agency.

No provision to provide procedural information

RTI Act 2007 does not explicitly oblige public information officer of public agencies to give a written response if any of the information sought by the application falls under the information stated in the Section 3(3) of the Act. To compare with, Section 7(8) of the Right to Information Act 2005 of India under “Disposal of Request” provides that “...where a request has been rejected under sub-section (I), the Central Public Information Officer or State Public Information Officer, as the case may be, shall communicate to the person making request,-The reasons for such rejection; The period within which an appeal against such rejection may be preferred; and The particulars of the appellate authority

Administrative Challenges

Implementation of RTI Act also suffers from the management related problems. Such problems are associated with our governance system and resources. Some of the problems identified are as follows:

Information management and achieving

Public agencies, and specially government offices, in Nepal are poorly managed. They lack basic infrastructure such as buildings, furniture, adequate office space, storage, computers etc. Every public agency generates information, deals with these information, however there is no information management system, neither in policy nor in practice. Most of the government offices still store their information/documents in sheets of clothes in a bundle. It is common practice among government offices to store important records and documents such as documents relating to citizenship, passports, landownership certificates etc. in such manner. Lack of proper management has great impact on delivery of requested information on time, as required by the Right to Information Act. Even if the information officer would like to perform on the request he/she receives from the public, he/she will not know whether the information is available with that particular government office, and if available, where the information is stored. Citizens seeking information as well as information officers on other public officials have highlighted this problem in a number of interaction programs organized by the National Information Commission.

The existing poor record management system is also affected by natural disasters such as floods, fire etc. Every year, especially in the Terai region, many government offices get submerged in floods for many days and documents, records have been destroyed. Such incidents also has caused problem for government officials to maintain records. The recent earthquake has destroyed hundreds of government offices around the country and it will take years for these offices to maintain the information they had.

Nepal has no explicit law on disposal of document. There is a chapter in the Country Code (Muluki Ain) which prescribes general rules regarding storage of court documents and their disposal. However, public agencies are storing and disposing documents as per their convenience and as deemed necessary. According to Right to Information Act, public agencies are required to store documents and information relating to that office for upto 30 years.

Poor Implementation Framework

Implementation of the right to information in Nepal never became a priority for the government. As per the Right to Information Act, Ministry of Information and Communications (MoIC) is the line ministry for the work related to the right to information. Similarly, NIC is also required to contact the government through the MoIC. However, MoIC remains largely indifferent for the effective implementation of the law. Similarly, the government has mostly neglected the recommendation given by the NIC in its annual reports. It is evident from the reports of NIC, which repeated the recommendations of first annual report in second and third annual reports highlighting apathy of the government to its recommendations.

There is no dedicated agency of the government to implement RTI act across government agencies. Such agency is must to ensure proactive disclosure as required by the law, timely processing of information requests, record management in government agencies and for the implementation of NIC decisions among others. Further, such agency is also required to provide a central leadership for RTI implementation. Earlier reports on the implementation of right to information in Nepal have rightly identified this challenge. A report prepared by the World Bank earlier in 2011 has recommended the government to appoint a senior nodal agency in the Office of the Prime Minister and Council of Ministers to carry out the activities mentioned above. Similarly, the first national convention on right to information held in Kathmandu also recommended the government to form a central nodal agency to ensure smooth implementation of RTI legislations.

Lack of adequate human and financial resource

Smooth implementation of right to information requires adequate human and financial resources. According to the RTI Act every public agencies require to appoint an Information Officer for the purpose of disseminating information. They also require setting up Information Section as per necessity. Further, staff are required to have necessary training and orientation to effectively implement the law. Public agencies also require record management system, office space, equipment etc. Further, the law also requires public agencies to provide certain volume of written information without charges. For this purpose, the office requires basic facilities such as photocopy, papers etc. However, the government seems to assume that its responsibility has been fulfilled after issuing RTI legislations. The government has not deputed new staff as information officer after promulgation of RTI Act but the existing

human resources are given that task. There is a widespread feeling among information officers that they are burdened with additional tasks in addition to their regular tasks. Due to this feeling they take the job of information officer as a burden.

The government has also not allocated any budget for information dissemination, periodic disclosure, necessary equipment or training and orientation under RTI Act since the time the law came into effect. Public officials at local level highlight that the implementation of RTI law sans adequate human resource and financial support is very challenging for them. Further, this also reveals the level of seriousness from the government in guaranteeing the fundamental right ensured by the constitution.

Dual Reporting Cycle

The government offices in Nepal are required to produce reports, update information under different laws and in different cycle. The financial rules and regulation requires government offices to produce financial reports and progress report every four months. However, the right to information law requires public agencies to update and produce report every three months. Public officials say that this dual system has caused them problem and it would be better to harmonize reporting requirement under financial legislations and RTI legislation. In general, government agencies comply with financial regulation strictly, produce and release reports as required. However, there is no such seriousness to produce or update reports as required by RTI legislation. In some cases it is found that the agencies are using same reports produced earlier under the four months cycle to fulfil their obligation under RTI Act.

e. Paper-based governance system

One of the challenges in the implementation of right to information in Nepal is that the overall system of the governance is based on paper, and as mentioned above there is no proper records management system. However, there are some changes in recent years. For example, the Department of the Land Revenue and Management has started the process of digitizing land records throughout the country, and Department of Transport Management has started digitizing all details about vehicles and driving licenses. The paper-based system requires more space and human labour and resources to provide requested information on time. The gradual change to digitization of old records and information and creation of new digital information may help citizens to get information they request smoothly and on time.

Implementation Challenges

Limited sensitization and awareness

The Right to Information Act came into effect on August 19, 2007 and it has already been more than seven years. There are few significant examples which show how the law has been useful to promote transparency, make public officials accountable and to ensure access of citizens to information held by public agencies. However, the level of awareness about the law and sensitization initiatives is very limited.

According to the RTI Act, it's a responsibility of public agencies to provide training and orientation to its staff. In other countries, including in India, there is a central level agency which provides training and orientation on RTI to government agencies. However, in Nepal government has not taken this seriously and large numbers of public agencies are still without information officers.

Similarly, it is also necessary to sensitize citizens about importance and use of this law to achieve the objectives of transparency and accountability. However, except few civil society organizations and NIC, there is no initiative from the government to sensitize general population on RTI.

RTI not adopted as cross-cutting issue

Right to information is tool and an indispensable part of good governance, transparency and accountability. Statutory law and provision to provide information on request by public agencies alone cannot achieve the goal of good governance and transparency. The right to information should be adopted by the government and other public agencies as a cross cutting issues and should be included in other areas including governance, development, public administration, judiciary etc. For example, it should be an important feature of development projects run by government and public agencies. Any development project should include provision on pro-active disclosure of vital information and process to obtain information.

Similarly, international development agencies supporting development in Nepal should also consider right to information as a cross-cutting issue. It should be developed and considered as an important part right from the designing of the project. So far, government as well as international development agencies have not been able to embrace RTI as a cross cutting issue in their initiatives.

c. No implementation of NIC Recommendations

National Information Commission (NIC) is mandated to provide necessary suggestions and recommendations to Government of Nepal and various other

bodies related to information and communications regarding the protection and maintenance of right to information. Similarly, the Commission can also issue appropriate orders regarding the protection, promotion and exercise of right to information. The NIC is also mandated to prepare and submit annual report to the Legislature-Parliament through the Prime Minister. So far, the Commission has prepared and submitted three reports to the parliament. However, the government has not paid attention to the recommendation given by the NIC, and NIC is compelled to repeat same recommendations again and again. It is important to note that the Commission repeated its recommendations given in the first report in the second and third report as government did not implement those recommendation. The importance and credibility of NIC will diminish if there is no implementation of its recommendation. Similarly, there has never been any discussion in the parliament about the report submitted to it by the NIC. It is also necessary for the institution representing people to discuss activities performed by the NIC and recommendations given. Interestingly, the NIC has a number of recommendations regarding enactment of new laws and regulations, which comes under the purview of the legislature.

d. No elected local government

Citizens' involvement in governance starts from local level. The Village Development Committees (VDCs) are the lowest units of government's service delivery system. Similarly, Municipalities and District Development Committees (DDCs) are also very important to ensure local democracy. Information dissemination from local government agencies is very important for citizens' participation. However, local government structure in Nepal is defunct since last 15 years in the absence of elected representatives. People expect accountability, transparency, citizen-friendliness and effective delivery of public services and efficient execution of development works from these lowest units of governance machinery. But the continued absence of elected leadership has jeopardized democratic functions at the grassroots and also increased public funds' vulnerability to misuse and corruption with reduced social accountability situation.

e. Not in the priority of donor community

Donors and development partners play very important role in governance and development in Nepal. Nepal started to receive foreign aid after Second World War and the United States became first bilateral donor to Nepal in 1951.

Foreign aid plays an important role in Nepal's socioeconomic development, representing 26% of the national budget and 60% of development budget. Citizens should have access to information relating to foreign aid and development assistance for the better utilization of the aid, to maintain transparency and to check corruption.

Nepal subscribes to the Paris Declaration on Aid Effectiveness as well as International Aid Transparency Initiative (IATI) established during the Accra High Level Forum in order to promote the accessibility of aid information to the public.

In Paris Declaration on Aid Effectiveness, donor countries have expressed commitment to provide timely, transparent and comprehensive information on aid flows so as to enable partner authorities to present comprehensive budget reports to their legislatures and citizens.

Aid effectiveness is not simply about the efficient and effective institutional dynamics of aid management, it relates to the processes through which policy, strategy and service delivery meet the needs of Nepal's citizens. This requires improved institutional capacity, access to information and voice and participation at all levels.

Donor support to promotion of right to information should be part of their effort to support development in Nepal. However, civil society organizations working on right to information in Nepal consider that donor agencies have not considered right to information as a priority area. Involvement of donor agencies in promotion of RTI will also help to increase effectiveness of aid provided by those agencies.

vii. No Implementation of pro-active disclosure of information provision

The right to information implies not only that the citizens have the right to access information held by the public agencies, but also that the public agencies have an obligation to publish important information of significant public interest, even in the absence of a request. If not published publically, such information would be available only to those specifically requesting it, when it is of importance to everyone. Moreover, publishing information will often be more economical than responding to multiple requests for the same information. In Nepal, the right to information law has adopted this concept of proactive disclosure and obliged public agencies to update and publish certain key information periodically.

Recommendations

Right to Information for everyone

The RTI Act should be amended to ensure the right to request information to everyone in line with Article 19 of the Universal Declaration of the Human Rights (UDHR) and Article 19 of the International Covenant on Civil and Political Rights (ICCPR), which both confer the right to seek and receive information on everyone, without discrimination on any grounds, including on the basis of nationality.

Arguably, the rule of the ICCPR, to which Nepal is a party, should prevail over the RTI Act. Section 9 (1) of Nepal Treaty Act, 1990 reads: “If any provision of the treaty of which the Government of Nepal or the State of Nepal is party, after such treaty is ratified, acceded or approved, is inconsistent with any law in force, such law shall be void to the extent of such inconsistency, and the provision of the treaty shall come into force as law of Nepal.”

RTI should apply to all the information held in public agencies not only to information of public importance

The requirement of the RTI Act that the information has to be either concerning to the requestor or of ‘public importance’ has created unnecessary limitation of the right to information. This wording suggests that access to a document held by a public body can be refused on the mere grounds that it is not of public importance. Further, this provision requires information officers to assess whether or not the requested information is of public, and in practice, it has been abused by the authorities to deprive people of the access to information. As a general rule any information not subject to exceptions (Section 3.3) should be disclosed, and the requirement that the requested information must be of public importance has to be removed.

Applicants shall not be required to provide reason:

A legal provision that requires a person asking for information to provide reason for information request is an unnecessary limitation on the right to information. Where a legal provision has clearly defined what kind of information may not be disclosed (Section 3.3.), additional requirement for the information that can be disclosed is unnecessary. So, the requirement that a person must show a reason for asking information (Section 7.1) is recommended to be removed.

Harmonization between RTI Act and other statutes necessary

The inconsistency between the RTI Act and other statutes has impeded functional implementation of the right to information in Nepal. Many earlier statutes were framed with a notion of protecting government information, and those statutes do not carry the notion of transparency, accountability and openness. For example, the statutory requirement under different statutes requires government agencies and officials not to disclose information, whereas the right to information law requires that the same information be provided to the citizens. Thus, harmonization between the RTI and other statutes has to be done and the relevant statutes therefore require to be amended in line with the RTI Act.

Adoption of Overriding Principle:

An amendment in the existing Section 37 of the RTI Act is recommended. The Section 37 of the Right to Information Act states that "all the matters referred in the RTI Act will be carried out in accordance with the provisions mentioned in that Act, whereas matters not mentioned will be dealt in accordance with prevalent laws". However, this provision is ambiguous and does not clarify whether the RTI Act overrides the other laws that restrict access to information not subject to restriction under RTI Act. It is necessary that the law clearly state that the provision of the RTI Act overrides any other laws or provision that restrict access to information beyond the limitation set by the RTI Act.

Clarity in exception regime: Section 3(3)

The RTI Act in Nepal has made provision for exception regime. The exceptions are found in Section 3(3). Five categories of interests are listed whose protection could justify a refusal to disclose information, such as national security and privacy. A public body may only invoke these exceptions if there is an "appropriate and adequate reason". However, the exceptions included therein are not in line with the exception to freedom of expression as provided in Article 19(2) of the ICCPR. For example, one of the exceptions mentioned in the 3.3 is 'information that may jeopardize the harmonious relationship subsisting among various castes or communities'. This is very ambiguous and opens door for authorities to discretionary interpretation. As a part of freedom of expression and opinion, any restriction on the right to information should also be in line with the exceptions mentioned in the ICCPR. Thus, it is recommended that the exception regime is revised in line with the international standards.

Clear rule on classification

Provisions relating to the classification of information has posed problem since the beginning of the enactment of the RTI Act. The existing provision itself is ambiguous and the implementation thereof by the government has raised concerns of stakeholders time and again. A writ petition on this issue is still subjudice at the Supreme Court at the time of writing this report. So, the provision relating to classification has to be amended in line with the guideline of the Supreme Court and mechanism of classification should not be misused to bar citizen's access to information.

Dissemination of information should not be an offence

Government officials including information officers in the government agencies are required to ensure adherence with the Civil Service Act (CSA). The CSA requires these officials to maintain secrecy of the post and impose restriction to disseminate information and will be an offence if they disclose information. However, it is the duty of these same officials to disseminate information under the RTI Act. Such inconstancies in two different Acts that govern actions of the government officials has created problem for effective implementation of the right to information. Thus, it is urgent to make necessary amendment in the CSA to ensure that dissemination of information, except those restricted by the RTI Act, is not an offence.

Statutory obligation to register request

The RTI Act is silent on what would happen if an information officer refuses to register information request, and there is no positive obligation explicitly requiring them to register information request. In general, it is automatically assumed that every public agency has a duty to register information request as every citizen has the right to access information. However, in practice public agencies and information officers deny to register request for information that they do not want to disclose and at the same time do not provide any written notice why it was refused to register that request. Therefore, it is recommended that a statutory provision to make a refusal to register information request without appropriate reason an offense.

Obligation to provide reasons

The RTI Act requires the information officer to provide a notice with reason why information requested could not be provided immediately to the applicant

(Section 8.3). However, the law does not require information officer to provide reasons for not providing information after spending first 15 days, and in practice information officers do not provide reasons for denial of information to the requesters. Thus, it is recommended that the RTI Act is amended to include a provision making it obligatory for the information officers to provide reasons to the applicant as to why the applicant's request is denied. This will also help the applicant to appeal against that decision.

Obligation to provide procedural information

It is recommended that the law should require information officers or chief of public agencies to provide procedural information to the applicant when they decide not to provide requested information. Such information should include the reasons for such rejection of information request; the period within which an appeal against such rejection may be preferred; and the particulars of the appellate authority.

Record Management System and Archiving

It is very important and necessary to develop and install record management system in public agencies and especially government agencies in Nepal immediately. So far, there is no specific guideline or regulation that regulates record management. Similarly, this new guideline or regulation should consider both kinds of information i.e. paper-based information and digital information. Further, public agencies are to be provided with necessary infrastructure, facilities and equipments for efficient record management.

Similarly, clear regulation and guidelines on achieving on public documents, especially government documents is necessary. At present, rules on archiving of government documents are scattered in different statutory laws and regulation, and those rules are poorly followed.

Clear regulation on disposal of documents

Nepal has no explicit regulation on disposal of documents held in public agencies. Limited provision in the Country Code (Muluki Ain) regulates storage of court documents and their disposal. Government documents are subject to the Government Documents Disposal Regulation 1971 (enacted under the Administrative Procedure Regulation Act 1956). However, this legislation is outdated and needs a thorough revision.

Budget Allocation to Government Agencies

Government agencies get no specific budget for functions and activities relating to implementation of the Right to Information Act. As per the law, these agencies are required to provide certain amount of information without charging any fees. Similarly, they need budget for orientation and trainings to staff. Further they also require updating and publishing information periodically. However, even after many years of the RTI Act coming into force, there is no budget allocated for such activities and functions. So, it is recommended that the government stipulate separate budget for implementation of the RTI Act.

Training to Staff

Training and orientation to government officials on the implementation of right to information is still very important and necessary. This is necessary both in the central and district level, as the information officers in central level government offices also have no necessary knowledge/trainings. Training for government officials should not be seen as a one-time activity but there should be series of trainings and refreshers. The recently established central level nodal agency should develop curriculum and calendars for such trainings and started as a nationwide drive.

Implementation of periodic pro-active disclosure requirement

Large numbers of public agencies in Nepal have failed to update and publish key information as required by the RTI Act. The information kept in the websites of these agencies is also not updated periodically. The NIC and the nodal agency should increase its monitoring and require such agencies to fulfil their statutory duties.

Harmonization in reporting cycle

Government agencies are subject to two different reporting requirements under financial regulation and the RTI regulation. Harmonization between these reporting cycles will increase efficiency of public agencies and they are not required to prepare seven sets of reports (Four under RTI Act and three under financial regulation). Thus, an amendment is recommended in the RTI Act to make provision for updating of information every four months.

Exploitation of ICT technology/Management Information system

Use of ICT and information management system in public agencies is still in very early stage in Nepal. Use of computer technology has been limited to the use of personal computers, which has replaced typewriters. Even in offices where computers are being used, they are not connected to a network and sharing of information through computers is still not in practice.

The government of Nepal has adopted E-governance Master Plan in 2005. Similarly, e-governance is identified as a priority in the periodic plan also. However, there are no necessary infrastructures including computer programs, software, data base etc. It is recommended that the government of Nepal provide more resources, equipments, trainings for government offices enabling them for efficient use of ICT technology and information systems. Similarly, digitization of important old records/information and creation of new information in digital format is recommended.

More sensitization programs

The knowledge of RTI among general citizen is very low in Nepal. It is also evident from the number of information request made to public agencies. The number of information request is gradually increasing but different studies by the NIC and other institutions reveal that more sensitization program is necessary. The NIC annual reports have also suggested including right to information in school level curriculum also. The infrastructure, manpower and resources provided to NIC is not adequate for wider sensitization program. So, it is suggested that the government initiate wider public sensitization program to promote right to information.

Collaboration between the NIC and civil society

Collaboration between the NIC, which is mandated for protection, promotion and inforcement of the right to information, with the civil society is very important. The level of collaboration and cooperation is limited so far. So it is necessary that the NIC engage with the larger civil society for the promotion of the right to information. The NIC should include this in its strategic framework and develop necessary programs to engage civil society.

Donors to include RTI as cross cutting issue in development projects

Donor agencies in Nepal should give priority to include right to information as a cross cutting issue in development projects. Similarly, it is also necessary

to develop and include information disclosure policy for larger projects. These agencies should also consider collaboration with civil society organizations working on the right to information and with the NIC.

Parliaments to discuss NIC reports and advise government to take immediate necessary action

Annual reports prepared by the NIC are great source of recommendation for the government to develop new plans, guidelines and implement programs on the right to information. However, it is sad that the reports of the NIC are not discussed so far in the parliament. The highest body of people's representative should immediately discuss on the reports submitted by the NIC and ask the government why the recommendations are not implemented so far.

Immediate implementation of NIC recommendations by the government

The government of Nepal should consider the recommendations given by the NIC and implement those recommendations gradually. If the government does not implement such recommendations, there is no point of publishing reports every year. This point is rightly raised by the NIC and it has reiterated recommendations from the earlier reports not implemented by the government in its latest report.

Election of Local government

The government should consider holding the election of the local government as soon as possible. The local elections will bring elected leaders in the public officials who will be responsible towards the people and ensure implementation of the right to information law in the local level.

RTI AND OGP: EXPLORING LINKAGE FOR GOVERNANCE REFORMS AND PEOPLE'S EMPOWERMENT

Krishna Sapkota*

Introduction:

Both the Right to Information and Open Government Partnership (OGP) acknowledge information as a power to make governments more responsive and empower citizens with new ways to participate in democracy. The RTI is a fundamental human right which mandates general public's access to information held by public authorities whereas OGP is a political commitment to increase availability of information about government services and allow new technologies for openness and accountability. It supports both government and civil society reformers to take ahead the agenda of openness.

This "Right to Information" (RTI) is well established, both in legislation and in practice, in many parts of the world, paving the way for transparency, accountability and citizen engagement in public issues. It has been gradually gaining popularity all over the world and is accepted as an effective tool to improve democracy, check corruption and help ensure other rights. On the other edge, Open Government requires openness to citizen participation and engagement in policymaking and governance, including basic protections for civil liberties.¹

Importantly, OGP is a multilateral collaboration between the government and civil society representatives for governance reforms. It pledges governments to support civic partnership and implement the highest standard of professional integrity. It has grown to become a burgeoning global initiative after US President Barack Obama launched it on the margins of the 66th United Nations General Assembly in New York. "We pledge to be more transparent at every level -- because more information on government activity should be open, timely, and freely available to the people: President Obama stated delivering an opening remark on the inaugural session of the global movement.

*RTI Activist

1 <http://www.opengovpartnership.org/how-it-works/eligibility-criteria>

Launched in 20 September 2011, OGP has grown from eight countries to 65 participating countries and has become the most high-profile international movement for greater government transparency movement in the world.² In all of these countries, government and civil society organizations are working together to develop and implement open government reforms. As of 2015, 103 countries have adopted RTI laws, a massive increase from the 13 countries which had these laws in 1990.

OGP and RTI in Nepal: Some Reflections

Nepal has yet to join the OGP however the country is eligible to be the part of the high-level global movement. In order to deliver the open government reforms, the OGP helps in four primary methods:³

1. Maintain high-level political leadership and commitment to OGP within participating countries
2. Support domestic reformers with technical expertise and inspiration
3. Foster more engagement in OGP by a diverse group of citizens and civil society organizations
4. Ensure that countries are held accountable for making progress toward achieving their OGP commitments

To join OGP, governments must demonstrate a commitment to open government in four key areas. The fulfillment of these criteria are measured by objective indicators and validated by independent experts. A country eligible for membership must earn 75% of the possible points. Nepal in relation to the eligibility for OGP according to four criteria:

- Fiscal transparency - Nepal scored a 44 in the timely publication of essential budget documents forms in the 2012 Open Budget Index
- Access to information - Nepal has a Right to Information Act-2007, which guarantees citizen's right to information held by public agencies
- Disclosures related to elected or senior public officials - Nepal does not have disclosure laws concerning income and assets for politicians and senior public officials to the public. However, it is meager in practice with head of the government and ministers disclosing their assets after assuming the office.

2 A report 'Open Government Without RTI: The Conspicuous Weakness of RTI Reform Within OGP' published by Centre for Law and Democracy, available at <http://new.rti-rating.org/archives/100>

3 <http://www.opengovpartnership.org/countries>

- Citizen Engagement - In the 2012 Democracy Index, Nepal scored a 4.16 out of 10, giving it a rank of 111, or low for citizen engagement.

There is an RTI law in Nepal, along with a constitutional guarantee. Article 27 of the Interim Constitution of Nepal 2006 broadened the scope of RTI legally by defining it as a right of citizens to seek information of public concern. Nepal's RTI Act-2007 came into effect to implement the fundamental right recognized in the constitution. It aims to make the functions of the state open and transparent in accordance with the democratic system, to make state institutions responsible and accountable to Nepal's citizens, and to facilitate the access of citizens to the information held by public bodies.

The RTI law enables access to information in two ways, namely via requests for information (reactive openness) and via the proactive disclosure of information (proactive openness). Enabled with legislative, legal and institutional set-ups, the RTI in Nepal has witnessed steady realization of its essence and emergence as citizenry tool, growing campaigns for information requests, networking and capacity strengthening of CSOs pitching for right to access information, journalists and activists.

Exploring Linkage for Governance Reforms and People Empowerment:

If Nepal joined the Open Government Partnership it could help ensure that commitments made for transparency and accountability are enshrined as part of the Nepali government's responsibility to its citizens. Hence, as the key stakeholders the Government of Nepal and CSOs should put systematic and collaborative efforts to devise plans to join the movement. The political commitment and technological interventions offered by the OGP for openness and governance reforms enables the environment where RTI could yield better results. OGP's uniqueness also lies in providing civic space and proposing collaborative approaches to the government and other actors for governance reforms. It also helps amplify the voice of RTI community and broadens its scope of work. It is the opportune time for Nepal to sign the OGP while the country is endeavoring to forge its own form of democratic governance and emerging discourse on open government and open government data. So, it can be exaggerate to say that OGP could bring parallel effects for the better implementation of Right to Information in Nepal. Equally there will be an important opportunity for the country already having RTI laws to reinforce shared purpose of advancing responsive governance and empowered people.

The RTI and OGP both have the tacit commitment to promoting increased access to information and disclosure about governmental activities at every level of government. Both the movements speak directly to better governance and envisage active citizenship often being a vital link between transparency and accountability. It is widely accepted that citizens' input is a critical resource for policy-making. Good decision-making requires the knowledge, experiences, views and values of the public. Barrier-less flow of data and information obviously creates space and opportunities for people to engage themselves in the development process resulting in open, inclusive and participatory development. Making public authorities more accountable through RTI requests (i.e. demand side openness) and promoting proactive (i.e. supply side) openness is increasingly gaining momentum in many areas of public life in Nepal. Nepal can, therefore, take some pride in its burgeoning RTI movement, even though there remains a lot of work to be done, while the OGP is also under discussion. A bumpy rise in the practice of requesting information from public agencies recently has offered ample opportunity for both demand and supply sides to develop synergies for greater public accountability and open governance.⁴The strong value of openness upheld by both OGP and RTI has to be capitalized for the shared purposed of the empowerment of the common people of Nepal.

Note: The author is associated to Freedom Forum, a civil society organization working for several areas openness including Right to Information and Open Data. He is available at sangreela@gmail.com

4 Freedom Forum (2013), *Empowering Citizens through Right to Information, RTI Success Stories in Nepal*, available at: <http://www.freedomforum.org.np/content/publications/books/finish/15-books/263-rti-success-stories-from-nepal-.html>.

RIGHT TO INFORMATION: A QUESTION OF PRIORITY?

Shristi Joshi

The earthquake that shook Nepal on April 25, 2015 and the series of aftershocks that followed resulted in a tragedy of enormous proportions. The death toll of people killed in the earthquake has reached 8786 as of June 12, 2015 and 231 are still missing, presumed dead. Many homes, livelihoods, temples, and public monuments have been destroyed throughout the affected areas. According to the Post Disaster Need Assessment (PDNA) report, the cumulative loss caused by the earthquake is revealed to be Rs700 billion. The jolts destroyed 510,762 private homes and damaged 291,707 homes partially (Ministry of Home Affairs). Rebuilding of the damages houses and resettlement will require a total of Rs327.76 billion. The international response to the tragic event has been overwhelming. People all over the world has generously responded by giving generously and by extending unprecedented expressions of solidarity to those affected. As of June 12, 2015 a total of \$812,309,620 has been pledged.

The focus in the first month following the disaster has been on rescue and relief- providing basic services such as food, water, shelter, medicines and other logistics to those who survived. The focus has now shifted to recovery and rehabilitation. Incidences of unequal discrimination in aid provision, access to assistance, sexual and gender-based violence, recruitment of children into labour, trafficking, unsafe or involuntary return or resettlement, and issues of property restitution were rampant.

Since a disaster presents special challenges, people's right to full, free and accurate information needs to be enhanced and simultaneously protected. The right to information and expression are fundamental human rights as they are central to human development. In the context of a large-scale natural disaster, fulfilling these rights takes on particular importance i.e appropriately targeted information not only ensures that the assistance is effective and relevant but at the same time can also save lives and preserves human dignity. Access to

information is of particular importance in the aftermath of a disaster in terms of directing people on how and where to get essential services, facilitating contact with relatives and friends and assisting in the discovery of the missing persons. Furthermore, information is necessary to inform the public about counseling centres and child friendly learning centres, to ensure two-way communication between assistance providers and the affected communities and most importantly, to act as a watchdog over assistance activities and help guard against corruption. In terms of accountability of service providers, Right to information empowers people to get information from the public agencies which ultimately increase the responsibility of the public agencies to be effective, transparent, accountable, and efficient.

In this context, people's access to information in terms of rights has been completely ignored. Insignificant weight has been placed on the need to promote and respect the right to information by service providers. As a result, Nepal is currently going through an information crisis.

The Right to Information is guaranteed as a fundamental right of citizens by the Interim Constitution of Nepal. The implementing legislation, Right to Information Act was enforced on August 19, 2007. According to the Act, a Nepali Citizen, who is interested to obtain any information can submit an application before concerned Information Officer by stating the reason to receive such information. The Information Officer should provide the information immediately if the information by its nature could be provided immediately and has to provide within fifteen days from the date of application if the information by its nature could not be provided immediately. If, Information Officer, does not provide information, denies to provide information, partially provides information, provides wrong information or does not provide information by stating that the applicant is not a stakeholder, the concerned person shall make a complaint to the Chief within (7) days from the date of information denied or partially information received.

Furthermore, it is the responsibility of each public body to respect and protect the right to information of citizens. Public Body shall have following responsibilities for the purpose of Sub-Section (1): (a) to classify and update information and make them public, publish and broadcast, (b) to make the citizens' access to information simple and easy, (c) to conduct its functions openly and transparently, (d) to provide appropriate training and orientation to its staffs,

Key Highlights of the RTI Act 2007:

- Public Disclosure wherein public agencies are required to proactively disclose certain key information on a periodic basis even in the absence of any request.
- Compensation in case of harm or loss occurred as a result of not providing information.
- Scope of the Act extends to political parties and Non-governmental Organization.
- With regard to the timeframe and procedures for providing information: Section 7 of the Act has made detailed procedures to acquire the information from the concerned agencies. In addition, those agencies are required to provide information immediately and if they are not in the position to provide immediately then within 15 days of the application.

Unfortunately, more than half of population of Nepal is oblivious about the implementation of the RTI Act. The exercise of proactive disclosure of information in every three months has not been practiced by public agencies. Periodic update of information, capacity building of the staffs of public agencies for the effective implementation of right to information laws is some of the major area which is totally ignored by public agencies.

Especially at a time of this humanitarian crisis, the government officials did not have the capacity to provide full and credible information to the mass, let alone coordinate that led to the stocking up of relief supplies for more than a week. This disaster caused by lack of preparedness by the leaders further highlighted the need for robust and transparent information system. If the government was able to provide relevant information on a timely manner, the relief operations could have been more effective. This raises a critical question of where the provision of access to information is listed in the list of priorities?

It was observed that in various districts when the local administration started providing monetary relief to families affected by the earthquake, the number of households in VDCs suddenly increased. The increase in the number of households was due to the misinformation from unknown sources on the provision of relief materials.

Right-to-Information Act has emerged as a powerful tool for India's civil society to promote transparency and hold those in power accountable. The

law, which allows Indian citizens to seek information from most government bodies, was first implemented in October 2005. India has had several success stories when it comes to RTI. With regard to the appropriation of funds, information obtained through an RTI application by an NGO based in Punjab, in 2008 revealed that bureaucrats heading local branches of the Indian Red Cross Society used money intended for victims of the Kargil war and natural disasters to buy cars, air-conditioners and pay for hotel bills – among other things. Local courts charged the officials found responsible with fraud and the funds were transferred to the Prime Minister’s Relief Fund.

The role of transparency, accountability and access to information in promoting the pillars of good governance has been widely acknowledged. Effective and transparent systems of accountability are essential for the proper utilization of funds. It is in this context, the media and civil society can act as a watchdog in monitoring and reporting the use of funds. Openness about both the sources and expenditure of funds is one of the important components of relief and reconstruction process. This should entail information about the amount of money received by public agencies, national and international organizations, and how funds and aid were distributed. Ensuring accountability and transparency within the relief efforts is possible through reports on the use of funds which should be made publicly available on a periodic basis.

Such a disaster does not exempt states and public agencies from exercising their duty and legal obligation to fulfill the right to information. Public agencies are under a number of obligations flowing from the RTI Act which includes, ensuring survivors have full access to information on relief and reconstruction efforts, appropriate health signs and warnings, ensuring transparent and accountable delivery of assistance and providing necessary information for effective participation in the rehabilitation and reconstruction efforts.

The extent to which relief, rehabilitation efforts are effective is largely dependent on people’s access to key information. The magnitude of devastation caused by the earthquake required a substantial amount of resources to be made available for relief and rehabilitation efforts wherein provision of information did not receive its due attention.

The rights of affected communities to full, free and impartial information are part of the right to information guaranteed by law. A variety of methods should be applied by the government, inter-governmental and non-governmental organizations to ensure that information is readily available and accessible. Particular attention should be paid to the fact that victims and those belonging

to minority groups may require information in languages other than the official one. Survivors should actively participate in humanitarian relief and assistance efforts to ensure that relief and recovery programmes are effective and sustainable.

Additionally, mechanisms should be established for the communities to provide feedback and express complaints regarding the relief, response and reconstruction efforts. The significance of information to survivors is apparent, even for those who are not directly involved in relief operations. Instead in such circumstances, the affected populations are too often ignored without any formal channels to access information and raise their concerns. Access to information which is not directly related to disaster response is equally relevant, such as existing government schemes i.e government ID, monetary allowance. Various reports have indicated that timely information when made freely available, can mitigate the loss of life to a great extent.

The media plays crucial role to in providing key information to people as well as monitor relief efforts and strengthen the delivery aid mechanism. Local media outlets, including community radio, newspapers and even television services have a central role not only in disseminating information regarding the provision of relief and schemes but also in ensuring an effective two way flow of information sharing. The media has a professional responsibility and obligation to provide a voice to the affected communities in the process of rehabilitation and reconstruction and portray the actual situation on the ground to those providing assistance.

Although there is little that can be done to prevent such disasters, there are ways to mitigate the impact. Accurate, reliable and credible information plays a crucial role in these contexts. Providing access to information is pertinent in preserving the dignity of survivors and to mitigate the effects of disaster, including the very loss of life.

Shristi.j@gmail.com

